

ISSN 2250-1711

॥ सत्यं ज्ञानमनन्तम् ॥

JOURNAL OF VEDA SAMSKRITA ACADEMY

जर्नल् आफ् वेद संस्कृत अकाडेमि

A NATIONAL PEER-REVIEWED RESEARCH JOURNAL

मूल्याङ्किता राष्ट्रियसंशोधनपत्रिका

VOLUME: XXII

July to December – 2023

Editor in Chief :

DR. GOPALKRISHNA HEGDE

[Jyotishashastra-Dharmashastra Vidwan]

VEDA SAMSKRITA ACADEMY (Regd.)

Formerly : Veda Samskrita Prasarinee Sabha (R.)

Regd. No. : DR : SOR : 108 : 2003-04, Dated : 30-10-2003

Registered under Societies Registration Act, of Karnataka-1960

Registered office address :

1347, Kalkod Road, HEGDE-581330, Kumta, Uttarakannada, Karnataka, India

E-mail ID : vedasmkac@gmail.com

Website : www.vedasamskritaacademy.org

II

Title of the Journal : **Journal of Veda Samskrita Academy**
A National Peer-Reviewed Research Journal

जर्नल ऑफ वेद संस्कृत अकाडेमि
मूल्याङ्किता राष्ट्रियसंशोधनपत्रिका

ISSN : 2250-1711

Editor & Publisher : **Dr. Gopalkrishna Hegde**
gopalkrishnh9@gmail.com
9741847399
Director,
Veda Samskrita Academy (Regd.)
Kalkod Road, HEGDE- 581330
Kumta, Uttara Kannada, Karnataka
web site : www.vedasamskritaacademy.org
E-mail : vedasmkac@gmail.com

All rights are Reserved with the Publisher

“ All opinion / views expressed in the research papers are of the authors only, no way they are ascribed to the Academy”

Languages : Samskrita, Kannada, English, Hindi

Imprint : Volume XXII, July to December – 2023

Paper : 70gsm (B2B) and Art paper – 300gsm

Size of the Journal : A4

Number of Pages : **168 + 10 + 3** (colour page)

Number of Copies : **100**

D. T. P. : Chanda Graphics, Kumta- 9449124558

Art works : Girish R. Bhat, Digital World, Kumta- 9480790953

Printing & : Shiva Offset Printers, Kumta- 9880389606

Binding : Shri Krishna Mudranalaya, Hegde- 9986963987

Price : 500/- Rs.

CONTENTS

विषयसूची

	सम्पादकीयम्	V
	ಮೊದಲಮಾತು	V
	PROLOGUE	VI
	प्राक् कथन	VII
	Editorial Advisory Board	IX
	पत्रिका में अपना लेखन देने चाहनेवालों से कुछ सूचना	X
1.	तत्त्वदर्शकाः श्रीमच्छङ्कराचार्याः Dr. Prashant Gaonkar, Assist. Prof., Belagavi, Karnataka- 9449623988	1-3
2.	वैदिको वर्णविभागः Dr. Ramesh T., Associate Prof., & HOD of Sanskrit, Udupi, Karnataka- 9901636125	4-7
3.	अथर्ववेद में वर्णित अष्ट-चक्रों एवं नव-द्वारों की वर्तमान योग-सन्दर्भ में उपादेयता Prof. Shalini Shukla, Inc/HOD of Sanskrit, Uttarakhad- 9389314417	8-11
4.	ಪ್ರಾಚೀನ ಧಾರಣದಲ್ಲಿ ಲಿಖಿತ ಉಗಮ ಮತ್ತು ಬೆಳವಣಿಗೆ Dr. Suresh Hegde, Guest Lecturer, Mysuru University, Mysuru- 8277520695	12-14
5.	ಧಾರಣದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಶಿಕ್ಷಣದ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಮತ್ತು ವಿಕಾಸ Dr. Priti Bhandarakar, Principal, B. Ed. College, Kumta, Karnataka- 9980888721	15-19
6.	वटेश्वरोक्तानि सूक्ष्मभुजज्यानामामि Girisha Bhat B., Research Scholar, N. S. University, Tirupati- 8277210178	20-26
7.	The Concept of Dharana, Dhyana and Samadhi In Principal Upanishads. Madan Mohan, Research Scholar, SVYASA, Bengaluru, Karnataka- 8108971227	27-32
8.	History of Ancient Indian Medicine. Ms. K. S. Vasantha, Research Scholar, Bengaluru, Karnataka- 9740356612	33-38
9.	Bring Changes in Society through Education. Meenu Sharma, Research Scholar, Agra University, Uttarpradesh-	39-42
10.	संस्कृतगङ्गा S. N. Shrinivasan, Research Scholar, KSU, Bengaluru, Karnataka-	43-45
11.	विश्वस्मै दत्तः निधिः काश्मीरः Archana Hegde, Research Scholar, KSU, Bengaluru, Karnataka- 9480554801	46-49
12.	पुरुषार्थाः तथा तिरुप्पा वै Malini M.K., Research Scholar, KSU, Bengaluru, Karnataka-	50-52
13.	वेदभाष्यकारेषु प्रमुखो भाष्यकारः- आचार्य सायणः Dr. Kapildev Shastri, Associate Prof., Gugarat-	53-58
14.	संस्कृतमहाकाव्येषु कैवल्यविमर्शः Gouri Sarkar, Research Scholar, Cooch Behar, West Bengal- 9475246136	59-63
15.	नारियों की शिक्षा विमर्श : स्मृतिग्रन्थों तथा अद्यतन सामाजिक परिप्रेक्ष्य में Dr. Joydeep Nama Das, ICSSR, Post-Doctoral Fellow, Puducherry- 9609729048	64-70
16.	ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಪುನರ್ವಿಮರ್ಶೆ Dr. Shivakumaraswamy, Asst. Prof., Samskrita College, Swarnavalli- 7353096127	71-73
17.	Nutritional development of children through Annaprashan Sanskar Rajkumar Jha, Research Scholar, B.H.U., Varanasi, Uttarpradesh- 7903843700	74-76
18.	दुर्गासिंहकृत कातन्त्रपरिभाषासूत्रवृत्तौ पठितानि समविषमस्वरूपाणि कानिचित् परिभाषासूत्राणि Dr. T. V. Girija, Associate Prof., Tripunithura, Kerala- 9495464645	77-81
19.	ಯೋಗವಾಸಿಷ್ಠದಲ್ಲಿನ ಜ್ಞಾನ ಅಜ್ಞಾನದ ಸಪ್ತ ಭೂಮಿಗಳು Dr. Anupama B., Associate Prof., KSU, Bengaluru, Karnataka- 9379779278	82-84

IV

20.	ಕಾಳಿದಾಸನ ಕಾವ್ಯ ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ವಿವೇಚನೆ Dr. Rekhadevi S.H., Associate Prof., KSU, Bengaluru, Karnataka- 9591071457	85-88
21.	Four Quadrants of Sadhaka with special Reference to Patanjali Yoga Sutra Devesh Kumar, Yoga Section, Research Scholar, Ranchi- 7070991766	89-91
22.	ತತ್ವಜ್ಞಾನಿ ಶರಣ ರಾಮಾಪುರದ ಬಹುಪುಟ-ಜೀವನ ಸಾಧನೆ Dr. Ramareddi S. Radder, Associat. Prof., Ranebennuru, Karnataka- 9482075098	92-97
23.	Relevance of Sanskrit in the Vedic. Dr. Jharana Rani Tripathy, Assist. Prof., Sri Sri University, Cuttack-	98-101
24.	ಕನ್ನಡದ ಪ್ರಮುಖ ಆಯ್ದ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿನ ಸಂಪಾದಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು-ಒಂದು ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ಅಧ್ಯಯನ Pramod H. R., Research Scholar, Mysuru University, Mysuru, Karnataka-	102-107
25.	वेदेषु वर्णितं सामाजिकसद्भावनां विश्लेषणम् Dr. Darin Sarkar, Asst. Prof. & HOD, Dept. of Sanskrit, West Bengal- 9647571740	108-114
26.	“अथातो धर्मजिज्ञासा” का यथार्थस्वरूप Dr. Priyankumar N. Raval, Asst. Prof., P.G. Dept. of Sanskrit, Gujarat- 7984896914	115-118
27.	भारत के सततविकास में हरितऊर्जा का महत्त्व Dr. Kanupriya, Asst. Prof., Dept. of Economics, Haridwar, Uttarakhand-	119-123
28.	ಮದ್ಯಕಾಲೀನ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶದ ನಾಯಕ ಮನೆತನಗಳ ಗ್ರಾಮಾಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ Dr. Maruti H.,	124-126
29.	“वृद्धिरादैच्” इति सूत्रस्थाः केचन अंशाः Dr. P. R. Archana Karanth, Guest Lecturer, K S U, Karnataka- 9481904228	127-130
30.	शब्दपरीक्षा Dr. Madhusudan Adiga, Literature Asisstant, Adichunchanagiri-	131-133
31.	ಉತ್ತಮ ನಾಗರಿಕರಾಗಲು ಶಿಕ್ಷಣದ ಮಹತ್ವ - ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಚಿಂತನೆ ಡಾ. ಈಶ್ವರ ಪ್ರಸಾದ ಎ. ಎಂ.ಎ.,ಎಂ.ಎಸ್.ಸಿ.,ಪಿ.ಹೆಚ್.ಡಿ. ಸಂಸ್ಕೃತವಿಭಾಗ, ಹಾಸನ, ಕರ್ನಾಟಕ- 9900766285	134-138
32.	बृहदारण्यकोपनिषद् भाष्यवार्तिकरीत्या ज्ञानकर्मसमुच्चयवादविमर्शः Dr. Ganapati V. Hegde, Principal I/C, Assistant prof. Mumbai- 9482944911	139-142
33.	Waiting for Godot by Samuel Beckett: The Chequered History of Composition, Publication, and Performance of the 'Text'. Dr. Siddhi R Patel, Assistant Professor, Vallabh Vidyanagar,Gujarat- 9979882242	143-145
34.	Chabilal Upadhyaya: A Pioneer of Harmony and Unity in Assam's Freedom Struggle Kabyashree Baruah, Ph. D. Research Scholar, Assam- 8811023919	146-148
35.	ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯೋಗದ ಪ್ರಸ್ತುತತೆ Smt. Rajyashree B. S., Research Scholar, K.S.U. Karnataka	149-152
36.	ಕುಲದೇವತೆ-ಒಂದು ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ Dr. Gopalkrishna Hegde, Director, Veda Samskrita Academy, Hegde- 9741847399	153-156
37.	ಅಥರ್ವವೇದ - ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನ Pt. Ramesh Vardhan, Atharvavedi, President,Veda Samskrita Academy- 9899303528	157-158
38.	वैदिकगणितम् Prof. Radhakant Thakur, Dept. of Jyotish, N. S. University, Tirupati, - 9989304975	159-160
39.	श्रीदेवराजकृत-सिद्धान्तन्यायचन्द्रिकायाः वैशिष्ट्यम् Sunil R., Research Scholar, National Sanskrit University, Tirupati- 9591576784	161-165
40.	Janma Dina Utsavam-Vardhanti & Jayanti Dr.Vamshi Krishna Ghanapathi, SGS Ashrama, Mysore, Karnataka-	166-168

॥ मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति ॥

सम्पादकीयम्

इदमत्र सामोदं निवेद्यते यत्- 'वेद संस्कृत अकाडेमी' द्वारा गतेषु एकादशसु वर्षेषु एकविंशति संशोधनपत्रिकाः लोकाय समर्पिताः; यत्र च संस्कृत-आङ्ग्ल-हिन्दी-कन्नडभाषासु चतसृषु विविधशास्त्र-कलादि सम्बद्धानि संशोधनलेखनानि उपनिबद्धानि बभूवुः ।

अस्मिन् द्वाविंशतितमे (२२) सम्पुटे आहत्य चत्वारिंशत् (४०) लेखनानि प्रकाशितानि इति सामोदं प्रकटयामः । विशेषेण संस्कृतभाषायाः १४, आङ्ग्लभाषायाः ९, हिन्दी भाषायाः ५, कन्नडभाषायाः १२ लेखनानि सन्ति । ई-जर्नल् अपि प्रकाशयितुकामाः वयं तदर्थं प्रयतिष्यमाणाः स्मः ।

यथापूर्वं ससन्तोषं लेखनपरिशीलनपुरस्सरं पत्रिकायाः प्रकटनयोग्यतां समर्थितवतां १) प्रो. एन्. लक्ष्मीनारायण भट्टाः (उडुपि), २) प्रो. रामचन्द्र भट्टाः (शिरसि), ३) प्रो. शङ्कर भट्टाः (स्वर्णवल्ली), ४) प्रो. नारायण आचार्याः (तिरुपति), ५) डा. जि. एल्. हेगडे (कुमटा), ६) डा. यु. जि. शास्त्री (हेगडे), ७) डा. नागराज भट्टाः (होलनगद्दे) ८) डा. विघ्नेश्वर भट्टाः (मैसूरु) इत्येतेषां कृते हार्दान्यभिवन्दनानि नितरां समर्प्यन्ते ।

डि.टि.पि. कार्यं सकाले विदधतः चन्दा ग्राफिक्स इत्यस्य श्री चन्द्रहास नायक महोदयस्य, मुखपुटविन्यासकस्य श्री गिरीश आर्. भट्टस्य, शिवा आफ् सेट् प्रिन्टर्स इत्यस्य श्री डि. के. हेगडे महोदयस्य, श्रीकृष्ण मुद्रणालयस्य श्री शङ्कर हेगडे महोदयस्य, समेषां धन्यवादाः नूनं समर्प्यन्ते ।

हेगडे

१६-०२-२०२४ (रथसप्तमी)

सम्पादकः

[सम्पादकसमितिपरतया]

ಮೊದಲ ಮಾತು

2021 ಅಕ್ಟೋಬರದಿಂದ ಲಾಗೂ ಆಗುವಂತೆ ನಮ್ಮ ಸಂಶೋಧನ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಹೆಸರು ಯು. ಜಿ. ಸಿ. ಕೆರ್ ಲೀಷ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಸೇರ್ಪಡೆ ಆಗಿತ್ತು. ಅದರ ಹಿಂದೆ ನಮ್ಮ ಎಡ್ವೈಸರಿ ಬೋರ್ಡಿನ ಪರಿಶ್ರಮ ಮತ್ತು ಭಗವಂತನ ಅನುಗ್ರಹ ಎಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತೇನೆ. ನಮ್ಮ ಪರಿಶ್ರಮ ಹೀಗೆ ನಡೆಯುತ್ತಾ ಬಂತು. 18, 19, 20, 21 ನೇ ಸಂಪುಟವು ಯು. ಜಿ. ಸಿ. ಕೆರ್ ಲೀಷ್ಚಿನಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು.

ಆದರೆ 2023 ಜುಲೈದಿಂದ ಲಾಗೂ ಆಗುವಂತೆ ಯು. ಜಿ. ಸಿ. ಕೆರ್ ಲೀಷ್ಚಿನಿಂದ ನಮ್ಮ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಹೆಸರನ್ನು ಕಡಿಮೆ (ಡಿಸ್ ಕಂಟಿನ್ಯೂ) ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಡಿಸ್ ಕಂಟಿನ್ಯೂ ಮಾಡಲು ಕಾರಣ ನಮಗೆ ಇನ್ನೂ ವರೆಗೂ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಇದು ನಮ್ಮ ಪರಿಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪ ತಡೆ ಉಂಟು ಮಾಡಿತು. ಆದರೂ ನಾವು ಛಲ ಬಿಡದೆ ನಮ್ಮ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ್ದೇವೆ. ಈಗ 22 ನೇ ಸಂಪುಟವು ಲೋಕಾರ್ಪಣೆಗೆ ಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.

ಹಿಂದಿನ 21 ನೇ ಸಂಪುಟವನ್ನು ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿರುವ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಕುಲಪತಿಗಳಾದ ಗೌರವಾನ್ವಿತ ಡಾ. ಎಸ್. ಅಹಲ್ಯಾ ಶರ್ಮಾರವರು ತಮ್ಮ ಕೊಠಡಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಸಣ್ಣ ಸಮಾರಂಭದೊಂದಿಗೆ ಲೋಕಾರ್ಪಣೆ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ನಡೆಸಿಕೊಟ್ಟಿರುತ್ತಾರೆ. ಅದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಕಾರ್ಯ-ಕಲಾಪಗಳನ್ನು ಕೇಳಿಕೊಂಡು ಸಂಸ್ಕೃತ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿನ ನಮ್ಮ ಸಾಧನೆಗೆ ಮೆಚ್ಚುಗೆಯನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ ಹಾಗೂ ನಮ್ಮ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಅಭ್ಯುದಯವನ್ನು ಬಯಸಿದ್ದಾರೆ. ಅವರಿಗೆ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ವತಿಯಿಂದ ಹಾರ್ಡಿಕವಾದ ಕೃತಜ್ಞತೆಗಳನ್ನು ಈ ಮೂಲಕ ಸಮರ್ಪಿಸುತ್ತೇನೆ.

ನಾವು ನಮ್ಮ ವೆಬ್ ಸೈಟಿನಲ್ಲಿ 2023 ಜುಲೈದಿಂದ ಅನ್ವಯವಾಗುವಂತೆ ನಮ್ಮ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಹೆಸರು ಯು. ಜಿ. ಸಿ. ಕೆರ್ ಲೀಷ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ ಎಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದೆವು. ಆದರೂ ನಮ್ಮ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಮೇಲಿನ ಅಭಿಮಾನದಿಂದ 40 ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ವಿದ್ವಾಂಸರು ತಮ್ಮ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟನೆಗಾಗಿ ಕಳುಹಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಅವರೆಲ್ಲರಿಗೂ ತುಂಬು ಹೃದಯದ ಧನ್ಯವಾದಗಳು.

VI

ಯು. ಜಿ. ಸಿ. ಕೆರ್ ಲೀಷ್ವಿನಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಹೆಸರನ್ನು ಸೇರ್ಪಡಿಸುವ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಯತ್ನ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಪ್ರಯತ್ನ ನಮ್ಮದು. ಫಲ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಬಿಟ್ಟದ್ದು. ಹೇಗೆ ಹಿಂದಿನ 17 ಸಂಪುಟಗಳು ಸಹೃದಯರ ಹಾರೈಕೆಯೊಂದಿಗೆ ಲೋಕಾರ್ಪಣೆ ಗೊಂಡಿತ್ತೋ ಹಾಗೇ ಮುಂದಿನ ಸಂಪುಟಗಳೂ ಲೋಕಾರ್ಪಣೆಗೊಳ್ಳಲಿಕ್ಕಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಸಂಶಯವೇ ಇಲ್ಲ.

ಪ್ರಕಟನೆಯನ್ನು ಬಯಸಿ ಬಂದಿರುವಂತಹ 40 ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಲು ಉಡುಪಿಯ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಂಶು-ಪಾಲರಾದ ಪ್ರೊ. ಎನ್. ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ಭಟ್ಟರು, ಉಮ್ಮಚ್ಚಿಯ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರಾದ ಪ್ರೊ. ರಾಮಚಂದ್ರ ಭಟ್ಟರು, ಸ್ವರ್ಣವಲ್ಲಿಯ ಅದ್ವೈತ ವೇದಾಂತಶಾಸ್ತ್ರದ ಸೇವಾ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದ ಪ್ರೊ. ಶಂಕರ ನಾಗೇಶ ಭಟ್ಟ, ಬಾಲಿಗದ್ದೆಯವರು, ತಿರುಪತಿಯ ದ್ವೈತವೇದಾಂತ ವಿಭಾಗದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದ ಪ್ರೊ. ನಾರಾಯಣ ಆಚಾರ್ಯರು, ಕುಮಟಾದ ನಿವೃತ್ತ ಕನ್ನಡ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕ ಯಕ್ಷಗಾನ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಭೂತಪೂರ್ವ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿರುವ ಪ್ರೊ. ಜಿ. ಎಲ್. ಹೆಗಡೆಯವರು, ಹೆಗಡೆಯ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರಾಗಿರುವ ಪ್ರೊ. ಯು. ಜಿ. ಶಾಸ್ತ್ರಿಯವರು, ಹೊಲನಗದ್ದೆಯ ಖ್ಯಾತ ಆಯುರ್ವೇದ ವೈದ್ಯ ರಾಗಿರುವ ಡಾ. ನಾಗರಾಜ ಭಟ್ಟರು, ಮೈಸೂರಿನ ಮಾತಾ ಅಮೃತಾನಂದಮಯೀ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಡಾ. ವಿಘ್ನೇಶ್ವರ ಭಟ್ಟರು ಸಹಕರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಅವರೆಲ್ಲರೂ ಅಭಿನಂದನಾರ್ಹರು. ಅವರ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮುಕ್ತಕಂಠದಿಂದ ಶ್ಲಾಘಿಸುವುದಲ್ಲದೇ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಧನ್ಯವಾದಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಪಿಸುತ್ತೇನೆ.

ನಮ್ಮ ಪತ್ರಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದಾಗಿನಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ವರೆಗೂ ಅತ್ಯಮೂಲ್ಯ ತಾಂತ್ರಿಕ ಸಲಹೆಗಳನ್ನಿತ್ತು ಮತ್ತು ನಮ್ಮ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ವೆಬ್ ಸೈಟಿನಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಎಲ್ಲಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಅಪ್ ಲೋಡ್ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಮುತುವರ್ಜಿಯಿಂದ ಸಹಕರಿಸಿರುವ ಭ್ರಾತೃಸ್ವರೂಪರಾಗಿರುವ ಹಾಗೂ ಆತ್ಮೀಯ ಮಿತ್ರರೂ ಆಗಿರುವ ಶ್ರೀಯುತ ಗಣೇಶ ಜೋಶಿಯವರನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅಭಿನಂದಿಸುತ್ತೇನೆ ಮತ್ತು ಅವರ ಸೇವೆಗೆ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕ ಧನ್ಯವಾದಗಳು.

ಸಕಾಲದಲ್ಲಿ ಡಿ.ಟಿ.ಪಿ. ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ ಚಂದಾ ಗ್ರಾಫಿಕ್ಸ್ ಮಾಲಕರಾದ ಶ್ರೀಚಂದ್ರಹಾಸ ನಾಯ್ಕರಿಗೂ, ಮುಖಪುಟದ ವರ್ಣವಿನ್ಯಾಸ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ ಡಿಜಿಟಲ್ ವರ್ಲ್ಡ್ ನ ಮಾಲಕರಾದ ಶ್ರೀ ಗಿರೀಶ ಆರ್. ಭಟ್ಟರಿಗೂ, ಅಂದವಾಗಿ ಮುದ್ರಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಶಿವಾ ಆಫಸೆಟ್ ಪ್ರಿಂಟರ್ಸ್ ನ ಮಾಲಕರಾದ ಶ್ರೀ ಡಿ. ಕೆ. ಹೆಗಡೆಯವರಿಗೂ, ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಅಂದವಾಗಿ ಜೋಡಿಸಿ, ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸಿ ಕೊಟ್ಟ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ಮುದ್ರಣಾಲಯದ ಮಾಲಕರಾದ ಶ್ರೀ ಶಂಕರ ಹೆಗಡೆಯವರಿಗೂ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕ ಧನ್ಯವಾದಗಳು.

ಸ್ಥಳ : ಹೆಗಡೆ

ದಿನಾಂಕ : 16-02-2024 (ರಥಸಪ್ತಮಿ)

ಸಂಪಾದಕರು

[ಸಂಪಾದಕ ಮಡಳಿಯ ಪರವಾಗಿ]

PROLOGUE

Journal of Veda Samskrita Academy was included in UGC CARE List since October 2021. I personally feel that, the efforts of the Advisory Board and the grace of God made this difficult task possible. Any way our sincere efforts are in progress. Therefore 18th, 19th, 20th and 21st Volumes were published under UGC CARE List.

But from July 2023, our Journal was deleted from UGC CARE List. Even today we do not know the exact reason for this Infact. This is a little-bit set back for us. Still we are recognition. Now the 22nd Volume is redy for publication.

21st Volume was released by Honourable **Vice-Chancellor** of Karnataka Samskrita University, Bengaluru, **Dr. S. Ahalya Sharma** at her office. At this juncture, after knowing the activities of the Academy. She appreciated the work done by the institution and wished for the grand success in all respect. Academy is very happy to convey its gratitude to the Honourable Vice-Chancellor.

We have already notified in our Web-site with regard to non-inclusion of our journal in UGC Care List from July 2023. Anyway more than **fourty (40)** scholars have sent their articles for

publication. Academy is grateful to them. Our efforts are in progress for the inclusion of our journal in UGC CARE List. Effort is ours and the ultimate fruit is by the grace of God. As usual, our all Volumes will be published in time, with out fail, by the whole hearted co-operation of the research scholars.

Infact, we received more than **45** articles; Advisory Board selected **40** articles only. As the chief editor of the journal, I express heartfelt gratitude to all the honourable members of the Board.

Present volume contains **14** Samskrita articles, **9** English articles, **5** Hindi articles and **12** Kannada articles. All these articles are concerned with Art, Literature, Indian culture and tradition.

Honourable members of editorial board especially 1) **Prof. N. Laxminarayana Bhat** (Udupi), 2. **Prof. Ramachandra Bhat**, (Sirsi), 3) **Prof. Shankara Nagesha Bhat**, Baligadde, (Swarnavalli Math), 4) **Dr. U. G. Shastri** (Hegde) 5) **Dr. G. L. Hegde** (Kumta), 6) **Prof. Narayan Acharya** (Tirupati), 7) **Dr. Nagaraja G. Bhat** (Holanagadde, Kumta) (8) **Dr. Vighneshwar Bhat** (Mysuru) have rendered their valuable service in editing these articles. We are grateful to all these dignitaries for their co-operation and service.

We are grateful to **Ganesh Joshi** for website work, **Chandras Naik**, Chanda Graphics, Kumta, for his timely DTP work. Similarly our hearty gratitude to **Girish R. Bhat**, who has designed the cover-page beautifully and our thanks to **D.K.Hegde**, Shiva Offset Printers, Kumta and **Shankara Hegde**, Shree Krishna Mudranalaya, Hegde.

Hegde

16 February, 2024 (Ratha Saptami)

Editor in Chief

[On Behalf of Editorial Board]

प्राक् कथन

२०२१ से शुरु करने को हमारा संशोधन पत्रिका का नाम यु. जि.सि. केर लिस्ट से जुड गया था । इस के पीछे हमारा सलाह मण्डल (Advisory Board) का परिश्रम एवं भगवत् अनुग्रह समझता हूँ । हमारा परिश्रम ऐसे ही चलता रहा, परिणाम स्वरूप १८, १९, २०, २१ वां संपुट भी यु. जि. सि. केर लिस्ट में ही प्रकट हुवा ।

लेकिन २०२३ जुलाई से लेके यु. जि. सि. केर लिस्ट से हमारी पत्रिका का नाम हटाया गया । हटाया जाने का कारण अभी तक हम को पता नहीं चला । यह हमारे परिश्रम में थोडा बाधा किया । फिर भी हम हिम्मत से हमारा प्रयत्न चाली रखा । अब २२ वां संपुट लोकार्पण के लिये तय्यार है ।

हमारा पिछला २१ वां संपुट को बेंगलूरु के कर्नाटक संस्कृत विश्वविद्यालय के माननीय **कुलपति डा। एस. अहल्या शर्मा** जी ने अपने ही कार्यालय में छोटा समारोह के साथ लोकार्पण किये थे । इसी सन्दर्भ में हमारी संस्था के कार्य-कलापों को सुन के संस्कृत क्षेत्र में हमारी साधना की प्रशंसा भी किये और हमारी पत्रिका का अभ्युदय की कामना प्रकट किये, इसके लिये अकाडेमी की तरफ से इनको आर्दिक अभिनन्दन समर्पित करते है ।

VIII

हम अपने वेबसाईट में प्रकटित किये थे कि २०२३ जुलाई से हमारे पत्रिका का नाम यु. जि. सि. केर लिस्ट में नहीं है, फिर भी पत्रिका के अभिमान से ३५ से भी ज्यादा विद्वानों ने प्रकाशन के लिये अपना प्रबन्ध भेजा है। उन सभी को हृदय से धन्यवाद।

यु. जि. सि. केर लिस्ट में पत्रिका का नाम वापस मिलाने की प्रयत्न जारी है। हम कोशिस तो करेंगे हि, फल भगवान के उपर छोडते है। जैसे पिछले १७ संपुट सहदयों के शुभ कामना से लोकार्पण हुवा था, वैसे ही अगले संपुट भी निःसंशय लोकार्पण होगा, होते रहेगा।

१४ लेखन संस्कृत में, ९ लेखन आंग्लभाषा में, ५ लेखन हिन्दी भाषा की, १२ लेखन कन्नड भाषा में हैं। सभी भारतीय परंपरा-कला-साहित्य प्रतिपादक है। ४० से भी ज्यादा लेखनों में अड्डाईसरी बोर्ड से चुना गया ४० लेखनो को ही प्रकटित कर रहे हैं। इस कार्य को संपूर्ण सहयोग देने का अड्डाईसरी बोर्ड के सभी सदस्यगण अभिनन्दना के पात्र हैं।

प्रकाशन के लिये आये ३९ लेखनों का काम में उडुपि के निवृत्त प्रांशुपाल प्रो. एस्. लक्ष्मीनारायण भट्ट जी, उम्मचगि के निवृत्त प्रांशुपाल प्रो. रामचन्द्र भट्ट जी, स्वर्णवल्ली के सेवा निवृत्त अद्वैत शास्त्र प्राध्यापक प्रो. शंकर नागेश भट्ट जी बालिगदे, द्वैतवेदान्त प्राध्यापक प्रो. नारायण आचार्य जी, कुमटा के निवृत्त कन्नड प्राध्यापक एवं कर्नाटक यक्षगान अकाडेमी अध्यक्ष प्रो. जि. एल्. हेगडे जी, हेगडे के निवृत्त प्रांशुपाल प्रो. यु. जि. शास्त्री जी, होलनगदे के प्रसिद्ध आयुर्वेद वैद्य डा. नागराज भट्ट जी, मैसूरु के माता अमृतानन्दमयी संस्था के डा. विघ्नेश्वर भट्ट जी, इन लोगों ने सहकार किये हैं। ये सभी अभिनन्दनार्ह हैं, इन की सेवा को मुक्तकण्ठता से श्लाघता एवं हृत्पूर्वक धन्यवाद समर्पण करता हूँ।

हमारे पत्रिका के प्रारंभ से अबतक अनमोल सलाह देके अकाडेमी के वेबसाईट में हमारे गतिविधियों को अपलोड करने में निष्ठा से सहयोग देने वाले भ्रातृस्वरूप एवं आत्मीय मित्र श्री गणेश जोशी जी को विशेष अभिनन्दन करता हूँ तथा उन की सेवा को हृत्पूर्वक धन्यवाद।

समय पर डि.टि.पि. तैयार कर के देनेवाले चन्दा ग्राफिक्स के मालिक श्री चन्द्रहास नायक जी को, मुखपृष्ठ वर्ण विन्यासक डिजिटल वर्ल्ड के मालिक श्री गिरीश आर्. भट्ट जी को, सुन्दरता के साथ मुद्रित किये शिवा आफसेट प्रिंटर के मालिक श्री डि. के. हेगडे जी को, पुस्तकों को क्रमबद्ध तैयार कर के दिये श्री कृष्ण मुद्रणालय के मालिक श्री शंकर हेगडे जी इन सभी को सादर धन्यवाद।

गौरवादरों के साथ।

स्थल : हेगडे

दिनांक : १६-०२-२०२४ (रथ सप्तमी)

संपादक

[संपादकमण्डळीपरतः]

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Dr. Gopakrishna Hegde, Hegde JyotishaShastra & Dharma Shastra Vidwan Mobile : 9741847399 E-mail : gopalkrishnh9@gmail.com	Editor in Chief Director, Veda Samskrita Academy (Regd.) # 1347, Kalkod Road, HEGDE-581330 Kumta, Uttarakannada, Karnataka
---	--

BOARD OF EXPERTS AND REFEREES

Prof. Viroopaksha V. Jaddipal, Ujjain Mobile : 9440002813 E-mail : vvjaddipal@gmail.com	Secretary, Maharshi Sandipani Rashtriya Vedavidya Pratishthan Vedavidya Marg, Chintaman Ganesh, P.O. : Jawasiya-456006, Ujjain, Madhyapradesh
Prof. A. Sripad Bhat, Tirupati Mobile : 6304245946 E-mail : jyo_sripada@yahoo.com	Professor, Department of Jyotisha, National Sanskrit University, Tirupati-517507, Andhrapradesh
Prof. N. Laxminarayana Bhatta, Udupi Mobile : 9481750414 E-mail : nlbhat.narasipura@gmail.com	Rtd. Principal, S.M.S.P. Samskrita College, Udupi-576101, Karnataka
Prof. Ramachandra Bhat, Sirsi Mobile : 9480019152 E-mail : rnbsurabhi@gmail.com	Rtd. Principal 'SURABHI' # : 6, Ist cross, Mahalaxmi Layout, P.O. : N.M. Yard- 581402, Hubli Road, Sirsi Uttarakannada, Karnataka
Prof. Shankar Nagesha Bhat, Baligadde Mobile : 9480954301 E-mail : sbaligadde62@gmail.com	Rtd. Professor, Dept. Of Advaita Vedanta Shastra Samskrita College, Swarnavalli Matha, P.O. : Mathadevala- 581336, Sirsi, Uttarakannada, Karnataka
Prof. Venkataramana Hegde, Mysuru Mobile : 9480476144 E-mail : vhegde1968@gmail.com	Professor, Dept. Of Dharma Shastra, Govt. Maharaja Samskrita College, New Sayyajirao Road, Mysuru-570024, Karnataka
Dr. U. G. Shastri, Hegde Mobile : 9449992160 E-mail : ugshastri260391@gmail.com	Rtd. Principal 'Manasa' Pancharabena, P.O. : HEGDE-581330 Kumta, Uttarakannada, Karnataka
Dr. G. L. Hegde, Kumta Mobile : 9448441190 E-mail : glhegde@gmail.com	Rtd. Professor, President, Govt. of Karnataka Yakshagana Academy Research Guide, Kannada Vishwa Vidyalaya, Hampi 'Amrutavarshini' Manaki, Kumta-581343, Uttarakannada, Karnataka
Dr. Narayan Pujar, Tirupati Mobile : 9490077161 E-mail : nspm12@gmail.com	Professor, Dept. Of Dvaita Vedanta Shastra National Sanskrit University, Tirupati-517507, Andhrapradesh
Dr. Nagaraja G. Bhat, Holanagadde Mobile : 9535668177 E-mail : nagarajayu@gmail.com	'Shreenaga Ayurdhama' Holanagadde-581351, Kumta, Uttarakannada, Karnataka
Dr. Bhaskar Bhat, Joshi, Bengaluru Mobile : 9742269403 E-mail : joshi.bhat@gmail.com	Professor, H.O.D. of Nyaya Vaisheshika Karnataka Samskrita University, Chamaraja Pete-560018, Bengaluru, Karnataka
Dr. Vighneshwar Bhat, Mysuru Mobile : 9449677863 E-mail : vigneshwarbhat@ymail.com	Assistant Professor, International Centre for Spiritual Studies & Dept. of Languages, Amrita Vishwa Vidyapeetham, Mysuru Campus, # 114, 7 th cross, Ring Road, Bogadi 2 nd stage, Mysuru - 570026, Karnataka

पत्रिका में अपना लेखन देने चाहनेवालों से कुछ सूचना

- * पत्रिका प्रकाशन की अवधि : जनवरी से जून, जुलाई से डिसेंबर, इस तरह साल में दो बार पत्रिका प्रकाशित होगी ।
- * सामान्यतः फरवरी या मार्च, अगस्त या सितंबर मास में पत्रिका प्रकाशित होगी ।
- * अकाडेमी की वेबसाइट (Web site) में पत्रिका प्रकाशन से 2 महीने पहले पत्रिका प्रकाशन उद्धोषित करेंगे ।
- * लेखनों के प्रकाशन इच्छुक अकाडेमी की E-mail द्वारा अपना लेखन word file & PDF file में ही भेजें ।
- * प्रधान संपादक आप का लेखन स्वीकार कर के सलाह समिति का विषय तर्कों को परिशीलन के लिये भेजेंगे ।
- * समिति की अभिप्रायानुसार प्रधान संपादक लेखन की प्रकाशन के बारे में अन्तिम निर्णय लेंगे ।
- * लेखन प्रकाशन योग्य होने पर लेखनदाताओं को E-mail / फोन / पत्र द्वारा जानकारी देंगे ।
- * आप को सूचित किया जाने पर ही अकाडेमी का बैंक खाता में निर्धारित धन जमा करना है । लेखन भेजते ही **Processing charges** खाता में जमा नहीं करना है ।
- * साधारणतः लेखन A4 साईज में 4-5 पृष्ठों में होगी । Font 11 या 12 में रहना है । लेखन ज्यादा लंबा हो तो प्रकाशन की अन्तिम निर्णय प्रधान संपादक ले लेंगे ।
- * हिन्दी या संस्कृत भाषा संबंधित लेखन Unicode में होगा ।
- * अंग्रेजीवाला Times Now Roman में हो तो अच्छा है ।
- * कन्नड लेखन नुडि (Nudi) तंत्रांश में होना अच्छा है ।
- * केवल टाईप किया गया लेखन स्वीकार्य है, अन्यथा हस्तप्रति की टाईपिंग चार्ज लेखनदाता द्वारा वहन होगा ।
- * लेखन दाता अपना स्थाई पता, मोबैल नं., ई-मेल संकेत इत्यादि लेखन के अंत में जरूर लिखना है । यदि वृत्ति में हो तो वृत्तिस्थान का नमूदन करें ।
- * संशोधन रत विद्यार्थी अपना मार्गदर्शक, उन के पद, तथा जिस विश्वविद्यालय से संशोधन अनुमति प्राप्त है इत्यादि विवरण अवश्य लिखें ।

लेखन दाताओं का अकाडेमी द्वारा सोलभ्य विवरण

- * पत्रिका प्रकाशन के बाद एक प्रति (one copy) रजिष्टर पोष्ट द्वारा भेजे जायेंगे ।
- * ज्यादा प्रति चाहिये हो तो प्रत्येक धन भेजने पर व्यवस्था किया जायेगा । किन्तु पहले ही सूचना देना होगा ।
- * साथ में पत्रिका में लेखन प्रकाशित होने का प्रमाण पत्र अकाडेमी द्वारा दिया जायेगा ।
- * जर्नल प्रोसेसिंग चार्ज NEFT / RTGS के द्वारा ही देय होगा ।
- * vedasmkac@gmail.com हमारा संस्था का ई-मेल संकेत है ।
- * Veda Samskrita Academy (Regd.), Hegde, Canara Bank, Hegde Branch
S. B. Ac/ No. : 03182200030380, IFSC : CNRB0010318

तत्त्वदर्शकाः श्रीमच्छङ्कराचार्याः

Dr. Prashant Gaonkar

Assistant Professor

KLE Shri B M K Ayurveda Mahavidyalaya

Belagavi, Karnataka – 590003

Email ID: prashantpsjr@gmail.com

Mob. No.: +91 9449623988

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्याणामवतार एव वेदान्ततत्त्वप्रसारणाय । वेदान्त इति पदमद्वैतस्य तत्त्वं निर्दिशति । अद्वैततत्त्वस्य संस्थापनमाचार्यैर्न विहितम् । यतः उपनिषदामनादित्वात् तत्रत्यस्याद्वैतस्याप्यनादित्वमेव । भगवद्गीतायां भगवान् श्रीकृष्णः ब्रह्मसूत्रेषु भगवान् व्यासश्च तथैव प्रत्यपादयत् । उपनिषत्सु विद्यमानं तत्त्वमेव समाजे संस्थापनाय, जनसामान्याः अपि तत्त्वं ज्ञातुं तत्त्वानां प्रसारणं प्रदर्शनं चाकुर्वन् श्रीमच्छङ्कराचार्याः । भिन्नमतीयाः केचन तत्त्वमिदमन्यथा व्याख्यानं कुर्वन्तः समाजे असद्वादं प्रासारयन् । अत्यन्तदुर्बलतर्कैः सहिता असद्वादाः समाजे प्रचलिता आसन् । तत्सर्वं दूरीकृत्य जनान् सत्यमार्गं समानेतुं शङ्कराचार्याः उपनिषत्तत्त्वानि उद्बोधयितुं भुवि अवतारमकुर्वन् ।

अनियन्त्रिततर्कैः वेदस्यार्थः अयमेवेति न निश्चेतव्यम् । वेदानां व्याख्यायां स्थिरता सत्यता च स्याताम् । श्रीमच्छङ्कराचार्याः वेदस्य सर्वाधिकप्रामाण्यं प्रतिपादयन्ति यथा - "वेदस्य हि निरपेक्ष्यं प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये" इति ।

सर्वोच्चप्रमाणत्वेन स्वीकृतेषु वेदेषु परस्परविरोधवाक्यानि नैव विद्यन्ते । यद्यपि वेदवाक्यार्थानां श्रवणसमनन्तरमेव कश्चन अर्थः अवगम्यत एव । किन्तु स चार्थो बाधितो वा अबाधितः, स एव अर्थः विवक्षितो वा अन्यः इत्यादिविचाराः नैव निश्चेतुं शक्यन्ते । यतो हि कानिचन वेदवाक्यानि निरर्थकानीव भासन्ते । कानिचन विरुद्धार्थानीव प्रतीयन्ते । कानिचन द्विरुक्तानीव अवलोक्यन्ते । कानिचन लोकविरुद्धार्थानीव परिगणयन्ते । समाजे तत्काले केचनान्यथा व्याख्यानमकुर्वन्नतत्त्ववादिनः । तेषां वादानां निराकरणाय वेदान्ततत्त्वस्य समाजे संस्थापनाय वेदान्तानां याथार्थ्यप्रतिपादनाय शङ्कराचार्याः प्रयत्नमकुर्वन् ।

भगवन्तम् अचिन्त्यः अपरिमितः अनिर्वचनीयः इत्यादिशब्दैः व्यवहरामह । तस्य शक्तिश्च तादृशी । अनूह्यस्य अनन्तशक्तेः भगवतः ब्रह्मणः ज्ञानाय उपनिषदां ज्ञानमेव एकमात्रं साधनम् । अतः उपनिषदां याथार्थ्यं ज्ञानमावश्यकम् । तज्ज्ञानसाधनाय अद्वैततत्त्वमात्रं सोपानं भवति । अन्यद्व्याख्यानं तत्र अकारणमेव इति शङ्कराचार्याः प्रास्तुवन् ।

शङ्कराचार्याः सर्वेषामपि विमतवादिनामाक्षेपस्य समाधानं प्रादुः । तत्रेदमेकमुदाहरणम् - कश्चन प्रश्नं समुदयत् - ब्रह्म सत्यम्, जगन्मिथा इति चेत् जगति प्रचलितं दृश्यमानं किम्? गुरुवः भवन्तः शङ्कराचार्याः शिष्यान् पाठयन्ति शिष्याश्च पठन्ति । इदं चाध्ययनाध्यापनं किं सत्यमुतामिथ्या? ब्रह्मैव सत्यम्, जगत्सर्वं मिथ्येति भ्रमेति चेत् गुरुणां भवतां बोधनम्, अस्माकमध्ययनं सर्वमपि अवास्तविकमेव भवति । अत्र किं समाधानमाचार्याणामिति ।

तत्र शङ्कराचार्याः उत्तरन्ति - "सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मविज्ञानात् सत्यत्वोपपत्तेः" इति । अपि चावदन् - "सत्ये त्रैविध्यम् - त्रिकालाबाध्यसत्यम्, शाश्वतं सत्यम् इति उच्यते । द्वितीयं च सत्यं ब्रह्मज्ञानप्राप्तिपर्यन्तमात्रम्, इदं च व्यावहारिकसत्यमिति प्रथितम् । तृतीयं च ज्ञानग्रहणकाले सत्यवत्प्रतिभाति, सत्यं चेदं प्रातिभासिकसत्यमिति ख्यातम् । जगत्सत्यत्वप्रतिभानं व्यावहारिके सत्ये अन्तर्भवति । ब्रह्मज्ञानपर्यन्तमिदं जगत्सत्यम् । ब्रह्मज्ञानानन्तरं ब्रह्मणः सत्यत्वमात्रम्,

अन्यत्सर्वं मिथ्यात्वेन प्रतिगृह्यते ।" इति । अतत्ववादिनः केचन अद्वैतं नाम शून्यमिदं सर्वमिति कथयन्ति । वास्तविकजगत्सत्यत्वमपि शङ्कराचार्याः निराकरणमकृत्वा अद्वैततत्त्वं कथं प्रतिपादयन्तीति आचार्याणां वचोभिः स्पष्टम् ।

शङ्कराचार्याः कर्मसिद्धान्तमपि एतया एव रीत्या प्रदर्शयन्ति - कर्मणामपि प्रामुख्यता वर्तते एव । ब्राह्मसाक्षात्कारस्यानन्तरं कर्मत्यागः विधेयः, वस्तुतः अद्वैतसाक्षात्कारानन्तरं कर्म त्यक्तव्यमिति नास्ति, कर्म एव तं त्यजति । अत एव अद्वैतसाक्षात्कारपर्यन्तं व्यक्तिः कर्म आचरोदिति अद्वैतवादिनो वयमपि ब्रूमः । अतः उपासनाशस्त्रमिदमद्वैतं कर्मशास्त्रस्य बाधकः कदापि नास्ति इति ।

कश्चन शङ्कराचार्यानपृच्छत् - "ब्रह्मैव सत्यम्, अन्यत्सर्वमसत्यमिति चेत् वेदा अपि अवास्तविकाः, तद्गतवाक्यान्यप्यवास्तवैकानि, तद्वारा यत्प्राप्तं ज्ञानं तदप्यवास्तवैकम्, अतः अद्वैतज्ञानमप्यवास्तविकं ननु ?" इति । प्रश्नस्यास्य समाधानं वदन्ति श्रीमच्छङ्कराचार्याः "शङ्काविषादिनापि मरणसम्भवात् इतिन् । अवास्तविकवचनेन वास्तविकक्रिया सम्भवादित्यर्थः । कुत्रेदं सम्भवतीति चेत् - एकः किमपि खादति, अन्यः तस्मै विषमखादयत् त्वम्, एषः विषः अस्ति इति । यः वाक्यमिदं श्रुणोति सः विषमेवाहमखादयन्निति इत्यचिन्तयन्नेव सर्वान्तिमे तेनैव प्रभावेण मृत्युमाप्तवान् । वस्तुतः सः यदखादयत्, तन्न विषम् । अपि तु अन्यस्य वचसः प्रभावात् सः विषमिति अवास्तविककल्पनां कृत्वा मृतिमेवाप्तवान् । अविषमपि तस्य मृत्युकारणमभवत् । तद्वदेव सर्वमवास्तविकमिति चेत् ज्ञानं कथं सत्यं भवतीति स्वप्नवत् वयं चिन्तयामः । स्वप्नं न वास्तविकमिति ज्ञानमस्माकं विद्यत एव, अथापि तत्स्वप्नं वास्तविकघटनायाः कारणं भवितुमर्हति । स्वप्नः केचन परिणामं यच्छन्ति । अथापि स्वप्नः न सत्यम्, केचन वास्तविकघटनायाः कारणाः भवन्ति तावदेव । तद्वत् ब्रह्मज्ञानकारणं भवति अध्ययनाध्यापनाभ्यासादीनि । इति ।

शङ्कराचार्याः एतावदौक्त्वा रामायणस्य एकमुदाहरणं दर्शयन्ति यथा - "रामायणं ये जानन्ति ते सर्वे त्रिजटायाः स्वप्नविषये जानन्त्येव । रावणेन अपहृता सीता अशोकवने त्रिजटादिशक्षसीनामालोकने स्थिता आसीत् । तत्र एकस्मिन् दिवसे अन्याः राक्षस्यः मातरं सीतां भाययन्तः कोलाहलमकुर्वन् । तानुद्दिश्य वृद्धा राक्षसी त्रिजटा अवदत् - ह्यः रात्रावहमेकं स्वप्नदर्शम् । तत्र रावणः तैलाञ्जितदेहः गर्दभस्योपरि उपविश्य दक्षिणाभिमुखं गच्छन् आसीत् । इदं स्वप्नं रावणस्य सद्यो मरणं सूचयति । तथा च विभीषणः साभरणभूषितः गजारोही पूर्वाभिमुखः गच्छन्नासीत् । इदं च तस्य विजयशालित्वं सूचयति - इति । त्रिजटायाः स्वप्ने यथा रावणः आसीत्, वास्तविकतया सः न तैलाञ्जितदेहो गर्दभारोही दक्षिणाभिमुखो वा । अथापि अवास्तविकं स्वप्नमिदं रावणस्य मृत्युमसुचयत् । स्वप्नोऽपि वास्तविकतायाः सूचकोऽभूत् । अतः अवास्तविकमपि वास्तवज्ञानसाधनं भवितुमर्हति वक्तुं शक्यत एव ।" इति । शङ्कराचार्याः कथं अन्यमतीयान् मूकीकृतानकुर्वन्निति माधवीयश्रीमच्छङ्करदिग्विजये प्रकीर्तितं यथा -

वेदान्तीकृतनीचशूद्रवचसो वेदाः स्वयं कल्पनाः पापिष्ठाः स्वमपि त्रयीपथमपि प्रायो दहन्तः खलाः ।

साक्षाद्ब्रह्मणि शङ्करे विदधति स्पर्धानिबद्धां मतिं कृष्णो पौण्ड्रकवत्तथा न चरमां किं ते लभन्ते गतिम् ॥¹

वाणी काणभुजी च नैव गणिता लीना क्वचित्कापिली शैवं चाशिवभावमेति भजते गर्हापदं चार्हतम् ।

दौर्ग दुर्गतिमश्नुते भुवि जनः पुष्पाति को वैष्णवं निष्णातेषु यतीशसूक्तिषु कथाकेलीकृतासूक्तिषु ॥²

तथागतकथा गता तदनुयायि नैयायिकं वचोऽजनि न चोदितो वदति जातु तौतातितः ।

विदग्धति न दग्धधीर्विदितचापलं कापिलं विनिर्दयविनिर्दलद्विमतसङ्करे शङ्करे ॥³

ये च नीचशूद्रवचसः वेदाः केवलं स्वयं कल्पना इति जनेषु मूढतायाः जनने कारणीभूताः वेदोक्तपरमात्मनः तत्त्वं निराकुर्वन्ति शङ्कराचार्याणां विरुद्धं कुमतयस्ते द्वेषं प्रकटयन्ति ते अवश्यमेव श्रीकृष्णस्य पुरतः पुण्ड्रकः यथा चरमां गतिं प्राप तद्वदेतेऽपि चरमां गतिं यन्ति । श्रीमच्छङ्कराचार्याणां पुरतः कणादस्य वचनानि स्वदाढ्यतायां क्षीणतामप्राप्नुवन्, कपिलस्य सिद्धान्तः वायुवाहे पत्राणि यथा निर्गच्छन्ति तथा विनिर्गतः. कर्मसिद्धान्तस्य तेजः अदृश्यमभवत्, बौद्धानां सिद्धान्तः अनुसर्तुं निर्बलः अभवत्, देव्युपासकानां मतं दुरादृष्टतामवाप्नोत्, वैष्णवानां सिद्धान्तः धूलीसदृशमभूत् । श्रीमच्छङ्कराचार्याणां वादप्रवाहे बौद्धानां नैयायिकानां भाट्टानां कापिलानां सिद्धान्ताः क्षीणतां गताः । एतेनाद्वैतसिद्धान्तस्य परमतत्त्वं सनातनधर्मसन्ततेः पुनःस्थापनमभूत् ।

शङ्कराचार्याणां वाग्वैखर्याः वर्णनमुपलभ्यते माधवीयश्रीमच्छङ्करदिग्विजये -

वारी चित्तमतङ्गजस्य नगरी बोधात्मनो भूपते दूरीभूतदुरन्तदुर्वदङ्गरी हारीकृता सूरिभिः ।

चिन्तासन्ततितूलवातलहरी वेदोल्लसच्चातुरी संसाराब्धितरीरुदेति भगवत्पादीयवाग्वैखरी ॥⁴

श्रीमच्छङ्कराचारायाणां वाणी विद्यादेवतायाः सरस्वतीदेव्याः स्वरूपमिव । एतेषां वाण्यां अतत्त्वमदेन मत्तानां गजानां नियन्त्रणक्षमता वर्तते । ज्ञानपिपासूनां राजागारमिव शङ्कराचार्याणां वाणीविलासः । अज्ञानरूपपङ्कस्य निवारकः एतेषां वाक्प्रवाहः । पण्डितानां कण्ठाभरण इव शङ्कराचार्याणां वाणी । अस्माकं चेतसः नियन्त्रणात्मकशक्तियुता शङ्कराचार्याणां वाणी । जीवनसागरं तर्तुं पोत इवैतेषां वाणी । वेदसारेण प्रकाशमानमणिरिव एतेषां वाणी ।

एवमद्वैतसिद्धान्तमतस्थापकाः शङ्कराचार्याः सारल्येन तत्त्वमुद्बोधयन्ति स्वव्याख्यानैः स्तोत्रैः बोधनेन च । अथापि अद्वैतं ज्ञातुमसमर्थाः अर्थानुसन्धानकामनानासक्तां केचन भिन्नमतीयाः अद्यापि शाङ्करतत्त्वान् निन्दन्ति । अद्वैतसिद्धान्तः सर्वोच्चः इति वक्तुं नैकानि प्रमाणानि शङ्कराचार्याणां कृतिषूपलभ्यन्ते । वेदान्त इति पदेनैव अद्वैतसिद्धान्तस्य उपनिषत्सारस्य चोपस्थापनं भवति । तत्र अन्यत्रमात्रं नैवापेक्षितम् । शङ्कराचार्याः आसेतुहैमालयं यात्रां कृत्वा तत्र तत्र नानासिद्धान्तावलम्बिनः द्वैतिनः सर्वानपि वादे विजित्य तानपि अद्वैतसिद्धान्तानुसारिणः अकुर्वन् । शङ्कराचार्याणामनन्तरं तेषां ग्रन्थानामाधारेण तेषां बोधनमार्गस्य चाधारेण एव नैके विद्वांसः अद्वैततत्त्वानां सिद्धान्तान् स्वग्रन्थेषु न्यबध्नन् । तादृशाः बहवो हि ग्रन्थाः उपलभ्यन्ते ।

शङ्कराचार्याणां जीवनमिदम् एकेनैव श्लोकेन सङ्क्षिप्य वर्णयन्ति श्रीभाष्यस्वामिनः -

आर्याम्बाजठरे जनिर्द्विजसतीदारिद्र्यनिर्मूलनम् संन्यासाश्रयणं गुरूपसदनं श्रीमण्डनादेर्जयः ।

शिष्यौघग्रहणं सुभाष्यरचनं सर्वज्ञपीठाश्रयः पीठानां रचनेति सङ्ग्रहमयी सैषा कथा शाङ्करी ॥

पादटिप्पणी-

1. माधवीयश्रीमच्छङ्करदिग्विजयः १०.११७
2. माधवीयश्रीमच्छङ्करदिग्विजयः १०.११८
3. माधवीयश्रीमच्छङ्करदिग्विजयः १०.११९
4. माधवीयश्रीमच्छङ्करदिग्विजयः ४.७७

वैदिको वर्णविभागः

Dr. Ramesh T. S.

Associate Professor & HOD of Sanskrit,
Poornaprajna College, Udupi, Karnataka- 576101
Mobile : 9901636125, E-mail : uduparameshts@gmail.com

समाजेऽस्मिन् चातुर्वर्ण्यं किमर्थं सृष्टम् ? यद्यपि कामक्रोधलोभादयः मनुष्यसाधारणाः । दुर्गन्धस्वेदमूत्रपुरीषाण्यपि मनुष्यसामान्यानि । वातपित्तकफानां वैषम्यात् अनारोग्यमपि मनुष्यसाधारणम् । सर्वशरीरात् रक्तम् एव स्रवति । नान्यत् । तदेवं स्थिते ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रादिवर्णचतुष्टयं किं प्रयोजनकम् ? इति प्रश्नः प्रायः अस्मासु सर्वेषु उद्भवति । मनुष्यसामान्यमनसि इदानीं यादृशः प्रश्नः उदेति पञ्चसहस्रवर्षात्पूर्वं महाभारते युधिष्ठिरस्य मनस्यपि अयमेव प्रश्नः उदितः । तस्य च उत्तरं महाभारते वर्तते चेत् किं वदामः तद्वैशिष्ट्यम् । ‘ब्राह्मणा सृष्टपूर्वं हि कर्मणा वर्णतां गताः’ इति तत्र उत्तरं वर्तते । न चास्यां प्रकृतौ विज्ञानिभिः, वेदान्तिभिर्वा एकविषयः संशोधितः । अष्टादशवर्षीयाः सर्वेऽपि राष्ट्रपतिपदवीमर्हन्ति अस्माकं संविधाने । परं एकमात्रः समर्थः राष्ट्रपतिः भवति । न चैकस्याः मातुः सर्वपुत्राः समानस्वभावाः । महाराजः शिबिकायमूपविशति । शिबिकां स्वीयस्कन्धेषु चत्वारः वहन्ति । उपविष्टः मनुष्यः । भारवाहाः अपि मनुष्याः । तर्हि कुत्र समानता ? समाजस्य कृते व्यक्तिपरिचयः भवेत् । समाजस्य वृद्धौ बुद्धिशक्तिः, देहशक्तिः, व्यवसायः इत्येते सर्वेऽप्यावश्यकताः । न च सर्वे सर्वस्मिन् सम्भवम् । अतः तत्सामर्थ्यमनुलक्ष्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्च इति वर्णविभागः जातः । न तु सः सृष्टः । गीतायां कृष्णस्य चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागश्च इति वाक्यस्यापि सृष्टं गुणकर्मविभागद्वारा चातुर्वर्ण्यं सञ्जातमित्येव अर्थः । प्रतिव्यक्ति स्वभाववर्धनाय अवकाशप्रदानं तत्र उद्देशः ।

एतानेव विषयान् ममासि निधाय केनाचित् विदुषा यदुक्तं तदिदानीं श्रावयितुं इच्छामि । यथा –

श्रुतं यदेते मनुजास्समाजं विभावयन्तो वपुषा समानम् ।

विभिध्य कुर्वन्ति सुखेन वृत्तिमुपाधिभिर्ज्ञानबलार्थयज्ञैः ।

अस्य अयं आशयः प्रतिभाति तद्यथा एते मनुष्याः समाजं शरीरस्य समानमिति भावयन्ति । यथा शरीरे मुखं, बाहू, ऊरू, पादौ चेति प्राधान्येन चत्वारि अङ्गानि सन्ति । तथैव समाजेऽपि ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्यः, शूद्रश्चेति चत्वारो भागाः सन्ति । तत्र एतेषु ब्राह्मणादिषु चतुर्षु वर्णेषु ब्राह्मणेषु ज्ञानस्य प्राधान्यं, क्षत्रियेषु शक्तेः प्राधान्यं, वैश्येषु सम्पत्तेः प्राधान्यं, शूद्रेषु सेवायाः प्राधान्यं उक्तम् । एवं विभागस्य अङ्गीकारात् ते सुखेन निवसन्ति ।

तदेवानेन विदुषा तत्रैव प्रतिपादितम् । यथा–

ज्ञानाद्विभक्तं द्विजमामनन्ति क्षत्रं बलादर्थचयाच्च वैश्यम् ।

तत्सेवनाच्छूद्रममी लसन्ति मुखांससक्थ्यङ्घ्रितया समाजे ॥

एतस्य इदं तात्पर्यं एतेषां यः समूहो वर्तते तत्र ब्राह्मणो ज्ञानात् विभज्यते । बलात् क्षत्रियः । द्रव्यात् वैश्यः । अमीषां शुश्रूषातश्च शूद्रः । सर्वे चैते शरीरस्सदृशे अस्मिन् समाजे मुखं, भुजौ, ऊरू, पादौ चेति एतेषां चतुर्णां अङ्गानां समानतया पोष्यपोषकभावापन्नतया शोभन्ते । चातुर्वर्ण्यविचारे वेदे तु प्रसिद्धा मन्त्रः एवं श्रूयते ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत । (ऋ. 10.90.12)

ऋग्वेदस्य पुरुषसूक्ते मन्त्रोऽयं विराजते । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदिति प्रथमः पादः । पुरुषनामकभगवतः मुखस्थानीयः ब्राह्मणः इति तस्य अर्थः । अतिविस्तृतसमाजस्य मुखस्थानत्वेन ब्राह्मणः सङ्कीर्तितः । ब्राह्मणः इत्ययं बृहि-वृद्धौ धातुना निष्पन्नः शब्दः । बृहदित्यर्थः । शब्दप्रपञ्चे वेदः, वस्तुप्रपञ्चे भगवानितिद्वावेव बृहत्त्वेनाभिमतौ । वेदवेद्यः भगवान्, भगवत्प्रतिपादकः वेदः द्वावपि ब्रह्मशब्देन उच्येते । एवं ब्रह्म = वेदः, भगवान् अप्यते = ज्ञायते अनेन इतिब्राह्मणः इति सिध्यति । ब्रह्मज्ञानसम्पन्नः इति तदर्थः । तदेवं समग्रे वेदे यत्र ब्राह्मणशब्दः दृश्यते सर्वत्र तत्र ब्रह्मज्ञानी इत्येव अर्थः । नतु ब्राह्मणजातिमात्रोत्पन्नः इति अभिप्रायः भवति । नमो ब्रह्मण्यदेवायेति कृष्णस्य ब्रह्मण्यदेवत्वकीर्तनमपि ज्ञानिप्रियः सः इत्यर्थे पर्यवस्यति । तर्हि ब्राह्मणशब्देनैव ज्ञानार्जनं तेषां प्रमुखधर्मत्वेन भाति । ज्ञानप्रसारकाः ब्राह्मणाः इति ब्राह्मणधर्मत्वं वेदे श्रुतम् ।

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सरीणम् ।

अध्वर्येवो धर्मिणः सिध्दिदाना आविर्भवन्ति गुह्या न केचित् ॥ (ऋ. 7.103.8)

मुखञ्च देहे प्रमुखमङ्गम् । पञ्चज्ञानेन्द्रियाण्यपि तत्र सन्ति । तथा च पञ्चज्ञानेन्द्रियोपेतस्य मुखस्य प्राधान्यं देहे यथा तथा समाजे मुखस्थानीयो ब्राह्मणः । अर्थात् समस्तज्ञानेन्द्रियाणि उपयुज्य ज्ञानप्रसारः ब्राह्मणस्य कर्तव्यमिति भावेन ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदिति वेदे तस्य मुखस्थानीयत्वं प्रकल्पितम् ।

यजुर्वेदसम्बन्धिः तैत्तिरीयोपनिषदः शिक्षावल्याः एकादशतमे अनुवाके ब्राह्मणलक्षणं निरुक्तम् । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिणः, युक्ताः, आयुक्ताः, अलूक्षाः, धर्मकामाः इति विमर्शशक्तिः, कर्मसामर्थ्यं, कर्मविषयकं परिपूर्णं ज्ञानं, कोपराहित्यं, धर्मासक्तता इमे ब्राह्मणधर्मत्वेन कथिताः । वैश्वानरनामिकायाः अग्निदेवतायाः सन्निधिं ब्राह्मणे मनुते काटकोपनिषत् । तदेवं ब्राह्मणेषु अध्ययनशीलता, अध्यापनं, यजनं, याजनं, दानं, प्रतिग्रहः इति षड् धर्माः वेदेषु इतिहासे पुराणेषु स्मृतौ च वर्णिताः ।

ब्राह्मणानन्तरं क्षत्रियवर्णस्य उल्लेखः वेदे तत्र ऋीयते । पुरुषसूक्तस्य पञ्चममन्त्रे बाहू राजन्यः कृतः इति मन्त्रः दृश्यते । मुखस्थानन्तरं बाह्वोः द्वितीयं स्थानं तत्र प्रदत्तम् । शरीररक्षणसामर्थ्यात् बाहुरित्यन्वर्थमभिहितम् । बाहुर्वै वीर्यं, बाहुर्वै बलं इति शतपथब्राह्मणे श्रुतम् । शत्रुविनाशः क्षत्रियाणां प्रमुखः धर्मः । तदर्थं बाहुबलं अनिवार्यम् । तच्च राजसु आवश्यकमिति भावेन बाहुभ्यां भगवतः राजानः सञ्जाताः इति तत्र निरुक्तम् । स्वयं रञ्जन्ते इति राजानः । प्रजाः रञ्जयन्ति इति राजानः इति व्युत्पत्त्य प्रजासंरक्षणं राज्ञां विहितम् । प्रजासंरक्षणं तदैव सम्भवति यदा शत्रुनिर्मूलनं भवति । तच्च क्षत्रियाणां धर्मः इति भावेन वेदे क्षत्रियलक्षणमेवं निरुक्तम् ।

अयमस्तु धनपतिर्धनानामयं विशां विश्पतिरस्तु राजा ।

अस्मिन्निन्द्र महि वर्चांसि देहवर्चसं कृणु हि शत्रुमस्य ॥ (अथर्व 22.3)

अत्र धनपतिः इत्युक्ते कोशसंरक्षकः । राष्ट्रस्य हितं कोशेनैव शक्यम् । अतः परिपूर्णः कोशः । तादृशकोशस्य संरक्षणं क्षत्रियाणां विहितम् । विश्पतिः इत्यस्य वैश्यानां पतिः इत्यर्थः । राजानं प्रति 'तादृशं वर्चः दीयतां, येन वर्चसा शत्रवः सर्वे दूरीभवेयुः' इति इन्द्रं प्रति प्रार्थना तत्र श्रूयते । तदेवं शत्रुविनाशकत्वं अर्थात् युद्धे अर्हता, युद्धे जयः, पराजयो वा राजा परिपूर्णमनसा स्वीकुर्यात् इति भावः तत्र उदेति । तदेवं ब्राह्मणाः स्वयं ज्ञानिनः ज्ञानप्रसारकाश्च भवेयुः । क्षत्रियाः राज्यभारमुद्ध्वा प्रजासंरक्षणं शत्रुविनाशञ्च कुर्युः इति फलितं भवति । क्षत्रियः क्षितिमाप्नोतीति क्षत्रियाणां राज्यनिर्वहणं भारतेऽपि श्रुतम् ।

क्षत्रियानन्तरं वैश्यः तृतीयः वर्णः । 'ऊरू तदस्य यद्वैश्यः' इति मुखबाह्वोरनन्तरं तृतीयं स्थानं सक्थनोः । 'कृषिर्वाणिज्यञ्च राष्ट्रस्य नेत्रद्वयमिव' इति प्रसिद्धम् । कृषिवाणिज्यसम्बन्धीनि गमनागमनानि सर्वाण्यपि ऊरुबलावलम्बितानि । तत्कार्यनिरताः वैश्याः स्मृताः । वैश्यधर्मः वेदे एवं स्तुतः ।

इन्द्रमहं वणिजं चोदयामि स न ऐतुपर एता नो अस्तु ।
नुदन्नरतिं परिपन्थिनं मृगं स ईशानो धनदा अस्तु मह्यम् ॥ (अथर्व 15.1)

मन्त्राणामर्थस्तु एवं वर्तते –

1. वाणिज्यमपेक्ष्यमाणः धनवान् भवेत् । अधनेन धनार्जनं न शक्यते । अतः मूलधनं विनियुज्यैव लाभः सम्पादनीयः इत्यंशस्य वेदमूलत्वमङ्गीकृतं भवति ।
2. न केवलं वैश्येन स्वार्थपरेण भवितव्यम् । मनुष्यसामान्यस्य आर्थिकस्थितेः साम्यं तेन संरक्षणीयम् । विनोभाभावे महानुभावानां भूदानपरिक्रिया बहुशः वेदमूला इति कल्पयितुं शक्यते । सम्पदः एकत्रैव क्रोडीकरणं वीक्ष्य विनोभामहाभागैः भूदानप्रक्रियया सा च सम्पत् विस्तृता । तदा जनसामान्यस्यापि आर्थिकपरिस्थितिः समतोलिता । वैश्यानां आर्थिकसमतोलनस्थितिं प्रत्यपि वेदः मूलमिति अनेन ज्ञायते ।
3. लाभदृष्टिः परिमिता भवेत् । इदानीं तनीं यदृच्छालाभसन्तृप्तिनीतिं प्रत्यपि अयमेव वेदः मूलम् । व्युत्पन्नजनेषु आदरः प्रदातव्य इति नियमः वेदकालिकः इति ज्ञायते ।
4. स्वसंपदं राष्ट्रसंपदं भावयित्वा देशस्य अवश्यकता यथाकथञ्चित् परिपूरणीया । देशस्य अन्नदातारः वैश्याः । अतः ते न कदापि स्वार्थपरा भवेयुः । उत्पन्नं धान्यं राष्ट्रनिधिः इति भावयित्वा प्रामाणिकमौल्यैः देशं प्रत्यर्पयेत् । देशस्य समग्रं हितं प्रति वैश्यानां योगदानं अत्यमूल्यं इति चिन्तना वेदमूला इति घण्टारवेण घोषयितुं शक्या ।

तदेवं वैश्यानामनन्तरम् अंतिमः शूद्रवर्णः । पद्भ्यां शूद्रो अजायत । पुरुषसूक्तस्य षष्ठे मन्त्रे परमात्मनः पादसकाशात् शूद्रस्य जनिः कथिता । शरीरसौधं पादोपरि स्थितम् । शरीरसौधं प्रति पादौ आधारः (Foundation stone) । पादयोः सुभद्रत्वे शरीरस्थितिः । अन्यथा शरीरस्य अस्तित्वमेव नास्ति । मुखं बाहू ऊरू इत्येतेषां त्रयाणामपि आज्ञापरिपालकं अङ्गं नाम पादः । मुखस्य कार्यं ज्ञानप्रसारं विना पद्भ्यां न सम्भवति । प्रजासंरक्षणं क्षात्रकार्यं विना पादौ नैव संभवः । वैश्यस्य गमनागमनादि कर्माणि प्रत्यपि पादौ अनिवार्यौ । पादानां सुस्थिरत्वे देहसुस्थितिः । अन्यथा देहः निष्प्रयोजकः । तथैव ब्राह्मणक्षत्रियशूद्राणां तत्तत्कार्येषु साहाय्यकरणं शूद्रधर्मः । शूद्रवर्णस्य तदितरवर्णत्रयं प्रति आनुकूल्यं वेदे एवं प्रकल्पितम् ।

ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च मिलित्वा परस्परं सहकारेण यत्र कार्यं कुर्वन्ति । तं च पुण्यलोकं विजानीयात् इति ब्राह्मणानां संरक्षणं प्रति क्षत्रियाणां अनिवार्यता, क्षत्रियाणां राजधर्मं प्रति ब्राह्मणानां विवेचनस्य आवश्यकता इति उभयोः परस्परमपेक्षा यजुर्वेदे एवं प्रतिपाद्यते ।

यत्र ब्रह्म च क्षत्रञ्च सम्यञ्चौ चरतः सह ।

तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं यत्र देवाः सहाग्निना ॥ (यजु 20.25)

बाह्वोः असाधारणपराक्रमं प्रदर्शयैव क्षात्रधर्मस्य सार्थक्यं भावयति क्षत्रियः, तद्यथा –

बाहू मे बलमिन्द्रियं हस्तौ मे कर्मवीर्यं । आत्माक्षत्रमुरो मम ॥ (यजु 20.7)

क्षात्रधर्मस्य प्राधान्यं यजुर्वेदे तदेवं प्रशंसितम् –

क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसि मात्वा हिंसीन्मा मा हिंसीः ॥ (यजु 20.01)

हे राजन्, क्षात्रतेजसं प्रति भवानेव आश्रयः । क्षात्रोपजीविनां जीवनाधारः । भवतः राज्ये हिंसायाः अवकाशः मास्तु । प्रजाभ्यः भवतः अपि शारीरिकी मानसिकी च हिंसा माभूत् इत्येवं क्षत्रियधर्मस्य मान्यता तत्र प्रस्तुता ।

राजसभायाः सभापतेश्च प्रशासनरीतियजुर्वेदे ‘नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमः’ (यजु 16.21) इत्यादिमन्त्रेषु श्रूयते तदेवं क्षात्रधर्माचरणस्य अनिवार्यता यजुस्संहितायां प्रदर्शिता ।

‘ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं विरक्षति’ (अथर्व 11.3.5) अनेन मन्त्रेण ब्रह्मशक्तेः क्षत्रबलस्य च ऐकमत्ये राष्ट्रनिर्माणं सम्भवति इति उद्धोषितम् ।

ब्रह्मज्ञानं प्रति ब्राह्मणानां राज्यरक्षणं प्रति क्षत्रियाणां, वाणिज्यं प्रति वणिजां तप उद्दिश्य शूद्राणां च आदेशः अथर्ववेदे एवं श्रूयते ।

‘ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं तपसे शूद्रं तमसे तस्करं नारकाय वीरहणं पाप्मने क्लीबयाक्रयाया अयोगं कामायं पंश्च लूमति कृष्टाय मागधम् ॥’ (अथर्व 30.5)

तदेवं चातुर्वर्ण्यमिति कर्मानुसारेण विभागः संजातः, नतु जन्मना चातुर्वर्ण्यं समुत्पन्नं इति सिद्धं भवति ।

एवं मुखबाहूरूपादरूपाणि चत्वार्यपि अङ्गानि नीचोच्चभावं विहाय समानबुद्ध्या शरीरस्थानि तद्रक्षणपराणि दृश्यन्ते ।

एवमेव ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चेति चत्वारो वर्णाः अपिपरस्परं भावयन्तः राष्ट्ररक्षणपराः भवेयुः । शरीरस्य एकस्मिन् अवयवे दोषोऽपि आशरीरे प्रतिस्पन्दनं यथा तथा एकस्य संकष्टे सर्वसंकष्टिः, एकस्य सौख्ये सर्वसौख्यमिति मत्वा कार्यपराः भवेयुः । परस्परं प्रेमसूत्रविवर्धनार्थं गुणकर्मरूपेण निर्मिता वर्णनीतिः सार्वकालिकी, निर्दुष्टा वैज्ञानिकी च ।

एवं सूक्ष्मतया परिशीलने सति अस्माकं प्राचीनानां ऋषीणां समाजविषये कीदृशं विज्ञानमासीत् इति समेषां स्पष्टं भवति ।

अथर्ववेद में वर्णित अष्ट-चक्रों एवं नव-द्वारों की वर्तमान योग-सन्दर्भ में उपादेयता

Prof. Shalini Shukla

Inc/ HOD, Dept. of Sanskrit

LSM Govt. PG College,

GIC Road, Pirhoragarh, Uttarakhand- 262501

Ku. Sheela

Research Scholar, Dept. of Sanskrit

LSM Govt. PG College,

GIC Road, Pirhoragarh, Uttarakhand- 262501

योग की परम्परा वर्तमान काल में ही नहीं अपितु वैदिक काल से चली आ रही है। योग की उपादेयता मानव जीवन में अमूल्य निधि के रूप में प्राप्त होती है। वैदिक काल में योग ऋषि मुनियों, योगीजनों, सिद्धपुरुषों के योगाभ्यास द्वारा प्राप्त ज्ञान का दिव्यचक्षु है जिसकी संदृष्टि वर्तमान मानव का पथ प्रदर्शन कर रही है। योगाभ्यास द्वारा प्राप्त ज्ञान भारतीय दर्शन-शास्त्र में से योग दर्शन के रूप में प्रस्फुटित हुआ। योग को महर्षि पतंजलि द्वारा सुव्यवस्थित रूप प्रदान कर 'पातंजलयोगसूत्र' के रूप में ग्रन्थबद्ध किया गया। प्रस्तुत शोध पत्र में योग से सम्बद्ध संस्कृत साहित्य के ग्रन्थों यथा योगवाशिष्ठ-महारामायण, स्कन्दपुराण, पातंजलयोगसूत्र, मनुस्मृति आदि द्वितीयक आंकड़ों के माध्यम से वर्तमान में उपादेयता की विवेचना करने का प्रयास किया गया है।

वर्तमान समय में योग की अत्यधिक आवश्यकता है। मानव जीवन में बढ़ती व्यस्तता, अवसाद, तनावयुक्त जीवन, रोगग्रस्तता एवं मन की व्याकुलता मानव जीवन की सबसे प्रमुख समस्या है। इस समस्या से समस्त जगत जूझ रहा है। इस प्रकार की समस्त समस्याओं का एक ही समाधान योग है। इसके अभ्यास मात्र से मनुष्य आध्यात्मिक उन्नति तथा शारीरिक एवं मानसिक कष्टों से मुक्त हो सकता है। योग वह अमूल्य निधि है जो आध्यात्मिक, अधिभौतिक तथा आधिवैदिक कष्टों से मनुष्य को मुक्त कराता है। योगाभ्यास मानव जीवन के लिए बहुउपयोगी है इसी बात को स्मरण कर "माननीय प्रधानमंत्री¹ श्री नरेन्द्र मोदी जी" द्वारा योग के महत्व को विस्तारित करने हेतु 2014 में संयुक्त राष्ट्र के सम्मुख 21 जून को विश्व योग दिवस के रूप में मनाने का प्रस्ताव प्रस्तुत किया गया। इसको 177 सदस्यों द्वारा स्वीकृत किया गया। परिणामस्वरूप 21 जून 2015 को प्रथम अन्तरराष्ट्रीय योग दिवस के रूप में मनाया गया तथा प्रतिवर्ष मनाया जाता है। वर्तमान समय में योग भारत में ही नहीं अपितु समस्त विश्व में योगासनों एवं योगाभ्यास के माध्यम से योग किया जाता है। योगीजनों एवं विद्वानों द्वारा मानवदेह में उपस्थित अष्ट चक्रों का सुव्यवस्थित वर्णन किया गया है। शरीर के आठ चक्रों का योगांगों² से भी घनिष्ठ संबंध है। आष्टांग योग यम, नियम आदि के द्वारा ही शरीर के आठ चक्रों को सक्रिय किया जाता है। अथर्ववेद³ में इन अष्टचक्रों एवं नवद्वारों से युक्त मानवदेह को अयोध्या 'पुरी' की संज्ञा प्रदान की गई है। यह मानसिक, कायिक, वाचिक किसी भी प्रकार की हिंसा से रहित है। मानवदेह की महिमा अद्भुत है इसमें उपस्थित अष्ट चक्र हैं-

स्वाधिष्ठान चक्र, मणिपूरक चक्र, अनाहत चक्र, विशुद्धि चक्र, ललना चक्र, आज्ञा चक्र, सहस्रार चक्र ।

अथर्ववेद में नवद्वारों का पृथक-पृथक स्थान वर्णित है - दो चक्षु, दो श्रोत्र, दो नासिका द्वार, एक मुख, इस सातों का स्थान मस्तिष्क 'सिर' है तथा एक गुदा द्वार, एक मूत्राशय इनका स्थान धड का निम्न भाग है। इस प्रकार मानव शरीर में उपस्थित यह नव द्वार हैं।

1. मूलाधार चक्र-

इसका निवासस्थान गुदा मूल में है। इसमें उत्तेजना की प्राप्ति, वीर्य स्थिरता एवं अभ्यासी उर्ध्व रेत का निर्माण होता है। जिस समय जीवनी शक्ति वीर्य उर्ध्व मस्तिष्क की ओर गमन करता है तो इससे माथे की चमक सुशोभित होकर वृद्धि को प्राप्त होती है। इससे वीरता, साहस, पराक्रम, शौर्य एवं विशाल ललाट की प्राप्ति होती है। अत्यधिक प्रयत्न के पश्चात इस जीवनी शक्ति की सुरक्षा एवं संरक्षित

करने का संकेत महर्षियों, योगीजनों, ऋषि मुनियों, संत महात्माओं द्वारा किया गया है। मूलाधार चक्र को जागृत करने के लिए नित्य ध्यान का नियमित अभ्यास करना चाहिए। इस चक्र के देवता गणेश जी को माना जाता है। मूलाधार चक्र के सक्रिय होने पर कई प्रकार के रोगों गुदा आदि में होने वाले रोगों से निवृत्ति होती है। इस कारण यह चक्र जीवन का भी मूल आधार है।

2. स्वाधिष्ठान चक्र-

स्वाधिष्ठान चक्र का स्थान मूलाधार चक्र से चार अंगुल उर्ध्व की ओर स्थित है। इस चक्र को प्राणायाम के माध्यम से ऊर्जा एवं शक्ति की प्राप्ति होने से प्रेम एवं अहिंसा भाव जागृत होता है। शारीरिक रोगों एवं स्थूलतास को दूर कर स्वास्थ्य लाभ की प्राप्ति होती है। मानव शरीर की ऊर्जा स्वाधिष्ठान में सक्रिय है तो जीवन में आमोद-प्रमोद की प्रधानता सुनिश्चित होती है। मानव भौतिक सुखों की अनुभूति करता है। स्वाधिष्ठान चक्र के सक्रिय होने पर मानव चेतना के जागृत होने पर भूख, प्यास, नींद का आनन्द सर्वत्र रहता है। स्वाधिष्ठान चक्र के देवता ब्रह्मा, सावित्री देवी हैं।

3. मणिपूरक चक्र-

मणिपूरक चक्र का स्थान नाभि⁴ प्रदेश है। इस चक्र के ऊर्जान्वित होने से शारीरिक एवं मानसिक कष्टों से निवृत्ति होती है। मन स्थिर होता है आत्मा को शरीर से पृथक्ता की अनुभूति हो जाती है। मन की स्थिरता होने पर प्रत्याहार का सुदृढ अभ्यास बना रहता है। इन्द्रियां संसारिक भोग-विलास के विषयों से विरक्त होकर ईश्वर के ध्यान, स्मरण में संलग्न हो जाती है। सांसारिक वस्तु में संलग्न इन्द्रियाँ योग के पश्चात् आत्मस्थ की ओर अग्रसर हो जाती है। शान्त चित्त होकर आध्यात्मिक उन्नति का मार्गदर्शक बन जाती हैं। मनुष्य के सम्पूर्ण अन्तः कलेश, उपद्रव शान्त होने से मनुष्य की एकाग्रता एवं कर्मशीलता में वृद्धि होती है। इस चक्र के देवता विष्णु, लक्ष्मी जी हैं।

4. अनाहत चक्र-

अनाहत चक्र का स्थान हृदय (वक्षः स्थल) को माना जाता है। इस चक्र की महत्ता अत्यधिक है। मानव शरीर के सम्पूर्ण भीतरी अवयवों पर इसका आधिपत्य है। इस चक्र में प्राणमय कोश का निवास स्थान है। इस चक्र की संवेदनशीलता इतनी अधिक है इस पर चोट लगने से मनुष्य मृत्यु को प्राप्त हो सकता है। प्राणों के लिए मस्तिष्क द्वारा इसी चक्र का आश्रय लिया जाता है। इस चक्र के जागृत मात्र से चेतना सृजनशीलता को बल प्रदान करती है। समस्त सिद्धपुरुष, योगीजन इस चक्र के माध्यम से ऊर्जा को प्राप्त करते हैं। अनाहत चक्र की चेतना के जागृत होने से मनुष्य चिन्तनशील, वैज्ञानिक दूरदृष्टा को प्राप्त होता है। उस पर सरस्वती की महती कृपा होती है क्योंकि साधक सांसारिक द्वन्द्वों से तृप्त होने में सक्षम हो जाता है। ज्ञान-विज्ञान के समस्त कार्यों का सृजन यहीं पर सुनिश्चित होता है। इस चक्र के देवता शिव एवं पार्वती जी को माना जाता है।

5. विशुद्धि चक्र-

विशुद्धि चक्र का स्थान कण्ठमूल⁵ माना जाता है। वैज्ञानिक दृष्टि की ओर अग्रसर मनुष्य को इस चक्र में चेतना के जागृत होने से तार्किक समताओं का बोध होता है। और उसकी बौद्धिक क्षमता उत्तम मार्गदर्शन कराती है। प्राणायाम अभ्यास के समय कुम्भक का अभ्यास जितना अधिक रहता है उतना ही चक्र बलवान होता है। तत्पश्चात् मानव चेतना के उत्तथान में अत्यधिक कल्याणकारी सिद्ध होता

है। प्राणशक्ति की वृद्धि से प्रत्येक चक्र ऊर्जान्वित एवं शक्तिशाली सिद्ध होता है। विशुद्धि चक्र में साधक शारीरिक शक्ति को जागृत करने में सक्षम होता है। इस चक्र का देवता आदिशक्ति को माना जाता है।

6. ललना चक्र-

इस चक्र का स्थान जिह्वामूल में माना जाता है। प्राणायाम के अभ्यास के समय जैसे-जैसे साधक की साधना में वृद्धि होती है वैसे-वैसे उसकी चेतना क्रियाशील एवं ऊर्जान्वित होती है जिस कारण साधक का मानसिक, शारीरिक, आध्यात्मिक एवं बौद्धिक विकास होता है। इन शक्तियों के सकारात्मक रूप से जागृत होने से मनुष्य का आध्यात्मिक विकास होता है। वह सांसारिक एवं भौतिक सुखों से

विरक्त होकर परमात्मा में विलीन होने की अभिलाषा करता है। उसे जीव एवं ब्रह्म का भेद-ज्ञान प्राप्त हो जाता है। इस चक्र के देवता सरस्वती को माना जाता है।

7. अज्ञा चक्र-

इस चक्र का स्थान दोनों भ्रुवों के मध्य में माना जाता है। इसे महादेव की तीसरी आंख भी बोला जाता है। जब साधक आज्ञा चक्र में प्रवेश करता है तो वह इस साधना में लीन होने पर सांसारिक विषयों को विरक्त कर ध्यानावस्था में लीन हो जाता है। सांसारिक बंधन शिथिल हो जाते हैं। आत्मानन्द की अनुभूति होती है। बाहरी विषयों से संबंध छूटते ही आन्तरिक जगत में आनन्द की अनुभूति होती है। साधक वारुण्य एवं उत्साहपूर्ण हो जाता है। शरीर पर प्रभुत्व नाड़ी एवं नसों में स्वाधीनता का आगमन होता है। सुख-दुःख, जन्म-मरण, लाभ-हानि, यश-अपयश समस्त द्वंदों का मनुष्य पर कोई प्रभाव नहीं पड़ता है। इस चक्र के देवता स्वयं आत्मा को माना जाता है।

8. सहस्रार चक्र-

इस चक्र का स्थान मस्तिष्क को माना जाता है। कुछ योगीजन इस चक्र का स्थान सिर के सबसे उर्ध्व भाग को मानते हैं। इस चक्र का वर्णन स्कन्दपुराण⁶ में प्राप्त होता है। इस चक्र को ब्रह्मरन्ध्र नाम से भी सम्बोधित किया गया है। इस अवस्था को प्राप्त साधक वास्तविक परमानन्द, आत्मानन्द की प्राप्ति कर लेता है। वह संसार से पूर्णतया विरक्त हो चुका है। साधना की यह अवस्था उसे साधारण मनुष्य की तुलना में असाधारण प्रतिभा एवं शक्ति का प्रतीक बना देती है। ऐसे साधक के दर्शन मात्र से भी साधारण मनुष्य को सुख एवं शान्ति की अनुभूति होती है। इस चक्र के देवता साक्षात् परमात्मा को माना जाता है।

इस प्रकार योग सहानुभूति का अनुभव कराता है। साधक के विचारों की अपव्यय होती शक्ति को एकाग्र कर भौतिक संसार से सूक्ष्म से अति सूक्ष्म ज्ञान का परम लक्ष्य है। योग अन्तःकरण से संबंध स्थापित कर साधक को ऐहलौकिक एवं पारलौकिक बंधनों से मुक्त करता है। वास्तव में योग विज्ञान एवं जीवन जीने की कला है।

योग आत्मा एवं परमात्मा को जोड़ने का साधन है। महर्षि पतंजलि⁷ ने योगसूत्र में योग के चित्तवृत्तियों के निरोध का मार्ग बताया है। योगवाशिष्ठमहारामायणम्⁸ में योग के विषय में कहा गया है कि योग चित्त में होने वाले वृत्ति एवं विकारों को एकाग्र कर परमात्मा में विलीन होने का मार्ग है। इसी प्रकार मनुस्मृति⁹ में भी योग एवं प्राणायाम की महत्ता को प्रकट करते हुए कहा गया है कि जिस प्रकार स्वर्णादि धातुएँ अग्नि में तपने पर आभूषण का निर्माण करती हैं, निर्मल निर्विकार एवं शुद्धता को प्राप्त होती हैं उसी प्रकार प्राणायाम आदि योगासनो का अनुसरण करता साधक मन, बुद्धि आदि इन्द्रियों के समस्त दोषों को क्षीण कर निर्मलता को प्राप्त होता है। इन्द्रियों की निर्मलता आत्म ज्ञान का प्रकाश उजागर कराती है। अथर्ववेद में ही मानवदेह में वर्णित अष्ट चक्रों के पश्चात् नवद्वारों का भी वर्णन इस प्रकार किया गया है-

दो चक्षु द्वार – दो द्वार दोनों चक्षु को माना जाता है जिनके द्वारा मनुष्य देखने का कार्य करता है। इस द्वार के देवता चन्द्रमा एवं सूर्य को माना जाता है।

दो नासिका-रन्ध्र द्वार – दो द्वार नासिका के दोनों छिद्रों को माना जाता है, जो सूँघना एवं सांस लेने का कार्य करते हैं। इसके देवता अश्विनी कुमार (युगल देवता) को माना गया है।

एक मुख द्वार – एक द्वार मुख को जाना जाता है। यह बोलने एवं भोजन गृहण करने का कार्य करता है। इसके देवता अग्निदेव को कहा जाता है।

गुदा द्वार- एक द्वार गुदा द्वार है। यह द्वार मलत्याग का कार्य करता है। इसके देवता गणेश जी को माना जाता है।

मूत्राशय द्वार- एक द्वार मूत्राशय को माना जाता है जिसका कार्य मूत्रत्याग है। इसके देवता ब्रह्मा जी को माना जाता है।

इस प्रकार सम्पूर्ण नवद्वार मानव शरीर का निर्माण कर मानवदेह में अहम भूमिका निभाते हैं। इनका मानव जीवन एवं शरीर में अमूल्य योगदान है। अष्ट चक्रों एवं नवद्वारों से युक्त मानवदेह की विद्वतजनों द्वारा अनेक विधि से समीक्षा की गई है। वर्तमान समय में अनेक

व्याधियों का समाधान एवं स्वास्थ्यकार जीवन योग के माध्यम से संभव है। इसका प्रत्यक्षीकरण भारत ही नहीं सम्पूर्ण विश्व कर रहा है। अथर्ववेद में स्वास्थ्य, व्याधिनिवारण, पोषक भोज्य पेय पदार्थ, योग संबंधित विषय अष्ट चक्र, नवद्वार आदि का विशद वर्णन प्राप्त होता है। इनकी व्याख्या एवं विवेचना वर्तमान मानव के लिए सम्यक् अध्ययनोपरांत अनुकरणीय है।

संदर्भ

- 1- यू. एन. जी. ए. रिजेल्यूशन, A/69/L.17 <https://www.narendramodi.in>>pm
- 2- यमानियमासनप्राणायामप्रत्याहारसाधरणाध्यानसमाधयोष्टावाङ्गानि। (पातंजलयोगसूत्र 2/29)
- 3- अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूर्योध्या। तस्यां हिरण्यमयः कोश स्वर्गोज्योतिथावृता।। (अथर्ववेद 10/2/31)
- 4- नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्। (पातंजलयोगसूत्र 3/29)
- 5- कण्ठकूपे क्षुप्तिपाशानिवृत्तिः।। (पातंजलयोगसूत्र 3/30)
- 6- आकुञ्चनेनैवमूर्द्धमुन्नीय पवनं शनैः। मूर्धानि ब्रह्मरन्ध्रे तं प्राणं सन्धारयेत्कृती।। (स्कन्दपुराण माहेश्वरखण्ड 55/45)
- 7- योगाश्चित्तवृत्तिनिरोधः। (पातंजलयोगसूत्र 1/2)
- 8- योगस्मद्वनिरोधोहिज्ञानंसम्यगवेक्षणम्। (योगवासिष्ठ महारामायणम् 78/8)
- 9- दहयन्तेध्यायमानानां धातूनां च यथां मलाः। तथैन्द्रियाणां दहयन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात्।। (मनुस्मृति 6/71)

संदर्भ-ग्रन्थ-सूची

- 1- अथर्ववेद संहिता, पंडित रामस्वरूप शर्मा गौड़, चौखम्बा विद्या भवन प्रकाशन 2011 ।
- 2- पातंजलयोगदर्शनम्, डा. देवीसहाय पाण्डेय 'दीप', चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान दिल्ली, 2013 ।
- 3- भारतीय योग परम्परा के विविध आयाम, राजकुमारी पाण्डेय, राधा पब्लिकेशन नई दिल्ली, 1993 ।
- 4- मनुस्मृतिः, आचार्य जगदीशलाल शास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशन 2010 ।
- 5- योगवासिष्ठ महारामायणम् भग 1, पंडित ठाकुर प्रसाद द्विवेदी, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान दिल्ली, 2016।
- 6- स्कन्दपुराणम् भाग 1, एस. एन. खण्डेलवाल, चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस वाराणसी, 2014 ।

ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಲಿಪಿಗಳ ಉಗಮ ಮತ್ತು ಬೆಳವಣಿಗೆ

ಡಾ. ಸುರೇಶ ಹೆಗಡೆ

ಅತಿಥಿ ಉಪನ್ಯಾಸಕರು,

ಸಂಸ್ಕೃತ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಭಾಗ,

ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ

ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು-570006

Contact No. : 8277520695, E-mail : sheegdi@gmail.com

ಭಾಷೆಯು ನಾವು ಆಡುವ ಮಾತಾದರೆ ಅದನ್ನು ಹಿಡಿದಿಡುವ ಸಾಧನವೇ ಲಿಪಿ. ಮಾನವರು ಒಬ್ಬರಿಗೊಬ್ಬರು ಒಂದುಗೂಡಿದಾಗ ಕಲಿತದ್ದು ಭಾಷೆ. ಈ ಭಾಷೆಯ ನಂತರ ಬಂದ ಬರವಣಿಗೆಯು ಮನುಷ್ಯನ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಮಾನದಂಡವಾಗಿದೆ. ಯಾವುದೇ ಒಂದು ಭಾಷೆಯನ್ನು ಯಾವುದೇ ಒಂದು ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟರೂ ಅದರದ್ದೇ ಆದ ಪರಿಮಿತಿ ಇದೆ. ಲಿಪಿ ಶಬ್ದವು 'ಲಿಪಿ' ಉಪದೇಶೇ' ಎಂಬ ಧಾತುವಿಗೆ 'ಇಕ್ ಕೃಷ್ಣಾದಿಭ್ಯಃ' ಎಂದು ಇಕ್ ಪ್ರತ್ಯಯ ಜೋಡಿಸುವುದರಿಂದ ಉಂಟಾಗಿದೆ. ಲಿಪಿ ಧಾತು ಲೇಪನ ಮಾಡುವುದು, ಬಳಿಯುವುದು ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತದೆ. 'ಲಿಪಿ ಲೇಪನ ದ್ರವ್ಯಮ್ ಓಷ್ಯ ರಂಜಿಕಾ ಮಾಂಜಿಷ್ಠೀ ಲಿಪಿ ರೋಷ್ಯಯೇಃ' ಇದೇ ಕಾರಣದಿಂದ 'ಲಿಪ್ಯತೇ ಇತಿ ಲಿಪಿಃ'. ಲಿಪಿ ಶಬ್ದವು ಲೇಪಿಸುವುದು ಅರ್ಥವಲ್ಲದೇ ಬರೆಯುವ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿಯೂ ಬರುತ್ತದೆ. ಮೇದಿನೀಕೋಶದ ಪ್ರಕಾರ ಲೇಖಾಲಿಪಿಃ ಅಂದರೆ ಬರೆದು ಬರೆಯುವ ಕೆಲಸವನ್ನು ಲಿಪಿ ಎಂದಿದೆ. ಲೇಖಿ ಶಬ್ದವು ಲಿಖ್ ವಿಲೇಖನೇ ಧಾತುವಿನಿಂದ ನಿಷ್ಪತ್ತಿಯಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ ಕೆತ್ತು ಅಥವಾ ಛೇದಿಸು ಎಂಬರ್ಥದಲ್ಲಿ. ಅದು ಲೋಹದಮೇಲಿರಬಹುದು, ಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ತಾದೋಲೆಗಳ ಮೇಲಿರಬಹುದು. ಜೈನರಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿಕೆತ್ತನೆ, ಮೂರ್ತಿಗಳ ಪೀಟಗಳಲ್ಲ ಬರೆಯುವುದು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಪದ್ಧತಿಯಾಗಿದೆ. ಮೊಹಂಜೋದಾರೋದಲ್ಲಿ ವ್ಯಷಭದೇವರ ಖಡ್ಗಾಸನ ಮೂರ್ತಿಯ ಮೇಲೆ 'ಜಿನಾಲಯ ನಮಃ' ಎಂದು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಬಾಣ, ಉಳಿ, ಸುತ್ತಿಗೆ ಮುಂತಾದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಇವುಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವೂ ಇದೆ.

ಪಾಣಿನಿಗಳ ಕಾಲಕ್ಕೂ ಮೊದಲು ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಲಿಪಿಯ ಪರಿಚಯವಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ನಾಗರಿ ಲಿಪಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಬ್ರಾಹ್ಮೀಲಿಪಿಯಿಂದ ಬಂದಿತೆಂದೂ, ಬ್ರಹ್ಮನಿಂದಲೇ ಆದಕಾರಣ ಅದು ಬ್ರಾಹ್ಮೀಲಿಪಿ ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಪಡೆಯಿತೆಂದೂ ನಮ್ಮವರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಭ್ಯೂಲರ್ ಮಹಾಶಯನು ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿ ಈ ನಾಗರಿ ಲಿಪಿಯು ಪೋನಿಷಿಯಾ ದೇಶದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವಂತೆ ಸೆಮೆಟಿಕ್ ಲಿಪಿಯಿಂದ ಬಂದುದೆಂದೂ ಸುಮಾರು ಕ್ರಿ. ಪೂ. 800 ರಲ್ಲಿ ವರ್ತಕರಿಂದ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಇದು ತರಲ್ಪಟ್ಟಿತೆಂದೂ ತೀರ್ಮಾನಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಭಾರತೀಯ ಲಿಪಿಯ ಮೂಲವನ್ನು ಕುರಿತು ಅನೇಕವಿಧವಾಗಿ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ.

ಮೊಹಂಜೋದಾರೋ ಮತ್ತು ಹರಪ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಭೂಸಂಶೋಧನೆಗಳು ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಲಿಪಿಯ ಪ್ರಚಾರವಿದ್ದಿತೆಂಬುದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳು ಉಪಲಬ್ಧವಾಗಿವೆ. ಕ್ರಿ. ಪೂ. 4000 ವರ್ಷಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಹಿಂದೆಯೇ ಭಾರತ ಉನ್ನತಮಟ್ಟದ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿತ್ತೆಂದು ಒಪ್ಪಬೇಕಾಗಿರುವಾಗ ಲಿಪಿಯ ಪರಿಚಯ ಇತ್ತೀಚೆಗಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳುವುದಕ್ಕಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಆರ್ಯರು ವಲಸೆ ಬಂದವರೆಂದು ಹೇಳುವುದಾದರೆ ಅವರಿಗೂ ಅಲ್ಲಿನ ಪೂರ್ವನಿವಾಸಿಗಳಿಗೂ ನಿಕಟವಾದ ಸಂಪರ್ಕವು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಹೇಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

ವೇದಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಲಿಪಿಯ ಮತ್ತು ಗ್ರಂಥಗಳ ಪರಿಚಯವಿತ್ತೆಂದು ಹಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಪುರಾಣ, ಇತಿಹಾಸ, ಆಗಮ, ಬೌದ್ಧಗ್ರಂಥಗಳು ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಬರೆದವರಿಗೆ ಅತಿಶಯವಾದ ಪುಣ್ಯ ಲಭಿಸುವುದೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ⁴.

ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ರಮವು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಪವಿತ್ರವಾದ ಜ್ಞಾನಧಾರೆಯು ಒಬ್ಬರ ಹೃದಯದಿಂದ ಮತ್ತೊಬ್ಬರ ಹೃದಯಕ್ಕೆ ಧಾರೆಯೆರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿತ್ತು. ಆದುದರಿಂದಲೇ ಶಿಕ್ಷಣಸೂಚಿಗಳಾದ ಪದಗಳಾದರೂ ಗ್ರಹಣಾರ್ಥಯನ, ಪ್ರಬ್ರೂಯಾತ್, ಅಧ್ಯಾಯ, ಸೂಕ್ತ, ಅನುವಾಕ, ಮಂಡಲ, ವರ್ಗ, ಅಷ್ಟಕ, ಪ್ರಶ್ನ, ಪ್ರಪಾಟಕ, ಆಹ್ನಿಕ,

ಪರ್ವನ್, ಮೊದಲಾದವುಗಳಾಗಿವೆ. ಇದರಿಂದ ಅಖಂಡವಾದ ವೇದಾಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಲೇಖನದ ಸಹಾಯ ತೀರಾ ಕಡಿಮೆ ಎಂದು ತಿಳಿದಿರಬಹುದು. ಅದರಿಂದಲೇ ಲೇಖನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಪದಪ್ರಯೋಗಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಲ್ಲವೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು.

ಶ್ರುತಿಗಳನ್ನು ಬರವಣಿಗೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿಕೊಡದೆಂದು ಅವರ ಕಟ್ಟಪ್ಪಣೆಯಾಗಿತ್ತು. ತದ್ವಿಜ್ಞಾನಾರ್ಥಂ ಸ ಗುರುಮೇವಾಭಿಗಚ್ಛೇತ್ ಎಂಬಂತೆ ಜ್ಞಾನದಾಹವಿರುವವರು ತಮಗೆ ಅನುರೂಪವಾದ ಗುರುಗಳನ್ನು ಹುಡುಕಿಕೊಂಡು ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಗುರುವಿನ ಆದೇಶದಂತೆ ಸ್ವರವರ್ಣವಿಕಲವಾಗದಂತೆ ವೇದಸಮಾಮ್ನಾಯವನ್ನು ಅಧಿಕರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ವೇದವಿಕ್ರಯಣಶ್ಚೈವ ವೇದಾನಾಂ ಚೈವ ಲೇಖಕಾಃ | ವೇದಾನಾಂ ದೂಷಕಾಶ್ಚೈವ ತೇ ವೈ ನಿರಯಗಾಮಿನಃ ||5

ಎಂದು ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲೂ ಈ ಅಂಶ ಉಲ್ಲೇಖವಾಗಿದೆ. ಇನ್ನು ಇದೇ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಂತೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಮೀಮಾಂಸಕರಾದ ಕುಮಾರಿಲ ಭಟ್ಟರೂ ತಮ್ಮ ವಾರ್ತಿಕದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಸಾರಿದ್ದಾರೆ.

ಯಥೈವಾನ್ಯಾಯವಿಜ್ಞಾತಾತ್ ವೇದಾಲ್ಲೇಖ್ಯಾದಿಪೂರ್ವಕಾತ್ |

ಶೂದ್ರೇಣಾಧಿಗತಾದ್ವಾಪಿ ಧರ್ಮಜ್ಞಾನಂ ನ ಸಮ್ತಮ್ ||6

ಶ್ರುತಿಗಳನ್ನು ಬರವಣಿಗೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಲಿಲ್ಲವೆಂದಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಲಿಪಿಜ್ಞಾನವೇ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗದು. ಲೌಕಿಕ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಬರವಣಿಗೆಯನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನರು ಮನಗಂಡಿದ್ದರು. ವೇದಗಳಲ್ಲಿರುವ ಪದಸಂಖ್ಯೆ, ಮಂತ್ರಸಂಖ್ಯೆ, ಸೂಕ್ತಸಂಖ್ಯೆ ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿಕೊಡುವ ಅನುಕ್ರಮಣಿಕೆಗಳ ರಚನೆಗೆ ಬರವಣಿಗೆಯ ಉಪಯೋಗವನ್ನು ಮಾಡಿರಬೇಕೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ಸೂತ್ರಗಳ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಬರವಣಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಿರಲೇಬೇಕು. ಬರವಣಿಗೆಯ ಸಹಾಯವಿಲ್ಲದೇ ಧಾರಾಳವಾಗಿ ಸೂತ್ರಗಳ ಸೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಮಾಡುವುದು ಅಸಾಧ್ಯ. ಪಾಣಿನಿಯು ಅಷ್ಟಾಧ್ಯಾಯಿಯಂಥ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಬರವಣಿಗೆಯಿಲ್ಲದೇ ರಚಿಸಿದನೆಂಬ ಮ್ಯಾಕ್ಸ್‌ಮುಲ್ಲರನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ನಂಬಲಸಾಧ್ಯವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಆನುಪೂರ್ವಿಕ ಸಹಿತವಾದ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವಾಗ ಲೇಖನದ ಸಹಾಯ ಅತ್ಯಾವಶ್ಯಕ. ಸಪಾದ ಸಪ್ರಾಧ್ಯಾಯೀಂ ಪ್ರತಿ ತ್ರಿಪಾದ್ಯಸಿದ್ಧಾ, ಎಂಬರ್ಥ ಬರುವ 7ಪೂರ್ವತ್ರಾಸಿದ್ಧಂ ಎಂಬಿತ್ಯಾದಿ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಕೇವಲ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ ಭಾವಿಸಿ ರಚಿಸಿದರೆಂದು ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟ. ಪಾಣಿನಿಗಳು ತಮ್ಮ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಅಧಿಕೃತ್ಯ ಕೃತೇ ಗ್ರಂಥೇಃ ಎಂಬ ಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ ಅಪತ್ಯಕ್ರಂದೀಯ ಮುಂತಾದ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಉದಾಹರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಲಿಪಿಕಾರ ಇತ್ಯಾದಿ ಶಬ್ದಗಳ ಪ್ರಯೋಗವೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಇವು ಲಿಪಿಗಳ ಹೆಸರೆಂದು ಕಾತ್ಯಾಯ್ನಿ ಪತಂಜಲಿಗಳು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಂದ ಪಾಣಿನಿಗೆ ಬರವಣಿಗೆ ಗೊತ್ತಿತ್ತೆಂದೂ, ತನ್ನ ವ್ಯಾಕರಣವನ್ನು ಬರೆದನೆಂದೂ ಊಹಿಸಬಹುದು.

ಇನ್ನು ಸ್ಮೃತಿಗಳ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಬಂದರೆ ಮನುಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖ ಬರವಣಿಗೆಯ ಕುರಿತಾಗಿ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ.

ಬಲಾದ್ಧತಂ ಬಲಾದ್ಧುಕ್ತಂ ಬಲಾದ್ಧಚ್ಛಾಪಿ ಲೇಖಿತಂ | ಸರ್ವಾನ್ ಬಲಕೃತಾನರ್ಥಾನ್ ಅಕೃತಾನ್ ಮನುರಬ್ರವೀತ್ ||9

ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿ ಲೇಖ್ಯಪ್ರಕರಣವೇ ಇದೆ. ಸಾಲವನ್ನು ತೆಗೆದ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿಯೇ ತೀರಿಸಬೇಕೆಂದೂ, ಅವುಗಳ ಕುರಿತಾದ ಲೇಖನ ಅಥವಾ ಕರಾರು ಪತ್ರವನ್ನು ಸಾಕ್ಷಿಸಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಬರೆಯುವ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. 'ಲೇಖ್ಯಂತು ಸಾಕ್ಷಿಮತ್ಕಾರ್ಯಂ ತಸ್ಮಿನ್ ಧನಿಕಪೂರ್ವಕಂ'¹⁰ ಇತ್ಯಾದಿ ವಾಕ್ಯಗಳನ್ನು ನಾವು ಅವಲೋಕಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಪತ್ರ ಬರೆಯುವ ವಿಧಾನವನ್ನೂ, ಸ್ವಹಸ್ತಪರಿಚಿಹಿತಮ್¹¹, ಸ್ವ ಹಸ್ತೇನ ನಾಮ ನಿವೇಶಯೇತ್ ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ರುಜು ಮಾಡುವ ವಿಧಾನಗಳೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲೂ ಬರವಣಿಗೆಯ ಕುರಿತಾದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ.

ಕ್ರಿ.ಪೂ. 3 ನೇ ಶತಮಾನಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹಿಂದಿನದೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿರುವ ಲಲಿತವಿಸ್ತರವೆಂಬ ಬೌದ್ಧಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಲೇಖನವಿಚಾರ ಬಂದಿದೆ. ಬುದ್ಧನ ಶಿಕ್ಷಣ, ಲಿಪಿಫಲಕ, ಲಿಪಿಶಾಲೆ ಇತ್ಯಾದಿ ವಿಷಯಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಗ್ರಂಥಕುಟೀ, ಗ್ರಂಥಭಾಂಡಾಗಾರ ಇತ್ಯಾದಿ ಪದಬಳಕೆಯಿಂದಾಗಿ ಗ್ರಂಥಗಳ ಪರಿಚಯ ಚೆನ್ನಾಗಿಯೇ ಇತ್ತು. ಬರವಣಿಗೆ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಅಶ್ವತ್ಥಪತ್ರ ಮೊದಲಾದವುಗಳ ಮೇಲೆ, ಅನಂತರ ತಾಳೆಯೋಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ಇದ್ದವೆಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ

ಈ ಮೇಲಿನ ಎಲ್ಲ ವಿವೇಚನೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅಂದಾಜು ಕ್ರಿ. ಪೂ. 8 ನೇ ಶತಮಾನದಿಂದಲೇ ಬರವಣಿಗೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿತ್ತು ಎಂದು ಊಹಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಬ್ರಾಹ್ಮೀ, ಖರೋಷ್ಠಿ, ನಾಗರಿ, ದೇವನಾಗರಿ, ನಂದಿನಾಗರಿ ಶಾರದಾ, ಗ್ರಂಥ, ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ಕಾಲಕ್ರಮಾನುಗುಣವಾಗಿ ಬದಲಾವಣೆಗೊಂಡು ವಿಕಾಸವಾಗುತ್ತ ಸಾಗಿದೆ ಎಂದು ಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬರವಣಿಗೆಯ ಬಳಕೆಯು ಪ್ರಾರಂಭವಾದಾಗಿನಿಂದ ನಮ್ಮ ಪೂರ್ವಿಕರು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ತೋರಿದ ಗೌರವದಿಂದಾಗಿ ಇಂದು ನಮ್ಮ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಜೀವನವು ರೂಪುಗೊಂಡಿದೆ ಎಂದರೆ ಅತಿಶಯೋಕ್ತಿಯಲ್ಲ. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯರ ಜ್ಞಾನ, ಬುದ್ಧಿ, ವಿಷಯಗಳು ಕ್ರಮೇಣವಾಗಿ ಪೂರ್ವಿಕರಿಂದ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಮುಂದಿನ ಪೀಳಿಗೆಗೆ ಅದರ ಲಾಭ ಪಡೆಯುವಂತಾಯಿತು. ಗಹನವಾದ ವಿಷಯವನ್ನು ಯಾವುದೇ ಒಂದು ಬರವಣಿಗೆಯ ಮಾಧ್ಯಮದ ಮೂಲಕ ದಾಖಲೆಯಾಗಿ ರೂಪಾಂತರಿಸುವುದೇ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾಯಿತು.

ಪಾದಟಿಪ್ಪಣಿ

1. ಸಿ. ಕೌ. ಪು. ಸಂ-೨೩೧
2. ಪ್ರಾ. ಭಾ. ಲಿ. ಪು. ಸಂ-೧
3. ಪ್ರಾ. ಭಾ. ಲಿ. ಪು. ಸಂ-೨
4. ವೈ. ಸಾ. ಚ. ಪು. ಸಂ. ೨೨
5. ವೈ. ಸಾ. ಚ. ಪು. ಸಂ. ೨೩
6. ವೈ. ಸಾ. ಚ. ಪು. ಸಂ. ೨೩
7. ಸಿ. ಕೌ. ಪು. ಸಂ. ೬
8. ಸಿ. ಕೌ. ಪು. ಸಂ. ೬
9. ಮ. ಸ್ಮೃ. ಪು. ಸಂ. ೬
10. ಯಾ. ಸ್ಮೃ. ಪು. ಸಂ. ೬
11. ಯಾ. ಸ್ಮೃ. ಪು. ಸಂ. ೬

ಗ್ರಂಥ ಋಣ-

1. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ಲಿಪಿಗಳು- ಡಾ.ಎಸ್.ಆರ್.ವಿಷ್ಣುರಾಜ, ಧರ್ಮಸ್ಥಳ.
2. ಲಿಪಿಗಳ ಹುಟ್ಟು ಮತ್ತು ಬೆಳವಣಿಗೆ- ಡಾ. ದೇವರಕೊಂಡಾ ರೆಡ್ಡಿ.
3. ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಚರಿತ್ರೆ-ಡಾ.ಎಸ್.ಎನ್.ಅನಂತರಂಗಾಚಾರ್.
4. ಶಬ್ದಾರ್ಥ ಕೌಸ್ತುಭ- ಬಾಪ್ಪೋ ಪ್ರಕಾಶನ.
5. ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯಸ್ಮೃತಿ- ಸಮಾಜ ಪುಸ್ತಕಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ
6. ಸಿದ್ಧಾಂತ ಕೌಮುದೀ - ಚೌಕಾಂಬಾ ಪ್ರಕಾಶನ ವಾರಣಾಸಿ.
7. ಕನ್ನಡ ಗ್ರಂಥಸಂಪಾದನಾ ಶಾಸ್ತ್ರ- ಪ್ರೋ.ಎಂ. ಎಂ. ಕಲಬುರ್ಗಿ.
8. ಗ್ರಂಥ ಸಂಪಾದನೆ- ಬಿ.ಎಸ್. ಸಣ್ಣಯ್ಯ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಶಿಕ್ಷಣದ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಮತ್ತು ವಿಕಾಸ

ಡಾ. ಪ್ರೀತಿ ಭಂಡಾರಕರ

ಪ್ರಾಚಾರ್ಯರು

ಕಮಲಾ ಬಾಳಿಗಾ ಶಿಕ್ಷಣ ಮಹಾವಿದ್ಯಾಲಯ, ಕುಮಟಾ-581343

ಸಂಪರ್ಕ ಸಂಖ್ಯೆ : 9980888721, Email : kamala.baliga@gmail.com

ಪೀಠಿಕೆ:

ಯಾವುದೇ ಒಂದು ರಾಷ್ಟ್ರದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ಮಟ್ಟ ಆ ರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗಿರುವ ಸ್ಥಾನಮಾನ, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹಾಗೂ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಅವಕಾಶಗಳ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಭರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯೋತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅದರಲ್ಲೂ ಇತ್ತೀಚಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ನಾವು ಅನೇಕ ಸ್ತ್ರೀ ಸಂಬಂಧಿ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸುತ್ತಿದ್ದೇವೆ. ಸ್ತ್ರೀ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಮಾನತೆ, ಮಹಿಳಾ ಮೀಸಲಾತಿ, ಮಹಿಳಾ ಸಮಲೀಕರಣ ಈ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಕುರಿತು, ಚಳುವಳಿಗಳು, ಆಂದೋಲನಗಳು, ಆಗುತ್ತಲೇ ಇವೆ. ಇಡೀ ಜಗತ್ತೇ ಮಹಿಳೆಯರ ಏಳಿಗೆಯ ಕುರಿತು ಚಿಂತನೆ ನಡೆಸಿದೆ. ಮಾರ್ಚ್ 8 ಅಂತರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಹಿಳಾ ದಿನಾಚರಣೆಯನ್ನಾಗಿ ಆಚರಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಆದರೆ ಇದು ಔಚಿತ್ಯಪೂರ್ಣವಲ್ಲ. ಪ್ರತಿದಿನವೂ ಮಹಿಳೆಯರ ಏಳಿಗೆಯ ದಿನಾಚರಣೆಯಾಗಬೇಕು. ಮಹಿಳೆಯರ ಏಳಿಗೆಯಾದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಏಳಿಗೆ ಸಾಧ್ಯ.

ಪ್ರಾಚೀನಭಾರತದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿಯೇ ಅತ್ಯಂತ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಇತಿಹಾಸದಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗಿದ್ದ ಸ್ಥಾನಮಾನ, ಶಿಕ್ಷಣಗಳು ಕಾರಣವಾಗಿದ್ದವೆಂಬುದು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಶಿಕ್ಷಣದ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಮತ್ತು ವಿಕಾಸ (ಸಾಕ್ಷರತೆ, ಸಂಸ್ಕಾರ, ಆತ್ಮಸಮ್ಮಾನ)

ಭಾರತವರ್ಷ ಯಾವತ್ತೂ ಮಾತೃವರ್ಗದ ಸೇವಕ ಮತ್ತು ಸ್ತ್ರೀಶಕ್ತಿಯ ಉಪಾಸಕವಾಗಿದೆ. “ಯತ್ರ ನಾರ್ಯಸ್ತು ಪೂಜ್ಯಂತೇ ರಮಂತೇ ತತ್ರ ದೇವತಾಃ” (ಮನು III 56) ಎಂಬ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿನ ಈ ಉದ್ಘೋಷಣೆಗೆ ಭಾರತೀಯರಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಸ್ಥಾನಮಾನವಿದೆ. ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಇದು ಅನುಕರಣೀಯ ಆದರ್ಶವೂ ಆಗಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಇದು ಕೇವಲ ಸ್ತ್ರೀಕುಲದ ಕುರಿತು ಸದ್ಭಾವನೆಯ ಶಾಬ್ದಿಕ ಪ್ರಶಂಸೆಯಾಗಿರದೇ ವ್ಯವಹಾರಿಕವಾಗಿಯೂ ಭಾರತೀಯರ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಇದು ಸಾರ್ಥಕತೆ ಪಡೆದಿದೆ.

ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಶೈಕ್ಷಣಿಕವಾಗಿಯೂ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಉಚ್ಚಮಟ್ಟದ ಸ್ಥಾನಮಾನ, ಸಮಾನತೆ, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಿದ್ದು ಅವಳು ಆತ್ಮಸಮ್ಮಾನದಿಂದ ಬಾಳಿ ಬೆಳಗಿದ ಕುರಿತು ವೇದೋಪನಿಷತ್ತುಗಳು, ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕಾನೇಕ ಉಲ್ಲೇಖಗಳೂ ದೊರಕುತ್ತವೆ.

“ಮಾತೃದೇವೋಭವ” (ತೃತ್ತಿ.ಉ.1.11) ಎಂಬುದು ಕೇವಲ ಧೈಯವಾಕ್ಯವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದು ಉಪನಿಷತ್ತು ಸಾರುವ ಜನಜೀವನದಲ್ಲಿ ಹಾಸುಹೊಕ್ಕಾಗಿರುವ ತತ್ವವಾಗಿತ್ತು. ಒಬ್ಬ ಸುಶಿಕ್ಷಿತ ಸ್ತ್ರೀಯು ಕುಟುಂಬದ ಸಮಾಜದ, ಹಾಗೂ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಆಸ್ತಿಯಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಳು.

ಸಮಸ್ತ ಸಂಸಾರವೂ ಪರಮಾತ್ಮನ ಸ್ವರೂಪವೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ ಆಗಿನ ಮನುಕುಲವು ಸ್ತ್ರೀಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯ ವಿದ್ಯೆಯ ಉಗಮವನ್ನು ಕಂಡಿದೆ.

ವಿದ್ಯಾಃ ಸಮಸ್ತಾಸ್ತವ ದೇವೀ ಭೇಧಾಃ || ಸ್ತ್ರೀಯಃ ಸಮಸ್ತಾಃ ಸಕಲಾ ಜಗತ್ತು || (ದುರ್ಗಾಸಪ್ತತಿ IX. 6)

(ದೇವೀ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿರುವ ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯ ವಿದ್ಯೆಗಳು ಮತ್ತು ಎಲ್ಲ ಸ್ತ್ರೀಯರೂ ನಿನ್ನ ಭೇದಗಳೇ ಆಗಿವೆ)

ಆಗಿನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆ/ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ, ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ, ಶೈಕ್ಷಣಿಕವಾಗಿ, ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ಹೀಗೆ ಪ್ರತಿಯೊಂದು, ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿಯೂ ಪುರುಷರೊಂದಿಗೆ ಸರಿಸಮಾನವಾದ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಕಲ್ಪಿಸಿದ್ದು ಸ್ತ್ರೀಯರ ಮುನ್ನಡೆಗೆ ಆಶ್ರಯವಾಗಿತ್ತು.

ಪ್ರಾಚೀನಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಶಿಕ್ಷಣದ ಕುರಿತು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಆಗಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಶಿಕ್ಷಣ ಅತ್ಯಂತ ಉಚ್ಚಮಟ್ಟದಲ್ಲಿದ್ದು, ಎರಡು ರೀತಿಯ ಸುಶಿಕ್ಷಿತ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಇದ್ದ ಕುರಿತು ಅನೇಕ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಹಾರೀತ ಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದಂತೆ,

ಯತ್ತು ಹಾರೀತೇನೋಕ್ತಂ, ದ್ವಿವಿಧಾಃ ಸ್ತ್ರೀಯೋ ಬ್ರಹ್ಮವಾದಿನ್ಯಃ ಸದ್ಯೋವದ್ವಶ್ಚ | (ಜ್ವಾಲಾಪ್ರಸಾದಮಿಶ್ರ, 2002, ಪು 424)

(ಎರಡು ರೀತಿಯ ಸ್ತ್ರೀಯರಿದ್ದು ಬ್ರಹ್ಮವಾದಿನಿಯರು ಮತ್ತು ಸದ್ಯೋವಧುಗಳು)

ತತ್ರ ಬ್ರಹ್ಮವಾದಿನೀನಾಂ ಉಪನಯನಂ, ಅಗ್ನೀಂಧನಂ, ವೇದಾದ್ಯಯನಂ ಸ್ವಗೃಹೇ ಚ ಭಿಕ್ಷಾಚರ್ಯೇತಿ |

(ಅದೇ, 2002, ಪು, 414)

(ಬ್ರಹ್ಮವಾದಿನಿಯರಿಗೆ ಉಪನಯನ, ಯಜ್ಞಯಾಗಾದಿಗಳ ಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ವೇದಾದ್ಯಯನವಿದ್ದು ಶಾಸ್ತ್ರದಂತೆ ತನ್ನ ಮನೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಭಿಕ್ಷಾಯಾಚನೆ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು.)

ಉಪನಯನಸಂಸ್ಕಾರದೊಂದಿಗೆ ವೇದಾಧಿಕಾರ ಪಡೆದುಕೊಂಡ ಸ್ತ್ರೀ ವೇದಾಭ್ಯಾಸದೊಂದಿಗೆ ಯಜ್ಞಯಾಗಾದಿಗಳ ಕುರಿತು ಆಳವಾದ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಿದ್ದಳು. ಸ್ವತಃ ವೇದಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಕಂಡುಕೊಂಡು ಮಂತ್ರದೃಷ್ಟಾಂತಕಾರದ ಋಷಿಕೀಯರ ಹೆಸರುಗಳು ಶೌನಕಮಹರ್ಷಿಯ ಬ್ರಹ್ಮವೇದವತಾ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ದೊರಕುತ್ತವೆ.

ಘೋಷಾ ಗೋಧಾ ವಿಶ್ವವರಾ ಅಪಲೋಪನಿಷತ್ | ಬ್ರಹ್ಮಜಾಯಾ ಜುಹುರ್ನಾಮ ಅಗಸ್ತಸ್ಯ ಸ್ವಸಾದಿತಿಃ ||

ಇಚಿದ್ರಾಣೇ ಚೇಂದ್ರಮಾತಾ ಚ ಸರಮಾ ರೋಮಶೋರ್ವಶೀ | ಲೋಪಮುದ್ರಾ ಚ ನದ್ಯಶ್ಚ ಯಮೀ ನಾರೀ ಚ ಶಶ್ವತೀ ||

ಶ್ರೀಲಾಕ್ಷ್ಮಿ ಸಾರ್ಪರಾಜ್ಞೇವಾಕ್ ಶೃದ್ಧಾ ಮೇಧಾ ಚ ದಕ್ಷಿಣಾ | ರಾತ್ರೀ ಸೂರ್ಯಾ ಚ ಸಾವಿತ್ರೀ ಬ್ರಹ್ಮವಾದಿನ್ಯಃ ಈರಿತಾಃ ||

(ಬೃ. ಧೇ. XI, 82.84)

ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಶೌನಕ ಮಹರ್ಷಿಯ 27 ದಾರ್ಶನಿಕ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಮುಖೋದ್ಗತವಾಗಿ ರಚಿಸಿದ ಮಂತ್ರಗಳು ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಸಾಮವೇದವು ಮುಂದಿನವರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ನೋಡಾ, ಆಕೃಷ್ಣಭೂಮಿ, ಸಿಕಟಾನಿವಾವರಿ, ಗೌಪಾಯನಾ, (ಸಾಮ, ಪೂರ್ವ, VIII 1; ಉತ್ತರ, 5; XII,4)

ಹೀಗೆ ಅನೇಕಾನೇಕ ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ವೇದಕಾಲದ ಸುಶಿಕ್ಷಿತ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಉಪನಿಷತ್ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಾರ್ಗಿ,ಮೈತ್ರೇಯಿಯರ ಹೆಸರುಗಳು ಜಗಜನ್ನಿತವಾಗಿದೆ.

ಅಂತೆಯೇ, ಸದ್ಯೋವಧುಗಳೆಂಬ ಸುಶಿಕ್ಷಿತ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಇದ್ದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಇವರು ಎಂಟರಿಂದ ಹದಿನಾರು ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದು ಗೃಹಿಣಿಯರಾದ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಪುರುಷರಂತೆ ವೇದಾಭ್ಯಾಸ ಹಾಗೂ ಇತರ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸುತ್ತಿರುತ್ತಿದ್ದ ಇವರು ಸ್ವಸ್ತಿಯಾಗ, ರುದ್ರಯಾಗ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ನಿತ್ಯ ಪೂಜಾಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಸ್ವತಃ ಮಂತ್ರ ಹೇಳಿ ಶಾಸ್ತ್ರೋಕ್ತವಾಗಿ ನೆರವೇರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪುರುಷಾರ್ಥ ಸಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಸಮಾನ ಅವಕಾಶ, ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿರುತ್ತಿದ್ದ ಈಕೆ ಕೌಟುಂಬಿಕ ಕರ್ತವ್ಯಗಳನ್ನು ಸಮಾಜದ ಬೇಕು ಬೇಡಿಕೆಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ನೆರವೇರಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಹಸ್ತಳಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದಳು. ಈ ಕುರಿತು ವೇದೋಪನಿಷತ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕಾನೇಕ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಸೂತ್ರ, ಸ್ಮೃತಿ, ಆರ್ಪಮಹಾಕಾವ್ಯ, ಕಾವ್ಯಗಳ ವೇದೋತ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರ ವೇದಾಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಗೃಹಿಣೀ ಪಟ್ಟಕೊಟ್ಟು ಅದೇ ಸ್ತ್ರೀಜನ್ಮದ ಉದ್ದೇಶವೆಂದು ವಿಧಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ ಮತ್ತು ಇದೇ ರೀತಿ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಸುಶಿಕ್ಷಿತರಾಗಿ ಉತ್ತಮ ಗೃಹಿಣಿಯರಾಗಿ ಬಾಳಿ ಬೆಳಗಿದ್ದಾರೆ. ಅದರಂತೆ ನೃತ್ಯ, ಸಂಗೀತ, ಯದ್ಯಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಪರಿಣಿತರಾದ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಉಲ್ಲೇಖಗಳೂ ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಇವರಿಗೆಲ್ಲ ಔಪಚಾರಿಕವಾಗಿ ಗುರುಕುಲದಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣವಿರಲಿಲ್ಲ, ಆದರೆ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಸುಶಿಕ್ಷಿತರಾದ ತಂದೆ, ಚಿಕ್ಕಪ್ಪ ಅಥವಾ ಸಹೋದರರಿಂದ ಶಾಸ್ತ್ರೋಕ್ತವಾಗಿ ಶಿಕ್ಷಣ ದೊರಕುತ್ತಿತ್ತು.

ಪುರಾಕಲ್ಪೇ ಕುಮಾರೀಣಾಂ ಮೌಂಜೀಬಂಧನಮಿಷ್ಯತೇ | ಅಧ್ಯಾಪನಂ ಚ ವೇದಾನಾಂ ಸಾವಿತ್ರೀ ವಾಚನಂ ತಥಾ ||

ಪಿತಾ ಪಿತೃವ್ಯೋ ಭ್ರಾತಾ ವಾ ನೈನಾಮಧ್ಯಾಪಯೇತ್ಪರಃ | (ಜ್ಞಾನಾಪ್ರಸಾದ ಮಿಶ್ರ, 2002, ಪು. 424)

ಹಿಂದಿನ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಕುಮಾರಿಯರಿಗೆ ಉಪನಯನವಿದ್ದಿತ್ತು. ವೇದಾಧ್ಯಯನ, ಸಾವಿತ್ರೀವಾಚನವೂ ಇತ್ತು. ತಂದೆ, ಚಿಕ್ಕಪ್ಪ ಅಥವಾ ಸಹೋದರರಿಂದ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡಲ್ಪಡುತ್ತಿತ್ತು. ಹೀಗೆ ಬ್ರಹ್ಮವಾದಿನಿಯರು ಹಾಗೂ ಸದ್ಯೋವಧುಗಳು ಪ್ರಾಚೀನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಸುಶಿಕ್ಷಿತರಾಗಿ ಆತ್ಮಸಮ್ಮಾನದಿಂದ ಬಾಳಿ ಬೆಳಗಿದ್ದಾರೆ. ಸುಶಿಕ್ಷಿತರಾದ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ತಮಗೆ ಅನುರೂಪವಾದ ಪತಿ ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಸ್ವಯಂವರ ಪದ್ಧತಿಯೂ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಸಂಸ್ಕಾರವಂತೆಯರಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ಸಂವರ್ಧನೆಯಲ್ಲಿ ಉನ್ನತ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡಿದ್ದರು.

ಮುಂದೆ ಜೈನಯುಗ ಹಾಗೂ ಬೌದ್ಧಯುಗಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಉತ್ತಮ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದು ಬೆಳಗಿದ್ದಾರೆ. ಧರ್ಮಪ್ರಚಾರಕರಾಗಿ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ವದ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಜೈನ ಶ್ರಾವಿಕೆಯರು, ಬೌದ್ಧ ಸನ್ಯಾಸಿನಿಯರು ಸಾಧಕರಾಗಿ, ಬೋಧಕರಾಗಿ, ಸಾಹಿತಿಗಳಾಗಿ ಬಾಳಿ ಬೆಳಗಿದ್ದಾರೆ.

ಮಧ್ಯಯುಗ ಪ್ರಾರಂಭವಾದಂತೆ 8ರಿಂದ 10ನೇಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅರಬರ ಹಾಗೂ ಟರ್ಕರ ಅಕ್ರಮಣದಿಂದ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳಿಗೆ ಧಕ್ಕೆ ಉಂಟಾಗಲು ಪ್ರಾರಂಭವಾದದ್ದು ಇತಿಹಾಸದಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಸತತವಾಗಿ 18ನೇ ಶತಮಾದವರೆಗೂ ಈ ದಾಳಿಗಳು ಪರಕೀಯರಿಂದ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತ ಇದು ಸ್ತ್ರೀಶಿಕ್ಷಣದ ಮೇಲೆ ಋಣಾತ್ಮಕ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದ್ದುದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಬಳಿಕ 19ನೇ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಿಂದ ಭಾರತವನ್ನು ಆಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಎತ್ತರಿಸಲು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಪಾಸು ಮಾಡಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿತು. ಆಗ ಮತ್ತೆ ಸ್ತ್ರೀಯ ಸ್ಥಾನಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಮಾನತೆಯ ಕಲ್ಪನೆ ಮೂಡತೊಡಗಿ ಅದೇ ಬೆಳೆಯುತ್ತಾ ಬಂದಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಾಧಕರು ಹಾಗೂ ಮಹಾಪುರುಷರಾದ ರಾಜಾರಾಮ ಮೋಹನರಾಯ, ಈಶ್ವರ ಚಂದ ವಿದ್ಯಾಸಾಗರ, ಕೇಶವಚಂದ್ರಸೇನ, ರಾನಡೆ, ಬಾಲಗಂಗಾಧರ ತಿಲಕ, ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದ, ಮಹಾತ್ಮಾಗಾಂಧಿ, ಜವಾಹರಲಾಲ ನೆಹರು, ಸುಭಾಷಚಂದ್ರ ಭೋಸ್, ಮುಂತಾದವರು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದರು. ಇವರೆಲ್ಲರ ಅವಿರತ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ ಭಾರತೀಯ ಸ್ತ್ರೀ ಹೊಸ ಸ್ವೂರ್ತಿ ಪಡೆದು ತನ್ನ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳಿಗಾಗಿ ಹೋರಾಡಲು

ಮುಂದಾದಳು. ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಅನೇಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರವು ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿ ಸ್ತ್ರೀಯ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿತು. ಸತೀಪದ್ಧತಿ ನಿರ್ಮೂಲನಾ ಕಾಯ್ದೆ(1829), ಹಿಂದೂ ವಿಧವೆಯರ ಪುನರ್ವಿವಾಹ ಕಾಯ್ದೆ (1856); ಅಂತರ್‌ಜಾತಿ ವಿವಾಹ ಕಾನೂನು (1872); ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳ ಆಸ್ತಿಯ ಹಕ್ಕು (1937); ಬಾಲ್ಯವಿವಾಹ ತಡೆ ಕಾಯ್ದೆ ಇವೆಲ್ಲವುಗಳು ಸ್ತ್ರೀಯ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಎತ್ತರಿಸುವಲ್ಲಿ ಕಾರಣವಾದವೆನ್ನಬಹುದು.

ಗೃಹಬಂಧನದಿಂದ ಹೊರಬಂದು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ತಲೆಯೆತ್ತಿ ನಡೆಯಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಸ್ತ್ರೀಯು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾನಂತರ ತನ್ನ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ತನ್ನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ವಿಕಸನಕ್ಕಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುವತ್ತ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಪಥದತ್ತ ಸಾಗುತ್ತಿದ್ದಾಳೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಸಂವಿಧಾನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಕಾನೂನುಬಲವೂ ಇದೆ. ಸಂವಿಧಾನದ 15ನೆಯ ವಿಧಿಯು ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷರಿಂದಾಗುವ ಸರ್ವಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾನವಾದ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೇ, ಸ್ತ್ರೀಸ್ಥಾನಮಾನ ಎತ್ತರಿಸಿದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ದೇಶದ ಪ್ರಗತಿಸಾಧ್ಯ ಎಂಬ ಅರಿವಿನಿಂದ ಸರ್ಕಾರ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗಾಗಿ ವಿಶೇಷ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಜಾರಿ ಮಾಡಿದೆ. ಏಕಪತ್ನಿತ್ವ ಕಾಯ್ದೆ (1955); ಸ್ತ್ರೀಯರ ಹಾಗೂ ಬಾಲಿಕೆಯರಲ್ಲಿನ ಅನೀತಿ ಮಾರ್ಗ ಪ್ರತಿಬಂಧಿಸುವ ಕಾನೂನು(1956); ಹಿಂದೂ ಸ್ತ್ರೀಯು ಆಸ್ತಿಯ ಹಕ್ಕು (1956); ವರದಕ್ಷಿಣಾ ನಿಯಂತ್ರಣ ಕಾನೂನು (1961); ಇತ್ಯಾದಿ ಇವೆಲ್ಲವುಗಳೂ ಭಾರತೀಯ ಸ್ತ್ರೀಯು ತನ್ನ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಕಾನೂನು ಬದ್ಧವಾಗಿ ನಿವಾರಿಸಿಕೊಂಡು ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳನ್ನು ಕಾಯ್ದುಕೊಂಡು ಗೌರವಯುತವಾಗಿ ಜೀವನ ನಡೆಸಲು ಬಹಳಷ್ಟು ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಕಾನೂನುಗಳು ಕಾಲಾನುಗತಿಯ ತಕ್ಕಂತೆ ತಿದ್ದುಪಡಿಯನ್ನು ಕಂಡಿವೆ.

ಇದರ ನಂತರದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಉದ್ಭವಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಸ್ತ್ರೀಯರ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಸತಿ ಆಯೋಗ (ತಡೆಗಟ್ಟುವಿಕೆಗಾಗಿ) ಕಾನೂನು 1987; ದೇಶೀಯ ಹಿಂಸೆಗಳಿಂದ ಮಹಿಳೆಯರ ರಕ್ಷಣೆಯ ಕಾನೂನು 2005; ಮಹಿಳೆಯರ ಕಾರ್ಯಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಆಗುವ ಲೈಂಗಿಕ ಕಿರುಕುಳ ವಿರುದ್ಧ ಕಾನೂನು(ಸಂರಕ್ಷಣೆ ತಡೆಗಟ್ಟುವಿಕೆ ಮತ್ತು ನಿವಾರಣೆ) 2013; ಮಹಿಳೆಯ ಕುರಿತು ಅಪರಾಧ ಕಾನೂನು (ತಿದ್ದುಪಡಿ) 2013; ಮಹಿಳೆಯ ಅನುಚಿತ ಪ್ರದರ್ಶನ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯ ವಿರುದ್ಧ ಕಾನೂನು 1986 ಹೀಗೆ ಮಹಿಳೆಯರ ಏಳಿಗೆಗಾಗಿ ಹಲವಾರು ಕಾನೂನುಗಳು ಜಾರಿಯಲ್ಲಿವೆ.

ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣದ ಕುರಿತಾಗಿಯೂ ಸರ್ಕಾರ ಹಲವಾರು ಉತ್ತಮ ಯೋಜನೆಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳುತ್ತಲೇ ಬಂದಿದೆ. “ಭೇಟಿ ಬಜಾವೋ ಭೇಟಿ ಪಡಾವೋ”, “ಸಿಬಿಎಸ್‌ಇ ಉಡಾನ್ ಸ್ಕೀಮ್”, “ಪ್ರೌಢಶಿಕ್ಷಣದ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳಿಗಾಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಯೋಜನೆ” ಇತ್ಯಾದಿ. ಇದರ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಏಳಿಗೆಗಾಗಿಯೇ ಅನೇಕ ಯೋಜನೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ.

ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಸುಶಿಕ್ಷಿತ ಸ್ತ್ರೀ ಸಮಾಜದ ಆಸ್ತಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಒಬ್ಬ ಸ್ತ್ರೀ ಸುಶಿಕ್ಷಿತಳಾದರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕುಟುಂಬ ಸುಶಿಕ್ಷಿತವಾದಂತೆ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬ ಸ್ತ್ರೀ ಸುಶಿಕ್ಷಿತಳಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಮಾಜ ಸುಶಿಕ್ಷಿತವಾದಂತೆ, ಸಮಾಜದ ಮೂಲಕ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಸಾಕ್ಷರತೆಗೆ ಮಾರ್ಗ ತೋರಿದಂತೆ. ಹೀಗೆ ಸ್ತ್ರೀಶಿಕ್ಷಣ ಸಮಾಜದ ತನ್ಮೂಲಕ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ವದ ಪಾತ್ರವಹಿಸುತ್ತದೆ. ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು ಹೇಳುವಂತೆ “ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ಸುಶಿಕ್ಷಿತರಾಗಿಸಿದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಮಾಜವನ್ನು ಸುಶಿಕ್ಷಿತರನ್ನಾಗಿಸಬಹುದು” ಇದು ಅವರ ಗುರುಗಳ ಮಾತಿಗೆ ಪುಷ್ಟಿದಾಯಕವಾದ ಮಾತಾಗಿದೆ. ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಪರಮಹಂಸ ಗುರುಗಳೂ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಏಳಿಗೆಯ ಕುರಿತು ವಿಶೇಷ ಕಾಳಜಿವಹಿಸಿದ್ದರು. “ರವೀಂದ್ರನಾಥ ತಾಗೋರರು” ಭಾರತದ ಭವಿಷ್ಯ ಭಾರತದ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಕೈಯಲ್ಲಿದೆ” ಎಂಬುದಾಗಿ ಹೇಳಿ ಭಾರತೀಯ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ಭಾರತದ ಏಳಿಗೆಯ ರೂಪರಿಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಕರೆ ನೀಡಿದರು. ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲ ಮಹಾಪುರುಷರೂ ದೇಶದ ಏಳಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಪಾತ್ರವನ್ನು ಸಾರುತ್ತಲೇ ಬಂದಿದ್ದಾರೆ.

ಸಮಾಜದ ಏಳಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ರಕ್ಷಣೆ ಅತ್ಯಂತ ಅವಶ್ಯಕವಾಗಿದೆ. ಸ್ತ್ರೀಯನ್ನು ಆಸ್ತಿಯಂತೆ ರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

ಪಿತಾ ರಕ್ಷತಿ ಕೌಮಾರೇ ಭರ್ತಾ ರಕ್ಷತಿ ಯೌವನೇ | ರಕ್ಷಂತಿ ಸ್ಥವಿರೇ ಪುತ್ರಾಃ ನ ಸ್ತ್ರೀ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಮರ್ಹತಿ || (ಮನುಸ್ಮೃತಿ)

ಕೌಮಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತಂದೆ ರಕ್ಷಿಸುತ್ತಾನೆ. ಯೌವನದಲ್ಲಿ ಪತಿ ರಕ್ಷಿಸುತ್ತಾನೆ. ವೃದ್ಧಾಪ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಕ್ಕಳು ರಕ್ಷಿಸುತ್ತಾರೆ ಸ್ತ್ರೀ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕೆ ಅರ್ಹಳಲ್ಲ.

ಮನುಮಹರ್ಷಿ ಸ್ತ್ರೀ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕೆ ಅರ್ಹಳಲ್ಲ ಎಂದು ಸಾರಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಗೋಡೆಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಕೂಡಿ ಹಾಕಿದ್ದರು. ಎಂಬುದಾಗಿ ಮನುವಿನ ಈ ಮಾತಿನ ಮೇಲೆ ಕೂಗಾಡುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಈ ಮೇಲಿನ ಶ್ಲೋಕವು ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ವವಾದ ತತ್ವವನ್ನು ಸಾರುತ್ತದೆ. ಸ್ತ್ರೀ ಯಾವತ್ತೂ ರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿರಬೇಕು. ಅವಳು ಸಮಾಜದ ಆಸ್ತಿ, ಅವಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುತ್ತ ಅವಳು ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಕೊಡುಗೆಯಾಗಿ ರೂಪಿತವಾಗಬೇಕು. ಅವಳು ಸಂಸ್ಕಾರಯುಕ್ತವಾಗಿ ಆತ್ಮಸಮಾನದಿಂದ ಬಾಳಿ ಬೆಳಗಲಿ ಅವಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಅತ್ಯಂತ ಅವಶ್ಯಕ ಎಂಬುದು ಇದರ ಅರ್ಥ. ಅದಕ್ಕೆ ಮನುಮಹರ್ಷಿ ಮುಂದುವರಿದು “ಯತ್ತ ನಾರ್ಯಸ್ತು ಪೂಜ್ಯಂತೆ ರಮಂತೇ ತತ್ತದೇವತಾಃ |” (ಮನುಸ್ಮೃತಿ, III 56) ಎಂಬುದಾಗಿ ಹೇಳಿದ್ದು. ‘ಎಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಗೌರವಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಾರೋ ಅಲ್ಲಿ ದೇವತೆಗಳು ಸಂತೋಷಪಡುತ್ತಾರೆ. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯು ಗೌರವಯುತವಾಗಿ ಬಾಳುತ್ತಿದ್ದಲ್ಲಿ ಆ ಸಮಾಜ ಸುಸ್ಥಿರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದರ್ಶ ಸಮಾಜವಾಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಪ್ರಗತಿಗೆ ಬುನಾದಿಯಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಮನುಮಹರ್ಷಿ ಈ ಸಂದೇಶ ಸಾರಿದ್ದಾರೆ.

ಇದನ್ನು ಅರಿತುಕೊಂಡು ಸ್ತ್ರೀಗೆ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ, ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ, ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ಪುರುಷರೊಂದಿಗೆ ಸರಿಸಮಾನವಾದ ಸ್ಥಾನಮಾನ ನೀಡಲಾಗಿದೆ.

ಇಂದಿನ ಈ ಆಧುನಿಕ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನಯುಗದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ರಿಕ್ವಾ ಓಡಿಸುವುದರಿಂದ ಹಿಡಿದು ಅಂತರಿಕ್ಷಯಾನದವರೆಗೆ ಸಾಗಿ ತಾನು ಪುರುಷರಿಗೆ ಸರಿಸಮಾನಳು ಎಂಬುದನ್ನು ಸಾಧಿಸಿ ತೋರಿಸಿದ್ದಾಳೆ. ಅವಳಿಗೆ ಅವಳೇ ಸಾಟಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ದೈವದತ್ತವಾಗಿ ಮಹಿಳೆಗೆ ಪುರುಷರಿಗಿಂತ ದೈಹಿಕ ಬಲ ಕಡಿಮೆಯಿದ್ದು ಅವಳು 'ಅಬಲೆ' ಎನಿಸಿಕೊಂಡರೂ ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ, ಭಾವನಾತ್ಮಕವಾಗಿ, ಸಂವೇಗಾತ್ಮಕವಾಗಿ, ಮಾನಸಿಕವಾಗಿ ಅವಳು ಪುರುಷರಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬಲವನ್ನೂ ದೈವದತ್ತವಾಗಿಯೂ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಾಳೆ. ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಹೊತ್ತು, ಹೆತ್ತು, ಪಾಲಿಸಿ, ಪೋಷಿಸಿ, ಅವರನ್ನು ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಕೊಡುಗೆಯಾಗಿ ನೀಡುವಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯ ಪಾತ್ರ ಅನನ್ಯವಾದುದಾಗಿದೆ. 'ಮಾತೃತ್ವ' ಅವಳ ಸಹಜ ಆಂತರ್ಯ ಸ್ವಭಾವವಾಗಿದೆ. ಈ ಮಾತೃತ್ವದಂತಹ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಸ್ವಾಭಾವಿಕತೆ ಇನ್ನೊಂದಿಲ್ಲ. ಮಾತೆ ಅಥವಾ ಗೃಹಿಣಿ ಇದ್ದರೆ ಅದೊಂದು ಕುಟುಂಬ. ಈ ಕುಟುಂಬವೆಂಬುದು ಮೂಲ ಸಾಮಾಜಿಕ ಘಟಕ. ಇದು ಸಮಾಜದ ಪ್ರತಿರೂಪ. ಆದರ್ಶ ಕುಟುಂಬ ಆದರ್ಶ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಬುನಾದಿಯಾಗಿದೆ. ಆದರ್ಶ ಸಮಾಜದಿಂದ ಆದರ್ಶ ರಾಷ್ಟ್ರ ನಿರ್ಮಾಣ ಸಾಧ್ಯ ಅದರಿಂದ ಮೂಲಭೂತವಾಗಿ ಆದರ್ಶ ರಾಷ್ಟ್ರ ನಿರ್ಮಾಣದ ರೂವಾರಿ ಮಹಿಳೆಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. 'ಗೃಹಿಣೀ ಗೃಹಂ ಉಚ್ಯತೇ' (ಮಹಾ.ಭಾ.ಶಾಂ.ತಿ.144.6) ಎಂದು ಈ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

ಇಂದು ಎಷ್ಟು ವೇಗವಾಗಿ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಪಥದತ್ತ ಸಾಗುತ್ತಿದ್ದಾಳೆಯೋ ಅದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅವಳ ಮೇಲಿನ ಅತ್ಯಾಚಾರ, ಅನಾಚಾರಗಳೂ ನಡೆಯುತ್ತಿವೆ. ಇದು ಸಮಾಜವನ್ನು ದಿಗ್ಭ್ರಮೆಗೊಳಿಸುವಷ್ಟು ಮಟ್ಟಿಗೆ ದಿನದಿಂದ ದಿನಕ್ಕೆ ಏರುತ್ತಿದೆ. ಸಮೀಕ್ಷೆಯ ಪ್ರಕಾರ 2021ರಲ್ಲಿ 566 ಅತ್ಯಾಚಾರ ಪ್ರಕರಣಗಳು ದಾಖಲಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಶೇಕಡಾ 10ರಷ್ಟು ಅಬಾಲಿಕೆಯರ ಮೇಲಿನ ಅತ್ಯಾಚಾರಗಳಾಗಿವೆ. ಇದು ಅತ್ಯಂತ ಹೇಯ ಮತ್ತು ಖೇದನೀಯ ಸಂಗತಿಯಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಸ್ತ್ರೀ ಇಂದು ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಳೆ. ಹಿಂದೆಂದೂ ಕಾಣದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕವಲು ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ನಿಂತಿದ್ದಾಳೆ.

ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ಪರಕೀಯರು ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದು, ಭಾರತದ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಮಹಿಳೆಯ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಅಧೋಗತಿಗಳಿದಾಗಲೂ ಕೂಡ ಇಂದಿನ ಮಹಿಳೆಯವರು ಎದುರಿಸುತ್ತಿರುವ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಅಂದು ಇರಲಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಗಮನಿಸತಕ್ಕ ಅಂಶವಾಗಿದೆ.

ಅನೇಕ ಪರಕೀಯರು ಭಾರತವನ್ನು ಗೆದ್ದವರು ದೂರದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ನಾಡಲ್ಲೇ ಇದ್ದುಕೊಂಡು ಗೆದ್ದ ನಾಡನ್ನು ಆಳುವ ಪರಕೀಯ ದೊರೆಗಳಾಗದೇ ಇಲ್ಲೇ ನೆಲೆಸಿ ಗೆದ್ದ ನಾಡಿನ ಜನರಂತೆಯೇ ಅವರ ಬದುಕಿನಲ್ಲಿ ಒಂದಾದರು. ಆದರೆ ಇಂದು ಭಾರತವನ್ನು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ದೇಶದಿಂದಲೇ ತಮ್ಮ ಕಪಿಮುಷ್ಠಿಯಲ್ಲಿ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಬಹುರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಂಪನಿಗಳ ಮೂಲಕ ಭಾರತೀಯ ಜನಜೀವನದ ಮೇಲೆ ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕವಾಗಿ, ಭಾವನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಈ ರೀತಿ ಭಾರತದ ಸಮಾಜದ ಮೇಲಾಗುತ್ತಿರುವ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಭಾವನೆಗಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಭಾರತೀಯರ ಜೀವನವನ್ನು ಹಿಂದೆಂದೂ ಕಾಣದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕವಲುದಾರಿಯಲ್ಲಿ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುತ್ತಿದೆ. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವೆಂಬುದು ಸ್ವೇಚ್ಛೆಯ ರೂಪ ತಾಳಿದೆ. ಮೈ ಮುಚ್ಚುವ ಉಡುಗೆ-ತೊಡುಗೆಯಲ್ಲಿ ಸೌಂದರ್ಯ ಕಾಣುವ ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನಶಿಸುತ್ತಿದೆ. ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳು ಮೈತೆರೆದ ಉಡುಗೆ ತೊಡುಗೆ ತೊಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರ ಕ್ಲಬ್, ಪಬ್, ಡೇಟಿಂಗ್, ಲಿವಿಂಗ್‌ಟುಗೆದರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಆಧುನೀಕರಣ ಎಂಬ ಹಣೆಪಟ್ಟಿ ಕೊಡಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಇದು ಖಂಡಿತ ನಿಜವಾದ ಅರ್ಥದ ಆಧುನೀಕರಣವಲ್ಲ. ಇದು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯೀಕರಣ, ಸಮಾಜ ಮುಂದುವರಿದಂತೆ ತಮ್ಮ ದೇಶದ ಪ್ರಾಚೀನದಿಂದ ಹರಿದು ಬಂದ ಶಾಶ್ವತ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಿಕೊಂಡು, ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿ ಆಧುನಿಕ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ವೈಯಕ್ತಿಕವಾಗಿ, ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತ ಮನೋವೃತ್ತಿಗಳನ್ನು ಆಧುನೀಕರಿಸಿಕೊಂಡು ನಮ್ಮ ದೇಶದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಂವರ್ಧನೆ ಧನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಆಗುವಂತೆ ಕಾಳಜಿವಹಿಸುವುದು ನಮ್ಮ ಆದ್ಯ ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳ ಪಾತ್ರ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ. ಇಂದು ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳು ಪುರುಷರಿಗೆ ಸರಿಸಮಾನವಾಗಿ ಎಲ್ಲ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಇಂತಹ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳ ಘನತೆ ಗೌರವ ಕಾಪಾಡುವಂತಾಗಬೇಕು. ಅವರನ್ನು ಸಮಾಜದ ಆಸ್ತಿಯನ್ನಾಗಿ ರೂಪಿಸಿದ್ದಲ್ಲಿ ಇವರು ರಾಷ್ಟ್ರದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ರೂವಾರಿಗಳಾಗಬಲ್ಲರು.

ಇಂದು ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳು ಅತ್ಯಾಚಾರ, ಅನಾಚಾರಗಳಿಗೆ ಬಲಿಯಾಗುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಅಬಾಲಿಕ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳ ಮುಗ್ಧತೆ ದುರಪಯೋಗವಾಗುತ್ತಿದೆ. ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಉತ್ತಮ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀಡಿ ಅವರಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನದ ಜೊತೆಗೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕೌಶಲ್ಯಗಳು, ಮೌಲ್ಯಗಳು, ಬೆಳೆಯುವಂತಾಗಬೇಕು. ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶದ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಸೌಲಭ್ಯಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಿ ಅವರು ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶದ, ಸಮಾಜದ, ರಾಷ್ಟ್ರದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಂತಾಗಬೇಕು. ಅವರ ಭಾವನಾತ್ಮಕ ಸಬಲತೆ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಬೇಕು.

ಉಪಸಂಹಾರ:

ನಮ್ಮ ಭಾರತ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬೇರುಗಳು ಬಹಳ ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಯಾವುದೇ ಪರಕೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪೂರ್ಣ

ಪ್ರಭಾವ ಬೀರುವುದು ಸುಲಭ ಸಾಧ್ಯವಲ್ಲ. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಸೆಯಲು ಹೋಗಿ ಪೌರತ್ವ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕತೆ- ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಆಧುನಿಕತೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣು ಸ್ತ್ರೀ ಇಕ್ಕಟ್ಟಿಗೆ ಸಿಲುಕಿದಂತಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಹೊರಬರಬೇಕೆಂದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಸಾಧನವಾದ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಪರಕೀಯ ಭಾಷೆ ಕಲಿಯುವುದು ಅಪರಾಧವಲ್ಲ. ಬದುಕಿಗಾಗಿ ಬೇಕು. ಆದರೆ ಈ ಭಾಷೆ ನಮ್ಮ ಮಾತೃಭಾಷಾ ಕಲಿಕೆಯ ನೆಲೆಗಟ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ನಿಲ್ಲುವಂತಾಗಬೇಕು. ಈ ರೀತಿಯ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣ ಶಿಕ್ಷಣದೊಂದಿಗೆ ಮಾನವೀಯ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು, ಸಾಮಾಜಿಕ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿ ಸುಸ್ಥಿರ ಸಮಾಜಕಟ್ಟುವಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳನ್ನು ರೂಪಿಸಬೇಕು. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರ ಧನಾತ್ಮಕ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಮೇಳವಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಂತಾಗಬೇಕು. ಪುರುಷ ಸಮಾಜ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ಗೌರವಿಸುವಂತಾಗಬೇಕು. ಅವಳನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಳ್ಳುವಂತಾಗಬೇಕು. ಸ್ತ್ರೀಯು ಸಾಕ್ಷರತೆ, ಸಂಸ್ಕಾರ, ಆತ್ಮಸಮ್ಮಾನದಿಂದ ಬಾಳಿ ಬೆಳಗುವಂತಾದಲ್ಲಿ ಸುಭದ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರನಿರ್ಮಾಣದ ಕನಸು ನನಸಾಗುವಲ್ಲಿ ಸಂಶಯವಿಲ್ಲ.

ಗ್ರಂಥ ಸೂಚಿ

- * ಮನು - ಮನುಸ್ಮೃತಿ
- * ತೈತ್ತಿ. ಉ - ತೈತ್ತಿರೀಯ ಉಪನಿಷತ್
- * ಬೃ. ದ್ವೇ - ಬೃಹದ್ ದೇವತಾ
- * ಸಾಮ - ಸಾಮವೇದ
- * ಮಹಾ. ಭಾ - ಮಹಾಭಾರತ

ಗ್ರಂಥಮಣಿ

1. Aiyangar, K.T.B (1928) Women in Hindu Law Madras: S. Ganeshan Publications.
2. Mookerji, R.K (1989) Ancient Indian Education, Delhi; Motilal Banarsidas Publishers.
3. Mutalik, S (1991) Educational and Social Awareness Among women. In Fifth survey of Educational Research, New Delhi; NCERT.
4. ಅನಂತರಂಗಾಚಾರ್, ಎನ್.ಎಸ್ (2001) ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಚರಿತ್ರೆ, ಮೈಸೂರು; ಪ್ರಕಾಶಕರು ಡಿ.ವಿ.ಕೆ ಮೂರ್ತಿ.
5. ಪುಟ್ಟಪ್ಪ. ಕೆ.ವಿ. (1971) ಯುಗಯಾತ್ರೀ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಮೈಸೂರು: ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಸಂಪುಟ-3.
6. <http://ncw.nic.in>
7. ಜ್ವಾಲಾ ಪ್ರಸಾದಮಿಶ್ರ, ವಿ. ಶ್ರೀ, (2002) ನಿರ್ಯಾಸಿನ್ಧು, ಮುಂಬೈ, ಖೇಮರಾಜ್ ಶ್ರೀ ಕೃಷ್ಣಾ ದಾಸ್ ಪ್ರಕಾಶನ ।

वटेश्वरोक्तानि सूक्ष्मभुजज्यामानानि

Girisha Bhat B.
Research Scholar
Jyotish-Vastu Vibhaga
National Sanskrit University
Tirupati – 517507, Andhra Pradesh
Mobile : 8277210178
E-mail : bhatgirish1997@gmail.com

सारांशः – आचार्यवटेश्वरेण वटेश्वरसिद्धान्ते स्फुटगत्यधिकारे “सूर्याचन्द्रमसोः स्फुटीकरणविधिः” इति नामके प्रथमे परिच्छेदे ज्यामानानि भूतसङ्ख्यापद्धत्यां कथितानि सन्ति । अत्र वटेश्वरस्य एतद्वैशिष्ट्यमस्ति यत् आदौ सः ज्यानां पूर्णाङ्कमानानि क्रमशः निर्दिश्य ततः परं तदवयवानपि निर्दिशति । अत्र ज्यानां पूर्णाङ्कमानानि ‘ज्याकलाः’ इति, तेषामवयवांश्च ‘ज्याविकलाः’ इति वटेश्वरः निर्दिशति । गणितागतानां ज्यामानानाम् अवयवान् अपि वटेश्वरः ज्यामानेषु योजितवान्, स्वल्पान्तरमिति न त्यक्तवान् इति अत्र अवलोकनीयः अंशः । ज्यानां वृद्धिहासौ अनुपातीयौ न भवतः इति हेतोः वृत्तपादे यावन्ति अधिकानि ज्यार्धानि संसाध्य कथितानि तावन्ति अधिकानि परिस्फुटानि भवन्ति कथितज्यानाम् अन्तराले अनुपातविधिना आनीतानि ज्यार्धानि । एवञ्च यावन्ति न्यूनानि ज्यार्धानि कथितानि तावन्ति स्थूलानि भवन्ति कथितज्यानाम् अन्तराले अनुपातविधिना संसाधितानि ज्यार्धानि । एतमंशं मनसि निधाय आचार्यवटेश्वरः प्रत्येकं ५६'१५" मिते चापान्तरे ज्यामानानि संसाध्य कथितवान् । एवमाहत्य वटेश्वरेण वृत्तपादे षण्णवतिः (९६) ज्यार्धानि कथितानि । सूर्यसिद्धान्त-आर्यभटीय-सिद्धान्तशिरोमणिप्रभृतिषु ग्रन्थेषु प्रत्येकं २२५ कलामिते चापान्तरे एकैका ज्या इव वृत्तपादे आहत्य चतुर्विंशतिः (२४) ज्यार्धानि एव कथितानि । किन्तु तेषु ग्रन्थेषु केवलं ज्यानां पूर्णाङ्कमानानि एव स्वीकृतानि, सुखार्थं गणितलाघवार्थञ्च । किन्तु वटेश्वरेण ज्यानां पूर्णाङ्कमानैस्सह अपूर्णाङ्कमानानि अपि स्वीकृतानि, एवञ्च वृत्तपादे अधिकानि ज्यार्धानि प्रोक्तानि इति कारणात् सूर्यसिद्धान्तप्रभृतिषु ग्रन्थेषु कथितानां ज्यामानानाम् अपेक्षया वटेश्वरोक्तानि ज्यामानानि सूक्ष्मानि भवन्ति । शोधपत्रेऽस्मिन् वटेश्वरोक्तानि सूक्ष्मभुजज्यामानानि निरूप्यन्ते ।

कूटशब्दाः – ज्या, ज्यार्धम्, भुजज्या, कोटिज्या, उत्क्रमज्या

प्रस्तावना – ज्यानाम् उत्पत्तिः ज्योत्पत्तिरिति षष्ठीतत्पुरुषसमासः । आङ्ग्लभाषायां ‘ज्योत्पत्तिः’ इति शब्दस्य “The Science of calculation for the construction of Sine” इति विवरणम् । वृत्तरिधेः एकस्मात् बिन्दुतः अन्यबिन्दुपर्यन्तं कृता सरलरेखा पूर्णज्या इत्युच्यते । सा पूर्णज्या एव सरलरेखागणिते ज्याशब्देन व्यवहियते । यतो हि सरलरेखागणिते पूर्णज्यायाः उपयोगः अस्ति । परन्तु ग्रहगणिते अस्याः पूर्णज्यायाः अर्धरूपा अर्धज्या एव ज्याशब्देन व्यवहियते । यतो हि ग्रहगणिते अर्धज्यायाः एव सर्वत्र उपयोगः भवति । यथोक्तं श्रीमता भास्कराचार्येण सिद्धान्तशिरोमणौ –

अर्धज्याग्रे खेचरो मध्यसूत्रात् तिर्यक्संस्थो जायते येन तेन । अर्धज्याभिः कर्म सर्वं ग्रहाणामर्धज्यैव ज्याभिधानात्र वेद्या ॥^१

इति । ग्रहसञ्चारवृत्तस्य कोऽपि अवधिभूतः प्रदेशः मध्यबिन्दुः भवति । तस्मात् मध्यबिन्दुतः वृत्तकेन्द्रगामि यत्सूत्रं कल्प्यते तदेव मध्यसूत्रम् । ग्रहः स्वसञ्चारवृत्तपरिधौ तस्मात् मध्यसूत्रात् अर्धज्यायाः अग्रे सञ्चरति । न तु पूर्णज्यायाः अग्रे । अतः ग्रहगणिते सर्वदा अर्धज्यायाः एव उपयोगः भवति । न तु पूर्णज्यायाः । अतः ग्रहगणिते सर्वत्रापि अर्धज्या एव ज्याशब्देन व्यवहियते । सा च ज्या क्रमोत्क्रमज्याभेदेन द्विविधा । क्रमज्या पुनः भुजज्या तथा कोटिज्या चेति द्विविधा । उत्क्रमज्या अपि भुजोत्क्रमज्या तथा कोट्युत्क्रमज्या चेति द्विविधा । एवमाहत्य सिद्धान्तज्यौतिषग्रन्थेषु चतुर्विधाः अर्धज्याः प्रोक्ताः । वृत्तपरिधेः अभीष्टस्थानात् त्रिज्यापर्यन्तं कृता सरलरेखा

एव क्रमज्या इत्युच्यते । सा च क्रमज्या भुजज्या-कोटिज्याभेदेन द्विविधा । चापस्य एकप्रान्तात् व्यासं कृत्वा द्वितीयप्रान्तात् तद्व्यासोपरि कृतो लम्बः तच्चापस्य ज्या भवति । “मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः”^३ इति अमरकोशोक्तरीत्या मौर्वी, ज्या, शिञ्जिनी, गुणः – एतानि ज्याशब्दस्य पर्यायापदानि भवन्ति । जीवाशब्दोऽपि ज्याशब्दवाची भवति । कोट्यंशानां ज्या अर्थात् पूरकचापस्य ज्या एव कोटिज्या इत्युच्यते । तन्नाम, चापस्य एकप्रान्तात् कृते व्यासे लम्बरूपः यः अन्यः व्यासः भवति तस्मिन् चापापरप्रान्तात् कृतो लम्बः एव तच्चापस्य कोटिज्या स्यात् । इयं ज्यामूलस्य केन्द्रस्य चान्तरेण तुल्या भवति ।

“ज्याचापमध्ये खलु बाणरूपा स्यादुत्क्रमज्या”^३ इति गोलाध्याये भास्कराचार्योक्तरीत्या ज्याचापयोर्मध्ये बाणरूपं यदन्तरं भवति तदेव उत्क्रमज्या इत्युच्यते । सा चोत्क्रमज्या भुजोत्क्रमज्या-कोट्युत्क्रमज्याभेदेन द्विविधा । भुजज्या-तच्चापयोर्मध्ये बाणरूपं यदन्तरं वर्तते तदेव भुजोत्क्रमज्या भवति । कोटिज्या-तच्चापयोर्मध्ये विद्यमानं बाणरूपमन्तरमेव कोट्युत्क्रमज्या भवति । उत्क्रमज्या सर्वदा त्रिज्यायाः भागः एव भवति । आरोपितमौर्वीकं धनुः ज्याक्षेत्रम् अथवा चापक्षेत्रम् इति व्यवहियते ।

वृत्तपरिधिखण्डं युद्धे उपयुज्यमानस्य चापस्य आकारे विद्यते । अत एव वृत्तपरिधिखण्डस्य चापम् अथवा धनुः इति संज्ञा । तथा अस्य वृत्तपरिधिखण्डस्य एकप्रान्तादन्यप्रान्तावधि कृता रेखा धनुषः एकप्रान्तादन्यप्रान्तावधि निबद्धायाः ज्यायाः आकारे वर्तते । अत एव अस्याः ज्या इति संज्ञा । तथा ज्यामध्यतः चापमध्यपर्यन्तं कृता उत्क्रमज्या बाणस्य आकारे भवति । एवं वृत्ते ज्याक्षेत्रस्य कल्पनात् युद्धे उपयुज्यमानस्य मौर्वीबाणाभ्याम् आरोपितस्य धनुषः स्वरूपं प्राचीनभारतीयगणकैः कल्पितम् ।

वटेश्वरोक्तानि सूक्ष्मभुजज्यामानानि –

अधोनिर्दिष्टैः षोडशभिः श्लोकैः भुजज्यानां पूर्णाङ्कमानानि कथितानि सन्ति । ज्यानां पूर्णाङ्कमानानाम् अत्र ‘ज्याकलाः’ इति संज्ञा ।

अर्धज्या रसबाणाः करशशिशिनो गजाङ्गचन्द्रमसः । वेदाकृतयो व्योमस्तम्बेरमबाहवो रसाग्निगुणाः ॥
 नेत्रनवहुतभुजो गजजलधिकृताः कृतनभोबाणाः । नन्दशिलीमुखबाणाः शरशशयुतवः खपर्वताङ्गानि ॥
 तत्त्वागाः खाष्टनगाः शराग्निनागा नवाष्टपवनभुजः । रामाब्जङ्का नगनवनन्दाः कुशाराभ्ररजनीशाः ॥
 शरखशिवाः स्तम्बेरमतिथिशिनः जलधरप्रकृतिशशाङ्काः । शिखिरससूर्याः शरशशिवह्विधराः स्वराङ्गरामभुवः ॥
 नागैकवेदशशिनो नवरसशका नखेपुरजनीशाः । खागतिथयो नखनृपा नवरसनृपा धृतिस्तभुवः ॥
 सप्तर्षुसप्तशशिनस्तिथिधृतयो द्यङ्गनागहरिणधृतः । नवखाङ्कभुवो रसशरनवचन्द्राः करखशून्यकराः ॥
 नगकृतखनया द्विनवव्योमभुजाः सप्तविश्वनेत्राणि । खधृतियमा वेदभुजद्विभुजा रसषड्भुजाक्षीणि ॥
 वसुखाग्निगुणाः खशरत्रिभुजा आकाशनन्दगुणयमलाः । खगुणाजिनाः खागजिना नवाभ्रातत्त्वान्यगाब्धितत्त्वानि ॥
 वेदाष्टेषुयमाः शशिनेत्राङ्गभुजा नगेषुरसयमलाः । द्विनवोत्कृतयः सप्तद्विनगभुजाश्चन्द्रषड्भुजानि ॥
 वेदाङ्कभानि रसयमवसुनेत्राण्यष्टपञ्चवसुयमलाः । नववस्वष्टभुजा नवशशिनन्दयमा गजाब्धिनवदस्ताः ॥
 नगसप्ताङ्कभुजाः कृतखखरामाः शशिगुणाभ्रहव्यभुजः । सप्तविशिखाभ्ररामास्त्रिनागखगुणा नगाभ्रशशिरामाः ॥
 भूगुणकुगुणा जलधीष्वेकगुणा रसधराधरैकगुणाः । स्वरनवकुगुणासप्तप्रकृतिपुष्करा रसगुणदन्ताः ॥
 विशिखविशिखाक्षिरामा बाहुधरित्रीधराक्षिहव्यभुजः । क्रमपरिपाट्या जीवाश्छिद्रस्तम्बेरमद्विगुणाः ॥
 शरखसुरा नखदेवा वेदत्रिसुरा नगाब्धिगुणरामाः । खाङ्गत्रिगुणा भूगनाकगृहा नेत्रनागगुणरामाः ॥
 शशिनन्दाग्निगुणा नभखाब्धिगुणा गजव्योमाब्धिहुताशाः । तिथिजलरामाः चन्द्रद्विगुणा रसकराब्धिहव्यभुजः ॥
 खाग्निस्मुद्रहुताशास्त्रिगुणाः शराभिकृतरामाः । सप्तगुणवेदरामा नगगुणवेदाग्नेयो लिप्ताः ॥^४ इति ।

एवञ्च अनन्तरं नवभिः श्लोकैः भुजज्यानाम् अपूर्णाङ्कमानानि अपि निर्दिष्टानि सन्ति । एतेषां 'ज्याविकलाः' इति संज्ञा । ते च श्लोकाः अधोनिर्दिष्टरीत्या सन्ति –

आसां विकलास्तितथ्योनन्दभुजाः क्वथ्यः पयोदशराः । रसविशिखाः सप्तशराऽग्निशरास्त्रिकृताः शराक्षीणि ॥
 नवविशिखाः पञ्चयमाः खकृताः पञ्चाब्धयो द्विरदरामाः । धृतिषुवेदा मङ्गलविशिखाः पञ्चषवस्तुरङ्गगुणाः ॥
 भूर्नागा रसबाणास्तत्त्वानि जलान्नयः कुभुजाः । नगवेदा नन्दकृता वसुनेत्राण्यग्निजलधयो दन्ताः ॥
 विशिखशरा नेत्रशराः कुभुजाः द्वियमा हुताशशराः । वेदेषवोऽक्षनेत्राण्यब्धियमा द्वीषवो रससमुद्राः ॥
 अङ्गान्यग्निपृष्ठा वेदा नववह्योऽङ्गगुणाः । रूपं सायकवेदाः कुशरा गजभूमयः शराः सूर्याः ॥
 गजरामा नेत्रयमास्तत्त्वानि कृताब्धयः कुनेत्राणि । विश्वेकुभुजाः सायकनिमा गुणबाहवस्तितथ्यः ॥
 खभुजा नन्दगुणा दश त्रिशरा नन्दाब्धयोऽक्षशराः । विश्वे कुकृताऽतिधृतिरङ्गानि गुणानवाब्धिनेत्राणि ॥
 सप्ताब्धयो धृतिर्नगविशिखा गुणसागराः ऋतुगुणाश्च । रसरामा रामकृता रागेषवो वासराः कुकृताः ॥
 सूर्या नन्दसमुद्रा रदा नखा वह्निचन्द्रमसः । ईशा मनवोऽग्निभुजा रसान्नयो वेदसायका विधृतिः ॥
 वेदकृता.....।' इति ।

अधोनिर्दिष्टे कोष्ठके वटेश्वराचार्येण एषु श्लोकेषु कथितानां वृत्तपादस्थानां षण्णवतिः भुजज्यानां मानानि निर्दिष्टानि सन्ति –

ज्यासङ्ख्या	चापांशाः	भूतसङ्ख्यापद्धत्यां श्लोकेषूक्तानि ज्याकलाबोधकानि पदानि	भूतसङ्ख्यापद्धत्यां श्लोकेषूक्तानि ज्याविकलाबोधकानि पदानि	भुजज्यामानानि (३४३७'४४" मितायां त्रिज्यायाम्)
०.	०°००'००"	-----	-----	०'००"
१.	०°५६'१५"	रसबाणाः	तिथयः	५६'१५"
२.	१°५२'३०"	करशशिशशिनः	नन्दभुजाः	११२'२९"
३.	२°४८'४५'	गजाङ्गचन्द्रमसः	क्वथ्यः	१६८'४१"
४.	३°४५'००'	वेदाकृतयः	पयोदशराः	२२४'५०"
५.	४°४१'१५"	व्योमस्तम्बेरमबाहवः	रसविशिखाः	२८०'५६"
६.	५°३७'३०"	रसान्निगुणाः	सप्तशराः	३३६'५७"
७.	६°३३'४५"	नेत्रनवहुतभुजः	अग्निशराः	३९२'५३"
८.	७°३०'००"	गजजलधिकृताः	त्रिकृताः	४४८'४३"
९.	८°२६'१५"	कृतनभोबाणाः	शराक्षीणि	५०४'२५"
१०.	९°२२'३०"	नन्दशिलीमुखबाणाः	नवविशिखाः	५५९'५९"
११.	१०°१८'४५"	शरशशयुतवः	पञ्चयमाः	६१५'२५"
१२.	११°१५'००"	खपर्वताङ्गानि	खकृताः	६७०'४०"
१३.	१२°११'१५"	तत्त्वागाः	पञ्चाब्धयः	७२५'४५"

१४.	१३°०७'३०"	खाष्टनगाः	द्विरदरामाः	७८०'३८"
१५.	१४°०३'४५"	शराग्निनागाः	धृतिः	८३५'१८"
१६.	१५°००'००"	नवाष्टपवनभुजः	इषुवेदाः	८८९'४५"
१७.	१५°५६'१५"	रामाब्जङ्का	मङ्गलविशिखाः	९४३'५८"
१८.	१६°५२'३०"	नगनवनन्दाः	पञ्चेषवः	९९७'५५"
१९.	१७°४८'४५"	कुशराभ्ररजनीशाः	तुरङ्गगुणाः	१०५१'३७"
२०.	१८°४५'०"	शरखशिवाः	भूः	११०५'०१"
२१.	१९°४१'१५"	स्तम्बेरमतिथिशशिनः	नागाः	११५८'०८"
२२.	२०°३७'३०"	जलधरप्रकृतिशशाङ्काः	रसबाणाः	१२१०'५६"
२३.	२१°३३'४५"	शिखिरससूर्याः	तत्त्वानि	१२६३'२५"
२४.	२२°३०'००"	शरशशिवह्निधराः	जलाग्नयः	१३१५'३४"
२५.	२३°२६'१५"	स्वराङ्गरामभुवः	कुभुजाः	१३६७'२१"
२६.	२४°२२'३०"	नागैकवेदशशिनः	नगवेदाः	१४१८'४७"
२७.	२५°१८'४५"	नवरसशक्राः	नन्दकृताः	१४६९'४९"
२८.	२६°१५'००"	नखेषुरजनीशाः	वसुनेत्राणि	१५२०'२८"
२९.	२७°११'१५"	खागतिथयः	अग्निजलधयः	१५७०'४३"
३०.	२८°७'३०"	नखनृपाः	दन्ताः	१६२०'३२"
३१.	२९°०३'४५"	नवरसनृपाः	विशिखशराः	१६६९'५५"
३२.	३०°००'००"	धृतिसप्तभुवः	नेत्रशराः	१७१८'५२"
३३.	३०°५६'१५"	सप्तर्तुसप्तशशिनः	कुभुजाः	१७६७'२१"
३४.	३१°५२'३०"	तिथिधृतयः	द्वियमाः	१८१५'२२"
३५.	३२°४८'४५"	द्यङ्गनागहरिणधृतः	हुताशशराः	१८६२'५३"
३६.	३३°४५'००"	नवखाङ्कभुवः	वेदेषवः	१९०९'५४"
३७.	३४°४१'१५"	रसशरनवचन्द्राः	अक्षनेत्राणि	१९५६'२५"
३८.	३५°३७'३०"	करखशून्यकराः	अब्धियमाः	२००२'२४"
३९.	३६°३३'४५"	नगकृत्खनयाः	द्वीषवः	२०४७'५२"
४०.	३७°३०'००"	द्विनवव्योमभुजाः	रससमुद्राः	२०९२'४६"
४१.	३८°२६'१५"	सप्तविश्वनेत्राणि	अङ्गानि	२१३७'०६"
४२.	३९°२२'३०"	खधृतिथयः	अग्निपृषत्काः	२१८०'५३"
४३.	४०°१८'४५"	वेदभुजद्विभुजाः	वेदाः	२२२४'०४"

४४.	४१°१५'००"	रसषड्भुजाक्षीणि	नववहयः	२२६६'३९"
४५.	४२°११'१५"	वसुखान्निमयाः	अङ्कगुणाः	२३०८'३९"
४६.	४३°०७'३०"	खशरत्रिभुजाः	रूपम्	२३५०'०१"
४७.	४४°०३'४५"	आकाशनन्दगुणयमलाः	सायकवेदाः	२३९०'४५"
४८.	४५°००'००"	खगुणजिनाः	कुशराः	२४३०'५१"
४९.	४५°५६'१५"	खागजिनाः	गजभूमयः	२४७०'१८"
५०.	४६°५२'३०"	नवाभ्रातत्त्वानि	शराः	२५०९'०५"
५१.	४७°४८'४५"	अगाधितत्त्वानि	सूर्याः	२५४७'१२"
५२.	४८°४५'००"	वेदाष्टेषुयमाः	गजरामाः	२५८४'३८"
५३.	४९°४१'१५"	शशिनेत्राङ्गभुजाः	नेत्रयमाः	२६२१'२२"
५४.	५०°३७'३०"	नगेषुसयमलाः	तत्त्वानि	२६५७'२५"
५५.	५१°३३'४५"	द्विनवोत्कृतयः	कृताब्धयः	२६९२'४४"
५६.	५२°३०'००"	सप्तद्विनगभुजाः	कुनेत्राणि	२७२७'२१"
५७.	५३°२६'१५"	चन्द्रषड्भानि	विश्वे	२७६१'१३"
५८.	५४°२२'३०"	वेदाङ्गभानि	कुभुजाः	२७९४'२१"
५९.	५५°१८'४५"	रसयमवसुनेत्राणि	सायकनिगमाः	२८२६'४५"
६०.	५६°१५'००"	अष्टपञ्चवसुयमलाः	गुणबाहवः	२८५८'२३"
६१.	५७°११'१५"	नववस्वष्टभुजाः	तिथयः	२८८९'१५"
६२.	५८°०७'३०"	नवशशिनन्दयमाः	खभुजाः	२९१९'२०"
६३.	५९°०३'४५"	गजाब्धिनवदस्त्राः	नन्दगुणाः	२९४८'३९"
६४.	६०°००'००"	नगसप्ताङ्गभुजाः	दश	२९७७'१०"
६५.	६०°५६'१५"	कृतखखरामाः	त्रिशराः	३००४'५३"
६६.	६१°५२'३०"	शशिगुणाभ्रहव्यभुजः	नन्दाब्धयः	३०३१'४९"
६७.	६२°४८'४५"	सप्तविशिखाभ्ररामाः	अक्षशराः	३०५७'५५"
६८.	६३°४५'००"	त्रिनागखगुणाः	विश्वे	३०८३'१३"
६९.	६४°४१'१५"	नगाभ्रशशिरामाः	कुकृताः	३१०७'४१"
७०.	६५°३७'३०"	भूगुणकुगुणाः	अतिधृतिः	३१३१'१९"
७१.	६६°३३'४५"	जलधीष्केगुणाः	अङ्गानि	३१५४'०६"
७२.	६७°३०'००"	रसधराधरैकगुणाः	गुणाः	३१७६'०३"
७३.	६८°२६'१५"	स्वरनवकुगुणाः	नव	३१९७'०९"

७४.	६९°२२'३०"	सप्तप्रकृतिपुष्कराः	अब्धिनेत्राणि	३२१७'२४"
७५.	७०°१८'४५"	रसगुणदन्ताः	सप्ताब्धयः	३२३६'४७"
७६.	७१°१५'००"	विशिखविशिखाक्षिरामाः	धृतिः	३२५५'१८"
७७.	७२°११'१५"	बाहुधरित्रीधराक्षिहव्यभुजः	नगविशिखाः	३२७२'५७"
७८.	७३°०७'३०"	छिद्रस्तम्बेरमद्विगुणाः	गुणसागराः	३२८९'४३"
७९.	७४°०३'४५"	शरखसुराः	ऋतुगुणाः	३३०५'३६"
८०.	७५°००'००"	नखदेवाः	रसरामाः	३३२०'३६"
८१.	७५°५६'१५"	वेदत्रिसुराः	रामकृताः	३३३४'४३"
८२.	७६°५२'३०"	नगाब्धिगुणरामाः	रागेषवः	३३४७'५६"
८३.	७७°४८'४५"	खाङ्गत्रिगुणाः	वासराः	३३६०'१५"
८४.	७८°४५'००"	भूनगनाकगृहाः	कुकृताः	३३७१'४१"
८५.	७९°४१'१५"	नेत्रनागगुणरामाः	सूर्याः	३३८२'१२"
८६.	८०°३७'३०"	शशिनन्दाग्निगुणाः	नन्दसमुद्राः	३३९१'४९"
८७.	८१°३३'४५"	नभखाब्धिगुणाः	रदाः	३४००'३२"
८८.	८२°३०'००"	गजव्योमाब्धिहुताशाः	नखाः	३४०८'२०"
८९.	८३°२६'१५"	तिथिजलरामाः	वह्निचन्द्रमसः	३४१५'१३"
९०.	८४°२२'३०"	चन्द्रब्धिगुणाः	ईशाः	३४२१'११"
९१.	८५°१८'४५"	रसकराब्धिहव्यभुजः	मनवः	३४२६'१४"
९२.	८६°१५'००"	खाग्निसमुद्रहुताशाः	अग्निभुजाः	३४३०'२३"
९३.	८७°११'१५"	त्रिच्यब्धिगुणाः	रसाग्रयः	३४३३'३६"
९४.	८८°०७'३०"	शराग्निकृतरामाः	वेदसायकाः	३४३५'५४"
९५.	८९°०३'४५"	सप्तगुणवेदरामाः	विधृतिः	३४३७'१७"
९६.	९०°००'००"	नगगुणवेदाग्रयः	वेदकृताः	३४३७'४४"

निष्कर्षः –

वटेश्वरसिद्धान्तः सिद्धान्तज्यौतिषदृष्ट्या अत्यन्तं प्रमुखः अनुसन्धानयोग्यश्च ग्रन्थः । ग्रन्थेऽस्मिन् सिद्धान्तज्यौतिषसम्बद्धाः बहवः विचाराः सूक्ष्मरूपेण प्रतिपादिताः सन्ति । मुख्यतया अत्यन्तं सूक्ष्मरूपेण ज्यामानानि वटेश्वरेण कथितानि सन्ति । समग्रं ग्रहगणितं ज्योत्पत्तिमेव आश्रितं भवति । अतः ज्यामानानि यावन्ति सूक्ष्मानि भवन्ति तावत् ग्रहगणितमपि सूक्ष्ममेव भवति । वटेश्वरेण भुजज्यामानानि भुजोत्क्रमज्यामानानि च सूक्ष्मरूपेण कथितानि । भुजज्यामानानि एव व्युत्क्रमेण कोटिज्यामानानि भवन्ति । भुजोत्क्रमज्यामानानि एव व्युत्क्रमेण कोट्युत्क्रमज्यामानानि भवन्ति । अत्र पत्रविस्तरभयात् मया केवलं वटेश्वरोक्तानि भुजज्यामानानि प्रतिपादितानि ।

पादटिप्पणी-

१. सिद्धान्तशिरोमणि: – ग्रहगणिताध्याय: – स्पष्टाधिकार: – श्लोक: – २ । २. अमरकोष: – द्वितीयकाण्डम् – क्षत्रियवर्ग: – श्लोक: – ८६
३. सिद्धान्तशिरोमणि: – गोलाध्याय: – छेद्यकाधिकार: (स्फुटगतिवासना) – श्लोक: – ३ । ४. वटेश्वरसिद्धान्त: – स्फुटगत्याधिकार: – प्रथम: परिच्छेद: – २ त: १७ श्लोका: । ५. वटेश्वरसिद्धान्त: – स्फुटगत्याधिकार: – प्रथम: परिच्छेद: – १८ त: २६ १/२ श्लोका:

सन्दर्भग्रन्थसूची –

1. वटेश्वरसिद्धान्त:; ग्रन्थकर्ता – वटेश्वराचार्य:, हिन्दीव्याख्याकार: – पं. सत्यदेवशर्मा, प्रथमं संस्करणम्, संस्करणवर्षम् – सा.यु. २०१९, प्रकाशनसंस्था – परिमलपब्लिकेशन्स, नवदेहली
2. श्रीमद्भास्कराचार्यप्रणीत: सिद्धान्तशिरोमणि: – स्वोपज्ञावासनाभाष्यसंवलितो नृसिंहदैवज्ञकृतवार्त्तिकोपेतश्च; सम्पादक: – डॉ.मुरलीधरचतुर्वेद:; तृतीयसंस्करणम्; संस्करणवर्षम् – सा.यु.२०१०; प्रकाशनसंस्था – सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय:, वाराणसी
3. सिद्धान्तसम्राट्; ग्रन्थकर्ता – जगन्नाथसम्राट्, प्रथमसंस्करणम्, संस्करणवर्षम् – सा.यु.१९७६, प्रकाशनसंस्था – संस्कृतपरिषद्, सागरविश्वविद्यालय:, सागरम् (मध्यप्रदेश:)
4. “ज्या-सिद्धान्त:” Formulas of Sine; सम्पादक: – पं. शिवचरणशास्त्री, प्रकाशनवर्षम् – सा.यु.२०१४; प्रकाशनसंस्था – राष्ट्रियसंस्कृतसाहित्यकेन्द्रम्, जयपुरम्
5. सिद्धान्तशेखर:; ग्रन्थकर्ता – श्रीपति:, व्याख्याकार: – सत्यदेवशर्मा, प्रकाशनसंस्था – चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
6. सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायस्योपपत्ति: – लेखक: – डॉ.प्रेमकुमारशर्मा, संस्करणम् – सा.यु.२००५, प्रकाशनसंस्था – नागप्रकाशनम्, नवदेहली
7. म०म०बापूदेवशास्त्रिकृता सरलत्रिकोणमिति:; सम्पादक: – पण्डितश्रीगोविन्दपाठक:, प्रकाशनवर्षम् – सा.यु.२००२, प्रकाशनसंस्था – सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय:, वाराणसी
8. म०म० बापूदेवशास्त्रिकृता सरलत्रिकोणमिति: (संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्); व्याख्याकार: – पं.सत्यदेवशर्मा, संस्करणवर्षम् – सा.यु.२०१२, प्रकाशनसंस्था – चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी
9. पं. बलदेवमिश्रकृता सरलत्रिकोणमिति:; व्याख्याकार: सम्पादकश्च – डॉ.कमलकान्तपाण्डेय:, प्रकाशनवर्षम् – सा.यु.२००७, प्रकाशनसंस्था – शारदासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी
10. ज्योतिष-सिद्धान्त-मञ्जूषा; ग्रन्थकर्ता – डॉ.विनयकुमारपाण्डेय:, संस्करणवर्षम् – सा.यु.२०२०; प्रकाशनसंस्था – चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी
11. मन्दशीघ्रफलसाधनसमीक्षा; ग्रन्थकर्ता – विद्यावाचस्पति: डॉ.रामजीवनमिश्र:, प्रथमसंस्करणम् – सा.यु.२००५, प्रकाशनसंस्था – ठाकुरप्रकाशनम्
12. म.म.पं.सुधाकरद्विवेदिविरचितं दीर्घवृत्तलक्षणम्; सम्पादको व्याख्याकारश्च – डॉ.चन्द्रमा पाण्डेय:, प्रथमसंस्करणम् – सा.यु.२००६, प्रकाशनसंस्था – शारदासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी
13. सुराकान्तसङ्कलित: ज्योतिर्विज्ञानशब्दकोष:; लेखनं सम्पादनञ्च – डॉ.सुराकान्तज्ञा, प्रथमं संस्करणम्, संस्करणवर्षम् – सा.यु.२००९, प्रकाशनसंस्था – चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
14. सूर्यसिद्धान्त: (आर्षग्रन्थ:); व्याख्याकार: – श्रीकपिलेश्वरशास्त्री, संस्करणवर्षम् – सा.यु.२०१५, प्रकाशनसंस्था – चौखम्बा संस्कृतभवनम्, वाराणसी
15. म.म.सुधाकरद्विवेदिप्रणीतया ‘सुधावर्षिणी’ टीकया संवलित: सूर्यसिद्धान्त:; सम्पादक: – विद्यावारिधि: श्रीकृष्णचन्द्रद्विवेदी, द्वितीयं संस्करणम्, संस्करणवर्षम् – सा.यु.२०१६; प्रकाशनसंस्था – सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय:, वाराणसी
16. उपपत्तीन्दुशेखर:; महामहोपध्यायश्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदेनसङ्कलित:, सम्पादक: – श्रीगिरिजाप्रसादद्विवेदी, संस्करणम् – सा.यु.२००८, प्रकाशनसंस्था – भारतीयबुक्कारपोरेशन – नवदेहली
17. नामलिङ्गानुशासनम् (अमरकोष:); ग्रन्थकर्ता – अमरसिंह:, प्रकाशनवर्षम् – सा.यु.१९१३, प्रकाशनसंस्था – लॉ प्रिण्टिङ्ग् प्रेस, पूना

The Concept of Dharana, Dhyana and Samadhi in Principal Upanishads

Madan Mohan,

Ph.D. Research Scholar, Email: mmyoga101@gmail.com

Prof. M.K. Sridhar,

Registrar, SVYASA, Email: registrar@svyasa.edu.in

ABSTRACT:

The Concept of Dharana, Dhyana, and Samadhi in Principal Upanishads delves into a comprehensive examination of these three fundamental concepts as presented in the Upanishads. Dharana, denoting the state of focused mental concentration, assumes a critical role in meditation and spiritual disciplines. The Upanishads underscore the significance of directing the mind towards a singular object of meditation, attaining self-knowledge, and realizing the ultimate truth through the practice of Dharana. Dhyana, which corresponds to the practice of meditation, is extensively explored as a profound means to achieve spiritual enlightenment and gain insights into the nature of Brahman. The Upanishads emphasize the importance of engaging in deep and sustained meditation, facilitating the realization of one's true self and the understanding of Brahman. Samadhi, characterized by profound concentration and complete absorption, represents the pinnacle of spiritual attainment. Within the Upanishads, Samadhi is portrayed as a state of utmost tranquillity, unity with the Self, and direct experience of the ultimate reality. The concepts of Dharana, Dhyana, and Samadhi, as expounded in the Upanishads, offer invaluable guidance and understanding for individuals engaged in the practice of meditation and embarking on the transformative journey towards spiritual liberation.

KEYWORDS: Dharana, Dhyana, Samadhi, Meditation.

INTRODUCTION:

Principal Upanishads, also known as Mukhya Upanishads, are the most ancient and widely studied Upanishads of Hinduism. Composed between 800 BCE to the start of common era, these texts are connected to the Vedic tradition (Wikipedia contributors, 2022). The Principal Upanishads, revered as sacred scriptures within Hinduism, offer profound insights into the nature of reality and the ultimate purpose of human existence. These texts underscore the significance of spiritual practices aimed at achieving self-realization and liberation from the cycle of birth and death. Among these practices, dharana, dhyana, and samadhi hold a central position. The ten Principal Upanishads are: Īśā, Kena, Kaṭha, Praśna, Muṇḍaka, Māṇḍūkya, Taittirīya, Aitareya, Chāndogya, Bṛhadāraṇyaka.

The exploration of the concepts of dharana, dhyana, and samadhi in the Principal Upanishads has captivated the realms of philosophy, spirituality, and scientific inquiry. This comprehensive review aims to provide an overview of these concepts within the Principal Upanishads, delving into their historical and cultural context while illuminating their profound philosophical and spiritual significance.

Historical and cultural context: The Principal Upanishads, originating in ancient India, represent a cornerstone of Hindu philosophical and spiritual thought. These texts were initially transmitted orally and later transcribed between the 8th and 6th centuries BCE. Deeply rooted in the Vedic tradition, the Upanishads emphasize the importance of rituals, sacrifices, and spiritual knowledge.

Concept of Dharana, Dhyana, and Samadhi: Dharana, dhyana, and samadhi emerge as three intertwined practices expounded in the Principal Upanishads, forming the very bedrock of meditation and spiritual discipline. Dharana involves directing the mind's concentration onto a singular object or thought, while dhyana encompasses a state of continuous and effortless focus. Finally, samadhi denotes a state of complete absorption or union with the object of meditation.

Philosophical and spiritual significance: In the Hindu tradition, the practice of dharana, dhyana, and samadhi bears immense philosophical and spiritual significance. These practices serve as a pathway towards self-knowledge and liberation from the perpetual cycle of samsara, birth, and death. By engaging in these practices, individuals can transcend the ordinary realms of existence and experience the inherent unity underlying all phenomena.

Scientific research: In recent years, scientific research has shed light on the neurobiological and psychological effects of meditation, including dharana, dhyana, and samadhi. Studies have demonstrated that meditation can induce notable changes in brain function and structure, such as increased density of grey matter in regions associated with learning, memory, and emotional regulation. Moreover, meditation has been linked to improvements in attention, emotional well-being, and the regulation of one's mental state. Meditation offers a rich and complex field of study (Shapiro & Walsh, 2003). The practice of mindfulness is increasingly being integrated into contemporary clinical psychology (Salmon et al., 2004).

As we delve into the concepts of dharana, dhyana, and samadhi within the Principal Upanishads, we discover a profound tapestry of wisdom, inviting us to embark on a transformative journey towards self-realization and spiritual awakening. Furthermore, scientific investigations continue to unravel the profound impacts of these ancient practices, reaffirming their relevance and value in contemporary times.

LITERATURE REVIEW:

The concept of Dharana, Dhyana, and Samadhi in the Principal Upanishads holds significant importance in Indian philosophy and spiritual traditions. The Principal Upanishads, a compilation of texts, delve into the fundamental nature of reality, the ultimate purpose of human existence, and the path to self-realization and liberation.

These three practices are often regarded as the three stages of meditation or the threefold path of Yoga in the literature. They are considered crucial for attaining a state of pure awareness and consciousness, leading to the realization of the ultimate reality.

The earliest references to Dharana, Dhyana, and Samadhi can be traced back to the Yoga Sutras of Patanjali, a comprehensive guide to Yoga. According to the Yoga Sutras, Dharana involves the practice of concentration, Dhyana involves the practice of meditation, and Samadhi represents the state of complete absorption.

The concept of dharana, which refers to concentration, is explored in various principal Upanishads.

Here are a few examples:

In Chandogya Upanishad, verse 7.1.1, dharana is discussed as a practice of concentration, involving the fixation of the mind on a single object of meditation.

Kena Upanishad, verse 1.6, describes dharana as a means of attaining self-knowledge, stating that through concentrated focus, one can perceive the true nature of the self.

Mandukya Upanishad, verses 3.11-12, delve into dharana as a method to realize the ultimate reality, Brahman, by directing one's concentration on the sacred syllable "Om".

Overall, the Upanishads underscore the significance of concentration and focus on spiritual practice, often highlighting dharana as a means to achieve this state. Dharana is considered a preliminary step towards deeper stages of meditation and spiritual realization.

Similarly, the concept of dhyana, which refers to meditation, is also discussed in various principal Upanishads. Here are a few examples:

Chandogya Upanishad, verse 8.7.1, describes dhyana as a means to realize the ultimate reality, Brahman, through deep meditation and focused concentration.

Katha Upanishad, verse 2.3.10, portrays dhyana as a practice for gaining self-knowledge, asserting that through profound meditation, one can perceive the true essence of the self.

Mandukya Upanishad, verse 3.10, depicts dhyana as a means to realize Brahman through sustained and deep meditation on the syllable "Om".

The Upanishads emphasize the importance of meditation as a path to spiritual realization, with dhyana regarded as a deeper and more profound form of meditation than dharana. It is considered an essential component of spiritual practice.

The principal Upanishads contain several references to samadhi, the highest state of consciousness and absorption. Here are a few examples:

In Chandogya Upanishad, verse 8.15.1, it is stated that the knower of Brahman attains the highest state and experiences supreme peace, which is unchanging and one with the Self.

Chandogya Upanishad, verse 7.1.4, describes samadhi as the supreme state attained when the five

organs of perception, along with the mind, become tranquil, and the intellect ceases its activity.

Katha Upanishad, verse 6.11, defines the highest state, samadhi, as the state achieved when the five organs of perception, mind, and intellect are pacified and at rest.

Mundaka Upanishad, verse 2.2.8, states that through samadhi, attained by piercing through all the knots of the heart and resolving all doubts, one reaches the supreme goal, the ultimate reality of Brahman.

Taittiriya Upanishad explores a reality that transcends the mind and intellect, accessible to both yet imperceptible to the senses.

These references from the principal Upanishads highlight the significance of samadhi as the pinnacle of spiritual attainment, characterized by supreme peace, transcending the ordinary faculties of perception, and leading to the realization of the ultimate truth, Brahman.

The Principal Upanishads further expound upon these practices, emphasizing the significance of a systematic approach towards their cultivation.

In recent years, the concept of Dharana, Dhyana, and Samadhi in the Principal Upanishads has attracted scientific investigation, with researchers exploring the neurobiological and psychological effects of these practices. This literature review aims to provide an overview of the scientific research conducted on these practices and their resultant effects.

Through a comprehensive understanding of the concept of Dharana, Dhyana, and Samadhi in the Principal Upanishads, we gain valuable insights into the profound spiritual wisdom and the potential scientific benefits that these practices hold.

Several studies have investigated the effects of meditation on brain function and structure. A study by Holzel et al found that mindfulness meditation, which involves elements of Dharana, Dhyana, and Samadhi, was associated with increased grey matter density in brain regions involved in learning, memory, and emotion regulation (Holzel et al., 2011). Similarly, a study by Luders et al found that long-term meditators had larger volumes of grey matter in regions associated with attention, sensory processing, and interception (Luders et al., 2009).

In addition to structural changes, meditation has been shown to have functional effects on the brain. A study by Cahn and Polich, found that meditation increased alpha waves, which are associated with relaxation and attention (Cahn & Polich, 2006). Another study by van den Berg et al, found that meditation improved the connectivity between brain regions associated with attention and emotional regulation.

The psychological effects of meditation have also been investigated. A study by Sharma et al. (2015) found that a mindfulness-based intervention, which included elements of Dharana, Dhyana, and Samadhi, reduced symptoms of anxiety and depression in patients with generalized anxiety disorder (Khoury et al., 2015). Similarly, a study by Jain et al. (2021) found that meditation reduced symptoms of anxiety and stress in patients with anxiety disorders (Jain et al., 2021).

Overall, the scientific literature suggests that the practice of Dharana, Dhyana, and Samadhi has neurobiological and psychological effects that can lead to improved attention, emotion regulation, and well-being. However, more research is needed to fully understand the mechanisms underlying these effects and to determine the optimal way to practice these techniques for maximum benefit.

METHODOLOGY:

The research was conducted through a meticulous analysis of primary sources, such as the Principal Upanishads, as well as secondary sources, including academic journals and relevant books. To gain a comprehensive understanding of the subject matter, the research also involved an exploration of the historical and cultural context of the Upanishads, enabling a deeper appreciation of the significance of these practices.

The theoretical methodology employed to investigate the concept of Dharana, Dhyana, and Samadhi in the Principal Upanishads encompassed a multifaceted approach. It involved a thorough analysis of the texts themselves, taking into account their historical context, as well as the philosophical and spiritual traditions associated with them. This interdisciplinary methodology drew insights from fields such as philosophy, theology, psychology, neuroscience, and others.

The initial step of this methodology entailed an extensive review of the Principal Upanishads, their

translations, and commentaries. The aim was to comprehend the meaning and importance of Dharana, Dhyana, and Samadhi as elucidated within the texts, as well as the various interpretations and explanations provided by scholars and commentators.

Subsequently, the investigation delved into the historical context of the Upanishads and the interconnected traditions. This involved examining the philosophical, spiritual, and cultural practices prevalent in ancient India and their influence on the development of the Upanishads.

The next phase involved a critical analysis of the philosophical and spiritual concepts associated with Dharana, Dhyana, and Samadhi. This analysis drew from both the Upanishadic texts and contemporary philosophical and spiritual literature, exploring underlying assumptions, ontological and epistemological implications, and ethical dimensions intrinsic to these practices. Mindfulness consists of formal meditation exercises (e.g., paying attention to the body, lying on the ground, or walking slowly with a sense of awareness of one's surroundings) as well as informal exercises (Janssen et al., 2018).

Furthermore, the research encompassed an exploration of the neurobiological and psychological effects of Dharana, Dhyana, and Samadhi. It entailed a comprehensive review of scientific literature on meditation, mindfulness, and related practices, investigating how these practices may influence brain function, structural changes, and psychological well-being. The concept of Mindfulness is based on Vipassana, a Buddhist meditation technique (Delgado-Pastor et al., 2013). Cultures around the world integrate meditative practices into their religious and spiritual disciplines (Wachholtz & Pargament, 2005).

Ultimately, the methodology necessitated the synthesis of diverse findings and perspectives into a coherent understanding of the concept of Dharana, Dhyana, and Samadhi in the Principal Upanishads. This synthesis aimed to provide a comprehensive and nuanced comprehension of these practices and their relevance in contemporary philosophy, spirituality, and well-being.

ANALYSIS:

The concept of Dharana, Dhyana, and Samadhi in the Principal Upanishads holds great significance within Hindu philosophy and spirituality. These three practices form a progressive sequence of stages in meditation, guiding practitioners towards transcendence and self-realization.

Dharana, the initial stage, involves focusing the mind on a single object or thought. Its purpose is to cultivate concentration, allowing the practitioner to overcome distractions and develop the ability to maintain focus. Dharana trains the mind to hold a single thought or image, preventing it from wandering and forming the foundation for subsequent stages, namely Dhyana and Samadhi.

Dhyana, the second stage, entails cultivating a state of continuous and effortless concentration. During this stage, distractions cease, and the practitioner experiences a profound inner calm and tranquility. Dhyana involves a sustained and uninterrupted flow of mental activity directed towards the chosen object of meditation.

Samadhi, the final stage, represents complete absorption and union with the object of meditation. In this state, the boundaries between the practitioner and the object dissolve, leading to a sense of oneness with the universe. It is characterized by deep peace, joy, and liberation, providing a transformative experience.

The concept of Dharana, Dhyana, and Samadhi carries profound philosophical and spiritual significance in the Hindu tradition.

These practices are regarded as a means to attain self-knowledge and liberation from the cycle of birth and death. Through the diligent practice of these stages, practitioners can transcend limitations and realize the unity that underlies all existence.

The essence of stopping the breath is usually done for the purpose of bringing an altered state of super consciousness, unity, Samadhi, and immortality or gnosis with God or Brahma (Michael Murphy, Steven Donovan, 1997)

In recent years, scientific research has also delved into the neurobiological and psychological effects of meditation, including Dharana, Dhyana, and Samadhi. Studies have demonstrated that meditation can induce changes in brain function and structure, such as increased gray matter density in regions associated with learning, memory, and emotion regulation. Furthermore, meditation has been shown

to enhance attention, emotional regulation, and overall well-being.

In conclusion, the concept of Dharana, Dhyana, and Samadhi in the Principal Upanishads represents a profound philosophical and spiritual tradition that has withstood the test of time. These practices carry significant implications for contemporary philosophy, spirituality, and well-being, continuously inspiring both spiritual seekers and scientific researchers alike.

RESULTS:

The practice of dharana, dhyana, and samadhi in the Principal Upanishads encompasses a systematic approach to concentration, meditation, and contemplation, fostering spiritual and psychological development. These practices aim to attain a state of pure awareness and consciousness, ultimately leading to the realization of the ultimate reality.

Within the Principal Upanishads, dharana is emphasized as the initial stage in the meditative process. It involves directing the mind's focus onto a single object or idea, enabling the elimination of distractions and the cultivation of a clear and serene mental state. Dharana facilitates the enhancement of cognitive abilities, boosts productivity, and reduces stress and anxiety.

Dhyana, the second stage, entails sustaining the state of concentration and maintaining the mind's focus on the chosen object of meditation. This practice promotes self-awareness, mindfulness, and the development of emotional stability and inner peace.

The final stage, samadhi, involves reaching a state of pure awareness and consciousness, culminating in the realization of the ultimate reality. Through this practice, one transcends the limitations of the ego, experiencing a sense of unity with the universe. Samadhi facilitates spiritual growth and fosters a profound understanding of the self and the world.

It is important to note that these interpretations have been inspired by the Principal Upanishads and their teachings on dharana, dhyana, and samadhi. The practices described herein provide a pathway towards self-discovery, inner peace, and a deeper connection with the ultimate truth.

DISCUSSION:

The concept of dharana, dhyana, and samadhi in the Principal Upanishads encompasses a multitude of benefits that positively impact physical, emotional, and spiritual well-being. These practices have played a pivotal role in shaping different schools of thought within Indian philosophy, such as Yoga, Vedanta, and Tantra. The systematic approach to concentration, meditation, and contemplation has made a substantial contribution to the evolution of Indian philosophy and continues to hold relevance in contemporary times as a potent instrument for personal growth and transformation.

These practices offer a range of benefits across various dimensions of well-being. On a physical level, the focused attention and mindfulness cultivated through dharana, dhyana, and samadhi can contribute to stress reduction, improved cognitive function, and enhanced overall health. Emotionally, these practices foster emotional stability, inner peace, and the ability to manage and regulate emotions effectively. They can also promote a sense of connectedness, empathy, and compassion towards oneself and others.

Spiritually, dharana, dhyana, and samadhi facilitate a deeper understanding of the self and the nature of reality. These practices provide a framework for exploring existential questions, uncovering inner wisdom, and cultivating a sense of unity and interconnectedness with the divine and the universe. They support personal transformation, spiritual growth, and the realization of one's highest potential.

The significance of these practices extends beyond their historical and philosophical contexts. They continue to be embraced and utilized by individuals seeking personal development, self-discovery, and a more profound connection with themselves and the world around them. The teachings of dharana, dhyana, and samadhi offer valuable insights and guidance for individuals navigating the complexities of modern life, providing a pathway towards holistic well-being and a deeper understanding of the human experience.

CONCLUSION:

The practice of dharana, dhyana, and samadhi as described in the Principal Upanishads serves as a guiding framework for spiritual growth and self-realization. These practices have played a pivotal role in the development of Indian philosophy and retain their significance as potent tools for personal growth and transformation in the present day. By attaining a state of pure awareness and

consciousness through these practices, individuals can experience a profound sense of unity with the universe and forge a deeper connection with all living beings.

The concept of dharana, dhyana, and samadhi in the Principal Upanishads represents a venerable philosophical and spiritual tradition that has withstood the test of time for thousands of years. These practices continue to ignite the aspirations of spiritual seekers and have also garnered attention in scientific research, which has shed light on their neurobiological and psychological benefits. This review article aims to provide a comprehensive overview of the concept of dharana, dhyana, and samadhi in the Principal Upanishads, underscoring its enduring relevance in contemporary philosophy, spirituality, and overall well-being.

REFERENCES:

- Cahn, B. R., & Polich, J. (2006). Meditation states and traits: EEG, ERP, and neuroimaging studies. *Psychological Bulletin*, 132(2), 180–211. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.132.2.180>
- Delgado-Pastor, L. C., Perakakis, P., Subramanya, P., Telles, S., & Vila, J. (2013). Mindfulness (Vipassana) meditation: Effects on P3b event-related potential and heart rate variability. *International Journal of Psychophysiology*, 90(2), 207–214. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.ijpsycho.2013.07.006>
- Hölzel, B. K., Lazar, S. W., Gard, T., Schuman-Olivier, Z., Vago, D. R., & Ott, U. (2011). How Does Mindfulness Meditation Work? Proposing Mechanisms of Action From a Conceptual and Neural Perspective. *Perspectives on Psychological Science*, 6(6), 537–559. <https://doi.org/10.1177/1745691611419671>
- Jain, N., Stech, E., Grierson, A. B., Sharrock, M. J., Li, I., Mahoney, A. E. J., & Newby, J. M. (2021). A pilot study of intensive 7-day internet-based cognitive behavioral therapy for social anxiety disorder. *Journal of Anxiety Disorders*, 84, 102473. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2021.102473>
- Janssen, M., Heerkens, Y., Kuijer, W., Van Der Heijden, B., & Engels, J. (2018). Effects of mindfulness-based stress reduction on employees' mental health: A systematic review. In *PLoS ONE* (Vol. 13, Issue 1). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0191332>
- Khoury, B., Sharma, M., Rush, S. E., & Fournier, C. (2015). Mindfulness-based stress reduction for healthy individuals: A meta-analysis. *Journal of Psychosomatic Research*, 78(6), 519–528. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2015.03.009>
- Luders, E., Toga, A. W., Lepore, N., & Gaser, C. (2009). The underlying anatomical correlates of long-term meditation: larger hippocampal and frontal volumes of gray matter. *NeuroImage*, 45(3), 672–678. <https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2008.12.061>
- Michael Murphy, Steven Donovan, E. T. (1997). The physical and psychological effects of meditation: A Review of Contemporary Research. *The Physical and Psychological Effects of Meditation: A Review of Contemporary Research With a Comprehensive Bibliography, 1931-1996*, 1–23. http://noetic.org/sites/default/files/uploads/files/Meditation_Intro.pdf
- Salmon, P., Sephton, S., Weissbecker, I., Hoover, K., Ulmer, C., & Studts, J. L. (2004). Mindfulness meditation in clinical practice. *Cognitive and Behavioral Practice*, 11(4), 434–446. [https://doi.org/https://doi.org/10.1016/S1077-7229\(04\)80060-9](https://doi.org/https://doi.org/10.1016/S1077-7229(04)80060-9)
- Shapiro, S. L., & Walsh, R. (2003). An analysis of recent meditation research and suggestions for future directions. *Humanistic Psychologist*, 31(2–3), 86–114. <https://doi.org/10.1080/08873267.2003.9986927>
- Wachholtz, A. B., & Pargament, K. I. (2005). Is spirituality a critical ingredient of meditation? Comparing the effects of spiritual meditation, secular meditation, and relaxation on spiritual, psychological, cardiac, and pain outcomes. *Journal of Behavioral Medicine*, 28(4), 369–384. <https://doi.org/10.1007/s10865-005-9008-5>
- Wikipedia contributors. (2022). *Principal Upanishads* --- {Wikipedia}{,} *The Free Encyclopedia*. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Principal_Upanishads&oldid=1117780679

HISTORY OF ANCIENT INDIAN MEDICINE

Ms. K. S. VASANTHA

Research Student
406, KT-4 Apartments
13th Cross, 8th Main,
Malleshwaram
Bangalore-560003.
Mobile: 9740356612
Email: vasanthakolar4@gmail.com

Dhanvantri Bija Mantra:

नमामि धन्वन्तरिमादिदेवं सुरासुरैर्वन्दितपादपद्मम् । लोके जरारुग्भयमृत्युनाशनं दातारमीशं विविधौषधीनाम् ॥

Meaning : I bow to the primordial God Dhanvantri, whose lotus feet are worshipped by angels and demons and who removes the fear of old-age, diseases and death in the world and gives various medicines.

The main sources of Indian philosophy are the Vedas. The four Vedas are the sources of our knowledge with regard to Indian Medicines. The Hindus believe the science of medicine to be of divine origin. The Sages and Seers, the Rishis, with their abundant knowledge and wisdom explored the meaning of Natural Laws, origin of Universe, birth and death, relationship between body and mind, soul and spirit. In short, they aspired to know everything in the creation of universe. The old wisdom of our Rishi's (Sages) teaches us the use of preventive measures and natural medicines for maintaining good health. In ancient times, the idea of health meant keeping the body free from diseases.

In **Rig-Veda**, the earliest of the four Vedas, we find a verse addressed to God Rudra: **Bhishakathamam Thva Bhishajam Shrunumi** | Meaning – “I hear thou are the best physician”.

In **Yajurveda**, He is referred to as Prathama Divya Bhishak. |

In **Atharvaveda**, we find

“(The God) that has caused (disease) shall perform the cure. He himself the best physician. Let Him indeed, the holy one, prepare remedies for Thee, together with the (earthly) Physician.

It is said that “**Brahma**, the creator instructed Prajapathi Daksha, in the science of medicines. Daksha, in turn, taught Ashwini Kumara's. They communicated to Indra, who in turn promulgated to Dhanvantri.

VISHNU: Vishnu is the second member of the ‘Hindu Triad’ is known as the ‘Preserver’. He is referred to as the devisor of ‘SIDDANTHA’ or effacious oils namely:- (a) Narayana Taila, (b) Satavari Taila.

SHIVA: Shiva is considered to be the first propounder of the science of medicine.

The Science of medicine.

1. **Ayurgrantha** – The Book of Life
2. **Rudryamala Tantra** – Shiva propounded the use of **Mercury** as a therapeutic agent.
3. **Abrakalpa** – Describes the properties and medicinal use of **MICA**.
4. **Dhatukriya** – Is a dialogue between Shiva and Parvathi. The book is also called as Dhatumanjari.

UPAVEDAS

The Upavedas are embedded in the vedavangmayam. The Upavedas are four in number, specialized treatises on different subjects. They are – Ayurveda, Dhanurveda, Gandharvaveda and Stapatyaveda.

1. Ayurveda is related to Rig-Veda / Atharvanaveda.
2. Dhanurveda – is related to Yajurveda.
3. Gandharvaveda – is related to Samaveda, and
4. Stapatyaveda – is related to Yajurveda.

A brief account of the “Upavedas”.

I. Ayurveda: Ayurveda is the science of health and life and deals with medicines.

II. Dhanurveda: It is accepted that “Brughu” is the kartha of Dhanurveda. It is a science of Archery and Military Sciences.

III. **Gandharvaveda:** Music and sacred dance is associated with Gandharvaveda, to be used for elevation of the soul.

IV. **Staptyaveda:** It is a science of materials and construction, civil engineering.

AYURVEDA

Ayurveda is the upaveda of Rig/Atharvaveda. It is also known as “Panchamaveda”.

आयुः एन विद्यते सा आयुः वेदः आयुर्वेदः ॥

The word Ayurveda – where ‘Aayuhuh’ means life, ‘Veda’ means science, which literally means ‘SCIENCE OF LIFE’ and it is a healthcare both preventive and curative. There are 8 branches of Ayurveda.

1. Kaya Chikitsa	-	Medicines.
2. Shalya Chikitsa	-	Surgery
3. Shalyaka Tantra	-	ENT and Ophthalmology (eyes)
4. Kaumarabhrta	-	Paediatrics (children)
5. Agad Tantra	-	Toxicology
6. Bhuta Vaidya	-	Psychiatry
7. Rasayanam	-	Rejuvenation Therapy
8. Vajakarana	-	Sexology

Ayurveda revolves on the theory of “TRIDOSHA” namely Vata, Pitha and Kapha.

A mention of the Doshas is made as early as Rig-Vedic Scripture.

त्रिधातु शर्म बहत्तं शुभस्पति । Rigveda I-35-5

Sayanacharya, the great Vedic Scholar explains,

त्रिधातु वातपित्तश्लेष्मशमनविषयं शर्म सुखम् ॥

i.e. the comfort resulting from the suppression of the deranged Vata, Pitha and Shelshma – Ayurveda takes into account various influences acting upon the physical, psychological and mata-physical aspects of man.

Rasayana or Rejuvenation

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः । प्रभावर्णस्वरौघार्यं देहेन्द्रियबलं परम् । वाक्सिद्धिं प्रणतिं कान्तिं लभते नो रसायनात् ॥

Caraka Samhita – 1-4-7

Meaning: It promotes longevity, provides positive health and mental faculties, prevents aging, glow of the skin, healthy voice, youthfulness, immunity against diseases and resistance power.

Rasayana or Rejuvenation Therapy has been prescribed for keeping the body free from diseases. It lays emphasis on good conduct and behaviour of the individual, which is called Achara Rasayana (आचार Rasayana) or rejuvenation by good conduct.

There are 3 types of Rasayana:

- 1) Aushadha - Based on drugs and herbs.
- 2) Ahahara Rasayana - Based on diet and nutrition.
- 3) Achara Rasayana- Based on conduct, behaviour and lifestyle.

Rasayana Tantra : The desire of mankind is to lead a disease-free life to its fullest extent. Rasa Tantra is the branch of Ayurveda which deals with delaying of ageing process, increasing of intellect and strength, prolongation of life and curing of disorders.

Ancient Indians accorded great-importance to health and applications of the Vedic Science of knowing life-span known as ‘Ayurveda’.

They emphasized on शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ Kalidasa’s Kumarasambhavam

Perfect health is a pre-requisite for attainment of spiritual enlightenment. जीवेम शरदः शतम् ॥ Atharvaveda 19/67/1

May you live for hundred Autumns – was the Vedic prayer chanted by everyone in those times.

Ayurveda is a stream of knowledge like Vedas. It does not deal only with disease and cure, but with life in general so that people can have better quality of life and longevity.

Long ago, a conference of sages was held in Himalayas, with the intention of alleviating human suffering and assuring a long, healthy and satisfying life to all. Sage Atreya decided to acquire the necessary knowledge for that purpose. Sage Atreya Punarvasu requested six of his disciples to compile his teachings in writing. Thus, ‘Samhita’ or compilation in Ayurvedic Science was composed by the great

seers of the past in Sanskrit. Samhita of 'AGNIVESA' was considered the best but unfortunately it is a lost text. It was edited by other scholars like Caraka which is very popular and an authoritative text in Ayurveda.

The most important Samhitas in Ayurveda are called 'BRIHATTRAYI (Bruhat means huge voluminous, Trai means three) The three samhitas which are to this day considered as the authoritative texts in Ayurveda are:-

1) Caraka Samhita 2) Sushruta Samhita, 3) Vagbhata Samhita

CHARAKA SAMHITA :

Charaka Samhita is a work of great antiquity. Though it is primarily a text on Ayurveda, the philosophical concepts and views for a considerable part of this Samhita and presents the knowledge and practice of medicine in India.

The treatise is divided into 8 sections :

1) Sutrasthana 2) Nidanasthana 3) Vimanasthana 4) Sarirasthana 5) Indriyasthana
6) Cikitsasthana 7) Kalpasthana 8) Siddhasthana

There are 150 chapters on specific subjects. The marvelous victories achieved by the Hindus in the field of medicine can be known only by the perusal of Caraka Samhita, as it involves upon philosophy, morals and other subjects which are dealt in scientific spirit.

Caraka's work became so popular and its demand was so extensive that it was translated into various languages from time to time. It was translated into Persian and Arabic in 10th Century AD. English translation was done in the 19th century. Later on, it was translated into Hindi and various regional languages. It was also translated in Gujarathi.

The Caraka Samhita stands at the top of the ancient texts in medical science in Ayurveda. It is rightly said "Whatever is not there can't be found anywhere else".

ना लोके चरकं येन स वैद्यो वैद्य निन्दितः । अथ चरकविहीनः प्रक्रियामखिन्नः । किमिव खलु करोति व्याधितानां कारकः ॥

SUSHRUTHA SAMHITA :

सुश्रुतं न श्रुतं एन किमन्यैः बहुभिः श्रुतैः ॥

Sushruta is recognised as "Father of Indian Surgery". He is said to be the son of Sage Vishwamithra. Surgery in ancient times formed an important supplement to medicine in the art of healing. Sushruta's Samhita is one of the greatest authorities on Ayurveda. Surgery was practiced as early as Rig-Veda period, where we find hymns addressed to Ashwin's, the Surgeon-Gods. Thus we find that surgery was practiced by the ancient Hindus and a very comprehensive and practical knowledge is still available from the works on Ayurveda.

Sushruta Samhita is in two Tantras:-

1) The purva Tantra 2) Uttara Tantra – with 120 chapters.

Sushruta Samhita is essentially a surgical text dealing with surgical science such as preparation for surgery, various types of surgical instruments. He is systematic, concise, logical and precise, systematic classification of matters. Surgery is an ancient branch of science of medicine and capable of giving immediate cure to diseases. Sushruta's work is the first to stress on the accurate knowledge of Anatomy in the practice of surgery.

Sushruta gives 4 main types of Surgical instruments.

1. Sastra – cutting instruments – 24 in number (Su.8.2,3)
2. Yantra – Blank instruments – 100 in number (Su.7.3-12)
3. Upayantra – Accessories – (Su.7-11)
4. Anusastra (Minor instruments) (Su.8-11,12)

14 types of bandages capable of covering almost all the organs of the body are described.

A special branch of surgery was devoted to Rhinoplasty or operation for improving deformed Ear and Nose and forming a new one (an operation which is now borrowed by the European surgeons).

Sushruta Samhita is translated into Arabic, Greek, German, Latin and English as early as 8th Century A.D. Sushruta has discussed the use of animals to prepare threads for suturing in those days itself.

VAGBHATA :

चरकः सुश्रुतश्चैव वाग्भटश्च तथापरे । मुख्यश्च संहितास्तिस्रः एव युगे युगे ॥

The shloka says : Caraka, Sushruta and Vagbhata are the most important three Samhita for all the ages.

Very little is known about the personal life of Vagbhata. He was the son of Simhagupta and he was named after his grandfather, who was also called as 'Vagbhata'.

Vagbhata was a writer, a scientist and a doctor of Ayurveda. He wrote 2 important texts in Ayurveda – The Ashtanga Sangraha and Ashtangahridaya in Sanskrit.

The Ashtangahridaya has 6 sections and 120 chapters. It has been translated in Arabic and Tibetan languages. More than 30 (Thirty) commentaries are written on Ashtanga Sangraha. The use of poisonous drugs for medical use is explained in Ashtanga Sangraha.

In the later years, physicians who were practicing this system, added their own observations without deviating the "Bruhat Trayi". Thus new texts were written which focused on special branch of the Ayurvedic System. These new treatise were called as 'Laghu Trayi'.

The famous Laghu Trayi are written by :

1. Madava Nidana
2. Sharangadhara (Samhita)
3. Bhava Prakasha by Bhava Mishra

Madhava Nidana :

Madava Nidana was compiled by an Ayurvedic practitioner by name Madhava. This text is compiled in a systematic way, subject-wise, covering all topics related to diseases and clinical diagnosis.

This text has 69 chapters arranged in 6 branches with 1530 verses.

He describes 'AMAVATA' pain and swelling of the joints, particularly hands, feet, ankles, knees, lips and stiffness are the main symptoms and incompatibility of food and physical activities as one of the causes of 'Amavata.' This whole chapter is called as 'AMAVATANIDANAM'.

Research work on this 'Amavata' will help thousands of people suffering from the joint pains.

He has written "Madhava-Chikitsa – another text on Ayurveda.

SHARANGADHARA :

Acharya Sharangadhara was a Ayurvedic Physicians, author and poet in the 13th century AD.

His Samhita known as "Sharangadhara Samhita" consists of 3 divisions – the poor Purva Khanda, the Madhyama Khanda and Uttara Khanda – with 32 chapters and 2600 verses.

The uniqueness of this text is in presenting certain topics like Nadi Pariksha, Kashaya Kalpanas, terminologies etc., and different types of pulse in different diseases.

This Samhita has been translated into Hindi, Gujarathi, Bengali and Marathi languages.

BHAVA MISHRA :

The last one of the 'Laghu-Trayi' – BHAVA-PRAKASHA' was written by Bhava-Mishra, who was the son of a great scholar and physician by name Lataka Mishra of Banaras.

Bhava Prakasha is divided into poorva, Madhyama and Uttara Khanda (Sections) with 80 chapters and 10268 verses.

It is one of the best compilations of the medical knowledge prevalent in the medieval period on the use of medicinal plants and treatment of various diseases.

CHAVUNDARAYA

Chavundaraya served in the court of western Ganga dynasty of Talakad (Karnataka). He has written a voluminous Grantha named "Kalyanakaraka" in Sanskrit. It is written in Sanskrit with 25 partchedas. It is an encyclopaedic which deals with Ayurveda and Toxicology.

In Ayurveda, the medicines are obtained from plants, our Sages and Rishis used the natural materials to fight against the ailments. The earliest mention of medicinal plants has been found in Rig-Veda. In Atharvana Veda, we find varied use of drugs.

'Caraka Samhita' lists about 341 medicinal plants and plant products for different diseases.

'Sushruta Samhita' also deals with plants related to medicine. Despite significant development in the field of drugs and antibiotics, plants still constitute one of the major material for drugs.

In the 16th Century AD, 'TODARA MALLA' – Minister in Akbar's Court, wanted to preserve the ancient knowledge and took initiative for the composition of the book "AYURVEDA SAUKHYAM" by compiling material from different Ayurvedic sources. It deals with various topics of Ayurveda namely the Fundamental principles of anatomy, physiology, public health and treatment of diseases.

Uses of Medicinal Plants:

The plant based drugs are in great demand in the world market. India is one of the producers and leading exporter of several medicinal plants in the world market today.

Plants yield essential oils which are used in medicine. Important essential oils are Eucalyptus oil, Japanese Mint Oil, Peppermint oil and clove oil.

The ancient Ayurvedic scientists have classified poisons into three types :

1. Sthawara Visha - Originates from poisonous animals.
2. Jangama Visha - Originates from snake venom, scorpion sting, dog bite, leech and insect bites.
3. Kruthrima Visha - A poison (neither plant nor animals) other than the above two types.

Medicinal Flowers :

The Samhita's written by Bhela, Caraka and Sushmita provide information regarding curing, healing and therapeutic application of flowers.

Kautilya, in his 'Arthashastra' in a chapter 'Vastushastra' has made remarkable observations about some aspects of flowers. He has also mentioned about fragrance of different flowers.

"Shivatattva Ratnakara" composed by Kaladi Basavaraja, the scholar King of Kaladi, has mentioned about the medicinal properties of flowers. The medicinal flowers included are :Arka, Patala, Kutaja, Kashmiraan Nagakesara.

"Bhuhayogatarangini" of Tirumala Bhat,

"Bhava-Prakasa" of Bhava Mishra, and

"Ashtangahruaya" of Vagbhata

All the above give information regarding some herbs and flowers in the preparation of medicine in various ailments. Dr. Jagadish Chandra Bose, an Indian Scientist, refers to medicinal and cosmetic application of flowers.

Apart from beauty, colour, fragrance, the flowers are extremely useful in medicinal and cosmetic value.

The Ayurveda system of medicine, has utilized the medicinal value of the flowers in treating many ailments.

The use of poisonous plants in Ayurvedic system of medicine is since antiquity. Caraka Samhita and Sushruta Samhita describe the types of poisons and their medicinal use in detail.

The therapeutic value of flowers has been recognized since vedic times. Information regarding the curative aspects of flowers is also available in Ayurveda. There were medicines for curing the disease of heart, neck, rheumatism, jaundice and several other diseases.

Flowers like Apamarga (or pratyak pushpi), Ashwagandha, Lotus flowers, Jaji flowers, Jasmine, Satapatra flower, Ketaki flowers, Neem flowers, Nandyavarta, Dadima flowers were used for different ailments.

Chemical application of flowers : Chemical application of flowers in the manufacture of perfumes, cosmetics, deodorants, disinfectants, pesticides, agarbathis and fertilizers in India can be traced to very early times.

The Bruhat Samhita (Chapter 77) considers perfumes as a result of permutation and combination of various articles. The manufacturing of scents is referred to as "Ganda-Yukti".

The book 'MANASOLLASA' and 'LOKOPAKARA' of Cavundaraya gives information regarding manufacture of perfumes and cosmetic articles from the essence of flowers.

The ointments used in toning the skin, perfumed with Kethaki, Punnaga and Champaka formed Royal bath.

Human life is an inseparable part of Nature. Ayurveda Sastra, a science which has grown as apart of India's magnificent culture, has attracted the foreigners and brought honour to this country. Ayurveda has recognized some 600 plants as medical plants, out of which around 500 medicinal plants are regularly in vogue. Even after thousands of years, the medicinal value of these plants remains the same. The learned scholars like Bharadvaja, Pathanjali, Kashyapa, Athreya, Deva Dasa, Caraka, Sushmita, Vagbhata, Nagajuna must have devoted their entire life and documented the medicinal values in plants and flowers and guided the future generation to utilise the same to treat the various ailments of human beings.

Rare handwritten copies of the manuscripts are still available in many institutions of India, which provide huge benefits to the Ayurvedic medicinal field.

Ayurveda is a science which prevents, promotes health and treats disease in a comprehensive approach for the well-being of the body and mind. On the whole, through Indian Therapeutic system of Ayurveda, we can arrest many diseases even if it comes, we can cure it.

REFERENCE BOOKS

1. Caraka Samhita	P.V. Sharma
2. Basic principles of Ayurveda	Bhagwan Das Lalithesh Kashyap
3. Handbook of Medicinal Plants	S.K. Bhattarcharya
4. The system of Ayurveda	Shiva Sharma
5. Ayurveda a way of life	Vinod Verma
6. Diagnosis and treatment
of diseases in Ayurveda	Vaidya Bhagawan Das

Bring Changes in Society through Education

Meenu Sharma

Research Scholar

E-mail : meenusharma25121988@gmail.com

Dr. Priyam Ankit (Supervisor)

Professor, Dept. of English

Agra College

Dr. Bhimrao Ambedkar University, Agra

Abstract

Education assesses the process of social change and establishes the necessary standards and criteria for desired social improvements. It should meet the demands and expectations of society. Every culture has its own social and cultural history, which includes customs, traditions, moral and religious beliefs, goods, and spiritual treasures. It lays the groundwork for societal transformation, which brings with it a slew of new ideas and technologies. Education has an impact on a society's economic progress. It also contributes to the economic development of society. It is utilized as a tool for social change and improvement. Individuals become more dynamic citizens as a result of their education. Education fosters societal achievements in civilization.

Key words-Economic progress, Achievement, Standard, Spiritual treasure, Transformation.

Introduction

Education has a big impact on societal transformation. While it is in charge of passing down values, cultures, knowledge, and skills from one generation to the next, it also acts as a catalyst for societal change. It starts with new ideas and concepts, which the next generation uses as goals to follow and complete. One of the sociologists defined education as "the adult generation's influence on those not yet prepared for adult life."¹ The objective is to help the kid become aware of and develop the physical, intellectual, and moral qualities that society as a whole and their immediate social context expect of them. Dickens strongly asserted that charity boys and orphans have various social positions and are treated unfairly. The charity boy, while coming from a lower social class, has a family and can acquire an education since the government provides them with the means to attend a formal school.² It is different in an orphanage; even if they come from a lower class, they do not have access to education because they are born without parents and are destined to be worked, thus they are placed in the lowest classes in society.

The Use of Education to Promote Social Change and Reform

Dickens employed fact-based principles extensively in his story to make the then-society aware that these utilitarian principle-based educational facilities deter its youngsters from enrolling.³ Dickens contends that poor people should be treated better in society. Children should be allowed to attend school rather than being forced to work in factories. Dickens' *Hard Times* was possibly written to change the teaching system during the industrial revolution.⁴ Child labor and denial of education are concerns that Dickens convincingly portrays as societal maltreatment of children. Education is an opportunity to break through the barrier that separates the poor and the rich. Dickens' strong

participation in supporting social reforms enhanced public awareness of the fight against poverty and educational deficiency.

How Education Affects Society to Order to Meet Social Needs

Education meets societal demands and spreads deals that encourage social change in many aspects of life. The economy of society is an important aspect with far-reaching ramifications for educational and human development in any place.⁵ Jim's so-called paradoxical position is easily understood; not obtaining a proper education and being considered lower and less educated do not hinder him from acting logically and realizing the peculiarity of this benefit master-slave relationship. Joe, the breadwinner of his family, is a blacksmith who cannot read or write due to a lack of schooling. Pip had the opportunity to relocate to London and receive proper education as a result of his benefactor's generosity, which may be regarded as a watershed moment in his class mobility⁶. Degradation of moral principles refers to a shift from good to bad behavior, such as taking revenge, isolation, and stealing, cheating, drugs, intoxicated, and so on. Character education becomes the right remedy for these moral issues. Furthermore, the way that influence is from the affective theory of education to form an attitude that was done by a teacher through learning activities; such as asking the students to read a story based on the moral values found in Charles Dickens's *Great Expectations*, writing their understanding of the story, and modifying another story with the same moral value.⁷ Every society has values that guide how they live their lives and include some ideas, ideals, or norms. Moral ideals serve as a guideline for determining which activities are appropriate and valuable and which are not. Education is a never-ending process that begins with child socialization and progresses via institutions⁸. As a social novelist, Charles Dickens emphasized women's appropriate identity, advocating strongly for education. "Charles Dickens believed that a woman should be a 'house angel,' devoting her life to housekeeping and child-rearing."⁹ Charles Dickens attempts to place a specific emphasis on women's education and status in society in *Hard Times*.¹⁰ Dickens wants to show us the inner world of pupils, that the problem of child education is not only one of labor force quality and education but also one of the societal difficulties. Morals and culture are poor, which is out of step with the rate of economic and social progress. It is currently necessary to pay more attention to disadvantaged populations and give opportunities for their growth. Otherwise, it will jeopardize the long-term viability of social development.¹¹ Every individual requires education for psychological and even economic growth. In the establishment of social spaces, the unequal distribution of financial and educational sub-spaces plays a significant role. Pip realized that in order to advance in society, he needed to gain an education and earn more money. Because of this benefactor, Pip was able to obtain an education that allowed him to go among the upper classes.¹² The common people were unable to modify their social class on their own. Education and income continue to be important factors in determining an individual's social position.

Objectives & Utility of the Study

The goal of this research is to investigate how education influences society in the current world to order to economically develop society and meet social requirements. The study also looks at how education and society are intertwined in today's world. To increase people's knowledge and comprehension of the social changes taking place in society, education uses a variety of techniques. The procedure broadens people's perspectives on how education plays a role in societal transformation. Education assesses the social change process and establishes the norms and requirements for desired social changes. As a

result, flaws in the process of social transformation are eliminated.

Conclusion

In conclusion, the key to societal transformation is education. Education has always played a significant role in societal development and will continue to do so. Finally, education is a critical component of social change. Education has been and will continue to be an important aspect of social transformation, affecting our lives daily basis. It enables us to accept new ideas, abandon harmful practices, and better our societies. It is in charge of passing on values, culture, expertise, and skills from one generation to the next. Education not only educates a person but also moderates the ethical rules of society's behavior. It raises basic awareness about social issues such as human rights and duties, as well as public behavior standards. Most importantly, it creates a positive future for all people in a society, which is critical for instilling social change.

Foot Notes

1. S.Becirovic & Akbarov: A. "Talent development through familial environment", (IJSEI), 2016, pp. 3(5), 7-24.
2. Adisty Indah Prahastini, SitiHafsah, and Sumardjo: Human Exploitation as Social Inequality Reflected in the Novel Oliver Twist by Charles Dickens, Prologue: Journal of Language, Literature and Cultural Studies © Vol.5 No.1, 2019 ISSN -p: 2460-4641.
3. Zubair AhmadBhat: "Resistance in Literature: A Close Reading of Charles Dickens' Hard Times and Little Dorrit", (IJALEL) E-ISSN: 2200-3452 & P-ISSN: 2200-3592, Volume: 8 Issue: 2, 2019.
4. AbdulqaderSulaimanMejbel: "The Impact of the Industrial Revolution on Society in Charles Dickens' Hard Times", (IJELSS) Vol-7, Issue-5, 2022.
5. Gholami, YazdanBakhsh and Joodaki, AbdolHossein. "A Social Study of Poverty in Charles Dickens's Hard Times, Bleak House and Oliver Twist" (JNAS) ISSN 2322-5149, 2014, pp. 3-6/644-650.
6. DesmaliaPurba and ArindahSarumaha: Personality of The Main Character in Charles Dickens's Great Expectation, Journal DarmaAgung 2022, pp.30(2), 309-320.
7. Musinda Lestari: "Moral Values in Charles Dickens' Great Expectations and Its Relation to Character Education", 2018.
8. Xiaohui Huang: "Charles Dickens' Critical Realism in David Copperfield", (MSETASSE) volume 85, 2016.
9. TaofikiKoumakpaï, KossiJoiny Towa-Sello: "Exploring Women's Identity in Selected Charles Dickens's Works: A re-visitation from a Contemporary African Perspective", (IJSELL) Volume 4, Issue 6, ISSN 2347-3126 (Print) & ISSN 2347-3134).2016, pp. 85-86.
10. YazdanBakhshGholami andAbdolHosseinJoodaki: "A Social Study of Poverty in Charles Dickens's Hard Times, Bleak House and Oliver Twist" (JNAS) ISSN 2322-5149, 2014, pp. 3-6/644-650.
11. ZeynepHazarYıldız, Charles Dickens' Great Expectations: A Reflection of The Victorian Era's Social Dynamics, (JELLC), Cilt(Volume) 2 Sayı (ISSUE) 1, 2020.
12. IrfanDupovac: "Charles Dickens' Display of Social Space and Class Hierarchy in Great Expectations", (MAPEH) Volume 2 / Issue 2 ISSN: 2744-2373/ © 2022.

References

- Becirovic S., &Akbarov, A. "Talent development through familial environment", (IJSEI), 2016, pp. 3(5), 7-24.
- Bhat, Zubair Ahmad. "Resistance in Literature: A Close Reading of Charles Dickens' Hard Times and Little Dorrit", (IJALEL) E-ISSN: 2200-3452 & P-ISSN: 2200-3592, Volume: 8 Issue: 2, 2019.

- Dupovac, Irfan. "Charles Dickens' Display of Social Space and Class Hierarchy in Great Expectations", (MAPEH) Volume 2 / Issue 2 ISSN: 2744-2373/ © 2022.
- Gholami, YazdanBakhsh and Joodaki, AbdolHossein. "A Social Study of Poverty in Charles Dickens's Hard Times, Bleak House and Oliver Twist" (JNAS) ISSN 2322-5149, 2014, pp. 3-6/644-650.
- Huang, Xiaohui. "Charles Dickens' Critical Realism in David Copperfield", (MSETASSE) volume 85, 2016.
- Koumakpai, Taofiki, Towa-Sello, KossiJoiny. "Exploring Women's Identity in Selected Charles Dickens's Works: A re-visitation from a Contemporary African Perspective", (IJSELL) Volume 4, Issue 6, ISSN 2347-3126 (Print) & ISSN 2347-3134).2016, pp. 85-86.
- Lestari, Musinda. "Moral Values in Charles Dickens' Great Expectations and Its Relation to Character Education", 2018.
- Mejbel, AbdulqaderSulaiman. "The Impact of the Industrial Revolution on Society in Charles Dickens' Hard Times", (IJELSS) Vol-7, Issue-5, 2022.
- Prahastini, Adisty Indah, Hafsa, Siti and Sumardjo, Human Exploitation as Social Inequality Reflected in The Novel Oliver Twist by Charles Dickens, Prologue: Journal of Language, Literature and Cultural Studies © Vol.5 No.1, 2019 ISSN -p: 2460-4641.
- Purba, Desmalia, and Sarumaha, Arindah, Personality of The Main Character in Charles Dickens's Great Expectation, Journal DarmaAgung 2022, pp.30(2), 309-320.
- Yıldız, ZeynepHazal Charles Dickens' Great Expectations: A Reflection of The Victorian Era's Social Dynamics, (JELLC), Cilt (Volume) 2 Sayı (ISSUE) 1, 2020.

संस्कृतगङ्गा

S. N. Shrinivasan

Research Scholar

Karnataka Sanskrit University

PMK Road, Chamaraja Pete- 560018, Karnataka

Mobile No. :

E-mail : sn.srinivasan@gmail.com

वयं जानीम एव यत् सहस्राधिकं वर्षाणि यावदस्माकं देशः वैदेशिकानाम् आक्रमणकारणात् जर्जरितः अभवदित् । भारतम् इव अनेके प्रदेशाः सन्ति येषामुपरि अपि राजकीय-सांस्कृतिक-धार्मिकादिस्वरूपम् आक्रमणं निरन्तरम् प्राचलत् । आक्रमणादनन्तरं तेषां प्रदेशानाम् धर्म-भाषा-संस्कृतीत्यादीनाम् स्वरूपमेव आमूलं परिवर्तितं जातम् । प्रायः भारतम् एक एव तादृशः देशः अस्ति यः निरन्तराक्रमणं अनुभूयापि 'फीनिक्स' (Phoenix) पक्षी इव पुनरुत्थानं (resurrection) प्राप्य अधुना इतोप्यतिशयेन विश्वस्मिन् विराजते ।

पूर्वमुक्तं यत् आक्रमणकारणात् भाषास्वपि परिवर्तनं जातमिति । एवमेव अस्माकं देशेऽपि आङ्ग्ल-उर्दू-अरेबिक्-इत्यादिभाषाणां प्रभावः प्रकटम् दृश्यत एव, यतः ता एव आक्रमणकारिणां भाषाः आसन् । किन्तु बहुभाषान्विते भारते प्रायः सर्वा अपि भारतीयभाषाः अद्यापि यथापूर्वं भाष्यमाणाः सन्ति । इदानीं संस्कृतभाषा तु कुत्रापि व्यवहारभाषारूपेण न दृश्यते [तत्रापि केषाञ्चन उत्साहिनाम् प्रयत्नेन 'मत्स्य' इत्यादयः केचन संस्कृतग्रामाः प्रवर्तिता इति तु न कदापि विस्मर्तव्यम्!] । तथापि वेदकालतः अधुनातनकालपर्यन्तमपि संस्कृतभाषायां निरन्तरं साहित्यगङ्गा प्रवहती वर्तते ।

वैदिक-लौकिकभेदं विहाय अस्यां भाषायां साहित्यस्वरूपं अविकृतं तिष्ठति । कुत्रचित् प्रादेशिकभाषासु अत्यभिमानः संस्कृतविरोधरूपेणापि परिवर्तितः इत्यपि सत्यम् । किन्तु एतादृशं बहुविधं बाह्याभ्यन्तरपीडनं सोद्वापि गीर्वाणगङ्गापयोनिर्झरः आभारतम्, तथान्यत्रापि निरन्तरं प्रवहतीति मुदावहो विषयः । विदेशेष्वपि बहुषु विद्यालयेषु संस्कृतं पठन्तः, संशोधनादिकं कुर्वन्तः बहवः सन्ति । विघ्नादीन् निपात्य, क्लेशदरीषु सावधानमवगाह्य, पुनःपुनरुत्थाय प्रखरपाषाणानां मुण्डनं कृत्वा, नानाविधकालकूटजातम् 'अगस्त्यः सागरमिव' नितरां निपीय अद्यावधि निर्जरा (Not becoming old), नवनवीना च राजते गीर्वाणवाणी ।

यथा भाषाणाम् उपरि पारतन्त्र्यस्य प्रभावः आसीत् तथैव प्रजानां जीवनशैल्याम्, मूल्येषु, जीवननिर्वहणे-स्तरे (Quality of life) वा बहु परिणामः अनुभूतः । भूयोभूयः नमस्तेभ्यः, येषां स्वार्थत्यागेन, प्राणत्यागेन च कथङ्कथमपि एतादृशीं क्लेशपरम्परां सम्पार्य अधुना वयं स्वशिर उत्थाय स्थातुं शक्नुमः । यदा जीवननिर्वहणमेव दुःसाध्यमिवाभवत् तर्हि साहित्यसृष्टिः कुतः भवेत्; 'अन्नाभावे कुतो विद्या'? किन्तु न भाषा, न संस्कृतिः, न वेषः, न साहित्यम्, न कला, नास्माकमन्तःसत्वम् च पारन्तन्त्र्यस्य परिणामेन पूर्णतया विद्धम्! भारतदेशस्य तादृशी 'अनन्यता' विद्यते हि । अहो! भारतीयाः अत्यन्तं आकिञ्चन्येपि स्वसंस्कृतिं 'स्वसंस्कृतम्'पि नात्यजन् । वस्तुतः तादृशस्य कस्यचन 'भारतीय'स्य परिचयम् उद्दिश्य एव लेखनमिदं प्रवृत्तम्!

अरैयर् श्रीनिवास ऐयङ्गार्यः

कर्नाटकमण्डले 'मेलुकोटे' इति किञ्चन प्रसिद्धं पुण्यक्षेत्रं प्रकृतिमातुः प्रियपुत्र इव नातिशीतलघर्मं विद्यते; अस्य 'वेदाद्रिः' 'ज्ञानमण्डपम्' इत्यादीनि नामानि च । 'यदुगिरे'रुपरि विद्यमानमपि क्षेत्रं वैदेशिकानां दुराक्रमणस्य परिणामं मुक्तम्! पूर्वमन्यैः भारतीयैः यादृशं सङ्कटमनुभूतं तदत्रत्यैरपि अनुभूतम् । बहवो जनाः स्वातन्त्र्यसङ्ग्रामे च भागमवहन् । तेष्वन्यतम आसीत् 'अरैयर् श्रीनिवास अय्यङ्गार्य' वर्यः! धन्याश्च एतादृशाः अत्रत्याः कविवराः, यैः यदुगिरेः नामान्तराणि सार्थकानि जातानि!

अरैयर् नाम श्रीवैष्णवसम्प्रदाये देवालयेषु बहुविधस्तोत्रैः, चूर्णिकाभिः मङ्गलाशंसनं कुर्वताम् वंशनाम । देवालये श्रीमद्रामानुजमुनेः काले आरब्धैषा सेवा एतद्वंशजैः अद्यावधि निर्वहमाणा वर्तते । अयं न केवलं दैवभक्तः अपितु राष्ट्रभक्तश्चासीत् । यथा श्रीमद्रामानुजस्य तथैव **गान्धी**, **विनोबा भावे** इत्यादीनाम् च अनुयायी, समीपवर्ती चासीत् । अत एव बहवः भारतीया इव महात्मागान्धिना प्रेरितः सन् तदाह्वानं स्वीकृत्य अयमपि स्वातन्त्र्यसङ्ग्रामे स्वां न्ययोजयत् । **‘सर्वोदय’**व्रतं स्वीकृत्य भारतीयग्रामस्वराज्याय स्वोदयं (one’s own fortune) स्वग्रामं च विहाय **विनोबा भावे**वर्यमनुसृत्य आभारतं पादयात्रां कृतवान् ।

वक्ता, बहुजनप्रेरकश्चायं बहुभाषाकविः आजीवनं **वाहनमुक्ति-काञ्चनमुक्तिव्रतं** परिपालयन्नेव अवर्तते । यद्यपि देशार्थं स्वसंसारं (Family) त्यक्तवान्, तथापि **स्वसंस्कृतिम्, स्वसंस्कृतं** वा कदापि नात्यजत् । तत्स्थाने (instead) विविधप्रदेशानां संस्कृतीनाम्, जनानाम्, भाषाणाञ्च परिचयं प्राप्नोत् । सर्वोदय-भारतस्वातन्त्र्यादि-अभियाने नितुक्तः कश्चन ज्ञानी, भाषाज्ञः, वाक्पटुश्चेत्यतः भाषणादिकम् अनिवार्यमभवत् । परिणामतः **कन्नड-तमिळु-संस्कृत**भाषासु आबाल्यं प्राप्तपाण्डित्येन सह अल्पकाल एव **हिन्दी, मराठी, गुजराती, आङ्ग्ले**त्यादिभाषाः एकसन्धिग्राहित्वेन ज्ञात्वा तासु भाषासु भाषण-लेखन-अनुवादसामर्थ्यञ्चावाप्नोत् । स कदापि वृथा कालयापनं न सहते स्म इत्यतः पादयात्रां कुर्वन्नेव आसु भाषासु कृतिरचनम्, अनुवादञ्चाकरोत् । सहस्राणि पद्यानि अनेन ओतप्रोततया आशु रचितानि वर्तन्ते ।

अपारज्ञानसम्पन्नोऽपि कदापि धन-कनक-प्रशस्ति-प्रथा-सम्मान-गौरवाणाम् अर्जनाय तस्य विनियोगं न कृतवान् । किन्तु आवश्यकं द्रव्यम्, प्रकाशकः, प्रकाशनस्य अवसरः वा न लब्ध इत्यतः बहूनि पुस्तकानि अप्रकटितान्येव वर्तन्ते येषु एकैकमपि अमूल्यं वर्तते! अस्य ज्ञानस्य सदुपयोगाय अवश्यमेतेषां ग्रन्थानां प्रकाशनं कापि संस्था कुर्यादित्याशासे । अस्य कृतीषु **‘ज्ञानदेवचिन्तनिका’** (विनोबाविचाराः), **‘स्वानुभूतित्रिवेणी’** (विविधविषयकानि सुभाषितकल्पानि पद्यानि) **‘ईशावास्योपनिषत्-कन्नड-छायानुवादः’**, **‘चतुस्सहस्र-दिव्यप्रबन्धपद्यानां पूर्ण-कन्नडछायानुवादः’**, **‘ऋग्वेद-यजुर्वेद-तैत्तिरीयोपनिषदादिसारग्रन्थाः’** **‘यदुशैलनाथशतकम्’** इत्यादयः प्रसिद्धाः । तत्कृतीनां लघुपरिचयार्थं कानिचन उदाहरणानि अत्र दत्तानि –

ಪೂರ್ಣವದು, ಪೂರ್ಣವಿದು, ಪೂರ್ಣದಿಂದಲೇ ಪೂರ್ಣ ಉದಿಸುವುದು ;
ಪೂರ್ಣದಾ ಪೂರ್ಣವನೆ ಪಡೆದು, ಪೂರ್ಣವೇ ಉಳಿಯುವುದು.

ಇರುತಿರಲಿ ನೆಮ್ಮದಿ – ನೆಮ್ಮದಿ – ನೆಮ್ಮದಿ. (ईशावास्योपनिषच्छान्तिमन्त्रस्य अनुवादः)

ಈಶಗೆ ವಾಸ್ಯವಿದೆಲ್ಲವು ಏನಿನಿತಿಳಿಯೋಳು ಗತಿಸುತ ಇರುತಿಹುದೋ ;

ಅದರಿಂದ ದಾನದಿ ಭೋಗಿಸು, ಪಡೆಬೇಡಾಸೆಯನಾವೊಬ್ಬನ ಧನಕೂ. (ईशावास्यमिदं सर्वं)

अस्य उपन्यासैः, जीवनशैल्या च प्रभाविताः **‘गुर्जर’** देशीयाः अभिमानिनः एव **स्वानुभूतित्रिवेणी-ग्रन्थस्य** मुद्रणव्यवस्थामकुर्वन् ।

तत्र **‘पादयात्रा’**विषयकः श्लोकः **‘किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या?’** इति सुभाषितं स्मारयति -

पद्म्यां यात्रा गुणयति गुणान् शान्तिमेवातनोति, सद्भिस्सङ्गं द्रढयति तथैवोन्नतां भावनाञ्च ।

ध्येये स्फूर्तिं वितरति सदा जीवने शुद्धिमेव, देहे यन्त्रे चलति निपुणं किं न साध्यं ह्यसाध्यम्?

आहारस्य विषये च अयं दृढव्रत एव आसीत्; अन्यांश्च तथैव प्रेरयति स्म । अत्यन्तं सरला अपि तदाहारविषयकश्लोकाः, अन्तर्हितैः गुरुतरविषयैः सूक्तित्वं भजन्ते । तेषु **‘रामधान्य’** (Ragi) विषयकाः पङ्क्तयः अवश्यं द्रष्टव्याः –

‘धान्ये तु राघवं श्रेष्ठं निरामं सर्वदा शुभम्’ **‘अत्यन्तानलसंयोगे क्रियतां रोटिकादिकम्’** **‘ततोऽपि सुभगं पिण्डं सार्धैकजलस्रावितम्’** । अत्र कियता जलेन ***रागीपिण्डं** कथञ्च करणीयमिति सूचितम् ।

वक्तव्यम्। जगतः कस्यामपि भाषायां धर्मस्य परिभाषा नास्ति। अतः “धर्म” शब्दस्य अर्थः कः? इति विचार्यमाणे भारतीयैः अविज्ञातार्थकपदस्य अर्थज्ञानाय कोषमेव परमं प्रमाणं इति आमनन्ति। तत्र अमरकोषकारः धर्मविवरणवेलायां “धर्मस्तु तद्विधिः” इति वदति। तत्र “श्रुतिः स्त्रीवेदआम्नायः, त्रयीवेदस्तु तद्विधिः” इति श्रूयते। अतः तद्विधिः धर्मः नाम “वेदविधिः धर्मः”। एवञ्च “वेदविधिः” नामवेदेन यद्विधीयते सः एव धर्मः इति तस्य अर्थः।

तदर्थमेव तत्र मीमांसाशास्त्रे सूत्रकारः धर्मलक्षणं “चोदना लक्षणोऽर्थः धर्मः” इत्याह। चोदनालक्षणो अर्थः धर्मः इति उक्तत्वात्चोदना नाम प्रचोदना। एवञ्च वेदेषु कर्तव्यतया वाक्यानि यानि सन्ति, तत्प्रतिपाद्यः विधिः। तत्र तत्र एवं कर्तव्यम् इति तत्र मानवान्निवृत्ते। अतः तादृशः विधिरेव धर्मः। को विधिः? इति चेत्, “अविज्ञानार्थज्ञापको वेदभागः” इति विधिव्याख्या दत्ता। एवञ्च तादृशधर्मः मीमांसाशास्त्रे विवृतः। धर्मनिरूपणार्थमेव मीमांसा प्रवृत्ता। वेदस्यैव धर्मग्रन्थत्वात्वेदवाक्यानाम् अर्थनिरूपणात्मकं एव मीमांसाशास्त्रम्। अतः तदेव वक्ष्यशास्त्रं इति उच्यते। अतः तत्र धर्मशास्त्रं इति उच्यते चेत्मीमांसाशास्त्रमेव। मीमांसाशास्त्रेण यो धर्मः निरूपितः, सः धर्मः कथं जीवने अन्वेतव्यः इत्यस्मिन्विषये स्मृतिग्रन्थाः प्रवर्तन्ते। तत्र याज्ञवल्क्यस्मृतिः, मनुस्मृतिः, नारदस्मृतिः इति असंख्याताः स्मृतयः सन्ति। किन्तु प्राधान्येन याज्ञवल्क्यस्मृतिः, मनुस्मृतिः इति एवञ्च कलियुगे पराशरस्मृतिः इति स्मृतित्रयं प्रधानतया अस्माभिः धर्मविषये अङ्गीक्रियते। तदेव धर्मशास्त्रं इति व्यवह्रियते। आबहोः कालात्भारतीयानां धार्मिकाचारविचारयोः नियन्त्रिका इयं स्मृतिः।

२. अर्थशास्त्रम्-

तत्र अर्थशास्त्रे संस्कृतसाहित्ये एकमेव आधारग्रन्थः कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रम्। सः स्वयं स्वकीयग्रन्थस्य आदौ वक्ति- “पृथिव्याः लाभे पालने च यावन्ति अर्थशास्त्राणि सन्ति तानि समाहृत्य एकमिदं अर्थशास्त्रं क्रियते” इति। कौटिल्यः स्वस्य ग्रन्थे विंशदधिकानां अर्थशास्त्रज्ञानां नामानि उल्लिखति। तेषां मतं सङ्गृह्य एकं अर्थशास्त्रं कृतवान्। एतस्मात्परं अन्यदार्थिकं शास्त्रं न प्राप्तम्। अर्थशास्त्रेऽपि कश्मीरीयाणां अनुदानं महदस्ति।

३. कामशास्त्रम्-

कामः इति उच्यते चेत्, त्याज्यं इति लैयङ्गिकद्रष्ट्या एव सर्वैः तत्र चिन्त्यते। किन्तु भारतीयैः कामः कश्चन पुरुषार्थः इति गण्यते। अतः कामशास्त्रं पृथक्कर्तते। वात्स्यायनकृतं कामशास्त्रं अद्वितीयम्। कामशास्त्रेऽपि कश्मीरीयाः ग्रन्थाः उपलभ्यन्ते।

४. मोक्षशास्त्रम्-

अन्तिमः परमपुरुषार्थः मोक्षः इति उच्यते। मोक्षस्तु उपनिषत्प्रतिपादितः। एवञ्च को मोक्षः? इति चेत् “तद्व्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः मोक्षः” इति न्यायसूत्रम्वर्तते। एकविंशतिविधदुःखध्वंसः मोक्षः इति वदन्ति। किन्तु मोक्षः आनन्दस्वरूपकः इति वेदान्तिनः वदन्ति। यद्यपि अभिप्रायभेदो वर्तते। तत्र दुःखनाशः मोक्षो वा? सुखस्वरूपं मोक्षो वा? इति चेत् उभयमेकमेव। तत्र विघ्नध्वंसः भवति चेत्तदेव सुखं भवति। अतः तयोः भेदो नास्ति। एवं भारतीयशास्त्रस्य व्याप्तिः का? इति उच्यते चेत्धर्मार्थकाममोक्षेषु परिसमाप्यते। एवं एतस्मिन्विशेषतः धर्मस्य आधारेणैव मोक्षरूपं गम्यं गन्तुम् अत्र मार्गदर्शनं वर्तते। अतः धर्मः, मोक्षः इति

द्वयमपि अत्र तटायते। आरंभतटः धर्मः, अपरः तटः गम्यः मोक्षः। मोक्षो लभ्यते चेत्सः सर्वान्तरति इति अर्थः। यदि धर्मं हित्वा मोक्षं च हित्वा मध्यपतितयोः अर्थकामयोरेव विषये संलग्नो भवति चेत्सः तरति सर्वदा। तत्रैव संसारसमुद्रे निमज्जति इति तेषां अभिप्रायः।

शास्त्रे कश्मीरोपहारः-

एवं आर्षशास्त्रस्य विषये भारतीयशिरप्रायः देशः कश्मीरः, केवलं भौतिकदृष्ट्या न बौद्धिकदृष्ट्या अपि शिर एव। अतः भारतीयशास्त्राणां मूलं सर्वमपि कश्मीरे एव लभ्यते। अतः कश्मीरस्य इतिवृत्तं किञ्चित् अत्र अवलोकनीयम्। शास्त्रविचारः प्रारभ्यते चेत्तदानीं पुनः धर्मः

अनुष्ठेयः। को सौ धर्मः इति चेत्यागादिरेव धर्मः इति मीमांसकैः उच्यते। यागः कर्मरूपः, एवञ्च धर्मः कर्मरूपो वा? आहोस्मित्फलरूपो वा ? इत्यत्र विवादो वर्तते। नैयायिकादयः विहितकर्मजन्यः धर्मः इति वदन्ति। यदि धर्मः कर्मरूपः इति उच्यते चेत् आर्षकर्मणः अनुष्ठानं कर्तव्यम्। अनुष्ठाने कर्तव्ये कदा अनुष्ठेयः? इति कालजिज्ञासा वर्तते। अतः कालस्य शुभाशुभविभागचिन्तनं कर्तुं एव ज्यौतिषशास्त्रं प्रवृत्तम्। एवञ्च धर्मेण-ज्यौतिषशास्त्रस्य, धर्मेण- कामशास्त्रस्य, धर्मेण- अर्थशास्त्रस्य च संबन्धोऽस्ति। सः सम्बन्ध एव भारते न चदरीदृश्यते। यदि अर्थशास्त्रं कौटिलीयं अवलोक्यते तदा तत्र धर्मानुबन्धः गाढः गम्यते। सम्प्रति व्यवहारे “इकोनोमिक्स” इति अर्थशास्त्रं प्रचलितम्। तत्र अध्ययनविषयः चत्वारः। ते च आशा (wants), साधनानि (means), उत्पादनं (production), तृप्तिश्च (satisfaction)। तत्र सर्वं अपि “भोगाधारितं” “इकोनोमिक्स” रूपं अर्थशास्त्रम्। भारतीयं अर्थशास्त्रं तु “त्यागाश्रितम्”। अतः अत्र धर्माधारेणैव अर्थः अर्जनीयः इति उच्यते। या आशा अर्थशास्त्रविषयः सा आशा सर्वदा निराशामेव उत्पादयति, इति भारतीयानां चिन्तनम्। आशा बहुविधा वर्तते। यद्यपि साधनैः धनसाधनैः तर्पणीया आशा। अथापि च आशा सर्वदा पुनरावर्तते। आशायाः तर्पणं कर्तव्यं इति आधुनिकार्थशास्त्रस्य चिन्तनम्। किन्तु भारतीयैरुच्यते, अर्थशास्त्रज्ञैः कामस्य सन्तर्पणं कर्तुं नैव शक्यते इति। आज्यस्य प्रक्षेपणमग्नौ क्रियते चेत्तदानीं कथमपि अग्निः न उपशाम्यति। अग्निस्तुल्यः कामः। अतः तत्र सन्तर्पणव्यापारः न करणीयः। आशानिग्रहः कार्यः इति अर्थशास्त्रम्प्रवर्तते। अतः धर्माधारितं अर्थशास्त्रं भारतीयम्। धर्माधारितमेव ज्यौतिषशास्त्रं, मीमांसाशास्त्रञ्च। एवञ्च शास्त्रयोः परस्परसंबन्धः मैत्री च वर्तते। धार्मिककर्मणि, कर्तव्ये, कर्म कथं करणीयं इति आर्षकर्मणः निर्वहणसामर्थ्यं अस्माकं भवतु इति कृत्वा कल्पसूत्राणि प्रवृत्तानि। कर्मसूत्रं येन उच्यते, तत्कल्पसूत्रम्। एवमेव यदि शास्त्रं अधीयते, तदानीं तत्र शास्त्रमेव प्रमाणं भवति। अतः शब्दः न स्वयम्बोधको भवति। शब्दसमूहो बोधकः, शब्दसमूहश्च वाक्यम्। वाक्यस्य अर्थः वक्तव्यः। तदानीं तत्र व्याकरणं अध्येतव्यम्। तदेव पदशास्त्रं इति उच्यते।

वि + आ + करणं इति “वि” उपसर्गपूर्वक “आ” उपसर्गपूर्वककरणपदात्वाकरणपदं निष्पन्नम्। “वि” इति शब्दस्य विशिष्टं इति अर्थः। “आ” इति शब्दस्य समग्रः इत्यर्थः। “करणं” इति शब्दस्य उपकरणं इति अर्थः। एवञ्च विशिष्टं समग्रञ्च करणम्, व्याकरणं इति अर्थः पर्यवसितः। एवञ्च प्रत्येकस्मिन्वेदे पृथक्व्याकरणं वर्तते प्रातिशाख्याख्यम्।

तत्र पदस्वरूपं किम्? वाक्यस्वरूपं किम्? इत्यादि स्वरूपज्ञानं तस्मात्भवति। अतः व्याकरणशास्त्रं प्रवृत्तम्। व्याकरणशास्त्रं धर्मजिज्ञासायै अपि उपयुज्यते। व्याकरणशास्त्रमन्तरा कश्चन विषयः साक्षात्प्रवक्तुं न शक्यते। व्याकरणसहायेन वाक्यानां अर्थावगतौ अपि सन्देहः कदाचित् उद्भवेत्। एतत् एवं कर्तव्यं वा? अन्यथा कर्तव्यं वा ? इति सन्देहो भवति। एवञ्च जाते सन्देहे तादृशसन्देहनिवारणं कर्तव्यं चेत्यायशास्त्रमेव शरणीकरणीयं भवति। तथा च न्यायशास्त्रे षोडशपदार्थाः उक्ताः।

ते च- प्रमाण, प्रमेय, संशय, प्रयोजन, दृष्टान्त, सिद्धान्त, अवयव, तर्क, निर्णय, वाद, जल्प, वितण्डा, हेत्वाभास, छल, जाति, निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानालिश्रेयसाधिगमः इति उपक्रम्यते, गौतमप्रणीतं न्यायसूत्रम्।

तत्र संशयः एव प्रथमतः विचारणीयः पृथक्प्रस्थानप्रख्यापनाय। कथं संशयः विनश्यति? इति ज्ञात्वा संशयनिवारणं कर्तव्यम्। तत्र न्यायशास्त्रे तस्मिन् अंशे मार्गदर्शनं विशेषतः धर्मांशे लभ्यते। अतः वेदे वा, मीमांसायां वा, व्याकरणे वा, कश्चनविषयो निरूप्यते चेत्तदा एवं वा? एवं वा? इति सन्देहे जाते तदानीं एवं भवति चेत्, तस्य फलितांशः कः भवेत्? एवं न भवति चेत्फलितांशः को वा भवेदिति इति उहः कर्तव्यः। तादृश उहः एव तर्कः। अतः तर्कशास्त्रमपि धर्म अवगन्तुं अवश्यकं भवति। एवञ्च शास्त्रप्रपञ्चे कियती तस्य न्यायस्य व्याप्तिः वर्तते इति चेत्, उच्यते- कुत्र न्यायव्याप्तिर्नास्ति इति मृग्यमिति। इत्थं सर्वव्यापि न्यायशास्त्रम्। तत्रापि कस्मीरीयाः अग्रगामिनः।

एवं व्याकरणशास्त्रं, मीमांसाशास्त्रं, न्यायशास्त्रं, धर्मशास्त्रं, ज्यौतिषशास्त्रं इति शास्त्रपञ्चकं जातम्। एवञ्च अन्यः वेदान्तः षष्टः। वेदस्य अन्तः वेदान्तः इति विग्रहः। अन्तशब्दस्य निर्णयः इत्यर्थः। अन्तशब्दस्य यद्यपि समाप्तिरर्थः इति रूढिः। समाप्तिरपि कदा भवति?

कस्य? जाते अर्थनिर्णये संशयस्य समाप्तिर्भवति खलु? अतः अन्तः नाम वेदस्य शब्दव्यूहस्य अर्थनिर्णयः। स एव वेदान्तः इति उच्यते। एवमेव नान्यथा इति ज्ञानं उदेति चेत्स एव वेदान्तो भवति। वेदान्त एव मोक्षशास्त्रम्। एतावती शास्त्रव्याप्तिः। अतः एव षट्शास्त्रमिति प्रसिद्धिः। शास्त्रषट्केषु अपि कश्मीरस्य उपायनं अस्ति। अतः प्रत्येकतया अस्माभिः कस्य शास्त्रस्य कीदृशो अंशः तत्र वर्तते इति अवगन्तव्यम्। किन्तु इदानीन्तनकाले अलङ्कारशास्त्रं इति अस्ति प्रथा। अपि तु अलङ्कारस्य परिगणनं षट्शास्त्रेषु नास्ति। अलङ्कारो नाम कः? इति चेत्त्वामनः “सामर्थ्यं अलङ्कारः” इति वदति। “सौन्दर्यं अलङ्कारः” इत्यर्थः। काव्यशोभाकरान्धर्मान् अलङ्कारान्प्रचक्षते इति काव्यादर्शः। सामर्थ्यं इति शब्दस्य समर्थस्य भावः अर्थः। समर्थः इत्यत्र अर्थशब्दस्य प्रयोजनं अर्थः। एवञ्च सम्यक् अर्थः सम्यक्प्रयोजनं समर्थः। तस्य भावः सामर्थ्यं नाम साफल्यमिति यावत्। येन साफल्यं भवति, तदेव अलङ्कारशास्त्रं भवति। “अलं” इति निषेधे पर्याप्तमित्यर्थे अव्ययं वर्तते। कथं इति चेत्, आवश्यकं वा? इति पृष्ठे भोजनकाले भोक्ता परिवेषणं निवारयन्वक्ति, “अलं अलं” इति। तादृशं अलं कारस्य – वर्णस्य अलङ्कारशब्दस्य अर्थः पर्याप्तं इति वक्तव्यम्। इदानीं सर्वेपि मास्तु मास्तु इति वदामः। मे अस्तु इति मास्तु मास्तु इति भङ्गा अलङ्कारः जातः चेत्तदेव जीवनस्य अलङ्कारः मोक्षः इत्यर्थः। मोक्षप्रयोजकं अलङ्कारशास्त्रमपि मोक्षार्थमेव प्रवृत्तम्। अलङ्कारशास्त्रस्य आदितः अन्तपर्यन्तं सर्वमपि कश्मीरीयैः यदुपहृतं तत् अन्यत्र कुत्रापि नास्ति। तत्रापि अलङ्कारशास्त्रस्य मूलं भरतस्य नट्यशास्त्रम्। भरतनट्यशास्त्रे षडध्यायाः सन्ति। रसविकल्पाध्यायः षष्ठः। तत्र प्रधानसूत्रं – “विभावानुभावव्यभिचारीभावसंयोगात्रसनिष्पत्तिः” इति। रसनिष्पत्तिः रसस्य उत्पत्तिः वा? रसस्य अनुमितिः वा?, रसस्य अभिव्यक्तिः वा? इत्यादि तत्र वादाः वर्तन्ते। तद्वादिनः भट्टतौत, लोल्लट, शङ्कुक, आनन्दवर्धनादीनां उल्लेखः दृश्यते। सर्वे तेकश्मीरियाः एव। अतः कश्मीरस्य योगदानं महत्पूर्णम् अलङ्कारशास्त्रे। अपि च अलङ्कारशास्त्रस्य सर्वे विषयाः कश्मीरीयैरेव आमूलचूडं चिन्तिताः। एवञ्च शास्त्रव्याप्तिः एतावत्पर्यन्तं परिवर्धितं अस्ति। तत्र प्रधानतया वेदः तथा व्याकरणं चिन्त्यते चेत्सामान्यतः चतुर्थपञ्चमशतमाने तत्र चन्द्रस्य चान्द्रव्याकरणं इति यदुच्यते तदपि कश्मीरस्य। अलङ्कारशास्त्रे भामहः, जयादित्यः, कैयटः, उब्बटः, गोवर्धनः, क्षेमेन्द्रः इत्यादि सप्तदशाधिकवैय्याकरणाः कश्मीरीयाः सन्ति सन्तः। एवमेव न्याय, मीमांसा, धर्मशास्त्र, ज्यौतिष, कामशास्त्र, राजकीय, समाज, नीति, व्यवहार, वाणिज्य, सङ्गीत, नाट्य, वाद्य इत्यादि शास्त्रपदोऽपलक्षितेषु सर्वेषु कश्मीरियाः ऊढभाराः अस्मिन्शोधप्रबन्धे परिगण्यन्ते।

आधारग्रन्थाः -

१. आकशवाणी उपन्यासः – विद्वान्श्रीगङ्गाधर्भट्ट महोदयः।
२. हिस्त्रिओफसान्स्क्रिटिल्ट्रेचर्- माक्समुल्लर्महोदयः।
३. चोन्ट्रिब्युशनोफसान्स्क्रिटिल्ट्रेचर् - के. एस्नागराज्जाव्महोदयः।
४. राजतरङ्गिणी- कल्हणः
५. संस्कृतसाहित्यचरित्रे
६. संस्कृतशास्त्रमञ्जूषा-डा. उदयशङ्करज्ञा-चौकाम्बासुरभारतीप्रकाशन-वारणासी।
७. लोकप्रकाशकोशः-महाकविः क्षेमेन्द्रः।
८. साहित्यदर्पणम्- विश्वनाथकविराजः
९. संस्कृतसाहित्यविमर्शः- कविराजश्रीमदाचार्यपण्डितद्विजेन्द्रनाथशास्त्री- संस्कृतमणिमालायाः प्रथमो मणिः।
१०. संस्कृतसाहित्ये काश्मीरस्य योगदानम्- कन्नडभाषापुस्तकम्- डा. के. एस्. नागराजनम्।
११. औचित्यविचारचर्चा- महाकविः क्षेमेन्द्रः।

पुरुषार्थाः तथा तिरुप्पावै

Malini M. K.

Research Shcolar

Karnataka Sanskrit University

Chamaraja Pete -560018

Bengaluru, Karnataka

Contact Number:

E-mail : malinmk@gmail.com

"पुरुषार्थः" "तिरुप्पावै" च द्वौ विशिष्टौ अवधारणौ वर्तते । एकः दार्शनिकरूपरेखा अपरः भक्तिसाहित्यात्मकः कृतिः । प्रत्येकं संक्षेपेण अन्वेषणं करणीयम् अत्यावश्यकः एव ।

मानवजीवनस्य लक्ष्यमेव पुरुषार्थः इति वक्तुं शक्यते, अथवा " व्यक्तेः जीवनस्य उद्देश्यम् " इत्यपि उच्यते । पुरुषार्थं धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्षः इति नाम्ना प्रसिद्धाः चत्वारः प्राथमिकाः लक्ष्याः अथवा साधनानि सन्ति । चतुर्विधपुरुषार्थाः प्रमुखानि सन्ति, ज्ञातुं जीवा याः योग्याः आचर्या याः प्रदर्शिताः । तेषां नामानि धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्षः इति ।

"धर्मः" सर्वेषु लोकेषु आचरन्तुं योग्यः, यत्र पापं न भवति, सुखं सर्वेषां लोकानाम् उत्थाने तत्प्रवृत्तिः एव भवति । धर्मस्य आदिकाले चारित्रं योग्यः आसीत्, विद्या योग्या आसीत्, सदाचारः योग्यः आसीत्, सत्यं प्रियं योग्यम् आसीत् । आत्मचिन्तनं योग्यं आसीत् । एतेषु आचारेषु पुरुषः आत्मनं परिपालयति । तस्मात् धर्मचरणं सर्वेषु लोकेषु सर्वदा आवश्यकम् इति वदन्ति ।

"अर्थः" धर्मचरणे चार्ये सम्पूर्णः संसारः आत्मनिवर्तते । यदि धर्मचरणं न भवति, तदा अर्थचरणं किं स्यात्? अर्थस्य अभावे सम्पूर्णसंसारस्य प्रलयो भवति । तस्मात् धर्मचरणं सर्वदा आवश्यकम् इति वदन्ति ।

"कामः" धर्मचरणे चार्ये अर्थचरणं सम्पूर्णसंसारस्य प्रवृत्तिं दृढया उत्थापयति । तस्मात् अर्थचरणं सर्वदा आवश्यकम् इति वदन्ति ।

"मोक्षः" धर्मचरणे चार्ये अर्थचरणे चार्ये निर्वृत्तिः सम्पूर्णसंसारस्य भवति । तस्मात् मोक्षः सर्वदा आवश्यकम् इति वदन्ति । । ये तु एतानि पुरुषार्थानि प्राप्नुवन्ति, ते प्रसन्ना आत्मनः परं पश्यन्ति, परं शृण्वन्ति, परं भजन्ति, सर्वत्र सर्वदा समानाः भवन्ति । एतानि पुरुषार्थानि प्राप्नुवन्ति, ते न जन्ममरणादिकं भवन्ति, सदा सर्वेषु लोकेषु सर्वत्र सर्वदा वर्तन्ते ।

पुरुषार्थः व्यक्तिनां कृते सन्तुलितं उद्देश्यपूर्णं च जीवनं यापयितुं व्यापकरूपरेखां प्रददाति । एतत् मानवस्य अस्तित्वस्य विविधपक्षं सम्बोधयति, नैतिकजीवने व्यक्तिनां मार्गदर्शनं करोति, उत्तरदायित्वं निर्वहति, समृद्धिं अन्वेषयति, बाधकान् निवारयति, अन्ते च आध्यात्मिकमुक्तिं याति ।

परं अस्य पुण्यमार्गस्य कर्माणि अनिसरितुम् अर्थात् धर्मकर्माणि कृत्वा मनुष्यस्य स्वार्थः-अधिककामनानि च मोक्षमार्गे बाधकं भवन्ति । एते अस्माकं जीवनस्य शत्रवः इति वक्तुं शक्यन्ते । तथा च एते अरिषड्वर्गाः इत्यपि विश्रुतः ।

अरिषट्वर्गानां दोषः -

अस्माकं सदृशानां प्राणानां कृते काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर इत्यरिषड्वर्गाः अस्माकं अन्तः निवसन्ति ।

यथा शत्रवः एतेषां प्राबल्येनैव भगवन्तं न अनुभवन्ति तथा तेषु क्रोधं स्वार्थं च धारयन्ति, एतेषु पापकर्मसु नित्यं प्रवृत्ताः भवन्ति, अतः एव गोदादेवी श्रीमन्नारायणं प्रार्थनां कृत्वा सर्वान् मनुष्यान् अपि तरीतुं भगवतः समीपं प्रार्थ्य, अतिसुलभरीत्या भक्तिः कथं करणीयमिति सा दर्शयति । यत् षड्वर्गं मग्नाः, तेषां अस्मात् आत्महानिः मुक्ताः भवेयुः इति । चतुर्विधपुरुषार्थज्ञाः याः भवन्ति ते एतात् मुक्ताः भवन्ति । परं तत्साधयितुं मार्गाः अतिक्लिष्टाः ।

अभयं तत्त्वसंशुद्धिः ज्ञानयोग व्यवस्थितिः । दानं दमश्च अज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ (भगवद्गीता, अध्यायः १६-श्लो १)

तेजः क्षमा धृतिःशौचम् अद्रोहो नातिमानिता । भवन्ति सम्पदं दैवीम् अभिजातस्य भारत ॥ (भगवद्गीता,अध्यायः१६-श्लो ३)

भयाभाव , राजस्तमोगुणः , चित्त , आत्मज्ञान , दान , आत्मसंयमं , कर्मानुष्ठानुगुणाः , वेद-वेदार्थाध्ययनम् , द्वादशीतरादी व्रतस्य , सत्यनिष्ठगुणाः , अक्रोधः , सौम्यता , अनिच्छा , शरीरशुद्धिः , परातिक्रमणं च । अचिन्तनेन एवं दिव्यधनादिसद्गुणानां विकासः सर्वेषां कर्तव्यम्।- एवं भगवद्गीतायां मनुकुलस्य उद्देशं श्रीकृष्णः विवरितवान् ।

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः ॥ (भगवद्गीता-१८,६६)
सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेव समर्पय । अहं त्वां सर्वेभ्यः पापप्रतिक्रियाभ्यः मुक्तिं करोमि; मा भयम् । इति भगवद्गीतायां वासुदेवः वदति । तथैव गोदादेवीऽपि -

"नारायणने नमस्के परै तरुवान् " इत्यत्रैव उक्ता (तिरुप्पावै) ।

"नारायण एव अस्माकं पुरुषार्थं प्रासादयतीति" अर्थः (श्वेताश्वरोपनिषत्) ।

अद्वितीयः देवः सर्वेषु जीविषु रहस्यरूपेण स्थितः । सः सर्वत्र व्याप्तः, सर्वेषु जीवराशिसु अन्तर्भूतः , सर्वजीवानां कर्मणां अधिष्ठाता, फलदाता च । सर्वेषु जीविषु संस्थितः , सर्वद्रष्टा , चेतनरूपः शुद्धरूपः च तथा सत्त्वादिगुणरहितः भवति। -इति,यथा विस्तृतरीत्या यत् उक्तं । श्रीमाननारायणः भगवान्, सः जगतः नेता, तस्य अधीनाः सर्वे । सः कर्ता त्राता च स एव परमात्मनः सर्वगतं तादृशं सर्वगतम्। भगवतः दिव्यानुगुणवैलक्षण्यं अनुभोक्तुं सर्वे मर्त्याः आशयन्ति परं प्रीत्या तस्य सान्निध्यां प्राप्तुं शक्यः इति गोदादेव्यावेव उक्ता । सर्वदा भक्तिमार्गात् , भगवत्प्रीतिमार्गः एव उत्तमः मार्गः इति सा तस्याः "तिरुप्पावै तथा नाच्चियार् तिरुमोळि " इति ग्रन्थयोः प्रदर्शितवती । भगवदनुभवं स्त्रियैः एव रसघनतया कर्तुं योग्यह् इति दिव्यसूरिभिः उक्तम् । भगवन्तं पुरुषोत्तमं स्त्रीरत्नाविव अनुभोक्तुं मध्ये दिव्यसूरिभिरपि परमविलक्षणं प्रदर्शितवन्ताः । देवी आण्डाळ् तुलसीवने पेरियाळ्वारैः प्राप्ता , अतः सर्वलोकस्य रक्षिका लक्ष्मीदेवी पृथिवीमातुः रूपत्वेन प्रसिद्धा, सर्वदा सर्वेषां हिताय उद्विग्ना च अस्ति । " इतरकमलहस्ता अस्मदाश्वासनाय " लक्ष्मीदेवीचतुर्भुजवर्णनं श्लोके वर्णितम् ।

अभयवरदहस्तावीष्वरावर्जनाय इतरकमलहस्ता अस्मदाश्वासनाय ।

द्वयमिदमभिनन्द्यत्यम्बनूनन्तवैते स्मितवदनविलासा अपाङ्गसुभ्रूविलासाः ॥

एकः हस्तः अभयस्य दयां कर्तुं, अन्यः अस्मान् प्रतीक्षितुं, द्वौ अपि हस्तौ अभिनन्दनाय। एवं तस्याः विशेषाः परिकीर्तिताः । तिरुप्पावै प्रबन्धे अण्डाळ् देवी पितुः पेरियालवरात् पुरणेतिहासशास्त्रविद्यां शिक्षितवती , मोक्षात् अधिकं भगवदाश्रयं - परम्पदां कामयन्त्याः, अतः कृष्णभक्तिधर्मस्य आचरणं कृत्वा कृष्णभक्तत्वेन जीवनस्य सुलभतमं मार्गं दर्शयति ।

तिरुप्पावै एकः मधुरः गानरूपः भक्तिनिरूपणम् । मधुरतरं तस्य अर्थः । मधुरातिगं च एतस्य अनुसन्धानक्रमः च । यथा मधुरगानश्रवणमात्रेण मनसः शान्तिं अनुभूयन्ते जनाः तथैव तिरुप्पावै गन्थ -गान श्रवणमात्रेण जनाः चित्तशान्तिं प्राप्नोति । तेषां जीवनं सरलं सुलभं मधुरं च भवति।

अत एव अति सौलभ्यपरिपूर्णरूपेण पुरुषोत्तमस्य अखिलहेयप्रत्यनीकगुणैकतास्वरूपं , सद्दिचारस्य महत्त्वं च वर्णितवती श्रीआण्डाळ् ।

सद्दिचारस्य महत्त्वं -

"सद्दिचार" शब्दः संस्कृतभाषायां "सत्" "विचार" इति शब्दात् निष्पन्नः। "सत्" इत्यस्य अर्थः "वास्तविकम्" अथवा "सत्यम्," "विचार" इत्यस्य अर्थः "विचारः" अथवा "अध्ययनम्" इति। एवं , "सद्दिचारः " इति विचारः यः सत्यानुसन्धानेन क्रियते, यः व्यक्तिं सत्यं प्रति प्रेषयति। " सद्दिचारैः मनुष्यः स्वात्मनः साक्षात्कारं, आत्मज्ञानस्य प्राप्तिः, प्रति गच्छति ।

एषः विचारः तस्य यथार्थस्वभावस्य परिचये साहाय्यं करोति । तिरुप्पावै इति नाम 'श्रीमाला' मूर्धकममोक्षं नाम महतीं व्याख्यातवती । सद्दिचारद्वारा मनुष्यः धार्मिकतत्त्वानां अवगमनं वर्धते, आध्यात्मिकप्रगतेः प्रति गच्छति च धार्मिकप्रगतिः च भविष्यति। अहिंसा सत्यता च : सद्दिचारद्वारा व्यक्तिः अहिंसायाः सत्यतायाः च भावः विकसितः भवति, या समृद्धि-सौहार्दं प्रति गच्छति।

"तत्त्वम्" शब्दस्य अर्थः "तत्त्वम्" अथवा "सत्यम्" इति । भारतीयदर्शने आध्यात्मिकसाहित्ये च एषः शब्दः आत्मायाः यथार्थस्वभावं वा ब्रह्मस्य तत्त्वं वा अभिप्रेतवान् । ब्रह्मानुभूतिः उपनिषदेषु तत्त्वं वाक्यं आत्मानब्रह्मयोः एकत्वस्य उपदेशं कृत्वा व्यक्तिं ब्रह्मानुभूतिं प्रति प्रवणं करोति। तत्त्वचिन्तनेन मनुष्यः मोक्षप्राप्त्यर्थं स्वार्थं संयमं धारयति, लौकिकबन्धनविहीनः च भवति । तत्त्वमबोधेन मनुष्यः सर्वभूतानां हिताय नियोजयति, सर्वजीवानां प्रति तस्य करुणां श्रद्धां च वर्धयति।

एवं सद्दिचारः तत्त्वविचाराः आत्मानब्रह्मतत्त्वं प्रति मुखं कर्तुं साहाय्यं कुर्वन्ति। सद्दिचारस्य माध्यमेन व्यक्तिः सद्दिचाराः कर्माणि च प्रति गच्छति , तत्त्वविचारः तु आत्मानः अद्वितीयस्वभावं अवगन्तुं नेति, मोक्षप्राप्त्यर्थं च साहाय्यं करोति । एतदर्थं पुरुषार्थानां अनुसन्धानम् अनुसरणम् चावश्यकम् ।

पुरुषार्थः व्यक्तिनां कृते सन्तुलितं उद्देश्यपूर्णं च जीवनं यापयितुं व्यापकरूपरेखां प्रदाति। एतत् मानवस्य अस्तित्वस्य विविधपक्षं सम्बोधयति, नैतिकजीवने व्यक्तिनां मार्गदर्शनं करोति, उत्तरदायित्वं निर्वहति, समृद्धिं अन्वेषयति, वैधकामान् भोजयति, अन्ते च आध्यात्मिकमुक्तिं आकांक्षयति

पुरुषार्थः यत्र मानवजीवनस्य लक्ष्यं व्याप्तं व्यापकं दार्शनिकसंकल्पना अस्ति, तत्र तिरुप्पावै भक्तिविषये भगवतः कृष्णभक्तिविषये च केन्द्रीकृता विशिष्टा भक्तिग्रन्थः अस्ति । उभयसंकल्पनासु निहितस्य आध्यात्मिक-आकांक्षायाः भक्तेः च सम्बन्धः अस्ति । पुरुषार्थस्य घटकस्य मोक्षस्य अनुसन्धानं तिरुप्पावै इत्यत्र प्राथमाणैः भक्तिविषयैः सह सङ्गच्छते, यत्र परमं लक्ष्यं दिव्यं प्राप्तुं ईश्वरेण सह संयोगस्य आनन्दस्य अनुभवः च भवति।

तिरुप्पावै इत्यस्य प्रत्येकाङ्गे पुरुषार्थानां महत्त्वं विस्तरेण वर्णितम् अस्ति । यदि पुरुषार्थमेव जीवनस्य उद्देश्यं कथयति तर्हि तिरुप्पावै पुरुषार्थस्य मार्गं बहु सुलभं करोति।

सारांशेन पुरुषार्थः जीवनस्य लक्ष्याणां दार्शनिकरूपरेखां प्रददाति, तिरुप्पावै तु आध्यात्मिकयात्रायां भक्ति-महत्त्वे बलं दत्त्वा ईश्वरीय-प्रेमस्य, समर्पणस्य च भक्ति प्रेमरूपे अभिव्यक्तिरूपेण कार्यं करोति ।

वेदभाष्यकारेषु प्रमुखो भाष्यकारः-आचार्यसायणः

डॉ० कपिलदेव शास्त्री

सहायक-आचार्यः, परम्परागत संस्कृताध्ययन विभागः, कला संकायः,
महाराजा सयाजीराव विश्वविद्यालयः, वडोदरा, गुजरातराज्य-३९०००२
E-mail : kapildevshastri@gmail.com

वेदभाष्यकाराः वेदानां, वेदसूक्तीनां च अर्थान् विपुलतया भाष्यमाध्यमेन वेदार्थजिज्ञासूनां कृते उपस्थापयन्ति। वेदभाष्यकृतसु स्कन्दस्वामि-नारायण-उद्गीथ-माधव-वेङ्कटमाधव-धानुष्कयज्व-आनन्दतीर्थभट्ट-आत्मानन्द-सायणप्रभृतयः भाष्यकाराः सुविदिताः सन्ति। एतेषु सर्वेष्वपि भाष्यकारेषु सायणः प्रमुखो भाष्यकारः। सः अनेकसंहितासु बहुषु च ब्राह्मणेषु भाष्याणि विधाय वैदिकसाहित्यं वर्धयामास।

सायणस्य जीवनकालः

सायणः आन्ध्र प्रदेशीयः आसीत्। विद्यारण्यस्वामी इति सायणाचार्यस्य अपरं नाम। तस्य पितुः नाम मायणः इति। मातुः नाम श्रीमती। एतस्य एकः अनुजः आसीत् तस्य नाम भोगनाथः। अस्य अग्रजस्य नाम माधवाचार्यः। सायणाचार्यः बुक्कमहीपतेः राजसभायामासीत्तथा च तदादेशेनैव सः वेदं लिखितुं प्रयत्नं चकार इति तदीयभाष्यादेव ज्ञायते। यथा ऋग्भाष्यपुष्पिकायां – “श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वर- वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीयवेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः” इति।^(१) तस्मात् ज्ञायते यत् सायणाचार्यं बुक्कमहाराजस्य (१३६४ ई. तः १३७८ ई. यावत्) समकालीनः आसीत्। तथा च सायणाचार्यः हरिहरस्य राजसभायामपि मन्त्रिकार्यं सम्पादितवान् इति ज्ञायते। महाराजबुक्कस्य प्रधानामात्यपदम् अनेन १३६४ ख्रीष्टाब्दतः १३७८ ख्रीष्टाब्दपर्यन्तम् अलङ्कृतम्। तदनन्तरं १३७९ ख्रीष्टाब्दतः १३८७ ख्रीष्टाब्दपर्यन्तं महाराजहरिहरद्वितीयस्य अमात्यपदमनेन मृत्युपर्यन्तम् अलङ्कृतम् इति। अनेन प्रतीतो भवति १३६४ ई० तः १३७८ ई० पर्यन्तं प्रायः चतुर्दशवर्षपर्यन्त- मुभयोः नृपयोः राज्यभारं सः प्रधानामात्यपदेन दधार। एतावद्दीर्घकालपर्यन्तं सायणः वेदानां भाष्यमरचयत्। सायणाचार्यः स्वजीवनस्य अन्तिमविंशतिः, चतुर्विंशतिवर्षाणि वा अस्मिन्नेव महत्त्वपूर्णकार्यं व्यतीतवान्। पूर्वोक्तकथनानुसारेण वेदभाष्याणां रचनाकालोऽपि तथैवेति।

भाष्यरचनायाः प्रेरणा :

सायणाचार्यस्य वैदिकभाष्यनिर्माणप्रशंसायां विद्वांसः कुर्वन्ति।^(२) वेदानां पुण्य प्रकर्ष एव मुक्तो भूत्वा सायणात्मना प्रकटीभूतः। आचार्यसायणो विजयनगरसंस्थापकमहाराजबुक्कस्य महाराजहरिहरस्य चामात्यः सेनानीश्चासीत्। सायणो वैदिक-सम्प्रदायस्य यथार्थतया वेत्ताऽसीत्। महाराजबुक्करायः संस्कृतसाहित्य स्यार्यधर्मस्य च संस्कर्ताऽऽसीत्। वेदानां प्रामाणिकव्याख्यार्थं तस्य मनसि सङ्कल्पः समजनि। तदर्थं तेन निजाध्यात्मिकं गुरुं तथा राजनीतिज्ञोऽमात्यं माधवाचार्यः तस्मिन् कर्मणि प्रतिनियोजितः। माधवाचार्यस्तु वेदार्थस्य मर्मज्ञः मीमांसक असीत्। जैमिनीयन्यायमालायाः रचनां कृत्वाऽसौ निजमीमांसाज्ञानस्य प्रकृष्ट-परिचयं दत्तवान्। किञ्च माधवः नृपस्य नियोगोऽयं न स्वीचकार। तेन निवेदितम्-‘राजन्! मम कनिष्ठभ्राता सायणो वेदार्थतत्त्वज्ञस्तथा वेदार्थोन्मीलनकारिषु विद्वत्सु वैदिकसम्प्रदायस्य यथार्थतया वेत्ता मूर्धन्यश्चास्ति। अतस्तमेवाऽस्मिन् कर्मणि नियोजय इति।’ माधवाचार्यस्य वचनं श्रुत्वा महीपतिबुक्कः वेदार्थप्रकाशनार्थं सायणाचार्यं समादिशत्। नृपाज्ञया सायणाचार्यः अपि वेदभाष्यं प्रणीतवान्।

प्रौढवेदज्ञत्वेन सायणोऽनेकवैदिकग्रन्थेषु टीकां भाष्यं च कृतवान्। सायणस्य तारुण्यं कम्पन-सङ्गमयोः मन्त्रित्वसम्पादने व्यतीतमभवत् । नल्लूरस्य पार्श्ववर्तिनः क्षेत्रस्यायं शासकः प्रबन्धकश्चासीत् । विजयनगराद् बहिरन्त्यैः भूपालैः सह सायणोऽपि राज्यप्रबन्धे संलग्नः आसीत्। तेनैव कारणेनास्य विजयनगरस्य प्रशासकेन हरिहरेण महाराजबुक्केन सह च घनिष्ठपरिचयाभावः आसीत् । महाराजबुक्कोऽपि अस्य वैदुष्येन सर्वथा अपरिचित एवासीत् । तेन हि माधवाचार्यस्य प्राप्तया प्रत्यभिज्ञया च अन्तःसन्तोषम् अवाप्य एव वैदिकभाष्यग्रन्थलेखनरूपकर्मणि चेतो दधौ। विवरणमिदं तैत्तिरीयसंहिताभाष्यस्यारम्भे दत्तं सायणाचार्येण-

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधत् बुक्कमहीपतिः। आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥

स प्राह नृपतिं राजन्! सायणार्थो ममानुजः। सर्वं वेत्त्येष वेदानां व्याख्यातृत्वे नियुज्यताम् ॥

इत्युक्तो माधवाचार्येण वीरो बुक्कमहीपतिः। अन्वशात् सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ।

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायतिसंग्रहात् । कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥⁽³⁾

भाष्याणां रचनाकालः

भाष्यरचनाकालस्य निर्णयः नितान्तं महत्त्वपूर्णकार्यमस्ति । सायणाचार्येण कदा कस्य भाष्यस्य रचना कृता ? तदा तस्यावस्था का आसीत् ? इत्यादीनां प्रश्नानां समुचितमुत्तरम् अत्यन्तमहत्त्व-पूर्णमस्ति । बडोदरा-महानगरस्य केन्द्रीयपुस्तकालये ऋग्वेदभाष्यस्यैका हस्तलिखिता प्रतिलिपिः सुरक्षिताऽस्ति। अस्यां हस्तलिप्यां ऋग्वेदस्य चतुर्थाष्टकस्यैव सायणभाष्यमस्ति । अस्याः प्रतिलिपेः लिपिकालः विक्रमस्य द्वापञ्चाशदधिकचतुर्दशशतमस्ति । एतस्याः प्राचीनतरा न काऽप्यन्या पाण्डुलिपिः अद्यावधि सम्प्राप्ता। सायणाचार्यस्यावसानकालः विक्रमस्य चतुश्चत्वारिंशद् अधिकचतुर्दशशतं कथ्यते । सायणस्य विषये उक्तादधिकं न किमपि कुत्रापि समुपलभ्यते । सायणस्य अवसानकालादष्टमे वर्षे सम्भवतः अस्य भाष्यस्य स्वरूपं निश्चित्य तस्य लिपिबन्धोऽ-क्रियत । तस्य अवसानकालाद् अष्टवर्षानन्तरमेवेयं लिपिः लिखिता इति । सायणः स्वकीयभाष्येषु ग्रन्थरचनाकालस्य कुत्रापि निर्देशं नाकरोत् । किञ्च कालनिर्देशाभावेऽपि स्वग्रन्थे निजाश्रयदातुः नृपस्य चर्चा कृता सायणेन । तेनैव तस्य ग्रन्थस्य रचनाकालोऽपि सुष्ठुतया अवबुद्धो भवति । तैत्तिरीयादिचतसृणां संहितानाञ्च तैत्तिरीयब्राह्मणाद्युपरि-निर्दिष्टानां द्वादशब्राह्मणानां भाष्यस्य आरम्भे बुक्कनरेशस्याज्ञया भाष्यमिदं लिखितं सायणेनेति, एवं घटनायाः उल्लेखः कृतः ग्रन्थकारेणेति ।⁽⁴⁾

माधवीयनाम्नः रहस्यम्

सायणाचार्यस्य कतिपयेषु ग्रन्थेषु 'माधवीय'-शब्दस्य प्रयोगो दृश्यते। तद्यथा-सायणनिमिता 'धातुवृत्तिः' माधवीयाधातुवृत्तिरिति नाम्ना ख्याताऽस्ति । सायणविरचितम् ऋक्संहिताभाष्यमपि माधवीयम्, इति नाम्ना एव ख्यातमस्ति। इदं माधवीयं प्रयोगं दृष्ट्वा भ्रमः समुद्भवति। एतेषां ग्रन्थानामारम्भिकभागस्य अन्तिमांशस्य च परीक्षणेन ज्ञातो भवति यद् एतेषां ग्रन्थानां रचयिता असन्दिग्धरूपेण सायणाचार्य एवासीत् इति। माधवीयशब्दप्रयोगस्य कारणमपि स्पष्टमेवाऽस्ति । एतेषां ग्रन्थानां रचनायाः आदेशः तत्कालिकविजयनगराधीशेन बुक्कनरेशेन श्रीमाधवाचार्यार्य एव प्रदत्तः । माधवाचार्योणाऽस्मिन् कार्ये नियोजनार्थं स्वानुजस्य सायणाचार्यस्य तत्सन्मुखे प्रशस्ता प्रशंसा कृता । तेन प्रभावितेन भूत्वा बुक्कनरेशेन अस्य महत्त्वपूर्णकार्यस्य सम्पादनार्थं सायणाचार्यो नियुक्तः । अनेन प्रकारेण वेदभाष्यरचनायां माधवस्य प्रोत्साहनं नितान्तमावश्यकम् आसीत् । अत एव अग्रजस्य उपकारभारेण अवनतेन भूत्वा सायणेन एतेषां ग्रन्थानां माधवीयनामकरणं कृतमिति । अतः माधवीय-नाम्ना माधवस्य ग्रन्थकर्तृत्वेन न किमपि सम्बन्धः प्रतीयते । सायणेन स्वग्रन्थो वेदार्थप्रकाशनाम्नाऽभिहितः । एते ग्रन्थाः श्रद्धया तेन स्वगुरवे विद्यातीर्थाय समर्पिताः । यथा -

वेदार्थस्य प्रकाशने तमो हार्दै निवारयन् । पुमर्थाश्वतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥⁽⁵⁾

वेदभाष्याणामेककर्तृत्वम्

सर्वेष्वपि भाष्येषु प्रस्तावनायां सायणस्य नाम स्मर्यते । एतेनैषां भाष्याणामेककर्तृत्वं सिद्धम् । सर्वेषां ग्रन्थानां पुष्पिकायां समानः परिचयः प्रदत्तः ग्रन्थानामारम्भक्रमः सुसदृशः शैली च समाना, वर्णनक्रमस्यापि सादृश्यं चेति सर्वं मिलित्वा सर्वेषामपि भाष्याणामेककर्तृत्वं व्यवस्थापयति । यच्च केचिद्राजकार्यासक्तस्य तस्य ग्रन्थप्रणयनेऽक्षमसमयाऽलाभं हेतुमुपस्थापयन्तः तद्रचितग्रन्थान् न स्वीकुर्वन्ति । यदि वर्तमानयुगस्यप्रधानमन्त्रिणो ग्रन्थान् लेखितुं समयं लभन्ते, तदा तस्य युगस्य प्रधानमन्त्री समयं न लभेतेति कथनस्यामूलकत्वात् । तस्मात्ते ग्रन्थास्तत्कृता एव । यदि ते ग्रन्था नारायणवाजपेययाजीरचिता अभविष्यन्स्तदा तदतिरिक्ता काचन नारायणकृतिरवश्यं प्रथिताऽभविष्यत् । पण्डरिदीक्षितेन यदि ते ग्रन्था रचिता अभविष्यन्स्तदा तस्य शैली तेषु ग्रन्थेषु प्राप्स्यत । अतः ते सर्वेऽपि ग्रन्थाः सायणप्रणीता एवेति ।

भाष्याणां क्रमः

सायणाचार्येण निजभाषाणाम् आरम्भे कतिपयानि पद्यान्युपोद्धातरूपेण लिखितानि । एतेषां पद्यानां परीक्षणेन भाष्याणां रचनाक्रमस्य सुष्ठु प्रतिपादनं भवति ।

तैत्तिरीयसंहितायां भाष्यम्

सायणभाष्यात्पूर्वमपि बहुशो विद्वांसः व्याख्याग्रन्थान् रचयामासुः । तेषां भाष्यानि अनुपलब्धं अन्येव । सायणपूर्वभाष्यकारेषु **भट्टभास्करमिश्र**स्य व्यक्तित्वमेव विशेषरूपेण परिस्फुटमस्ति । ख्रीष्टस्य चतुर्दशशताब्देः उत्तरार्द्धे एवास्य भाष्यस्य रचनाकालः मन्तुं शक्यते । सायणाचार्यः सर्वप्रथमकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाः भाष्यमलिखत् । अयं हि सायणाचार्यः तैत्तिरीयशाखाध्यायी आन्ध्रब्राह्मणः आसीत् । अस्य सर्वाधिकोपयोगित्वेनाऽपि अस्य भाष्यस्य रचना कृता अनेन सर्वप्रथमम् । अस्य प्रमाणान्तु-‘एवं सति अध्वर्युसम्बन्धिनि यजुर्वेदे निष्पन्नं यज्ञशरीरमुप- जीव्य तदपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपौ अवयवौ इतरेण वेदद्वयेन पूर्येते, इत्युपजीव्यस्य यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तम्’।^(६)सायणेन स्वयमस्य ग्रन्थस्यारम्भे पूर्वोत्तररचनाक्रमस्य स्पष्टतया प्रतिपादनं कृतम् । तद्यथा -

व्याख्याता सुखबोधाय तैत्तिरीयकसंहिता । तद्ब्राह्मणं व्याकरिष्ये सुवेनार्थविबुद्धये ।

व्याख्याता सुखबोधार्थं तैत्तिरीयकसंहिता । तद्ब्राह्मणञ्च व्याख्यातं शिष्टमारण्यकं ततः ॥^(७)

तैत्तिरीयसंहितायाः भाष्यनिर्माणानन्तरमेव अयं ऋग्वेदस्य भाष्यमलिखत् । अध्वर्याः कार्यानन्तरं होतुः कार्यस्य महत्त्वमस्ति । ऋग्वेदस्य भाष्यारम्भे एव सायणेन तथ्यमिदं स्वीकृतम् । यथा-‘ऋचात्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतुनामकः एकः ऋत्विक् यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानाम् ऋचां पुष्टिं कुर्वन्नास्ते । भिन्नप्रदेशेषु आम्रातानां ऋचां सङ्घातमेकत्र सम्पाद्यैतावदिदं शास्त्रमिति कृषिं करोति सेयं पुष्टिः’ ॥^(८)

ऋगभाष्यारम्भे सायणेन स्वयं लिखितम्—

आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्यात् व्याकृतः पुरा ॥ यजुर्वेदोऽथ होत्रार्थमृग्वेदो व्याकरिष्यते ॥^(९)

सायणेन ऋग्वेदभाष्यात् प्रागेवास्य वेदस्य ऐतरेयब्राह्मणस्य, ऐतरेय-आरण्यकस्य च भाष्यं लिखितम् । ऋग्वेदभाष्यस्यारम्भे एव सायणेन तथ्यमिदं स्वीकृतम् ।

मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदे ब्राह्मणस्य मन्त्राण्याख्यानोपयोगित्वात् आदौ ब्राह्मणमारण्यकाण्डसंहितं व्याख्यातम् । अथ तत्र तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन

मन्त्रात्मकः संहिताग्रन्थो व्याख्यातव्यः ॥^(१०)

सायणेन स्वकीयवेदभाष्यस्य नाम वेदार्थप्रकाशं लिखितम्, तथा भाष्यमिदं विद्यातीर्थाय गुरवे समर्पितम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थश्चतुरो देयात् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥^(११)

होतुः अनन्तरं उद्गातृ-नामकस्य ऋत्विजः कार्यं भवति । उद्गाता उच्चस्वरेण साममन्त्रान् उद्गापयति ।

गायत्रं त्वः गायति शकरीषु उद्गातृनामक एक ऋत्विक् गायत्रशब्दाभिधेयं स्तोत्रं शकरीशब्दाभिधेयासु ऋक्षु उद्गायति ।^(१२)

सामवेदस्य गायकस्तस्य कार्यमिदं 'औद्गात्र'-शब्देन व्यवहियते । अनेनैव कारणेन सामवेदस्य आवश्यकता भवति । ऋचामुपरि सामगानं भवति । अतः ऋग्वेदस्य पश्चात् सामवेदस्य व्याख्या युक्तिसङ्गता अस्ति । यजुर्वेदेन यज्ञस्वरूपस्य निष्पत्तिर्भवति । यथा समुत्पन्ने शरीरेऽस्य कटकादिविभूषणं भवति, तदाश्रितं मणिमुक्तादिकटकादौ शोभते, तथैव वेदादीनां क्रमिकस्थानं भवति -

जाते देहे भवत्यस्य कष्टकादिविभूषणम् । आश्रितं मणिमुक्तादिकटकादौ यथा तथा ॥ १२ ॥

यजुर्जाते यज्ञदेहे स्याद्दृग्भिस्तद्विभूषणम् । सामाख्या मणिमुक्ताद्या ऋक्षु तासु समाश्रिताः ॥ १३ ॥

अष्टमवंशब्राह्मणस्य व्याख्यानारम्भे संहितात्रयाणामेव पश्चात् सामब्राह्मणभाष्यस्यनिर्माणमभवत् । भाष्यकारेण स्वयं उक्तम् -
व्याख्याता ऋग्यजुर्वेदौ सामवेदोऽपि संहिता । व्याख्याता ब्राह्मणस्याय व्याख्यानं सम्प्रवर्त्तते ॥^(१३) सर्वप्रथमं ताण्ड्यब्राह्मणस्य तत्पश्चात् सर्वान्ते वंशब्राह्मणस्य व्याख्या कृता सायणेन-

प्रौढानि ब्राह्मणान्यादौ सप्तव्याख्याय चान्तिमम् । वंशाख्यं ब्राह्मणं विद्वान् सायणो व्याचिकीर्षति ॥

काण्वभाष्यम्

सामवेदानन्तरं काण्वसंहितायाः भाष्यं लिखितं सायणेन । कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयसंहितायाः भाष्यं तु पूर्वमेव लिखितमनेन । शुक्लयजुर्वेदस्य द्वे शाखे स्तः - माध्यन्दिनीसंहिता, काण्वसंहिता चेति । सायणात् त्रीणि शतवर्षाणि प्रागेव राजाभोजस्य शासनकाले एव आनन्दपुरवास्तव्येन आचार्येण उखटेन माध्यन्दिनसंहितायाः भाष्यं कृतम् । एतस्य अवशिष्टभागस्य काण्वसंहितायाः भाष्यं सायणेन कृतवान् । तत्र पूर्वविंशतेः भाष्यस्य प्रकाशनं चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालातः प्रागेवाऽभवत् । उत्तरविंशतेः भाष्यस्य प्रकाशनं तु संस्कृतविश्वविद्यालय-काशीतः १९७८ख्रीष्टाब्दे अभवत् ।

अथर्ववेदभाष्यम्

संहिताभाष्ये अथर्वभाष्यस्य रचना सर्वान्तेऽभवत् । अथर्वभाष्यस्योपोद्धाते सायणेन लिखितं पारलौकिकफलदायकं वेदत्रितयं प्रथमं व्याख्याय तत्पश्चात् लोककल्याणप्रदम् अथर्ववेदस्य भाष्यं लिखितम् । तद्यथा-

व्याख्याय वेदत्रितयं आमुष्मिकफलप्रदम् । ऐहिकामुष्मिकफलं चतुर्थं व्याचिकीर्षति ॥^(१४)

अथर्ववेदोपरि सायणाचार्यस्य एव एकं भाष्यं प्राप्यते । किञ्च अद्याऽपि तस्य सम्पूर्णकोषोऽनुपलब्ध एवाऽस्ति । अंशोऽयमद्याऽपि त्रुटित एवाऽस्ति । अस्य भाष्यस्य प्रथमसंस्करणं बम्बईनगरीतः पण्डितकाशीनाथपाण्डुरङ्गेन चतुर्षु खण्डेषु ख्रीष्टस्य १८९५-१८९८ ईशवीये प्रकाशितम् । अस्याथर्ववेदस्य विंशतिः काण्डेषु मात्रद्वादशकाण्डोपरि (१, २, ३, ४, ६, ८, ११, १७-२०) एव सायणभाष्यं लभते । तेषु अवशिष्टानि अन्यानि अष्टकाण्डानि (५, ९, १०, १२-१६) सायणभाष्यं विनैव प्रकाशितानि सन्ति । अनेन प्रकारेणास्य वेदस्य सायणभाष्यमप्यपूर्णमेवाऽस्ति ।

भाष्यग्रन्थाः

सायणाचार्येण पञ्चसंहितानां भाष्यग्रन्थानां निर्माणं कृतं तथा च त्रयोदशब्राह्मणारण्यकयोः व्याख्या च निरमायि । सायणकृत-वेदभाष्याणां नामोल्लेखेन स्पष्टतः प्रतीतो भवति, यदयं चर्तुणां वेदानां संहितायामुपरि स्वभाष्यम् अलिखत् । शुक्लयजुर्वेदस्य सामवेदस्य च समग्रब्राह्मणग्रन्थोपरि सायणाचार्यः भाष्यग्रन्थं कृतम् । अनेन विरचितासु शुक्लयजुर्वेदस्यैका एव शतपथब्राह्मणस्य वृत्ति अद्य समुपलभ्यते । विपुलकायग्रन्थोऽयं शताध्यायेषु विभक्तः अस्ति । माधवेन प्रेरितः सायणः सकलस्यास्य ग्रन्थस्य सुष्ठु व्याख्यानं निबबन्ध । सामवेदस्याद्याऽपि अष्टौ ब्राह्मणाः एव प्राप्यन्ते । समुपलब्धेषु अष्टसु ब्राह्मणग्रन्थेषु उपरि भाष्यं प्रणीतमनेन विदुषा ।

ऋग्वेदस्य ऐतरेयब्राह्मणम्, ऐतरेयारण्यकः, कौषीतकि-ब्राह्मणम्, कौषीतकि-आरण्यकश्चेति, एतेषु पूर्वोल्लिखितग्रन्थद्वयोः एव व्याख्यानं सायणेन कृतम्। कार्यमिदम् एतावन्महत्त्वपूर्णम् अभवत्, यस्य समत्वं न केनाऽपि प्राचीनाचार्येण सह भवितुं शक्यते, नाऽपि केनाऽपि परवर्तिना आचार्येण सहैव । आचार्यः सायणो माधवाचार्यस्य अनुरोधेन प्रथमं वेदभाष्यानि अलिखत् । ततश्च तस्मिन् शास्त्रे स्वप्रतिभां तेषां वेदानां व्याख्याने प्रदर्श्य गुरुप्रदशितां वेदशाखां व्याचख्यौ ।

संहिताभाष्याणि

* तैत्तिरीयसंहिता(कृष्णयजुर्वेदस्य) * ऋग्वेदसंहिता * सामवेदसंहिता * काण्वसंहिता (शुक्लयजुर्वेदस्य) * अथर्ववेदसंहिता

ब्राह्मणारण्यकभाष्याणि

* कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणं * कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीयारण्यकं * ऋग्वेदीयैतरेयब्राह्मणं * ऐतरेयारण्यकञ्चेति

सामवेदीयानि

ताण्ड्यब्राह्मणं

षड्विंशब्राह्मणं

सामविदानब्राह्मणं

आर्षेयब्राह्मणं

देवताध्यायब्राह्मणं

उपनिषद् ब्राह्मणं

सायण-भाष्यस्य विशेषाः

१ अल्पाक्षरा परं स्पष्टा भाषा

२ प्रसादगुणयुक्ता भाषा

३ अप्रचलितशब्दानां वर्जनम्

४ पूर्वोत्तरपक्षयुता रचना

५ संवादरूपा शैली

६ समर्पकाः दृष्टान्ताः

सायणाचार्येण रचिताः ग्रन्थाः

१ वेदार्थप्रकाशः

२ सुभाषितसुधानिधिः

३ प्रायश्चित्तसुधानिधिः

४ पुरुषार्थसुधानिधिः

५ आयुर्वेदसुधानिधिः

६ यज्ञतन्त्रसुधानिधिः

७ माधवीया धातुवृत्तिः

सायणाचार्यस्य महत्त्वम्

आचार्यसायणः स्वभाष्यलेखनकाले स्मृतिपुराणादिग्रन्थेभ्यो यथेच्छं साहाय्यं गृहीतवान्। तेन परम्परागतार्थः एव अङ्गीकृतः। तत्सम्बुद्धार्थम् आवश्यकतानुसारेण यत्र तत्रपुराण-इतिहास-स्मृति-महाभारतादिग्रन्थैः प्रमाणं सङ्गृह्य समुद्धृतञ्च। ऋग्वेदस्य प्रथमाष्टकस्य व्याख्यायां शब्दानां पर्यालोचने व्याकरणस्य नैपुण्येन निरूपणं कृतमनेन। प्रायः प्रत्येकस्य महत्त्वपूर्णशब्दस्य व्युत्पत्तेः, सिद्धेः, स्वराघातस्य च वर्णनं पाणिनीयसूत्राणां साहाय्येन प्रातिशाख्यसाहाय्येन चाऽपि कृतम्। सावधानतयाऽस्याध्ययनेन समस्तज्ञातव्यविषयाणां सुगमतयाऽवबोधो भवति। निरुक्तस्या- प्युपयोगः कृतोऽस्मिन् भाष्ये। यास्केन व्याख्यातमन्त्राणां व्याख्या कृतेति, सायणाचार्यस्तत्तन्मन्त्राणां भाष्यलेखनकाले अविकलरूपेण अलिखत्। एतदतिरिक्तः सायणः ऋग्वेदस्य प्राचीनभाष्यकृतृणांस्कन्दस्वामी-माधवादीनामप्यर्थान् यथावकाशे गृहीतवान्। कल्पसूत्राणामप्युपयोगः सविस्तरेण कृतोऽनेन स्वभाष्ये। यज्ञविधाने तु सायणस्य प्रगाढप्रतिभा परिलक्ष्यते। तेन हि कल्पसूत्रविषय- गतानाम् आवश्यकतत्त्वानां वर्णनप्रसङ्गे सर्वत्र स्वविशिष्टप्रतिभायाः चाऽपि प्रदर्शनं कृतम्। सूक्तस्य व्याख्यारम्भे एव तस्य विनियोगः, ऋषिः, देवतादिज्ञातव्यतथ्यानां वर्णनं प्रामाणिकग्रन्थानामुद्धरणपुरःसरमकरोत्।

सूक्तविषयिणीम् उपलभ्यमानाऽऽख्यायिकामपि सप्रमाणं समुप- स्थापयत्। [मीमांसा](#)याः विषयस्यापि निवेशं भाष्यारम्भस्योपोद्धाते बोधगम्य- भाषायां प्रदत्तमनेन सायणेन वेदविषयकस्य समग्रसिद्धान्तस्य प्रतिपादनं रहस्योद्घाटनञ्चापि कृतम्। अनेनैव कारणेन सायणवेदभाष्यस्य गौरवः इति उच्यते। याज्ञिकपद्धत्यै एव स्वभाष्ये सायणः महत्त्वमददात्।

तस्मिन् काले तस्यैवावश्यकता वरीवर्ति। तदा कर्मकाण्डस्य प्राधान्यमासीत्। एतत् खलु सर्वं सायणेन स्वभाष्यं निर्मितम्। अनेन सविशेषकारणेन वेदार्थानुशीलिनां मध्ये सायणस्य विशिष्टं महत्त्वमस्ति। सायणभाष्यं विना वेदार्थानुशीलनस्य कीदृशी दशा भवेदिति तु कथितुं न शक्यते। भाषाशास्त्रीयाः यथेष्टं व्युत्पत्तिमाश्रित्यैकस्यैवार्थस्य विरुद्धे बहुविधार्थकरणे प्रवृत्तानां पाश्चात्यपण्डितानां मध्ये परमगतार्थस्यैव स्वभाष्ये स्थानदातारं सायणं विहायोचितमार्गं प्रदर्शयितुं कः समर्थो भवति? सायणो वैदिकसम्प्रदायस्य यथार्थतया वेत्ताऽऽसीत्। तस्मात्तदीयं वेदभाष्यं वस्तुतस्तु वेदार्थोन्मीलनकारिषु भाष्येषु मूर्धन्यतमं भाष्यमस्ति। तद् दुर्गमे वेददुर्गे सरलतयैव प्रवेशयति वेदार्थजिज्ञासुम्। सायणाचार्यस्याऽपि भाष्याणि दोषरहितानि सन्ति, इत्यपि वक्तुं न शक्यते। यतो हि मानवानां कृतिषु निर्दुष्टतायाः कल्पनैव व्यर्थमस्ति तथापि सायणाचार्यः परम्परागतार्थस्य ज्ञाताऽस्ति, नात्र लेशतोऽपि सन्देहः। सायणाचार्यस्य वेदभाष्याणि वेदार्थज्ञानस्य कुञ्जिकारूपेण विलसन्ति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. ऋगभाष्यपुष्पिका	२. भाष्यभूमिका	३. तैत्तिरीयसंहिताभाष्यम्	४. सायणभाष्यस्योपोद्धातः	५. वेदार्थप्रकाश
६. वेदभाष्यभूमिका, पृ. १४.	७. ऋगभाष्यम्	८. भाष्यभूमिक पृ. १३.	९. ऋगभाष्यारम्भे	१०. ऋगभाष्यारम्भे
११. सामभाष्यम्	१२. वेदभाष्यभूमिका	१४. वंशब्राह्मणभाष्यम्	१५. अथर्ववेदभाष्यम्	

संस्कृतमहाकाव्येषु कैवल्यविमर्शः

Gouri Sarkar

Ph. D. Research Scholar
Department of Sanskrit
Cooch Behar Panchanan Barma University
Cooch Behar- 736101, West Bengal
Contact No. : 9475246136
E-mail Id : mfgtfg2011@gmail.com

शोधसारः -

धर्मार्थकाममोक्षा इति चत्वारः पुरुषार्थाः मानवजीवनस्य। चार्वाकभिन्नभारतीयदर्शनसम्प्रदायेषु मोक्षः परमपुरुषार्थ इति स्वीकृतः। परमतत्त्वज्ञानेन आत्यन्तिकः दुःखविनाशः मोक्षप्राप्तिर्वा व्याख्यातः एषु दर्शनेषु। सांख्ययोगदर्शनद्वये अयं मोक्षः मुक्तिर्वा कैवल्यारूपेण प्रयुक्तः। जगत् आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकेति दुःखत्रयात्यन्तिकनिवृत्तिः मोक्षोऽपवर्गो वा परमपुरुषार्थ इति सांख्ये। योगः समाधिः वा सर्वचित्तवृत्तीनां पूर्णनिरोधः, चित्तस्य स्वकारणे लयः, प्रकृतिवन्धनत्यागाच्च मुक्तपुरुषस्य मोक्षः कैवल्यप्राप्तिरिति योगदर्शने। मानवजीवनस्य परमार्थः परमलक्ष्यञ्च मोक्षप्राप्तिरिति भारतीयदर्शनदिशा महाकवीनामनन्यप्रतिभया वर्णनानैपुण्येन च प्रतिभासितः संस्कृतमहाकाव्येषु।

सूत्रशब्दाः - कैवल्यम्, महाकाव्यम्, भारतीयदर्शनम्।

भूमिका - मानवजीवनस्य चत्वारः अर्थाः लक्ष्याणि वा पुरुषार्थाः नाम, धर्मः अर्थः कामः मोक्षः चेति। यद्यपि रामायणं महाभारतं चेति अस्माकं प्राचीनतमे महाकाव्यद्वये धर्मार्थकामाः पुरुषार्थाभिधेया आसन्। वैदिकाः ऋषयस्तु पुरुषार्थचतुष्टये 'मोक्षः' इति परमपुरुषार्थमाहुः। चार्वाकभिन्नभारतीयदर्शनसम्प्रदायेषु अपि मोक्षः परमपुरुषार्थ इति स्वीकृतः। जैनदर्शने कर्मपुद्गलेभ्यः जीवात्मनः पूर्णतया विच्छेदः मोक्षो नाम - " कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः " १। दुःखात्यन्तिकी निवृत्तिः मुक्तिः 'निर्वाणम्' इत्यभिहितं बौद्धदर्शने - " निब्बानं परमं सुखम् " २। प्राचीनतमे सांख्ये 'कैवल्यम्' इत्यपरनामधेयं मोक्षतत्त्वम्। जगत् आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकनामकदुःखत्रयस्य आत्यन्तिकनिवृत्तिः मोक्षः परमपुरुषार्थोऽपवर्गो वा दर्शनेऽस्मिन् - " त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः " ३। प्रपञ्चसम्बन्धविलयः मोक्ष इति मीमांसायाम्। ४ दुःखात्यन्तविमोक्षः अपवर्गः मुक्तिर्वा समानतन्त्रे न्यायवैशेषिके। ५ आत्मनः स्वरूपानुभूतिः मोक्षोऽद्वैतवेदान्ते। ६ योगः समाधिः वा सर्वचित्तवृत्तीनां सम्पूर्णः निरोधः, चित्तस्य स्वकारणे लयः, प्रकृतिवन्धनत्यागाच्च मुक्तपुरुषस्य मोक्षः कैवल्यप्राप्तिरिति योगदर्शने। ७ अतः भारतीयदर्शनं मोक्षदर्शनमिति स्वीकृतम्। परमतत्त्वज्ञानेन आत्यन्तिकः दुःखविनाशः मोक्षप्राप्तिर्वा व्याख्यातः एषु दर्शनेषु। कवेर्सृजनं काव्यं रम्यमर्थयुतमसीमानन्दप्रदायकं चिरप्रशान्तिविधायकमिति च। काव्ये दार्शनिकचेतनायाः सूत्रपातः वैदिकसाहित्यमिति। अथ उपनिषद्रामायणमहाभारतपुराणधर्मशास्त्रस्मृतिशास्त्रवैद्वैतजैनपरम्परादिषु क्रमेण दार्शनिकभावसमृद्धकाव्यानि दर्शितानि सन्ति। संस्कृतमहाकाव्यानि अपि दार्शनिकतत्त्वसम्पृक्तानि भवन्ति। मानवजीवनस्य परमार्थः परमलक्ष्यञ्च मोक्षप्राप्तिरिति भारतीयदर्शनदिशा महाकवीनामनन्यप्रतिभया वर्णनानैपुण्येन च प्रतिभासितः संस्कृतमहाकाव्येषु।

कुमारसम्भवे मोक्षतत्त्वम् -

महाकविकालिदासप्रणीतस्य सप्तदशसर्गात्मकस्य कुमारसम्भवमिति महाकाव्यस्य द्वितीयसर्गान्तर्भूते त्रयोदशतमे श्लोके पण्डिताः

भगवन्तं ब्रह्माणं पुरुषार्थप्रवर्तिनीं त्रिगुणात्मिकां प्रकृतिमेकत्रय साक्षिस्वरूपकूटस्थपुरुषमुभयमेव स्तुतवन्तः। ब्रह्मणि प्रकृतिपुरुषयोरभेदग्रहणं मोक्षतत्त्वस्य निदर्शनम्।

" त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम्। तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः॥ कु.स.२/१३ ॥ " ८

सत्त्वरजस्तमसां त्रिगुणानां साम्यावस्था मूलप्रकृतिः पञ्चभूतप्रधानं पुरुषार्थप्रवर्तिनी तथा पुरुषस्य भोगापवर्गरूपप्रयोजनसाधिका भूत्वा स्वयं निवर्त्तते। प्रकृतेर्कृतृत्वे सत्यपि त्रिगुणरहित उदासीनः पुरुषः कर्तृसंयोगात् कर्ता इव इति। अर्थात् सांख्यस्वीकृतेषु पञ्चविंशतितत्त्वेषु प्रकृतिः पुरुषश्चेति प्रधानतत्त्वद्वयस्य संयोगेन संसारबन्धः वियोगेन मोक्षश्चेति। विशुद्धकेवलज्ञानेन तत्त्वाभ्यासाद्वा व्याक्ताव्यक्तज्ञानां विभागात् कैवल्यं मोक्षलाभो वा सम्भवतीति कपिलप्रणीते सांख्ये। ९

रघुवंशे मोक्षतत्त्वम् -

ऊनविंशतिसर्गात्मके कालिदासीयामरकृतौ रघुवंशे सूर्यकूलीया ऊनत्रिंशत्संख्यकाः नृपाः वर्णिता आसन्। अष्टमसर्गे दृश्यते यत्, स्थिरकर्मा नवनृपः अजः फलसिद्धिपर्यन्तं न कर्मणः निवृत्तः, स्थिरधी रघुश्च अपि परमात्मदर्शनात् योगविधेः न विरत आसीत्। एवमुभयो राजानौ अभ्युदयमोक्षरूपमात्मसिद्धिं प्राप्तवन्तौ। अथ रघुः कतिपयवर्षाणि गमयित्वा योगेन समाधिना च मायातीतमव्ययपरमपुरुषं परमात्मानं प्राप्त इति।

" अथ काश्चिदजव्यपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः।

तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः॥ र.व.८/२४ ॥ " १०

योगसमाधिना जीवात्मापरमात्मनोः योगस्तथा संयोगोऽत्र प्रदर्शितः। आचार्यः पतञ्जलिः योगशब्दार्थं समाधिरिति कृतवान्। योगसाधनया सर्वेषां चित्तवृत्तीनां पूर्णतया निरोधे सति भोगापवर्गरूपपुरुषार्थस्य समाप्तौ कार्यकारणात्मगुणानामात्यन्तिके लये पुनः बुद्धिसत्त्वाऽनभिसम्बन्धात् पुरुषस्य विवेकख्यातिलाभः। अथ विवेकख्यातेर्निर्मुखावस्थायां चित्तिशक्तिस्तथा चैतन्यस्वरूपपुरुषस्य स्वरूपप्रतिष्ठा कैवल्यमिति योगदर्शने। ११ तदा पुरुषस्य परवैराग्योदय इत्यसम्प्रज्ञातसमाधिः। नृपतेः रघोः योगसमाधिना कैवल्यप्राप्तिः वर्णितः श्लोकेनानेन।

किरातार्जुनीय-महाकाव्ये मोक्षतत्त्वम् -

कालिदासोत्तरकाले अष्टादशसर्गात्मक-किरातार्जुनीयमिति महाकाव्ये अस्माकं परमपुरुषार्थमोक्षप्राप्तेरुपायस्वरूपः क्रियायोगः वन्दितः महाकविभारविना। अष्टादशतमसर्गस्थे चतुर्विंशतितमे श्लोके, तापससिद्धः तृतीयपाण्डवोऽर्जुनः प्रसन्नचेतसा प्रणम्य भगवन्तं शङ्करं स्तौति यत्, जन्मदुःखमनुभवन्तः पुरुषाः मोक्षार्थं सेवन्ते भगवन्तमानतेभ्यस्तु निःसङ्गः शङ्करः प्रददाति यत्फलं तत्केवलं कारुण्यमिति, न भगवतः स्वकार्यम्। ईश्वरे प्रीतिमान् शुद्धं मुक्तिपदं लभते, ईश्वरविमुखः च दुर्गतिं प्राप्नोति। भक्ताभक्तयोः दुस्तरेयं निमित्तशक्तिः, क्वचित्तु भगवतः चित्तविभेदः नास्तीति षड्विंशतितमश्लोके। टीकाकारः मल्लिनाथः प्राह, ' मुक्तिः कैवल्यं निर्वाण ' इति। स्वकर्मणा एव मानवस्योत्तरणम् अवतरणञ्चेति। १२ अर्जुन उवाच, विशुद्धतत्त्वाभ्यासमन्तरेणापि देवादिदेवस्य दाक्षिण्यमूर्त्तिं तत्त्वतोऽविदित्वापि रागद्वेषिपुरुषेण भक्तिपूर्वकभगवत्स्मरणं संसारविमुक्तये मोक्षाय वा सम्भवतीति सप्तविंशतितमश्लोके। सम्यक् प्रेक्ष्य विमृश्य सम्यक् ज्ञात्वा च आचरणीयकर्तव्यानि विधाय मनुष्यः मुक्तिपदं लभते। भगवत्सन्दर्शनेन सम्यक् ज्ञानमीश्वरोपासनया च सम्यगाचरणमिति अष्टविंशतितमश्लोके -

" संसेवन्ते दानशीला विमुक्त्यै सम्पश्यन्तो जन्मदुःखं पुमांसः।

यन्निःसङ्गस्त्वं फलस्यानतेभ्यस्तत्कारुण्यं केवलं न स्वकार्यम्॥ किरात. १८/२४ ॥

ब्रजति शुचि पदं त्वयि प्रीतिमान्प्रतिहतमतिरेति घोरं गतिम्।

इयमनघ निमित्तशक्तिः परा तव वरद न चित्तभेदः क्वचित्॥ किरात. १८/२६ ॥

दक्षिणां प्रणतदक्षिण मूर्तिं तत्त्वतः शिवकरीमविदित्वा।

रागिणापि विहिता तव भक्त्या संस्मृतिर्भव भवत्यभवाय॥ किरात. १८/२७ ॥

दृष्ट्वा दृश्यान्याचरणीयानि विधाय प्रेक्षाकारी याति पदं मुक्तमपायैः।

सम्यग्दृष्टिस्तस्य परं पश्यति यस्त्वां यश्चोपास्ते साधु विधेयं स विधत्ते॥ किरात. १८/२८ ॥ " १३

योगस्वीकृतमीश्वरतत्त्वमत्र सुप्रतिष्ठितम्। अविद्यादिक्लेश-धर्माधर्मकर्म-तत्फलविपाक-तदनुकूलावासनाशयैः कालत्रयेऽपि न संस्पृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः नित्यमुक्तः शुद्धः सर्वज्ञश्च। ईश्वरप्रणिधानेन विशेषभक्तिपूर्वकभगवत्साधनेन वा पुरुषस्य सिद्धिलाभो भवति। तपस्या स्वाध्यायः ईश्वरप्रणिधानमिति च एकत्र क्रियायोगः, येनाभ्यासेन निरन्तरं योगिन आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः मोक्षप्राप्तिर्वा सम्भवति। १४ महाकाव्ये भगवद्भक्तिस्तथा क्रियायोगसाधना श्रेष्ठमोक्षमार्गस्वरूप इति समाहृतः।

शिशुपालवधे मोक्षतत्त्वम् -

कालिदासोत्तरकविषु महाकविमाधविरचिते विंशतिसर्गात्मके शिशुपालवधमहाकाव्ये चतुर्थसर्गस्थः पञ्चपञ्चाशत्तमश्लोकः मोक्षतत्त्वस्य सर्वोत्तमं निदर्शनम्। रैवतकपर्वतवर्णनायां सांख्यीयमुक्ति-योगसमाधयोरेकत्रमुल्लेखोऽत्र। महाकविनोक्तम्, रैवतकनामके अद्रौ समाधिभृतयोगिनः मैत्र्यादिचित्तवृत्तीनभिज्ञाय अविद्यादिपञ्चक्लेशान् विनश्य सवीजसमाधिलब्धः प्रकृतिपुरुषविवेकख्यातिमधिगम्य तामपि च निरुध्य स्वप्रकाशतयावस्थातुमिच्छन्तीति -

" मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय क्लेशप्रहाणमिह लब्धसवीजयोगाः।

ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाधिगम्य वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो न रोद्धुम्॥ शिशु. ४/५५ ॥ " १५

अयं पर्वतः मोक्षसाधनक्षेत्रमिति सूचितम्। अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशेति पञ्च विपर्ययास्तथा भ्रमात्मकज्ञानानि संसारदुःखहेतवस्तस्मादविद्यादिपञ्चक्लेशान् समुच्छेत्तुं प्रथमं सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयेषु मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां भावनया चित्तप्रसादनं तथा राजसतामसवृत्तिद्वयमवरुध्य सात्त्विकवृत्तेरुदयः प्रसन्नचित्तस्य एकाग्रभूमौ स्थितिपदप्राप्तिश्च भवति। क्षिप्तमूढविक्षिप्तैकाग्रनिरुद्धेति पञ्चचित्तभूमिषु एकाग्रनिरुद्धभूमिद्वयमनुकूलं योगसाधने। एकाग्रभूमौ सात्त्विकवृत्तेर्प्रकाशकत्वात् वीजेन विवेकख्यात्यग्रहणेन सम्प्रज्ञातयोगः सवीजसमाधिर्वा जायते। निरन्तरं दृढयोगसाधनया सम्प्रज्ञातयोगं निरुध्य सर्वचित्तवृत्तीनवरुध्य योगी निर्वीजसमाधिं लभते। निर्वीजनिरोधसंस्कारेण मुक्तयोगिनः कैवल्यलाभः मुक्तिर्वा सम्भवति। योगशास्त्रीयसमाधिद्वयमत्रातिसुन्दरेण प्रतिभासितम्। १६ सत्त्वपुरुषान्यता तथा प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नत्वं विवेकज्ञानमविद्याविनाशकं पुनोऽप्रसवहेतुत्वाच्च दुःखात्यन्तिकनिवृत्तिः सांख्यीयमुक्तिः कैवल्यं वा जीवन्मुक्तिः विदेहमुक्तिः चेति द्विविधः। पूर्णतया तत्त्वज्ञानाभ्यासेन सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययस्तथा विशुद्धविवेकख्यातिः भवति। प्रकृतिपुरुषयोर्भेदाग्रहणात् वन्धः भेदग्रहणात् मुक्तिरिति। सम्यग्ज्ञानान्याधिगम्य तु तत्क्षणान्न मुक्तिः। धृतशरीरः तत्त्वज्ञानी प्रारब्धकर्मसंस्कारवशेन क्षणकालमवतिष्ठतीति जीवन्मुक्तिः। शरीरात्मनोर्भिन्नत्वमधिगम्य प्रारब्धकर्मक्षये देहविनाशप्राप्ते पुरुषार्थप्रवर्त्तिनिप्रकृतिविनिवृत्तौ तत्त्वज्ञपुरुषस्य ऐकान्तिकमात्यन्तिकमित्युभयकैवल्यप्राप्तिः विदेहमुक्तिरिति प्रकृता मुक्तिः सांख्यदर्शने। १७ भारतीयदर्शनेषु सांख्ययोगयोर्समानतन्त्रत्वमत्र मोक्षतत्त्वालोके प्रमाणितं कविमाधेन।

नैषधचरिते मोक्षतत्त्वम् -

कालिदासोत्तरकाले संस्कृतमहाकाव्येतिहासे द्वाविंशतिसर्गात्मकस्य नैषधचरितस्य एकविंशतितमसर्गे सम्प्रज्ञातसमाधेर्निर्देशनं प्रदीयते महाकविना श्रीहर्षेण। अष्टादशशततमे श्लोके निषधाधिपतिनलः श्रीहरये स्वभावनामुत्सर्गीकृत्य सम्प्रज्ञातसमाधौ स्थिरीभूतवान्। अभिधानेनावलोकितविष्णौ प्रीतिभक्तिसदृशानि आचरणीयानि राज्ञा। श्रीहरिमुदिश्य बहुविधं स्तुत्यनन्तरमभिध्येयदेवस्वरूपमुपलब्धुं नृपः ध्यानारूढ आसीत् -

" इत्युदीर्य स हरि प्रति सम्प्रज्ञातवासिततमः समपादि।

भावनावलविलोकितविष्णौ प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिष्युः॥ नैषध. २१/११८॥ "

ध्यानासीनः राजा सम्प्रज्ञातसमाधिनिष्ठयोगी इव उपमितोऽत्र। योगदर्शने सर्वचित्तवृत्तीनां पूर्णाङ्गतया निरोधः योगर्नाम समाधिर्वा सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्चेति द्विविधः। ध्येयवस्तुना सह चित्तस्य प्रत्ययैकतानता अभिध्येयेश्वरे चित्तलयः वा ध्यानम्। ध्यानमेव यदा ध्येयमात्रनिर्भासं ज्ञानात्मकस्वभावशून्यमिव भवति तदा ध्येयस्वभावावेशात् समाधिरित्याख्यायते। चित्तैकाग्रभूमौ वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमत्वाद् सालम्बनाः सम्प्रज्ञातसमाधयः। चित्तवृत्तेः स्थूलालम्बनाभोगः वितर्कः, सूक्ष्मालम्बनाभोगः विचारः, ह्लादविषयकसमाधिप्रज्ञा आनन्दः, एकात्मिका बुद्धिर्वा अस्मिता चेति। प्रथमः सवितर्कः, द्वितीयः सविचारः, तृतीयः सानन्दः, चतुर्थोऽस्मितानन्दविहीनसमाधि इति। ध्येयविषयकविस्पष्टज्ञानस्य अलोपस्तथा प्रकृष्टेन विज्ञातः सम्प्रज्ञातः नाम। एतच्चतुर्विधभिन्नमीश्वरप्रणिधानेनापि योगिनः समाधिलाभः मोक्षप्राप्तिश्चेति सम्भवतीति योगदर्शने व्यासभाष्ये। १८ ध्याताध्येयवस्तुनोः तादात्म्यसम्बन्धोऽस्मिन् समाधौ। योगसमाधेरपूर्वचित्रमुपस्थापितं महाकाव्येऽस्मिन्।

उपसंहारः -

अथान्तिमे उच्यते, मोक्षतत्त्वविषयकः सांख्ययोगसिद्धान्तः समादृतः संस्कृतमहाकाव्येषु। भारतीयदर्शने समानतन्त्र-सांख्ययोगदर्शनद्वयस्य मोक्षतत्त्वसिद्धान्तः कैवल्यनामधेयः। आलोचितेषु पञ्चमहाकाव्येषु दृश्यते यत्, कैवल्यवस्थायां दुःखात्यन्तिकनिवृत्तिः, सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययः बुद्धादिभ्यः पूर्णविच्छेदतया पुरुषस्य ज्ञानरहितावस्था वा, स्वरूपप्रतिष्ठा तथा आत्मनोऽपरोक्षानुभूतिः चेति सञ्जायन्ते। सांख्यदर्शनं मूलतः तत्त्वदर्शनम्। अस्य व्यवहारिकप्रयोगत्वाद् योगदर्शनाविर्भावः। आत्मतत्त्वज्ञानलाभाय क्रियायोगस्य माहात्म्यं सुप्रतिष्ठितमत्र। अतः योगदर्शनं मोक्षाभिलाषीदर्शनम् इत्यभिहितमस्ति। सांख्यदर्शनात् विशुद्धतत्त्वज्ञानाभ्यासेन योगदर्शनात् योगसाधनया वैराग्यविवेकज्ञानलाभेन च मानवजीवनस्य परममोक्षपदप्राप्तिः कैवल्यलाभो वा सम्भवतीति नास्ति संशयः। संस्कृतमहाकाव्येषु कैवल्यतत्त्वं सांख्ययोगसिद्धान्तज्योतिभिः सुवर्धितमिति।

पादटिप्पण्यः -

१. तत्त्वार्थसूत्रम् - ८/३
२. धम्मपद - १८
३. सांख्यसूत्रम् - १/१
४. शास्त्रदीपिका, सम्पा. झोपाख्यः धर्मदत्तः, पृष्ठाङ्कः १२५
५. न्यायसूत्रम् - १/१/२२,
६. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, सम्पा. हनुमानदासषड्भाषी, पृष्ठाङ्कः ५४
७. योगसूत्रम् - ४/३४,

८. कुमारसम्भवम्, सम्पा. श्रीप्रद्युम्नपाण्डेयः, पृष्ठाङ्कः ३९
९. सांख्यकारिका - ५९
१०. रघुवंशम्, सम्पा. ड.श्रीकृष्णमणित्रिपाठी, पृष्ठाङ्कः २४६
११. योगसूत्रम् - १/३, १/२९, ४/३४
१२. किरातार्जुनीयम्, सम्पा. श्रीवदरीनारायणमिश्रः, पृष्ठाङ्कः ५२४, ५२५
१३. किरातार्जुनीयम्, सम्पा. श्रीवदरीनारायणमिश्रः, पृष्ठाङ्कः ५२३, ५२४, ५२५
१४. योगसूत्रम् - १/२३, १/२४, १/२५, १/२६, २/१५
१५. शिशुपालवधम्, सम्पा. श्रीपण्डितहरगोविन्दशास्त्री, पृष्ठाङ्कः २०४
१६. योगभाष्यम् - १/१, योगसूत्रम् - १/३३, २/२६
१७. सांख्यसूत्रम् - ६७, ६८
१८. योगसूत्रम् - ३/३, १/१७, १/२३

ग्रन्थसूची -

१. ईश्वरकृष्णः, सांख्यकारिका. सम्पा. अशोककुमारवन्द्योपाध्यायः. कलिकाता. संस्कृतपुस्तकभाण्डारः. १४१४. मुद्रितम्
२. उमास्वाति, तत्त्वार्थसूत्रम्. सम्पा. सुखलाल-संधवी, पार्श्वनाथ-विद्यापीङ्ग. वाराणसी. २००७. मुद्रितम्
३. कालिदासः, कुमारसम्भवम्. सम्पा. श्रीप्रद्युम्नपाण्डेयः. वाराणसी. चौखम्बाविद्याभवन. २०१९. मुद्रितम्
४. कालिदासः, रघुवंशम्. सम्पा. ड.श्रीकृष्णमणित्रिपाठी. वाराणसी. चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशन. २०२२. मुद्रितम्
५. धम्मपद. सम्पा. ड.सत्यप्रकाशशर्मा. साहित्यभण्डार. मेरङ्ग
६. न्यायदर्शनम्. सम्पा. उदयनारायणसिंहः. चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान. दिल्ली. २००४. मुद्रितम्
७. पातञ्जलयोगदर्शनम्. सम्पा. स्वामीभर्गानन्दः. कलिकाता. उद्बोधनकार्यालय. २०२०. मुद्रितम्
८. भारविः, किरातार्जुनीयम्. सम्पा. श्रीवदरीनारायणमिश्रः. वाराणसी. २०२०. मुद्रितम्
९. माघः, शिशुपालवधम्. सम्पा. श्रीपण्डितहरगोविन्दशास्त्री. वाराणसी. चौखम्बाविद्याभवन. २०२१. मुद्रितम्
१०. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्. सम्पा. श्रीहनुमानदासषट्ठास्त्री. वाराणसी. चौखम्बाविद्याभवन. १९८२. मुद्रितम्
११. शास्त्रदीपिका. सम्पा. झोपाख्यः धर्मदत्तः. चौखम्बा-कृष्णदास-अकादेमी. वाराणसी. २००३. मुद्रितम्
१२. श्रीहर्षः, नैषधचरितम्. सम्पा. श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यः. कलिकाता. संस्कृतबुकडिपो. २०१५. मुद्रितम्

नारियों की शिक्षा विमर्श : स्मृतिग्रन्थों तथा अद्यतन सामाजिक परिप्रेक्ष्य में

Dr. Chakradhar Behera (Puducherry)

Professor & Supervisor

Department of Sanskrit

Pondicherry University

Puducherry-605014

Mob. No.-9443643358

E-mail : cdbehera24@gmail.com

Dr. Joydeep Nama Das

ICSSR Post-Doctoral Fellow

Department of Sanskrit

Pondicherry University

Puducherry-605014

Mob. No.-9609729048

E-mail : joydeepnamadas1990@gmail.com

शोधसंक्षेप-

शिक्षा मानवीय विचारों एवं व्यवहारों का एक सृजनात्मक संस्कार है और यदि यह संस्कार व्यापक स्तर पर मानव समाज को परिमार्जित नहीं करता तो समाज एवं देश के नागरिकों अर्थात् स्त्री-पुरुषों की विशाल संख्या मानवता के उच्चतर गुणों से वञ्चित रहेता। ऐसी स्थिति में मानव समाज हीनतर समाज होता। अतः बहुत कुछ आदिम युग की बर्बरता से ग्रस्त, पूरी तरह अव्यवस्थित और विखण्डित शिक्षा के अभाव में विकसित राष्ट्र देश के स्थायित्व एवं प्रगति की आशा कैसे की जा सकती है?

हमारे पूर्वज शिक्षा के प्रति जागरूक थे और अत्यन्त अल्प साधनों में शिक्षा का प्रचार-प्रसार के अनेक लोकप्रिय उपाय करके अपने समकालीन समाज में चेतना के प्राण फूंकते रहे। प्राचीन गुरुकुल एवं ऋषियों के आश्रम के माध्यम से बालकों का उपनयन संस्कार करके बालकों की शिक्षा की सुनियोजित व्यवस्था था। अब प्रश्न यह उठता है कि क्या नारियों की शिक्षाके प्रति भी समाज में इतनी ही जागरूकता थी? इन्हींविषयकोध्यानमेंरखकरवर्तमानशोधप्रारूपकाचयनकियागयाहै।

बीजशब्द- नारी, शिक्षा, समाज, अधिकार, अधिनियम।

ऋग्वैदिक काल में कन्याओं को पुत्रों जैसा ही शैक्षणिक अधिकार, तप करने का अधिकार एवं उपनयन संस्कार का अधिकार प्राप्त था। पिता विदुषी एवं योग्य कन्या प्राप्ति के लिए धार्मिक कृत्यों का अनुष्ठान करते थे। कन्या ब्रह्मचर्य जीवन व्यतीत करती थी तथा छात्राओं के दो वर्ग थे-

‘ब्रह्मवादिनी’ तथा ‘सद्योद्वाहा’। ब्रह्मवादिनी आजीवन धर्म तथा दर्शन की अध्येता थी तथा द्वितीय सद्योद्वाहा अपने विवाह के समय तक ही अध्ययन करती थी।

ऋग्वेद¹ में अनेक ऐसी नारियों के नाम मिलते हैं जो विदुषी तथा दार्शनिक थीं और उन्होंने कोई ऋचाओं की रचना भी की थी। जैसे विश्ववारा को ब्रह्मवादिनी तथा मन्त्रद्रष्ट्री कहा गया है, जिसने ऋग्वेद में एक सूक्त की रचना की थी। घोषा, लोपामुद्रा, शाश्वती, अपाला, इद्राणी, सिक्ता आदि विदुषी स्त्रियों के नाम भी प्राप्त होते हैं। वैदिक युग में जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में नारियों का महान् योगदान था। ऋग्वेद के अनुसार वह पति के साथ मिलकर गृह के याज्ञिक कार्य सम्पन्न करती थी।

परन्तु स्मृतिकालीन शिक्षा मानवशास्त्र के प्रथम व्याख्याता आचार्य मनु और उन के पश्चात् आचार्य याज्ञवल्क्य आदि के द्वारा मानव जीवन के विभिन्न पक्षों की व्याख्या करने वाले अन्यधर्मशास्त्रों की रचना हुई है। मनु कन्या के प्रति सर्वाधिक उदारचेता है, उन्होंने कन्या के लिए समाज में सर्वोत्तम सामान्य स्थान विनिश्चित किया है। यद्यपि मनुस्मृति में कन्या साम्प्रतिक उत्तराधिकारियों की तालिका के अन्तर्गत नामित नहीं है, तथापि उसकी स्थिति अत्यन्त सम्माननीय है। अन्य किसी भी हिन्दू धर्मशास्त्र में कन्या की वैधानिक स्थिति इतनी संवेदनशीलता के साथ नहीं पारिभाषितकी गयी है जितनी यहाँ। मनु कन्या के अतिरिक्त अन्य किसी भी विषय के विवेचन में

इतना भावुक नहीं हैं, क्षणभर के लिए कदाचित् वह विस्मृत कर बैठते हैं और उनका यह मत सर्वथा क्षम्य है। कन्या के प्रति अत्यधिक उदार विचार रखने वाले होकर भी शिक्षा के विषय में वह अपेक्षाकृत अनुदार प्रतीत होते हैं।

इस विषय में मनु ने भी उन्हें वेद आदि के अध्ययनार्थ अधिकृत नहीं किया, न तो उनको मन्त्रोच्चारण का ही अधिकार रहा है। किन्तु यह भी नहीं कि कन्याएं पूर्णतः अशिक्षित रखी जाय। उनके लिए शिक्षा की व्यवस्था सामान्यतः घर में हुआ करती थी। घर से दूर शास्त्रीय उच्च शिक्षा के निमित्त जाने की स्वतन्त्रता स्मृतिकाल में भी नहीं प्राप्त थी। उनके लिए केवल इतनी शिक्षा अनिवार्य थी कि विवाह के पश्चात् पति के यज्ञादि कार्यों में सहभागिनी² बन सके, दैनन्दिन अग्निहोत्र सम्पन्न कर सकें, अतिथियों के लिए सत्कार व्यवस्था करने की क्षमता हो। वह पति के शिष्यों की आदरणीया होती थी, शिष्य भी उनकी आज्ञा का पालन करते थे इससे प्रतीत होता है कि वह पूर्णतः शिक्षित तो होती थी।

मनुस्मृति से इतना तो स्पष्ट होता है कि कन्याएँ गृहकार्य सम्बन्धी सभी कार्यों में दक्षता प्राप्त करती थीं। गार्हस्थ्य जीवन का समग्र दायित्व (विवाह के पश्चात्) उनको ही वहन करना पड़ता था। कन्याओं को घर में रहकर जीविकोपार्जन के लिए लघु गृह उद्योगों में भी पूर्णतः शिक्षित प्रशिक्षित किया जाता था। वह सिलाई-बुनाई आदि की कलाओं में भली-भाँति प्रशिक्षण ग्रहण करती थीं। मनुने स्पष्टरूप से कहा है- पति के प्रवासी होने पर जीविका का प्रबन्ध करती हुई नियमों का पालन कर, जीवन यापन करें।³ यदि पति ने जीविका के लिए सारी व्यवस्थाएं प्रवास पर प्रस्थान से पूर्व नहीं किया है तो स्त्री का कर्तव्य है कि वह अनिन्दित शिल्पादि का सहारा लेकर जीविका चलाये। मनुस्मृति के व्याख्याकार मेधातिथिका कथन है- अपने कर्तव्य निर्वाह के लिए उन्हें अत्यधिक शिक्षित होना आवश्यक न था। पति की शिक्षा एवं उसका ज्ञान, उन्हें कर्तव्य निर्वहन में सहायक बनने के लिए पर्याप्त था। पति की शिक्षा एवं उसका ज्ञान उन्हें (स्त्रियों) कर्तव्य निर्वहन में सहायक बनने के लिए पर्याप्त था। क्योंकि पति का सान्निध्य उन्हें उपलब्ध रहता था।⁴ इसी का समर्थन "दी पोजीशन आफ वोमेन इन हिन्दू सिविलाइजेशन"⁵ किया गया है।

यह मनु हैं जिन्होंने सर्वप्रथम अविवाहित कन्या (पुत्री) का उल्लेख किया तथा कहा कि अविवाहित पुत्रियाँ ब्राह्मणों से भी अपेक्षाकृत विशेष सम्मान्या होती हैं।⁶ सच तो यह है कि मनु ने अन्यों की अपेक्षा आगे बढ़कर पुत्री के लिए विशेष संवेदना तथा स्नेहार्दा होने का उद्घोष किया है।⁷ उनके अनुसार श्राद्ध के अवसर पर तो पुत्रियों को विशेष रूप से आमन्त्रित तथा बहुमूल्य वस्तुओं द्वारा सन्तुष्ट करना चाहिए।⁸ मनु कन्या के विनिमय में धन लेना उपपातकों की कोटि में परिगणित करते हैं।⁹ उनका कहना है ऐसे किसी पिता को जो किञ्चिदपि नियमादि से अवगत है अर्थलिप्सावशात् अपनी कन्या के लिए आनुतोषिक रूप धन नहीं स्वीकारना चाहिए। ऐसा करना कन्या विक्रय है।¹⁰ उन्होंने यहाँ तक व्यवस्था दी है कि, यहाँ तक कि एक शूद्र भी यदि किसी प्रकार वैवाहिक शुल्क ग्रहण करें तो प्रकारान्तर से वह कन्या विक्रय दोष का भागी है।¹¹

शिक्षा में पक्षपात हेतु स्त्री और पुरुष परस्पर सम्पूरक है, इस धारणा की भी कदाचित् अवहेलना हुई। स्त्री समाज की प्रतिष्ठा पर आघात के अवसर आये। उसे एक मात्र गार्हस्थ्य जीवन की निर्वाहिका सीमित करने का प्रयास किया गया। वह सफल गृहिणी हो सके, इस हेतु तो नृत्य, गान, सिलाई, कृषि एवं गौ दोहन आदि कार्यों में होने के अवसर दिये जाते थे, परन्तु वेदादि के अध्ययन से प्रायः उन्हें वञ्चित रखा जाता था। यद्यपि मंत्रद्रष्ट्री तथा ब्रह्मज्ञान पण्डिता कुछ नारियाँ अवश्य प्रख्यात हुई, तथापि उन्हें कृषियों, ब्रह्मज्ञानियों की कोटि में स्वीकृति नहीं दी गयी। विदुषी नारियों में गार्गी, मैत्रेयी आदि का नामोल्लेख है। महाविदुषी गार्गी एवं महर्षि याज्ञवल्क्य का शास्त्रीय विवाद इस तथ्य का द्योतक है कि गार्गी ने ब्रह्मविद्या का पूर्णतः मनन किया था।¹² संस्कारों का भी धार्मिक महत्त्व प्राचीन काल से रहा है। ये एक प्रकार से बालक-बालिका के शरीर, मस्तिष्क तथा बुद्धि-विवेक को संयत और शुद्धि के निमित्त होते रहे हैं। इस कारण

मनु ने जातकर्म, चूडाकर्म एवं मौञ्जीबन्धन आदि संस्कार आवश्यक निर्दिष्ट करते हुए व्यवस्था दी- समस्त धार्मिक संस्कार, उचित समय पर कन्याओं के लिए भी उसकी शारीरिक शुद्धि की दृष्टि से सम्पादित किये जाने चाहिए, परन्तु पवित्र मन्त्रोंका (वैदिकमन्त्रों का) उच्चारण कन्याओं के संस्कार सम्पादन में नहीं कियाजाना चाहिए।¹³ वैदिक मन्त्रों के उच्चारण पर प्रतिबन्ध करने का कारण सम्भवतः उनके उच्चारणादि विषयक त्रुटियों की सम्भावना को ध्यान में रखकर किया गया हो, क्योंकि कन्याओं को ऐसे मन्त्रों का शुद्ध-शुद्ध उच्चारण अभ्यास करने के लिए समुचित समय नहीं मिल पाता था। साथ ही कन्याओं का शारीरिक वैशिष्ट्य तथा बौद्धिक विकास का स्तर भी एतदर्थ बाधक रहा है।¹⁴ मनु सामाजिक संस्कृति में कन्याओं के मान-प्रतिष्ठा में कथमपि आघात नहीं होने देना चाहते, इसलिए सभी संस्कारों की अनिवार्यता कन्याओं के लिए प्रतिपादित थी। याज्ञवल्क्य (1 / 16 एवं 133) तथा अन्य स्मृतियों में यज्ञोपवीत को 'ब्रह्मसूत्र' कहा है।

क्या स्त्रियों का उपनयन होता था? क्या वे यज्ञोपवीत धारण करती थी ? इस विषय में स्मृति चन्द्रिकामें उद्धृत हारीतधर्मसूत्र तथा अन्य निबन्धों में निम्न बातें कही गयी हैं- स्त्रियों के दो प्रकार थे, (1) ब्रह्मवादिनी (ज्ञानिनी) (2) सद्योवधू (जो सीधे विवाह कर लेती है)। इनमें ब्रह्मवादिनी को उपनयन करना, अग्निसेवा करना, वेदाध्ययन करना, अपने गृह में ही भिक्षाटन करना पड़ता था। किन्तु सद्योवधुओं का विवाह के समय केवल उपनयन कर दिया जाता था।¹⁵ गोभिलगृहसूत्र¹⁶ में लड़कियों को उपनयन के प्रतीक के रूप में यज्ञोपवीत धारण करना पड़ता था। (क) आश्वलायन गृह्यसूत्र¹⁷में एवं हारीत ने व्यवस्था दी है कि मासिक धर्म चालू होने के पूर्व ही स्त्रियों का समावर्तन हो जाना चाहिए। अतः स्पष्ट है कि ब्रह्मवादिनी नारियों का उपनयन गर्भाधान के आठवें वर्ष होता था, वे वेदाध्ययन करती थीं और उनका छात्रा जीवन रजस्वला होने के (युवा हो जाने के) पूर्व समाप्त हो जाता था।

यम ने लिखा है कि- प्राचीन काल में मूञ्ज की मेखला बान्धना (उपनयन) नारियों के लिए भी एक नियम था, उन्हें वेद पढ़ाया जाता था, वे सावित्री (गायत्री) का उच्चारण करती थीं, उन्हें उनके पिता, चाचा या भाई पढ़ा सकते थे, अन्य कोई बाहरी पुरुष नहीं पढ़ा सकता था ये गृह में ही भिक्षा माङ्ग सकती थी, उन्हें मृगचर्म, वल्कल वसन नहीं पहनना पड़ता था और न वे जटाएं रखती थीं।¹⁸धर्मसूत्र प्रणेताओं के सदृशमनु ने भी करना उचित स्वीकार किया है, इसके विवाह संस्कार द्वारा उस संस्कार (उपनयन की) की सम्पूर्ति हो जाने को धर्म विहित कहा है- स्त्रियों के लिए वैवाहिक संस्कार ही वैदिक संस्कार अर्थात् उपनयन हैं, पति सेवा ही गुरुकुल निवास (वेदादि का अध्ययन) तथा गृहकार्य सम्पादन (गार्हस्थ्य धर्म का निर्वहन) ही अग्निहोत्र कर्म है।¹⁹ मनुस्मृति के अध्याय 2/67 पर टिप्पणी करते हुए व्याख्याकार मेधातिथि ने और अधिक स्पष्टतः पुष्टि की है-कन्याओं के लिए उपनयन के विकल्प स्वरूप वैवाहिक संस्कार विनिश्चित है, इस स्थिति में उपनयन उनके लिए अनिवार्य नहीं है, यह प्रयोजन विवाह संस्कार के सम्पादन द्वारा पूर्ण हो जाता है। जब स्त्री पति सेवारत हो जाती है तो गुरुकुल में गुरु साविध्यवास का उसका प्रयोजन पूर्ण वह जो गार्हस्थ्य धर्म का निर्वाह करती है, उस माध्यम द्वारा प्रकारान्तर से वह अग्नि पूजन क्रिया भी सम्पादित करती ही है। कुल्लूकभट्टका अभिमत इस श्लोक की टिप्पणी में इसी प्रकार का अर्थबोध हमें कराता है— इस कारण विवाह से पूर्व अनिवार्यता, उसके स्थान पर विवाह का विधान हो जाने पर उससे निवृत्ति मिल जाती है।²⁰मेधातिथि ने इस विषय को आगे पुनः प्रतिपादित किया-उपनयन के स्थानापन्न स्वरूप विवाह संस्कार की मान्यता (वैधता) से कन्या (स्त्री) की शुद्धिकरणके पश्चात् सभी प्रयोजन पूर्ण हो जाते हैं जैसे उपनयन संस्कार के बाद बालक (पुरुष) के लिए श्रुति स्मृति के समस्त नियमों सभी धार्मिक परम्पराओं का बन्धन अनिवार्य हो जाता है, जिससे वह उस संस्कार से पूर्व सर्वथा स्वच्छन्द रहता था एवं धार्मिक अनुष्ठानों के सम्पादनार्थ अनधिकृत तथैव कन्याएं (स्त्रियाँ) भी विवाह से पूर्व धर्मक्रिया सम्पादनार्थ अनधिकृत और पूर्ण स्वतन्त्र रहती है, परन्तु विवाहित हो जाने पर श्रुति- स्मृति के समस्त नियमों से प्रतिबन्धित हो जाती हैं।

इस प्रकार स्पष्ट है कि कन्याओं के लिए विवाह संस्कार की वही अनिवार्यता तथा उपदायता प्रतीत होती है जो बालक के लिए उपनयन

संस्कार की थी। परन्तु अद्यतनभारत जैसे विकासशील देश में महिलाओं की शैक्षणिक स्थिति के विश्लेषण से यही निष्कर्ष निकाला जा सकता है कि आज भी शिक्षा में उच्च लिंगीय अन्तर बना हुआ है और शिक्षा के मामले में लड़कियाँ, लड़कों से काफी पीछे हैं। हालाँकि यह लिंगीय अन्तर पहले से काफी कम हुआ है। शिक्षा में उच्च लैंगिक अन्तर बने रहने के कारण निर्धनता भी है।

देश में काफी परिवार गरीबी रेखा से नीचे जीवन यापन कर रहे हैं। गरीबी की स्थिति में परिवार शिक्षा पर ध्यान केन्द्रित नहीं कर पाते। इसके साथ ही साथ सामाजिक-सांस्कृतिक विसंगतियाँ और - सामाजिक कुरीतियाँ आदि का बने रहना भी काफी हद तक जिम्मेवार है। इस कारण भी महिलाएँ शिक्षा व्यवस्था से जुड़ नहीं पाती और जुड़ती भी हैं तो दो चार जमात के बाद बीच में ही पढ़ाई छोड़ देती हैं। लोगों की परम्परागत व रुढ़िवादी मानसिकता, महिला शिक्षा को गैर जरूरी मानता है। चूँकि भारतीय समाज का स्वरूप ही पितृसत्तात्मक है। लोग लड़कियों की शिक्षा पर विशेष ध्यान देना आवश्यक नहीं समझते हैं; क्योंकि पुरुष प्रधान मानसिकता वाले परिवार में आज भी यह धारणा बनी हुई है कि लड़कियाँ पराया धन होती हैं, इसलिए उनकी शिक्षा पर खर्च करना लाभहीन होगा। लड़कियों पर घरेलू दायित्वों का बोझ, बाल विवाह, अधिक शिक्षित होने पर अधिक दहेज, शिक्षाके लिए लड़कियों को घर से दूर जाने पर सुरक्षा आदि कई कारण उन्हें पढ़ाने के प्रति अभिभावकों को हतोत्साहित करते हैं। आज भी बहुत से मुस्लिम परिवारों में और कई अंधविश्वासी, रुढ़िवादी हिन्दू परिवारों में लड़कियाँ पर्दा-प्रथा और बंदिशों के रहते पढ़ ही नहीं पाती या शिक्षा के उच्च स्तरों तक पहुँच ही नहीं पाती हैं। आज भी महिलाओं के विरुद्ध हिंसा आम बात है।

देश के पिछड़े, अनुसूचित जातियों तथा अल्पसंख्यकों के एक बड़े वर्ग की मानसिकता वर्तमान में भी परम्परावादी है जो कि इन वर्गों में महिला साक्षरता की राह में एक बड़ा अवरोध है। न्यून शैक्षणिक स्तर के कारण ही महिलाएँ स्वयं के स्वास्थ्य वे: प्रति जागरूक नहीं हो पाती और इसी कारण उनके कल्याण से सम्बंधित उपलब्ध सुविधाओं का ज्ञान उन्हें नहीं हो पाता। यद्यपि सभी शैक्षिक स्तरों पर लैंगिक असमानता आज भी विद्यमान है परन्तु स्त्रियों की स्वयं की साक्षरता दर व शैक्षिक स्तर में हुई प्रगति को उत्साहजनक माना जा सकता है। महिला शिक्षा का समुचित विकास न होने का एक मुख्य कारण प्रशासन का अभाव है।

महिलाओं की शिक्षा के विकास में अनेक प्रशासनिक कठिनाइयाँ तथा बाधाएँ अनुभव की जाती हैं। लगभग सभी राज्यों में महिला शिक्षा का प्रशासनिक भार भी पुरुष अधिकारियों पर है। पुरुष होने के कारण सम्भवतः वे न तो नारियों की विशिष्ट आवश्यकताओं को समझ पाते हैं और न ही नारी शिक्षा में विशेष रुचि लेते हैं। निरीक्षण कार्य भी औपचारिकता के निर्वाह तक सीमित रह जाता है। परिणामतः वे महिला शिक्षा के लिए उपर्युक्त कार्यक्रमों का निर्माण व क्रियान्वयन सफलतापूर्वक करने का प्रयास करेंगी तथा नारी शिक्षा के प्रसार में योगदान कर सकेंगी।

स्वतंत्रता के बाद गठित समितियाँ-

स्वतंत्रता प्राप्ति (1947) के बाद महिला शिक्षा को बढ़ावा देने के लिए सरकार द्वारा कई समितियों का गठन किया गया है, उनमें कुछ प्रमुख समितियों का विवरण इस प्रकार है-

(1) दुर्गाबाई देशमुख समिति-

महिला शिक्षा की समस्याओं तथा समाधानकरण के उपायों पर विचार विमर्श करने के लिए सन् 1958 में भारत सरकार ने दुर्गाबाई देशमुख की अध्यक्षता में राष्ट्रीय महिला शिक्षा समिति का गठन किया। इस समिति का प्रमुख कार्य नारी शिक्षा से सम्बन्धित विभिन्न समस्याओं का अध्ययन करके उनके समाधान हेतु सुझाव देना था। इस समिति के सुझाव को स्वीकारते हुए केन्द्रीय शिक्षा मंत्रालय ने सन् 1965 में राष्ट्रीय महिला शिक्षा परिषद् का गठन किया। इस परिषद् का प्रमुख कार्य लड़कियों व महिलाओं की शिक्षा से

सम्बन्धित समस्याओं के निवारण हेतु तथा महिला शिक्षा के प्रसार एवं उसमें सुधार हेतु नीतियों, कार्यक्रमों की प्राथमिकता से सम्बन्धित सुझाव देना है।

(2) हंसा मेहता समिति-

सन् 1962 में राष्ट्रीय महिला शिक्षा परिषद् ने विद्यालय स्तर पर बालिकाओं के पाठ्यक्रम में अन्तर होने अथवा नहीं होने की महत्वपूर्ण समस्या पर विचार करने हेतु श्री मति हंसा मेहता की अध्यक्षता में एक समिति का गठन किया गया। इस समिति ने विचार-विमर्श के उपरान्त सुझाव दिया कि विद्यालय स्तर पर बालक तथा बालिकाओं के पाठ्यक्रम में अन्तर नहीं होना चाहिए। अतः शिक्षा का सम्बन्ध व्यक्तिगत क्षमताओं, रुझानों तथा रूचियों से होना चाहिए न कि यौन भेद से। समिति ने यह भी कहा कि कोई भी ऐसा कदम नहीं उठाना चाहिए जो लड़के तथा लड़कियों के बीच विद्यमान वर्तमान अन्तर को बढ़ाए।

(3) कोठारी आयोग-

सन् 1964 में दौलत सिंह कोठारी वी अध्यक्षता में गठित शिक्षा आयोग, जिसने अपना प्रतिवेदन 1966 में दिया था, ने भी महिला शिक्षा की समस्या पर विचार किया तथा अपने सुझाव प्रस्तुत किये। कोठारी आयोग ने मानव संसाधनों के विकास, परिवारों की उन्नति तथा बालकों के चरित्र-निर्माण में पुरुषों की अपेक्षा महिलाओं की शिक्षा को अधिक महत्वपूर्ण स्वीकार किया तथा नारी शिक्षा के लगभग सभी पक्षों पर अपने विचार प्रस्तुत किये, जिनमें से कुछ प्रमुख सुझाव निम्नलिखित हैं- (क) लड़कियों की अनिवार्य शिक्षा हेतु अधिकाधिक प्रयास किये जायें, (ख) लड़कियों की उच्च शिक्षा को प्रोत्साहित किया जाय, (ग) लड़कियों के लिए अल्पकालिक शिक्षा तथा व्यावसायिक शिक्षा की व्यवस्था की जाये, (घ) नारी शिक्षा के मार्ग की बाधाओं को दूर करने के लिए ठोस कदम उठाये जायें, (ङ) नारी शिक्षा के संचालन के लिए केन्द्र तथा राज्य स्तर पर प्रशासनिक तंत्र का गठन किया जाय, (च) विवाहित महिलाओं के लिए अंशकालिक अथकाल शिक्षा तथा अविवाहित नारियों के लिए पूर्ण कालिक शिक्षा की व्यवस्था की जाये।

(4) राष्ट्रीय शिक्षा नीति-

सन् 1986 में घोषित नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति में नारियों की शिक्षा में व्यापक परिवर्तन लाने की संकल्पना की गई है। शिक्षा को नारियों के स्तर में मूलभूत परिवर्तन लाने के साधन के रूप में प्रयोग करने को कहा गया है। नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति में महिला शिक्षा से सम्बन्धित निम्न बातें सम्मिलित की गई हैं- पुनर्रचित पाठ्यक्रमों व पाठ्यपुस्तकों, अध्यापकों, नीति निर्धारकों व प्रशासकों के प्रशिक्षण व पुनश्चर्या कार्यक्रमों तथा शिक्षण संस्थाओं की सक्रिय सहभागिता के द्वारा नये मूल्यांकन के विकास को बढ़ावा दिया जायेगा, शिक्षण संस्थानों को महिला विकास के कार्यक्रमों को संचालित करने के लिए प्रोत्साहित किया जायेगा, विभिन्न स्तरों की व्यावसायिक, तकनीकी तथा कृत्रिम शिक्षा में नारियों की भागीदारी पर विशेष बल दिया जायेगा, यौन विभेद न करने की नीति को बढ़ावा दिया जायेगा।

महिला शिक्षा का कानूनी पक्ष-

संविधान की धारा 45 में प्राथमिक शिक्षा को सार्वभौमिक बनाने के उद्देश्य से निःशुल्क एवं अनिवार्य शिक्षा को राज्य का एक "नीति निर्देशक" सिद्धान्त घोषित किया गया है। महिलाओं को संवैधानिक अधिकार तो प्राप्त है पर उनके मार्ग में आने वाली कठिनाइयों को दूर कर उसे व्यवहारिक रूप में लागू किया जाय। अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा से सम्बंधित 93वें संविधान संशोधन अधिनियम, 2002 भी पारित किया गया। संविधान के अनुच्छेद 46 में शिक्षा की दृष्टि से अति पिछड़े हुए समाज के कमजोर वर्गों हेतु सरकार द्वारा शिक्षा की विशेष व्यवस्था करने का प्रावधान भी रखे गये हैं। इसके अतिरिक्त अनुच्छेद 28 के द्वारा देश भर में संचालित सार्वजनिक शिक्षा संस्थाओं में धार्मिक शिक्षा प्रतिबंधित की गई। अनुच्छेद 15 (3 व 4) में महिलाओं, बच्चों तथा सामाजिक व शैक्षणिक दृष्टि से पिछड़े वर्गों

पर किसी भी प्रकार की रोक न होने की व्यवस्था की गई है। संविधान के अनुच्छेद 246 में केन्द्र व राज्य सरकारों में शैक्षिक उत्तर दायित्वों तथा अधिकार क्षेत्रों का भी स्पष्ट विभाजन किया गया है। वर्ष 1976 तक शिक्षा संविधान की राज्य सूची में सम्मिलित थी, परन्तु 1976 में संविधान में किये गये 42वें संशोधन के मुताबिक शिक्षा को समवर्ती सूची में स्थानांतरित कर दिया गया। संविधान (93वाँ संशोधन) अधिनियम 2005 के माध्यम से अनुच्छेद 15(5) को जोड़कर कमजोर वर्गों, अनुसूचित जातियों, अनुसूचित जनजातियों तथा अन्य पिछड़े वर्ग के शैक्षिक उत्पादन के लिए शिक्षा को मौलिक अधिकार बनाया गया। लेकिन वास्तविकता तो यह है कि महिलाओं की अशिक्षा ही शिक्षा की लोक व्यापीकरण में सबसे बड़ी बाधा है।

निष्कर्षतः मानव समाज में महिला एवं पुरुष दोनों गाड़ी के दो पहिये के समान हैं। दोनों को विकास हेतु अधिकाधिक क्षेत्रों में लगभग समान रूप से अवसर भी प्राप्त हैं, पर हमारी सामाजिक व्यवस्था व परम्पराओं ने जन्म से ही लड़का व लड़की में भेद किया है। इसी कारण से लड़के-लड़कियों के पालन-पोषण, रहन-सहन, शिक्षा-दीक्षा व चिकित्सा सम्बन्धी सुविधाओं को उपलब्ध कराने में अधिकाधिक विभेद पाया जाता है। लड़के को जहाँ कुल दीपक, पारिवारिक समृद्धि, यश एवं प्रतिष्ठा का प्रतीक समझा जाता है वहीं लड़की पराई सम्पत्ति व देहेज आदि कारणों से बोझ व अभिशाप समझी जाती है। इसका मुख्य कारण महिलाओं में शिक्षा व साक्षरता का अभाव है। इस कारण से भारतीय सामाजिक स्वरूप व चेतना में जो अपेक्षित परिवर्तन होना चाहिए, वह नहीं हो पाया है। मानवीय संसाधन का पूर्ण विकास, बच्चों के चरित्र निर्माण व देश के बहुमुखी विकास के लिए महिला शिक्षा, पुरुषों की शिक्षा से अधिक उपयोगी है। इसी आधार पर महिला शिक्षा को विकास का आधार स्तम्भ माना गया है।

पादटिप्पणी-

1. ऋग्वेद, 1.72.5
2. गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः । असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनाः ॥ मनुस्मृतिः, 2.210
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् । गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ मनुस्मृतिः, 2.217
3. विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता । प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरर्गहितैः ॥ मनुस्मृतिः, 9.75
4. मेघातिथि की (मनुस्मृतिः 2/16) पर व्याख्या।
5. दी पोजीशन आफ वोमेन इन हिन्दू सिविलाइजेशन पृ.345
"For the performance of their duties, they do not stand in need of much education, their husband's education and earning was enough to help them in it, which in his company was always available to them."
6. सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणोगर्भिणीः स्त्रियः । अतिथिभ्योऽग्रण्वैतान्भोजयेद्विचारयन् ॥ मनुस्मृतिः, 3.114
7. मेघातिथि की टिप्पणी (मनुस्मृतिः, 3.114)
8. मातामहं मातुलं च स्वस्त्रीयं श्वसुरं गुरुम् । दौहित्रं विदतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ मनुस्मृतिः, 3.148
9. मनुस्मृतिः, 9.98
10. न कन्यायाः पिता विद्वान्गृहीयाच्छुल्कमण्वपि । गृहंश्छुल्कं हि लोभेन स्यान्नऽपत्यविक्रयी ॥ मनुस्मृतिः, 3.51
11. आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददन् । शुल्कं हि गृह्णन्कुरुते छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥ मनुस्मृतिः, 9.98
12. बृहदारण्यकोपनिषद् (3-6-1)

13. गार्भेर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः । वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ मनुस्मृतिः, 2.27
14. दी पोजीशन आफ वोमेन इन हिन्दू सिविलाइजेशन, पेज नं. 345
15. स्मृतिचन्द्रिका (भाग 1 पृ. 24 में उद्धृत) एवं संस्कारमयूख पृ. 402
- यंचु हारीतेनोक्तं द्विविधः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च। तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे च भिक्षार्चयति । सद्योवधूनां तु उपस्थिते विवाहे कथंचिदुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः कार्यः ।
16. गोभिल गृह्यसूत्र, 2.1.19
17. क. आश्वलायन गृह्यसूत्र, 3.8 ख. प्राग्रजसः समावर्तनम् इति हारीतोक्त्या । संस्कार प्रकाश पृ. 404
18. स्मृति चन्द्रिका (भाग 1 पृ. 24 उद्धृत। यमोपि। पुराकल्पे कुमारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते। अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥ पिता पितृव्यो भ्राता वा नैमनामध्यापयेत्परः स्वगृहे चैव कन्याया भैक्षार्चया विधीयते। वर्जयेदजिनं चीरं जटाधारणव च। (संस्कार प्रकाश पृ.402-403)
19. वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः । पतिसेवा गुरो वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥ मनुस्मृतिः, 2.67
20. तस्माद् विवाहादेः उपनयनस्थाने विधानादुपनयनादेः निवृत्तिः ॥ कुल्लूक भट्ट

संदर्भ-सूची

- उपनिषत् । ईशादि नौ उपनिषद् । गोरखपुर : गीताप्रेस, 2014।
- उपनिषत् । सम्पा. अतुल चन्द्र सेन। उपनिषद् अखण्ड संस्करण । कोलकाता: हरफ प्रकाशनी, 2013 ।
- उपाध्याय, बलदेव। पुराण-विमर्शः । वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन, 2015 ।
- ऋग्वेदसंहिता । सम्पा. भट्टाचार्य, श्रीपादशर्मा एवं दामोदरभट्ट सातबलेकर। ऋग्वेद-संहिता । औन्नः स्वाध्यायमण्डल प्रकाशन, 1940 ।
- ओझा, ए० एन० । भारत की सामाजिक समस्याएँ । नई दिल्ली : क्रॉनिकल पब्लि० प्रा० लि०, 2007 ।
- गुप्ता, सरोज कुमार। भारतीय नारी: कल आज और कल । नई दिल्ली : प्रकाशन संस्थान, 2007 ।
- दोषी, एस.एल. ऐन्ड पी.सी. जैन । भारतीय समाज । जयपुर : नेशनल पब्लिशिंग हाऊस, 2003 ।
- द्विवेदी, पारसनाथ। वैदिक साहित्य का इतिहास । वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, 2011 ।
- बृहदारण्यकोपनिषत् । बृहदारण्यकोपनिषद् सानुवाद शाङ्करभाष्यसहित । गोरखपुर: गीताप्रेस, वि.सं. 2074 ।
- मनु। मनुसंहिता । सम्पा. मानवेन्दु वन्दोपाध्याय। महर्षिमनुप्रणीत मनुसंहिता। कोलकाता: संस्कृत पुस्तक भाण्डार, 2016 ।
- मनु। मनुस्मृतिः । सम्पा. शिवराज कौण्डिन्यायन। ब्रह्मकृता मनुप्रोक्ता भृगुप्रचारिता मनुस्मृतिः । वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, 2007 ।
- मालवीय, राजीव । शिक्षा दर्शन एवं समाजशास्त्रीय पृष्ठभूमि । 2006 ।
- याज्ञवल्क्य। याज्ञवल्क्यस्मृतिः। सम्पा. केशव किशोर कश्यप। याज्ञवल्क्यस्मृतिः । वाराणसी: चौखम्बा कृष्णदास अकादेमी, 2009
- सिद्धान्तालङ्कार, सत्यव्रत। भारत की जनजातियां तथा संस्थाएं । देहरादून : विनयकृष्ण लखनपाल एण्ड कम्पनी, 1960 ।

ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಮಹತ್ವ

Dr. R. Shivakumaraswamy

Asst. Professor

Shri Rajarajeshwari Sanskrit College,

Sonda, Swarnavalli, Sirsi- 581336

Ph: 7353096127

Mail id: radhashivuswamy@gmail.com

ಪೀಠಿಕೆ :

ಸಂಸ್ಕೃತವು ವಿಶ್ವದಲ್ಲಿಯೇ ಪರಿಷ್ಕರಣೆಗೊಂಡ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾಷೆಯೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದೆ. ದೇವವಾಣೀ ಎಂದೇ ಖ್ಯಾತವಾದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಕಾವ್ಯಾರ್ಥಕಾರನಾದ ದಂಡಿಯು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಸಂಸ್ಕೃತಂ ನಾಮ ದೈವೀವಾಕ್ ಅನ್ವಾರವ್ಯಾತಾ ಮಹರ್ಷಿभिಃ ||¹

ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಹರ್ಷಿಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ದೇವವಾಕ್ಯ ಎಂದು ಸಂಭೋದಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೇವತೆಗಳು ವ್ಯವಹರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಯಾಸ್ಮಾಚಾರ್ಯರು ಪಾಣಿನಿ ಮತ್ತು ಮುಂತಾದ ಮಹರ್ಷಿಗಳಿಂದ ಅರ್ಥಹಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಭಾಷೆಯೇ ಸಂಸ್ಕೃತವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದ ರಚನೆಯು ವೇದ ಕಾಲದಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಸಾಗಿ ಬಂದಿದೆ. ಈ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ರಚನೆಗೊಂಡ ಕೃತಿಗಳು ರಚನಾ ಶೈಲಿ ವಿಷಯ ವಸ್ತುವಿನ ಆಯ್ಕೆ, ಅದನ್ನು ಪ್ರಸ್ತುತಪಡಿಸುವ ರೀತಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಎಲ್ಲಾ ಅಂಶಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಶ್ರೇಷ್ಠತೆಯನ್ನು ಮೆರೆದಿದೆ ಎಂಬುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ವಾಚ್ಯವು ವೇದಗಳು, ಪುರಾಣಗಳು, ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳು, ಅರಣ್ಯಕಗಳು ಮತ್ತು ಉಪನಿಷದ್‌ಗಳು, ವೇದಾಂಗಗಳು, ಹಲವು ಪ್ರಕಾರದ ಕಾವ್ಯಗಳು, ವೇದಾಂತ, ವ್ಯಾಕರಣ ನಾಟಕಗಳು ಮತ್ತು ಸುಭಾಷಿತಗಳು, ಹೀಗೆ ಅನೇಕ ಶಾಖೋಪಶಾಖೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದ್ದು ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿದೆ.

ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ, ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ, ಗಣಿತ, ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ, ರಾಜನೀತಿ, ನೀತಿಯೋಧಕ ಗ್ರಂಥಗಳು, ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರ ಮುಂತಾದ ಶಾಸ್ತ್ರಬದ್ಧ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಅವಲೋಕಿಸಿದಾಗ ಈ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿರುವ ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಶಬ್ದ ಸಂಪತ್ತಿನ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಎಷ್ಟು ವಿಶಾಲವಾಗಿದೆಯೆಂಬುದು ನಮ್ಮ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಯಾವ ಕ್ಷೇತ್ರವನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೂ ಸಂಸ್ಕೃತಕ್ಕೆ ಸರಿಸಮನಾದ ಭಾಷೆ ಮತ್ತೊಂದಿಲ್ಲವೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು.

ಆದ್ದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಶ್ರೀ ಅನಂತರಂಗಾಚಾರ್ಯವರು ಸಂಸ್ಕೃತಂ ಸಂಸ್ಕೃತೋಪಮಮ್ ||² ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಿರುವುದು ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಈ ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಅದರಲ್ಲಿನ ಅಪಾರವಾದ ಸಾಹಿತ್ಯದಿಂದಾಗಿ ಭಾರತವು ಇಂದಿಗೂ ವಿಶ್ವದಾದ್ಯಂತ ತನ್ನ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆಯೆಂಬುದು ಅತಿಶಯೋಕ್ತಿಯಾಗಲಾರದು. ಭಾರತಸ್ಯ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ದ್ವೇ | ಸಂಸ್ಕೃತಂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಸ್ತಥಾ | ಎಂಬ ಆಯೋಕ್ತಿಯೂ ಇದನ್ನೇ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ.

ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಪರಿಚಯ :

ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಲು ಹೊರಟಾಗ 'ಸಾಹಿತ್ಯ' ಶಬ್ದದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಅದರ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನೂ ಮೊದಲು ಅರಿಯಬೇಕು. ಈ ಶಬ್ದದ ಅರ್ಥ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿಲ್ಲ ಆದರೂ ಕೂಡ ಕುಂತಕನು ತನ್ನ ವಕ್ರೋಕ್ತಿ ಜೀವಿತದಲ್ಲಿ ಈ ವಿಷಯದ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತಾನೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ :

ಶಬ್ದಾರ್ಥೌ ಸಹಿತೌ ವಕ್ರಕವಿವ್ಯಾಪಾರಶಾಲಿನಿ | ಬನ್ಧೇ ವ್ಯವಸ್ಥಿತೌ ಕಾವ್ಯಂ ತದ್ವಿದಾಹ್ನಾದಕಾರಿಣಿ || 8 ||³

'ವಕ್ರ ಕವಿ ವ್ಯಾಪಾರದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಬಂದವೊಂದರಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸ್ಥಿತಗೊಂಡ ರಸಿಕರಿಗೆ ಆಹ್ಲಾದವನ್ನುಂಟು ಮಾಡುವ ಶಬ್ದ ಹಾಗೂ ಅರ್ಥಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವುದೇ ಕಾವ್ಯ' ಎಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯೆಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತಾ ಮುಂದೆ ಸಾಹಿತ್ಯ ಶಬ್ದವನ್ನು ಹೀಗೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸುತ್ತಾನೆ. 'ಕಾವ್ಯ ಶೋಭೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಅಥವಾ ಶಬ್ದಾರ್ಥಗಳ ಸಹಿತತ್ವ ಎಂದರೆ ಅದೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಪ್ರಕಾರದ ಕವಿಯ ರಚನಾ ಶೈಲಿ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಈ ರಚನೆಯನ್ನು ಶೋಭಾಯಮಾನವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲು ಅವಶ್ಯವಾದ, ನ್ಯೂನತೆ ಮತ್ತು ಅಧಿಕೃತವೆಂಬ ದೋಷಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತವಾದ, ಶಬ್ದಾರ್ಥಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಕವಿಯ ಪ್ರಯೋಗ'

ಸಾಹಿತ್ಯಮನಯಃ ಶೋಭಾಶಾಲಿತಾಂ ಪ್ರತಿ ಕಾವ್ಯಸೌ | ಅನ್ಯುನಾನತಿರಿಕ್ತವಮನೋಹಾರಿಣ್ಯವಸ್ಥಿತಃ || 4 ||

ಉದಾಹರಣೆಗಳ ಮೂಲಕ ಅದನ್ನು ಇನ್ನೂ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತಾನೆ. ಸುಕುಮಾರಾದಿ ಕಾವ್ಯ ಮಾರ್ಗಗಳಿಗನುಗುಣವಾದ, ಮಾಧುರ್ಯ ಮುಂತಾದ ಗುಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಮತ್ತು ಅತಿಶಯವಾದ ವಕ್ರತೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಅಲಂಕರಣ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿವೆ.

मार्गानुगुण्यसुभगो माधुर्यादिगुणोदयः । अलङ्करणविन्यासो वक्रतातिशयान्वितः ॥ 5 ॥

ಕೃಶಿಕೇ, ಭಾರತೀ ಇತ್ಯಾದಿ ವೃತ್ತಿಗಳಿಗೆ ಉಚಿತವಾದ ಮನೋಹರವಾದ ರಸ ಪರಿಪೋಷಣೆ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಪರಸ್ಪರ ಸ್ಪರ್ಧಿಸುತ್ತಿವೆಯೋ ಎಂಬಂತೆ ಶಬ್ದಾರ್ಥಗಳೆರಡರಲ್ಲೂ ಹಾಸುಹೊಕ್ಕಾಗಿರುವ ಮತ್ತು ಕಾವ್ಯತಜ್ಞರಿಗೆ ಆಹ್ಲಾದವನ್ನುಂಟು ಮಾಡುವ, ಸ್ವಭಾವದಿಂದ ರಮಣೀಯವಾದ ಹಾಗೂ ಪದ, ವಾಕ್ಯ ಪ್ರಮಾಣಾದಿ ವಾಣಿಯ ವಿಲಾಸಗಳ ಸಾರಸಗಳ ಸಾರಭೂತ ತತ್ವವೇ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಕಾವ್ಯವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ.

वृत्तौचित्यमनोहारि रसानां परिपोषणम् । स्पर्धया विद्यते यत्र यथास्वमुभयोरपि ॥ 6 ॥

सा काव्यवस्थितिस्तद्विद्विदाह्लादैकनिबन्धनम् । पदादिवाक् परिस्पन्दसारः साहित्यमुच्यते ॥ 7 ॥

ಎಲ್ಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಸಾಹಿತ್ಯವೆಂದೇ ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತದೆಯಾದರೂ ಅವುಗಳನ್ನೆಲ್ಲಾ ಕಾವ್ಯಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ವೇದಗಳು, ಪುರಾಣಗಳು, ಆಗಮ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯ, ಮಿಮಾಂಸಾದಿ, ಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಸಾಹಿತ್ಯಗಳೇ ಹೊರತು ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಕಾವ್ಯ ಎಂಬ ಎರಡು ಶಬ್ದಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತದೆಯಾದರೂ ಸಾಹಿತ್ಯ ಶಬ್ದವು ಕಾವ್ಯ ಶಬ್ದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ವ್ಯಾಪಕತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಎಂಬುವದನ್ನಿಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಕಾಲಗಣನೆಯ ಆಧಾರದ ಶ್ರುತಿಯುಗ, ಸ್ಮೃತಿಯುಗ, ಕಾವ್ಯಯುಗ, ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಯುಗ, ನವೀನಕಾಲವೆಂದು ವಿಭಾಗಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ರಚನೆಯಲ್ಲಿನ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ 'ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತ' ಮತ್ತು 'ಲೌಕಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯ'ವೆಂದು ವಿಭಾಗಿಸಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವುದೇ ಹೆಚ್ಚು ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದೆ.

ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯ

ವೇದಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪಾಣಿನಿಯು ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಕುರಿತ ವೈದಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಭಾಷೆಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಉಂಟಾದವು. ಈ ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ರಚನೆಗಳಾದ ಋಗ್ವೇದ, ಯಜುರ್ವೇದ, ಸಾಮವೇದ ಹಾಗೂ ಅಥರ್ವಣ ಎಂಬ ಚತುರ್ವೇದಗಳು ಇವುಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳು, ಆರಣ್ಯಕಗಳು ಮತ್ತು ಉಪನಿಷದ್‌ಗಳು ಅಂತರ್ಗತವಾಗಿವೆ.

ವೇದ ಮೊದಲು ಒಂದೇ ಆಗಿತ್ತೆಂದು, ನಂತರ ಯಾಗಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಹೋತ್ಯ, ಅಧ್ಯಯೂರ್ಯ, ಉದ್ಯಾತ್ಯ, ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮ ಈ ಋತ್ವಿಕ್ಯಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ನಾಲ್ಕಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಯಿತೆಂದು ವಿಷ್ಣುಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ.

सोऽयमेको महावेदरुस्तेन पृथक् कृतः । चतुर्धा तु ततो जातं वेदपादप्रकाशनम् ॥ 8 ॥

ಹೀಗೆ ವೇದವನ್ನು ವಿಂಗಡಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ವ್ಯಾಸರಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಗ್ರಂಥಗಳು ಗದ್ಯರೂಪದಲ್ಲಿ ಉಪಲಬ್ಧವಾಗಿವೆ. ಯಾವ ಮಂತ್ರವನ್ನು ಎಲ್ಲಿ ಯಾವ ಉದ್ದೇಶಕ್ಕಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಬೇಕು ಎಂಬಿತ್ಯಾದಿ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಇವು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಮಂತ್ರಗಳ ವಿನಿಯೋಗವನ್ನೂ ಕುರಿತ ವಿವರಣಾತ್ಮಕವಾದ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಈ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ಆರಣ್ಯಕಗಳು ಯಜ್ಞಾಂತರ್ಗತವಾದ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ತತ್ವವಿಚಾರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಭಾಗಗಳಾಗಿವೆ. ತ್ರೈತ್ತರೀಯ, ಐತರೀಯ, ಸಾಂಖ್ಯಾಯನ ಮುಂತಾದವು ಪ್ರಮುಖ ಅರಣ್ಯಕಗಳಾಗಿವೆ. ವೇದಗಳ ಅಂತಿಮ ಭಾಗಗಳಾದ ಉಪನಿಷದ್‌ಗಳಿಗೆ ವೇದಾಂತವೆಂಬ ಅಪರನಾಮಧೇಯವಿದೆ. ಇವುಗಳು ಭಾರತೀಯ ತತ್ವಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಧರ್ಮಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತವೆ. ಶುಕ್ಲಯಜುರ್ವೇದದಲ್ಲಿ 19, ಕೃಷ್ಣ ಯಜುರ್ವೇದದಲ್ಲಿ 32 ಸಾಮವೇದದಲ್ಲಿ 16, ಅಥರ್ವಣವೇದದಲ್ಲಿ 31 ಉಪನಿಷದ್‌ಗಳಿವೆ. ಈಶ, ಕೇನ, ಕಠ, ಪ್ರಶ್ನ, ಮುಂಡಕ, ಮಾಂಡುಕ್ಯ, ಮಂಡುಕ, ತ್ರೈತ್ತರೀಯ, ಐತರೀಯ, ಛಾಂದೋಗ್ಯ, ಬೃಹದಾರಣ್ಯಕ ಮತ್ತು ಶ್ವೇತಾಶ್ವೇತರ ಇವು ಪ್ರಮುಖ ಉಪನಿಷದ್‌ಗಳಾಗಿವೆ. ಶಿಕ್ಷಾ, ವ್ಯಾಕರಣ, ಛಂದಸ್ಸು, ನಿರುಕ್ತ, ಜ್ಯೋತಿಷ್ಯ, ಕಲ್ಪ ಇವು ಆರು ವೇದಾಂಗಗಳು. ಮತ್ತು ಸೂತ್ರ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಲೌಕಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳೆಂದರೆ ಮಧ್ಯಕಾಲವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ.

ವೇದ ಶಬ್ದದ ಅರ್ಥ:-

ವೇದಗಳೆಂದರೇನು? ವೇದವೆಂದರೆ ಜ್ಞಾನ, ಹಾಗೂ ಈ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಕೊಡುವ ಗ್ರಂಥ ಎಂದು ಅರ್ಥ. ವೇದವೆಂದರೆ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ನಾವು ಜ್ಞಾನವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಗೌಣವಾಗಿ ಈ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಕೊಡುವ ಗ್ರಂಥಗಳೆಂದು ಅರ್ಥ ಮಾಡಬೇಕು.9 ಜ್ಞಾನಾರ್ಥಕವಾದ 'ವಿದ್' ಧಾತುವಿಗೆ ಕರಣ ಪ್ರತ್ಯಯವನ್ನಿಟ್ಟಾಗ ವೇದವೆಂಬ ರೂಪ ನಿಷ್ಪತ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಜ್ಞಾನವು ಬರೀ ಲೌಕಿಕ ಜ್ಞಾನವಲ್ಲ. ಇದು ಅಲೌಕಿಕ ಜ್ಞಾನ, ಅತೀಂದ್ರಿಯ ಜ್ಞಾನ. ಈ ಜ್ಞಾನದಿಂದ, ಈ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ಅಂದರೆ ವೇದಗಳಿಂದ ನಮಗೆ ಇಹಪರಗಳೆರಡೂ

ಸಾಧಿಸುತ್ತವೆ. ಇದನ್ನು ನಮ್ಮ ಪೂರ್ವಜರು ತಿಳಿದಿದ್ದರು. ಆದುದರಿಂದಲೇ ಅವರು ಈ ವೇದಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೂ ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡು ಬಂದರು. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಪೂರ್ವಜಾರ್ಯರು ಹೇಳಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ನಮಗೆ ಈ ಮಾತು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಯಾವ ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ಧರ್ಮಾರ್ಥಕಾಮಮೋಕ್ಷಗಳೆಂಬ ಪುರುಷಾರ್ಥಗಳು ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತವೆಯೋ ಅವೇ ವೇದಗಳು ಎಂದು ಬೃಹದ್ರಾಶಿಶಾಖ್ಯವೃತ್ತಿಯ ಉಪಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.10 ಚತುರ್ವೇದ ಭಾಷ್ಯಕಾರರಾದ ಶ್ರೀಸಾಯಣಾಚಾರ್ಯರು ಐತರೇಯ ಭಾಷ್ಯಭೂಮಿಕೆ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣಯಜುರ್ವೇದ ಭಾಷ್ಯಭೂಮಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ 'ಇಷ್ಟ ಪ್ರಾಪ್ತಿ ಅನಿಷ್ಟ ಪರಿಹಾರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅಲೌಕಿಕವಾದ ಉಪಾಯವನ್ನು ಯಾವ ಗ್ರಂಥವು ಬೋಧಿಸುವುದೋ ಅದು ವೇದ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ.11

ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ತಮ್ಮ ಭಾಷ್ಯಭೂಮಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ, ಅನುಮಾನ ಮತ್ತು ಆಗಮ ಪ್ರಮಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತಿಮ ಪ್ರಮಾಣವೇ ವೇದ.12 ಸಮಯಬಲದಿಂದ ಸಮ್ಯಕ್ ಪರೋಕ್ಷಾನುಭವಕ್ಕೆ ಸಾಧನವೇ ವೇದ.13 ಅಪೌರುಷೇಯ ವಾಕ್ಯವೇ ವೇದ.14 ಎಂದೂ ವೇದಾರ್ಥವನ್ನು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವೇದಗಳ ವೇದತ್ವವು ಯಾವುದರಲ್ಲಿದೆ? ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನು ಉತ್ತರಿಸುತ್ತ 'ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಅನುಮಾನಗಳಿಂದ ಯಾವ ಉಪಾಯವು ದೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲವೋ ಅದನ್ನು ತಿಳಿಸುವುದೇ ವೇದ' ಎಂದು ಸಮರ್ಥಿಸಿದ್ದಾರೆ.15 ನಮ್ಮ ಬುದ್ಧಿಯಿಂದ ಅರಿತುಕೊಳ್ಳಲಾಗದ್ದನ್ನು ತಿಳಿಸಿಕೊಡುವುದೇ ವೇದ" ಎಂದೂ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ.16 ಉದಯನಾಚಾರ್ಯರು ಚೆನ್ನಾಗಿ ವಿಮರ್ಶಿಸಿ ಹೇಳಿರುವುದೆಂದರೆ 'ಯಾವುದರ ಮೂಲವು ಹುಡುಕಿದರೂ ನಮಗೆ ದೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲವೋ ಯಾವುದು ಮಹಾಜನರಿಂದ ಪರಿಗೃಹೀತವಾದ ವಾಕ್ಯವೋ ಅದೇ ವೇದ.

ಅಡಿಟಿಪ್ಪಣೆಗಳು :

- 1 महाकविदण्डिविरचित काव्यादर्शः, श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागर भ-ाचार्यः भरतिय बुक् कारफोरेशन् दिल्ली, 2001
प्रथमपरिच्छेदः पु.स. 25
- 2 ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಚರಿತ್ರೆ, ಡಾ.ಎನ್.ಎಸ್. ಅನಂತರಂಗಾಚಾರ್ಯ ಡಿ.ವಿ.ಕೆ ಮೂರ್ತಿ ಪ್ರಕಾಶಕರು ಮೈಸೂರು. 2001. ಪೀಠಿಕೆ-ಪು.ಸಂ -10
- 3 ವಕ್ರೋಕ್ತಿ ಜೀವಿತ ಕುಂತಕ-ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ ಕ.ವಿ.ವಿ. ಧಾರವಾಡ-1997 ಪ್ರಥಮ, ಪ್ರಕಟಣೆ.ಪು. ಸಂ .6
- 4 ಕನ್ನಡ ವಕ್ರೋಕ್ತಿ ಜೀವಿತ, ಆರ್.ಲಕ್ಷ್ಮೀ ನಾರಾಯಣ, ಸಂವಹನ ಶಿವರಾಂಪುರ, ಮೈಸೂರು,2006, ಮೊದಲನೆಯ ಉನ್ನೇಷ-ಪು.ಸಂ-36
- 5 ಕನ್ನಡ ವಕ್ರೋಕ್ತಿ ಜೀವಿತ, ಆರ್.ಲಕ್ಷ್ಮೀ ನಾರಾಯಣ, ಸಂವಹನ ಶಿವರಾಂಪುರ, ಮೈಸೂರು, 2006, ಮೊದಲನೆಯ ಉನ್ನೇಷ-ಪು.ಸಂ-37
- 6 ಕನ್ನಡ ವಕ್ರೋಕ್ತಿ ಜೀವಿತ, ಆರ್.ಲಕ್ಷ್ಮೀ ನಾರಾಯಣ, ಸಂವಹನ ಶಿವರಾಂಪುರ, ಮೈಸೂರು, 2006, ಮೊದಲನೆಯ ಉನ್ನೇಷ-ಪು.ಸಂ-37
- 7 ಕನ್ನಡ ವಕ್ರೋಕ್ತಿ ಜೀವಿತ, ಆರ್.ಲಕ್ಷ್ಮೀ ನಾರಾಯಣ, ಸಂವಹನ ಶಿವರಾಂಪುರ, ಮೈಸೂರು, 2006, ಮೊದಲನೆಯ ಉನ್ನೇಷ-ಪು.ಸಂ-37
- 8 विष्णु महापुराण, डा. श्रद्धा शुक्ला,नाग प्रकाशक, दिल्ली, 1998, पु.सं.-309
- 9 ವಿಚಾರ ವಾಹಿನಿ, ಸಾಂಬ ದೀಕ್ಷಿತ ವಿರಚಿತ, -2002- ಪು.ಸಂ-160
- 10 ವಿಚಾರ ವಾಹಿನಿ, ಸಾಂಬದೀಕ್ಷಿತ ವಿರಚಿತ, 2002, ಪು.ಸಂ-160
- 11 ವಿಚಾರ ವಾಹಿನಿ, ಸಾಂಬ ದೀಕ್ಷಿತ ವಿರಚಿತ, 2002, ಪು.ಸಂ -161
- 12 ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾನುಮಾನಾಗಮೇಷು ಪ್ರಮಾಣ ವಿಶೇಷೇಷು ಅಂತಿಮೋ ವೇದಃ -ವಿಚಾರ ವಾಹಿನಿ, ಸಾಂಬದೀಕ್ಷಿತ ವಿರಚಿತ-ಪು.ಸಂ -157, 2002
- 13 ಸಮಯ ಬಲೇನ ಸಮ್ಯಕ್ ಪರೋಕ್ಷಾನುಭವಸಾಧನಂ ವೇದಃ. -ವಿಚಾರ ವಾಹಿನಿ, ಸಾಂಬದೀಕ್ಷಿತ ವಿರಚಿತ, ಪು.ಸಂ-157, 2002
- 14 ಅಪೌರುಷೇಯಂ ವಾಕ್ಯಂ ವೇದಃ.-ವಿಚಾರ ವಾಹಿನಿ, ಸಾಂಬದೀಕ್ಷಿತ ವಿರಚಿತ,- ಪು.ಸಂ-157, 2002
- 15 ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷೇಣಾನುಮಿತ್ಯಾ ವಾ ಯಸ್ಮೂಪಾಯೋ ನ ಬದ್ಧತೇ | ಏತಂ ವಿದಂತಿ ವೇದೇನ ತಸ್ಮಾದ್ವೇದಸ್ಯ ವೇದತಾ|| - ವಿಚಾರ ವಾಹಿನಿ, ಸಾಂಬದೀಕ್ಷಿತ ವಿರಚಿತ, ಪು.ಸಂ-157, 2002
- 16 अनर्धेगतार्थ गन्तव्यं वेदत्वं|| -विचार वಾहिन, सांबदೀक्षित विरचित,- पು.सं-157, 2002

Nutritional development of children through Annaprashan Sanskar

Rajkumar jha¹

Divya Gupta²

Email: jharajkumar@bhu.ac.in

Abstract

Sanskar: For the moral, mental, and spiritual progress of man as well as for the development of strength, intelligence, and divine qualities, man needs to be inculcated with the values prescribed by the scriptures. Annaprashan/Phalprashansanskar According to Kashyapphalprashan (fruit juices) should be started in the 6th month & annaprashan should be started in the 10th month³. According to Sushrut light & healthy food should be given to a child at six months. 349 According to Vagbhat in 6th month solid food should be gradually given to the child and breastfeeding should be stopped⁴ digestive system attains maturity.

Introduction

The Samskara is a sacraments, sacrifices, and rituals that serve as rites of passage, mark the various stages of human life, and signify entry to a particular Ashrama (i.e., stage of life). All these rituals are of the nature of purification, deletion of bad qualities, and inculcation of good qualities- “संस्कारो ही गुणान्तराधानम्---”⁵ Samskara also contribute to achieving “Dharmarthachatushtaya, i.e., Dharma, Artha, Kama, and Moksha. ⁶”. Shabarswami has explained the meaning of the word Sanskar as ' संस्कारो नाम स भवति यस्मिन् जाते पदार्थो भवति योग्यः कश्चिदर्थस्य ।' That is, sanskar is that due to which any thing or person becomes capable for any work.

According to Tantravartika, “योग्यतां चादधानाः क्रियाः संस्काराः इत्युच्यन्ते ।” That is, values are those activities and rituals which provide qualifications. This ability is of two types – ability arising from the redemption of sins and ability arising from new qualities. Sanskars lead to the attainment of new qualities and the eradication of sins or faults. This is what should be understood regarding the effect of sanskars. The words of Trikaaljna Maharshi regarding invisible things are proof, that by following them with devotion, the prescribed results can be achieved. Lord Manu's statement is-

वेदिकैः पुण्यैर्निषेकादिद्विजन्मनाम् । कर्मभिः कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥

Many Types of Sanskar

- Gautam Grihyasutra⁷ - 40
- Maharishi Adgira – 25
- Dayanand Saraswati – 16
- Manusmriti – 1
- Ashvalayanagrihyasutra – 10
- Paraskaragrihyasutra - 13

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोजातकर्म च । नामक्रियानिष्क्रमणेऽन्नाशनं वपनक्रिया ॥

कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः । । केशान्तः स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः ।

त्रेताग्निसङ्ग्रहश्चेति संस्काराः षोडशस्मृताः ॥⁸

Annaprashan-sanskar:-

This ritual of feeding sattvik sacred sweet food to the born child for the first time is called Annaprashan Sanskar. When should food be fed? , Annaprashan-sanskar should be performed in the sixth month of the child's birth - 'षष्ठे मासेऽन्नप्राशनम्।'⁹The same thing has been said in Vyasa Smriti - 'षष्ठे मास्यन्नमश्रीयात्।'¹⁰ For the first time in the texts of Ayurveda, this is the time given for consuming food - षण्मासं चैनमन्नं प्राशयेत्तद्यु हितं च ॥'¹¹ This is also the time for Annaprashan for the girl child.

Another Acharya says that Annaprashan of a boy should be done in the eighth, tenth, and twelfth even months or after the completion of Samvatsara and that of a girl child should be done in the fifth, seventh, ninth, eleventh odd months or after the completion of Samvatsara; But Maharishi Paraskarji's opinion is more popular and accepted. If for some reason Annaprashan Sanskar cannot be performed in the sixth month of the boy or girl, then it should be done as per the second opinion. If Annaprashan Sanskar is to be performed in the sixth month itself, then there is no fault of Jupiter and Venus and Malmasadika Dosha. Dugdhapana in the 1st month, phalaprashana in the 6th month, and Annaprashana in the 10th month suggest slow weaning from breast milk with the introduction of the family pad food system gradually.

As infancy proceeds calorific requirement of the baby increases due to increased activity and rapid growth of the baby. So, providing a higher calorific supply, along with breast milk is essential but tolerance, digestive capacity, gastric upset, and Satmyata have been kept in mind throughout the process. By performing this Sanskar, the impurities caused by the food consumed by the mother during pregnancy are removed from the child. Quality food is taken, the child is nourished by the same food and the defect of that grain also falls on the child. To remove that defect, sacred havishyayan, and emulsion containing honey and ghee are given to the child, consuming which the child's body and conscience become free from defects and pure. goes. This same thing has been said in the Smriti collection as follows –

'अन्नप्राशनान्मातृगर्भमलाशादपि शुद्ध्यति ।'

Till now i.e. till the sixth month, the physical structure of the baby remains such that it obtains all the essential elements for body nutrition from mother's milk or cow's milk, but now the body grows rapidly and milk is not enough for it, hence it should consume solid food like food etc. There is a need to do so. The second thing is that almost at this time, the child's teeth also start emerging so that he becomes capable of chewing the food slowly. All this is a wonderful play of God. By starting to eat food, the child gradually starts becoming self-reliant rather than dependent on the mother's breasts. With Annaprashan, the smell caused by breastfeeding also gradually goes away from the baby's mouth. In this way, there is a big scientific mystery of Annaprashan Sanskar. Through this Sanskar, the physical strength of the person is strengthened, and his vigor increases.

As a growing child attains different milestones, its range of activities also increases and it needs more and more food substances. Only breast milk and even other liquid food in the form of dal water and fruits may be insufficient to fulfill day to day needs of the baby. Rich carbohydrate, fatty & proteinaceous food in solid form can only fulfill the need. Fruit juices should be given to the child from the sixth month which is the source of vitamins, especially vitamin C. The first meal offered to infants would be easily digested, light, and soft as advised by Acharya Kashyapa. At the age of 6 months, breast milk now not enough to fulfil the requirements of the growing child. So, it is an accurate time to introduce supplementary feeding Phalprashana. Breast milk is deficient in iron,

vitamins A, D, K, and calcium, so by offering the Phalprashana and Annprashana ceremony at this time with breast milk, we can reduce the deficiency of related essential vitamins. We can examine the six-month-old infant which has the following milestones (6): Starts sitting with own support (Sits in tripod fashion), Unidextrous reach, recognizes strangers or develops stranger anxiety, pronounces monosyllables (pa, ba, da, etc.), lifts the head and chest off the surface with weight bearing on hands, may roll from prone to supine, able to bear most of the weight on legs when holding the child in standing position. Similarly, the tenth-month corresponding milestones may also be examined e.g. bisyllables, standing with support, Primary teeth also start erupting e.g. central incisors (5- 7 months), Lateral incisors (7-11 months, First molars (10-16 month).³⁵

The science of livelihood determination is considered to be a part of Annaprashan Karma. Maharishis have also told the method of testing by which career (vocation) the child will live his life when he grows up, which is also confirmed by psychology and astrology etc. It has been said that after the completion of Annaprashan, books, weapons, pens, clothes, food, and craft items should be kept in front of the child. Thereafter, the mother should take the child off her lap and show him those things and it should be understood that whatever thing the child accepts first of his own free will will be enough for his livelihood.

कृतप्राशनमुत्सङ्गाद्वात्री बालं समुत्सृजेत् । कार्यं तस्य परिज्ञानं जीविकाया अनन्तरम् ॥

देवताग्रेऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः । शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥

प्रथमं यत्सृशेद् बालस्ततो भाण्डं स्वयं तदा । जीविका तस्य बालस्य तेनैवेति भविष्यति ॥¹²

Thereafter, after immersing the invited deities, giving appropriate Dakshina to the Brahmins, and feeding them, he along with his relatives should eat the food. Annaprashan-karma should be accomplished through such auspicious activities.

Significance

Fruit juices contain Vitamin C which is absent in mothers milk. As a child grows his appetite also increases. which is not fulfilled by breast milk, so fruit. juices should be given. It provides essential nutrients such as iron. Different types of tastes are introduced to children. Digestive system attains maturity. Juices act as laxatives. Therefore, Annaprashan Sanskar is very important for children so that the vigor, “घृतं वै तेजः” sharpness, strength, and intelligence of children can be fulfilled.

FOOT NOTES

1. PhD Research Scholar, Kaumarbhritya/Balroga Ayurveda, IMS, BHU, Varanasi
2. PhD Research Scholar, kriya Sharir, Ayurveda, IMS, BHU, Varanasi
3. Kashyapasamhita, khilsthan, 2-15
4. Sushrutsamhita, sharirstha 10-54
5. Charak samhita. vi. 1/24
6. Gautam Grihyasutra -8.14-24
7. Vyasasmriti 1\13-14
8. Paraskaragrihyasutra 1.19.1
9. Vyasa Smriti 1.18
10. Sushruta Sharir 10. 49
11. Paraskaragrihyasutra, Karikavachan 1. 19. 13.

दुर्गसिंहकृत कातन्त्रपरिभाषासूत्रवृत्तौ पठितानि समविषमस्वरूपाणि कानिचित् परिभाषासूत्राणि

Dr. T. V. Girija

Associate Professor

Dept. of Vyakarana

Govt. Sanskrit College

Tripunithura - 680301, Kerala

Ph : 9495464645, E-mail : drtvgirija.tv@gmail.com

उपक्रमः

कुत्सितं तन्त्रं कातन्त्रमित्युच्यते। कातन्त्रवृत्तिटीकाकाराः दुर्गसिंहादि वैय्याकरणाः कातन्त्रशब्दस्य अर्थः लघुतन्त्ररूपेण क्रियते। तस्य मतमनुसृत्यलघ्वर्थवाची कु शब्दस्य का इत्यादेशः। तदनुसृत्य कातन्त्रव्याकरणस्य बृहत्तन्त्रापेक्षया लघु अथ च संक्षिप्त रूपं दृष्टिगोचरी भवति। कालापः कातन्त्रस्य नामान्तरम्। ह्रस्वार्थे क प्रत्ययेन कलापशब्दस्य व्युत्पत्तिः। सम्प्रति कातन्त्रव्याकरणस्य समुपलब्धवृत्तिषु दुर्गवृत्तिरेव प्राचीना प्रामाणिकी च। कथासरित्सागरस्य कातन्त्रवृत्तिटीकाकारश्च शर्ववर्मा भवति। पाणिनीतरव्याकरणेषु प्राचीनतमं भवति कातन्त्रव्याकरणम्। कातन्त्रं हि व्याकरणं कतिपयैः लक्षणैः पाणिनीयेन सह विसंवदते। ईषत्तन्त्रविशिष्टं व्याकरणं कातन्त्रमुच्यते। कातन्त्रशब्दे का शब्दः ईषदर्थं कुतन्त्रं इत्यत्र ईषदर्थं (अन्यार्थं) इत्यनेन कोः कादेशे कातन्त्रशब्दो व्युत्पद्यते। अस्मिन् व्याकरणे अल्पान्येव तन्त्राणि सूत्राणि वर्तन्ते। अल्पेनेव तन्त्रेण सूत्रेण शब्दानां साधुत्वं प्रत्यपादि। सम्प्रति कातन्त्रव्याकरणस्य समुपलब्धवृत्तिषु दुर्गवृत्तिरेव प्राचीना प्रामाणिकी च। दुर्गसिंहो हि दुर्गात्मा, दुर्गाः, दुर्गप इत्यादि नामभिरपि स्मृतः। स हि भारवि किरातार्जुनीयञ्च नामत एव स्मरतीति स भारव्यनन्तरवर्तीति सिध्यति। भारवेः स्थितिकालश्च विक्रमानन्तरं षष्टशतकपूर्वार्धोऽनुमितः। दुर्गो मयूरमपि नामतः स्मरति। स तु 666-705 मितवैक्रमाब्दानभितः स्थितिमतः श्रीहर्षस्य सभासदिति प्रसिद्धिः। इयमेव दुर्गाचार्यस्य स्थितिकालस्य पूर्वसीमा। तथैव काशिकाकारो वामनाचार्यः सन्वल्लघुनिचडूपरेऽनगलोपः¹ इति सूत्रव्याख्याने कथमजीजागरत् अनेकवर्णव्यवधानेपि लघुनि स्यादेवेति मतम्। दुर्गसिंहमहाशयेन कातन्त्रधातुपाठविषयमधिकृत्य एका वृत्तिः कृता। व्याकरणवाङ्मये अस्य प्रवृत्तिः अधिकं विराजमाना भवति। महत्वपूर्णं कातन्त्रधातुपाठस्य नाम दुर्गसिंहस्य नाम्ना प्रसिद्धिं भवति। दुर्गसिंहवृत्तेः केचित् हस्तलेखा विभिन्नपुस्तकालयेषु लब्धुं शक्यते। किन्तु तानि सर्वाणि प्रायः अपूर्णा भवन्ति। अतः अस्याः वृत्तेः प्रकाशनमत्यावश्यकमिति मन्यते। कातन्त्रव्याकरणस्य दुर्गसिंहविरचित वृत्तिः लभ्यमानेषु वृत्तिग्रन्थेषु प्राचीनं भवति। तस्यां केषाञ्चिदाचार्याणां अभिप्रायोऽस्ति। अतः सन्देहरहितेन वक्तुं शक्यते यद् दुर्गसिंहात् पूर्वम् अनेके वृत्तिकाराः आसन्। कातन्त्रपरिभाषासु सूत्रत्वव्यवहारः औपचारिकः। परिभाषाशास्त्रमपि सूत्रवत्प्रमाणमित्यस्माद्देहेतोः परिभाषासु सूत्रत्वमुपचर्यते। कातन्त्रपरिभाषासूत्राणां पाणिनीयादि सम्प्रदायातिरिक्तं किमपि वैशिष्ट्यं दृश्यते। तच्च प्रथमं वैशिष्ट्यं परिभाषास्वपि सूत्रत्वव्यवहारः। पाणिनीय व्याकरणसम्प्रदाये परिभाषाणां चतुर्विधत्वं प्रतिपादितम्। तद्यथा- (1) वाचनिकी (2) लोकन्यायसिद्धा (3) ज्ञापकसिद्धा (4) लोकन्यायज्ञापकसिद्धा च। कातन्त्रपरिभाषासूत्रेषु न किमपि सूत्रं वचनरूपेण पठितम्। कानिचित् परिभाषासूत्राणि लोकन्याय ज्ञापकसिद्धानि।

कातन्त्रव्याकरणसम्बन्धाः उपलभ्यमानाः परिभाषापाठाः विविधाः दृष्टिपथं समायाति। परिभाषासंग्रहनामके ग्रन्थे काशीनाथाभ्यङ्करमहाभागेन चतुर्विधः परिभाषापाठाः प्रकाशितः। तत्र पाठद्वयं वृत्तिसहितेन वर्तते। अपरं च पाठद्वयं मूलमात्रम्। तत्र अन्तिमः कालापपरिभाषानाम्ना प्रसिद्धः। चतुर्विधेषु कातन्त्रपरिभाषासूत्रपाठेषु एकः दुर्गसिंहप्रणीत वृत्तियुक्तः कातन्त्रपरिभाषासूत्रपाठः। श्रीदुर्गसिंहप्रणीत वृत्तियुक्ते कातन्त्रपरिभाषासूत्रपाठे पञ्चषष्टि परिभाषासूत्राणि दृष्टिगोचरी भवन्ति। तेषां स्वरूपस्य समीक्षणं कृतम्।

1. समस्वरूपपरिभाषासूत्रं 2. समविषमस्वरूपपरिभाषासूत्रं 3. विषमस्वरूपपरिभाषासूत्रं 4. विलक्षणस्वरूपपरिभाषासूत्रम्। दुर्गसिंहकृत कातन्त्रपरिभाषासूत्रवृत्तौ पठितानां केषाञ्चित् परिभाषासूत्राणां स्वरूपम् अन्यपरिभाषापाठेषु पठिताभिः परिभाषाभिः समानं वर्तते तानि समस्वरूपाणि परिभाषासूत्राणि। दुर्गसिंहकृत कातन्त्र परिभाषासूत्रवृत्तौ एषां परिभाषासूत्राणां स्वरूपमात्राणां अक्षराणां च संख्या अन्येषु परिभाषासूत्रपठितेषु परिभाषासूत्रैस्सह समानं वर्तते तानि परिभाषासूत्राणि समस्वरूपाणि। दुर्गसिंहकृत कातन्त्र परिभाषासूत्रवृत्तौयेषां परिभाषासूत्राणां स्वरूपमन्यपरिभाषापाठेषु पठिताभिः परिभाषाभिः किञ्चित् समानं किञ्चित् विषमं तानि समविषमस्वरूपाणि परिभाषासूत्राणि। तद्यथा-

एकदेशविकृतमनन्यवत्, नास्वशब्दोक्तत्वात्, अर्थवत्ग्रहणे अनर्थकस्य ग्रहणं न भवति, अनेकवर्णः सर्वस्य, निर्दिश्यमाना-नामादेशिनामादेशः, स्थानिवदादेशोऽवर्णविधौ, स्वरादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवत्, न शितवनुबन्धगणसंख्यैकस्वरोक्तेषु इत्यादि।

एकदेशविकृतमनन्यवत्

दुर्गसिंहकृत कातन्त्रपरिभाषासूत्रस्य प्रथममिदं सूत्रम्। एकश्चासौ देशश्च एकदेशः। एकदेशेन विकृतं एकदेशविकृतम्। अन्येन तुल्यम् अन्यवत्। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति² इति वति प्रत्ययः। न अन्यवत् इति अनन्यवत्। एकदेशेन विकृतं यत्पदं तत् अन्यवत् न भवति। अत्र नञ् पर्युदासार्थं वर्तते। नञा सह अन्यपदार्थस्य समासः। प्रसज्यस्य नञस्तु समासो न भवति तस्याः क्रियया सह सम्बन्धात् विकृतम् अनन्यवत् भवति इत्येव परिभाषासूत्रस्वरूपं स्वीकर्तव्यं न च यत्र अर्धं विकृतं भवति यद्वा अर्धाद् अधिकं विकृतं भवति तत्रापि अनन्यवद् भावापत्तिः इति वाच्यम्। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणम् इति परिभाषासूत्रेण समाधानात्। सन्देहस्थले शिष्टानां शरणम्। यथा शुनः पुच्छे छिन्ने सति तु श्वत्वव्यवहारो भवति। तस्य शिरसि छिन्ने सति तु श्वत्वव्यवहारो न भवति कस्येदं शिरःलकस्यायं च अधोभागः इति ज्ञानाभावात्। सति ज्ञाने तु शुनः इदं शिरः शुनः इदम् अधोभागः इति व्यवहारो भवति। विकृतावयवे श्वत्वव्यवहारो न भवति। एवम् उक्तपरिभाषास्थलेऽपि विकृते सति एषा परिभाषा न प्रवर्तते। यथा ऋणरूपेण गृहीतस्य सम्पूर्णस्य रूप्यकस्य प्रत्यावर्तने एव ऋणमुक्तिर्भवति यदि एकमपि रूप्यकं न्यूनं भवति तर्हि ऋणान् मुक्तिर्नभवति अनेन न्यायेन। तर्हि एवं लोकव्यवहारादेव विशिष्टव्याख्यानाच्च सन्देहस्य निवृत्तिर्भवति। एकदेशग्रहणस्य आवश्यकता नास्ति तथापि सुस्पष्टार्थं एकदेशग्रहणं कृतम्।

नास्वशब्दोक्तत्वात्

न स्व शब्दः अस्वशब्दः अस्वशब्देन उक्तः विशेषोक्तः अस्वशब्दोक्तः तस्य भावः अस्वशब्दोक्तत्वम्। तस्मात् अस्वशब्दोक्तत्वात्। न अस्वशब्दोक्तत्वात् नास्वशब्दोक्तत्वात्। स्व शब्देन उक्तः विशेषोक्तः अश्वशब्देनोक्तः सामान्योक्तः तस्मात् एकदेशविकृतमनन्यवत् न भवतीत्यर्थः। तद्यथा द्यौः यः सः इत्यादि दुर्गसिंहकातन्त्रपरिभाषासूत्रवृत्तौ प्रदर्शितम्। कातन्त्रव्याकरणानुसारेण दिव् सि तद् सि इति स्थिते सति वकारस्य यः औकारादेशः, दकारस्य यः अकारादेशः सः एकदेशविकृतः एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् व्यञ्जनाच्च इति सूत्रेण सेल्लोपः प्राप्नोति तर्हि नास्वशब्दोक्तत्वात् इति परिभाषासूत्रेण निषेधात् एकदेशविकृतम् इति परिभाषासूत्रस्य प्रवृत्तिः न भवति।

वस्तुतस्तु व्यञ्जनाच्च³ इति परिभाषासूत्रं कर्तव्यम्। अस्मिन् परिभाषासूत्रे महत्मात्रालाघवम्। एकदेशे विकृते सति व्यञ्जनात्परं यत् कार्यं तन्न भवतीति व्यञ्जनाच्च इत्यस्य अर्थः। वस्तुतस्तु एतत् परिभाषासूत्रं न कर्तव्यं द्यौः यः सः इत्यादौ एकदेशविकृतमनन्यवत् इति परिभाषायाः प्राप्तिरेव नास्ति। द्यौः इति नायम् एकदेशविकृतः द्यौः इत्यत्र वकारस्य औकारादेशे तस्य स्थानिवत्भावे सेलोपः (सुलोपः) प्राप्नोति। अवर्णविधौ इत्यनेन निषेधात् स्थानिवत्भावो न भवति। अत एव नागेशभट्टः लघुशब्देन्दुशेखरे स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ इति

सूत्रस्य व्याख्यानावसरे अनल्विधौ इत्यस्य द्यौः द्युभ्याम् इत्यादि उदाहरणानि प्रस्तुतानि। अत्र औकारस्य उकारस्य च स्थानिवत्भावः प्राप्तः अनल्विधौ इति निषेधः पाप्नोति। अत एव एतत् परिभाषासूत्रं कातन्त्रवृत्ति टीका ,कविराजटीका ,कातन्त्रपरिभाषासूत्रवृत्तिपञ्जी इत्यादि ग्रन्थेषु दृष्टिगोचरी भवति।

अर्थवद्ग्रहणे अनर्थकस्य ग्रहणं न भवति

गृह्यते अस्मिन्निति ग्रहणम्। अर्थवतां ग्रहणम् अर्थवद्ग्रहणम्। तस्मिन् अर्थवद्ग्रहणे अनर्थकस्य ग्रहणं न भवति। यस्मिन् सूत्रे यः शब्दः यस्मिन् अर्थे प्रयुक्तः तस्यैव ग्रहणं भवति अनर्थकस्य न। यथा एषसपरोव्यञ्जने लोप्यः⁴ इति सूत्रे एतत् शब्दनिष्पन्नः एषशब्दः अर्थवान् मेषशब्दघटकः एषशब्दस्तु अनर्थकः अत एव मेषः करोतीत्यादिषु सेर्लोपः (सुलोप) न भवति।

वस्तुतस्तु अर्थवतीनानर्थकस्य इत्येव परिभाषासूत्रं लाघवात् समीचीनम्। अर्थवतः शब्दस्य प्रसङ्गे अनर्थकस्य ग्रहणं न भवति। अयं नियमः लोकव्यवहारे सुतरां प्रसिद्धः। अश्वार्थे अश्वशब्दः घटपदवाच्यार्थे घटशब्दः अटति इति अटशब्दवाच्यार्थे घटशब्दघटकः अटशब्दः नैव गृह्यते। तदुक्तं परिभाषेन्दुशेखरे नागेशभट्टेन “विशिष्टरूपोपादाने उपस्थितार्थस्य विशेषणतया अन्वयसम्भवे त्यागो मानाभावः” इति। शास्त्रेऽपि संज्ञाशब्दं विहाय अन्यत्र अयं नियमः प्रवर्तते। अतः अत्र परिभाषासूत्रे ग्रहणग्रहणं गौरवग्रस्तम्। महाभाष्यकारस्तु स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा इति सूत्रे रूपग्रहणसामर्थ्यात् अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति परिभाषा न कर्तव्या भवतीति स्वीकृतवान्। तथा च अत्र स्वरूपमिति सूत्रे रूपग्रहणं न कर्तव्यं स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञा इत्येव सूत्रं भवतु स्वंशब्देनैव रूपार्थः सिद्धः रूपात् अन्यत् शब्दस्य स्वं किमपि न भवति। एवं सिद्धे सति यत् रूपग्रहणं करोति तत् ज्ञापयत्याचार्यः अस्ति अन्यत् रूपात् स्वं शब्दस्येति शब्दस्य रूपात् अन्यः अर्थ एव भवति। स च रूपादन्यः शब्दस्य अर्थो भवति। एवञ्च रूपग्रहणसामर्थ्यात् शब्दस्य स्वात्मीयत्वेन अर्थ एव गृह्यते। अस्य ज्ञापनस्य प्रयोजनम् अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य इति परिभाषा न कर्तव्या।

अनेकवर्णः सर्वस्य

न एकः अनेकः अनेके च ते वर्णाः इति अनेकवर्णाः। अनेकवर्णाः अस्य अस्मिन् वा सन्तीति अनेकवर्णाः। अत्र अनेकवर्णाशब्दात् अन्यपदार्थे अर्शादिभ्योऽच्⁴ अति अच् प्रत्ययः। यद्वा अनेके वर्णाः यस्मिन् आदेशे स अनेकवर्णाः। अनेकवर्णाः इति आदेशस्य विशेषणम्। अनेकवर्णः इत्यत्र तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासः। यथा लम्बकर्णमानयेत्युक्ते सति लम्बकर्णसहितस्य पुरुषस्य आनयनं भवति न तु केवलं लम्बकर्णस्य। तथैव अनेकवर्णः इत्यत्र तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः। न एकवर्णः यस्मिन् आदेशे स अनेकवर्णाः। अनेकवर्णाः आदेशः सर्वस्य स्थाने भवति। उदाहरणं पिबति जरसौ। पिबाद्यादेशाः सर्वस्य स्थाने भवन्ति। वस्तुतस्तु अनेकवर्णः सर्वस्य अनेकात्शित्सर्वस्य⁵ इत्यनयोः साम्यं प्रायेण वर्तते। अनेकात्शित्सर्वस्य इति सूत्रे शित्ग्रहणं व्यर्थीभूय नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् इति ज्ञापयति। वस्तुतस्तु अनेकः सर्वस्य इत्येव कातन्त्रपरिभाषासूत्रं कर्तव्यम्। न एकः यस्मिन् स अनेकः। कश्च अनेकः इति जिज्ञासायां प्रसङ्गतः वर्णः एव गृह्यते। कुत इति चेत् एकस्मिन् आदेशे एकवर्णः यद्वा अनेके वर्णाः भवन्ति न तु अनेकशब्दाः अतः अनेकः इति शब्दस्य विशेषणं न सम्भवति अनेकशब्दात्मकस्य आदेशस्य असम्भवात्। यथा पा धातोः स्थाने पिब इति अनेकस्य वर्णात्मकस्य एकस्य शब्दस्य न तु अनेकस्य शब्दस्य। अतः अनेकः सर्वस्य इत्येव कातन्त्रपरिभाषासूत्रं समीचीनम्। एवं पाणिनीयव्याकरणेऽपि अनेकात्शित्सर्वस्य इत्येव सूत्रं भवतु। वं स्थिते सति वर्णग्रहणं ज्ञाटित्यर्थबोधनार्थम्।

निर्दिश्यमानानामादेशिनामादेशाः

अस्य परिभाषासूत्रस्य चत्वारि स्वरूपाणि समुपलभ्यन्ते। तद्यथा- निर्दिश्यमानानामादेशिनामादेशाः⁶ निर्दिश्यमानानामादेशिनामादेशाः स्युः⁷, निर्दिश्यमानस्यादेशाः, निर्दिश्यमानस्यादेशाः भवन्ति⁸। वस्तुतस्तु आदेशिनां यः निर्दिश्यमानः आदेशः स एव आदेशिनः स्थाने

भवति। नांगेशभट्टकृत परिभाषेन्दुशेखरे तु निर्दिश्यमानस्यादेशाः भवन्ति इत्येवं पाठः। वस्तुतस्तु निर्दिश्यमानस्यादेशाः इत्येव कातन्त्र परिभाषासूत्रं भवतु आदेशपदबलादेव आदेशिनः लाभः सम्भवति। आदेशस्य आदेशिनः स्थाने एवाऽसम्भवात्। भवन्तीति पदस्यापि ग्रहणं न कर्तव्यम्। सामान्यक्रियायाः तद्वाचकपदस्य प्रयोगं विनापि बोधः भवति। अतः निर्दिश्यमानस्यादेशाः इत्येव परिभाषासूत्रं समीचीनम्।

स्थानिवदादेशोऽवर्णविधौ

अस्य परिभाषासूत्रस्य विविधानि साम्यवैषम्यरूपाणि स्वरूपाणि दृष्टिगोचरी भवन्ति। तद्यथा-स्थानिवदादेशोऽवर्णविधौ,⁹ स्थानिवदादेशोऽवर्णविधौ,¹⁰ स्थानिवदादेशः, स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ। अत्र स्थानशब्देन शब्दरूपः अर्थः गृह्यते। व्याकरणशास्त्रे शब्दप्राधान्यम्। अतः तिष्ठति अस्मिन् शब्दे इति स्थानम्। स्थानिना तुल्यम् इति स्थानिवत्। तुल्यार्थं वति प्रत्ययः। तेन तुल्यं क्रियाचेद्वति¹¹ इति वति प्रत्ययः। पाणिनिव्याकरणे तु स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ इत्येव सूत्रम्। अत्र आदेशग्रहणं स्थानिनि एकात्मत्रवृत्तिधर्मग्रहणार्थम्। यथा रामाय इत्यत्र यकारस्य स्थानी डे. स च अनेकाल्वृत्तिधर्मवान्। अतः अनल्विधौ इति स्थानिवद्भावस्य निषेधो न भवति विधिग्रहणेन च अलाश्रयमात्रविधिः गृह्यते अलाश्रयश्चासौ विधिः अल्विधिः मध्यमपदलोपी समासः। न अल्विधिः अनल्विधिः तस्मिन् अनल्विधौ। एवम् अत्र कातन्त्रपरिभाषासूत्रेऽपि अवर्णविधौ इत्यत्र वर्णाश्रयश्चासौ विधिः वर्णविधिः न वर्णविधिः अवर्णविधिः तस्मिन् अवर्णविधौ इति व्याख्येयम्।

वस्तुतस्तु दुर्गासिंहकृतकातन्त्रपरिभाषासूत्रवृत्तौ स्थानिवत् अवर्णस्य इत्येव सूत्रं भवतु। अत्र सम्बन्धसामान्यार्थे षष्ठीस्वीकर्तव्यः। एवम् अवर्णस्य इत्यत्र षष्ठा एकवचनेन एकवर्णमात्रवृत्तिः धर्मवतः न तु अनेकवर्णवृत्तिधर्मवतः ग्रहणम्। एवं पाणिनिव्याकरणेऽपि स्थानिवदनलः इत्येव सूत्रं भवतु अनलः इति षष्ठ्येकवचनेन एकात्मत्रवृत्तिधर्मवतः ग्रहणम् अभीष्टं तर्हि षष्ठीबहुवचनं स्वीकर्तव्यं, किन्तु नैतत् अभीष्टम्। अभीष्टं च एकवचनम्। किञ्च पाणिनिव्याकरणे लघुशब्देन्दुशेखरस्य द्वीपक् टीकाकारेण यद्वा चन्द्रिकाटीकाकारेण आदेशग्रहणविषये यः पूर्वपक्षः कृतः यथा स्थानिशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन आदेशलाभे पुनः आदेशपदोपादानं स्थानितायामल्वव्याप्य धर्मावच्छिन्नलाभार्थमित्यदोषात् इति। किन्तु यः उत्तरपक्षः सः सङ्गतः न प्रतिभाति प्रातिपदिकेन प्रकारेण आदेशग्रहणेन अल्मात्रवृत्तिधर्मवतः ग्रहणं भवति इति नोक्तम्। तत्र विधिः न प्रतिपादितः। अतः स्थानिशब्दमहिम्नैव आदेशग्रहणं सिद्धम्। अतः कातन्त्रव्याकरणेऽपि अस्मिन् सूत्रे आदेशग्रहणं न कर्तव्यम्। अल्मात्रवृत्तिधर्मवतः ग्रहणं अनलः इति षष्ठ्येकवचनेन यथा पाणिनीयव्याकरणे भवति तथैव कातन्त्रव्याकरणे च अवर्णस्य इति षष्ठ्येकवचनेन ज्ञातव्यम्। अतः स्थानिवदवर्णस्य इत्येव परिभाषासूत्रस्वरूपम् अङ्गीकर्तव्यम्। अत्र परिभाषासूत्रे पूर्वपरिभाषासूत्रात् आदेशपदस्य अनुवृत्तिः कर्तव्या। यथा पाणिनिव्याकरणे स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ इति सूत्रात् अचः परस्मिन् पूर्वविधौ इति सूत्रे आदेशपदस्य अनुवृत्तिः क्रियते तथा अत्रापि अनुवृत्त्यैव आदेशपदस्य लाभः।

स्वरादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवत्

परनिमित्तकः स्वरादेशः स्वरादेशात् पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः भवति। वस्तुतस्तु स्वरस्य परस्मिन् पूर्वविधौ इत्याव परिभाषासूत्रं स्यात्। अत्र परस्मिन् इत्यत्र निमित्तार्थं सप्तमी। निमित्तार्थस्य सप्तमविभक्त्या एव लाभः। पूर्वसूत्रादनुवर्तमानं आदेशपदमावृत्त्यै स्वत एव लब्धम्। स्वरस्य इत्यत्र सम्बन्धसामान्यार्थं षष्ठी। अतः स्वरस्य स्थाने परनिमित्तकः यः आदेशः तस्य स्थानिवद्भावः भवति स्थानिभूतात् स्वरात् पूर्वस्य विधौ कर्तव्ये। अत्र पूर्वत्वं व्यवहिताव्यवहितसाधारणं गृह्यते। तेन कथयति घटयति इत्यादौ टकारव्यवधानेऽपि उपधाभूतस्य अकारस्य वृद्धौ प्रप्तायां लुप्तस्य अन्तस्य अकारस्य अनेन परिभाषासूत्रेण स्थानिवद्भावः भवति।

न शितबनुबन्धगणसंख्यैकस्वरोक्तेषु

अस्य परिभाषासूत्रस्य स्वरूपद्वयं दृश्यते। तद्यथा—न शितबनुबन्धगणसंख्यैकस्वरोक्तेषुतिबनुबन्धगणैकाचां ग्रहणेषु।

‘शितपाशपानुबन्धेन निर्दिष्टं यत् गणेन च।

यत्रैकाजग्रहणञ्चैव पञ्चैतानि न यद्भुक्ति’

अयं शेलोकः प्रकृतिग्रहणे यद्भुगन्तस्य इत्यस्य निषेधमुखेन विधिसूत्रम्। पञ्चन्यद्भुकि इत्येवं परिभाषासूत्रंस्वरूपं भवतु के च पञ्च इति जिज्ञासायां व्याख्यानतः निर्णयः।

उपसंहारः

कथासरित्सागरस्य कातन्त्रवृत्तिटीकायाश्च कर्ता शर्ववर्मा भवति। पाणिनीतरव्याकरणेषु प्राचीनतमं भवति कातन्त्रव्याकरणम्। व्याकरणमिदं कातन्त्र-कौमार- कालापक-सारस्वतादि संज्ञाभिरपि बुध्यते। अस्य प्रणेतृविषयेऽपि विपश्चिताम् ऐकमत्यं नास्ति। कातन्त्रं हि व्याकरणं कतिपयैःलक्षणैः पाणिनीयेन सह विसंवदते। तत्र हि विशेषः पाणिनेरिष्टं सामान्यं शर्ववर्मणः। पाणिनीयं हि व्याकरणं शब्दसाधुत्वस्य विशिष्टप्रामाण्यं गृह्णाति। कातन्त्रव्याकरणे मूलतःसन्धि ,नाम एवं आख्यातमिति रूपेण त्रयः अध्यायाः सन्ति।कातन्त्रव्याकरणस्य कौमारमित्यभिधा वर्तते।कौमारशब्दस्य त्रिविधाः व्युत्पत्तयःविदिद्भः वैय्याकरणैःकृताः। कुमाराणामिदं कौमारम्। कुमाराणां शस्त्रोऽपविष्टं मतीनां इदं व्याकरणं कौमारव्याकरणं,यद्वा कुमारेण भगवता कार्तिकेयेन प्रोक्तमिदं कौमारव्याकरणमिति। तथापि इदं व्याकरणं कुमाराणां कृते क्षेमाय भवति।

पादटिप्पणी

1. (पा.सू.1-4-93)	4. (का.सू.1-05-15)	7. (दु.का.परि सू)	10. (दु.का.परि सू 9)
2. (पा.सू.1-1-5)	5. (पा .सू.5-2-127)	8. (भा .का.परि33)	11. (भा .का.परि39)
3. (का.सू.2-1-49)	6. (पा.सू.1-1-55)	9. (ना.प.12)	12. (पा.सू.5-1-114)

सहायकग्रन्थाः

- 1.अष्टाध्यायी : पाणिनिः मोत्तिलालबनारसीदास् बंगलो रोड्, जवाहर् नगर् ,दिल्ली
- 2.महाभाष्यम् : पतञ्जलिः मोत्तिलाल बनारसीदास् प्राच्यपुरतक-प्रकाशक व विक्रेता बंगलो रोड्, जवाहर्नगर् ,दिल्ली
- 3.वैय्याकरणसिद्धान्तकौमुदी : भट्टोजिदीक्षितः चौखम्बा संस्कृतप्रतिष्ठान्,दिल्ली
4. वैय्याकरणसिद्धान्तकौमुदीतत्वबोधिनी टीका : आचार्य ज्ञानेन्द्रसरस्वती मोत्तिलाल बनारसीदास् प्राच्यपुस्तक- प्रकाशक व विक्रेता बंगलो रोड्, जवाहर्नगर् ,दिल्ली
5. वैय्याकरणसिद्धान्तकौमुदी : बालमनोरमा टीका वासुदेवदीक्षितः मोत्तिलाल बनारसीदास् प्राच्यपुस्तक- प्रकाशक वा विक्रेता बंगलो रोड्, जवाहर्नगर् ,दिल्ली
- 6.कातन्त्रव्याकरणम् : शर्ववर्मदेवः सम्पूर्णानन्द संस्कृतविश्वविद्यालयः वाराणसि

ಯೋಗವಾಸಿಷ್ಠದಲ್ಲಿನ ಜ್ಞಾನ ಅಜ್ಞಾನದ ಸಪ್ತಭೂಮಿಕೆಗಳು

ಡಾ. ಅನುಪಮಾ ಬಿ

ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ವ್ಯಾಕರಣಶಾಸ್ತ್ರವಿಭಾಗ
ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಚಾಮರಾಜ ಪೇಟೆ- 560018,
ಬೆಂಗಳೂರು, ಕರ್ನಾಟಕ
Ph no : 9379779278
Email- anupamamys04@gmail.com

ಈ ಪ್ರಪಂಚವು ಮಿಥ್ಯವಾದದ್ದು, ಹುಟ್ಟು ಸಾವುಗಳು ನಿರಂತರವಾಗಿವೆ, ಮಾಯಾಯುಕ್ತವಾಗಿವೆ ನನ್ನಲ್ಲೂ ತಾರತಮ್ಯ ಭಾವನೆ ಬೆಳೆದಿದೆ. ಒಬ್ಬನು ನನ್ನ ಮನಸ್ಸಿನ ವಿಲಕ್ಷಣಗುಣವನ್ನು ಅರಿಯಬೇಕು, ಮನಸ್ಸೊಂದೇ ಪ್ರಪಂಚದ ಎಲ್ಲಾ ಆಗು-ಹೋಗುಗಳನ್ನು ನೆಡೆಸುತ್ತದೆ. ಆತ್ಮತತ್ವ ಒಂದೇ ಸತ್ಯವಾದುದು ಮಾಯಾಪ್ರಪಂಚದ ಬಗ್ಗೆ ತಿರಸ್ಕಾರ ಮೂಡುತ್ತದೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಸಂಸಾರದ ಎಲ್ಲಾ ರೀತಿಯ ಸುಖ ದುಃಖಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತನಾಗುವ ಮಾರ್ಗದ ಅನ್ವೇಷಣೆಯ ಫಲವೇ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಂಖ್ಯ ಮತ್ತು ಯೋಗದರ್ಶನಗಳೆರಡು ಮುಖ್ಯವಾದವು ಅದರಲ್ಲೂ ಯೋಗವಿದ್ಯೆಯು ಮಾನವನ ಅಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ (ಶಾರೀರಿಕ ಮತ್ತು ಮಾನಸಿಕ) , ಆದಿದೈವಿಕ ಮತ್ತು ಆದಿಭೌತಿಕ ತಾಪತ್ರಯಗಳಿಂದ ವಿಮುಕ್ತಗೊಳಿಸುವ ಸಾಧನವಾಗಿದೆ. ಇದು ಭಾರತ ವಿಶ್ವಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ ಕೊಡುಗೆಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಅನ್ಯತಮವಾದುದು. ಅಂತಹ ಯೋಗವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ “ಯೋಗವಾಸಿಷ್ಠ” ಗ್ರಂಥವು ಅತ್ಯುನ್ನತವಾದ ಗ್ರಂಥ. ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀರಾಮನ ವೈರಾಗ್ಯದಿಂದ ಮನುಷ್ಯನ ಮೂಲಭೂತ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ವಿಸಿಷ್ಟರಿಂದ ಉತ್ತರಿಸುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸಕಲ ಸಂಶಯಗಳಿಗೆ ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಅಜ್ಞಾನದ ಭೂಮಿಕೆಗಳನ್ನು ಅವುಗಳ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿದರೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಉತ್ತರವನ್ನು ನೀಡಿದೆ. ಈ ಲೇಖನದಲ್ಲಿ ಯೋಗವಾಸಿಷ್ಠದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾದ, ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಅಜ್ಞಾನದ ಸಪ್ತ ಭೂಮಿಕೆಗಳ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ನೀಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಸೂಚೀಪದಗಳು:

ಯೋಗವಾಸಿಷ್ಠ, ಆರ್ಷರಾಮಾಯಣ, ಮಿಥ್ಯವಾದದ್ದು, ತಾರತಮ್ಯಭಾವನೆ, ವಿಲಕ್ಷಣಗುಣ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ, ಆದಿದೈವಿಕ, ವಿಶ್ವ, ಜ್ಞಾನ, ಅಜ್ಞಾನ.

ಯೋಗವಾಸಿಷ್ಠವು ಅದ್ವೈತಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪ್ರಕರಣ ಗ್ರಂಥ. ಇದಕ್ಕೆ ವಾಸಿಷ್ಠರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾರಾಮಾಯಣ, ಆರ್ಷರಾಮಾಯಣ, ಜ್ಞಾನವಾಸಿಷ್ಠ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳೂ ಇವೆ. ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ೬ ಪ್ರಕರಣಗಳಿವೆ.

೧. ವೈರಾಗ್ಯ ಪ್ರಕರಣ- ೩೩ ಸರ್ಗಗಳು.

೨. ಮುಮುಕ್ಷು ಪ್ರಕರಣ-೨೦ ಸರ್ಗಗಳು

೩. ಉತ್ತತ್ತಿ ಪ್ರಕರಣ- ೧೨೨ ಸರ್ಗಗಳು

೪. ಸ್ಥಿತಿ ಪ್ರಕರಣ- ೬೨ ಸರ್ಗಗಳು

೫. ಉಪಶಮ- ೯೩ ಸರ್ಗಗಳು

೬. ನಿರ್ವಾಣಪ್ರಕರಣ- ಪೂರ್ವಾರ್ಧ- ೧೨೦ ಸರ್ಗಗಳು, ಉತ್ತರಾರ್ಧ- ೨೧೬ ಸರ್ಗಗಳು

ಜ್ಞಾನದ ಏಳು ಭೂಮಿಕೆಗಳು-

೧. ಶುಭೇಚ್ಛೇ ಸ್ಥಿತಃ ಕಿಂ ಮೂಢ ಏವಾಸ್ಮಿ ಪ್ರೇಕ್ಷೇಽಹಂ ಶಾಸ್ತ್ರ ಸಜ್ಜನ್ಯಃ | ವೈರಾಗ್ಯಪೂರ್ವಮ್ ಇಚ್ಛೇತಿ ಶುಭೇಚ್ಛೇತ್ಯುಚ್ಯತೇ ಬುದ್ಧಃ ||

“ನಾನು ಮೂಢನಾಗಿ ಸ್ಥಿತನಾಗಿರುವುದೇಕೆ? ನಾನು ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಿಂದಲೂ, ಸತ್ಪುರುಷರಿಂದಲೂ ತಿಳಿದುಕೊಂಡು ತತ್ವದ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವೆನು. ಈ ಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ವೈರಾಗ್ಯಪೂರ್ವಕ ಕೇವಲ ಮೋಕ್ಷದ ಇಚ್ಛೆ ಹೊಂದುವುದಕ್ಕೆ ಜ್ಞಾನಿಗಳು “ಶುಭೇಚ್ಛಾ” ಎಂದು ಹೇಳುವರು. ಇದನ್ನೇ ‘ಶ್ರವಣಭೂಮಿಕೆ’ ಎಂದೂ ಕರೆಯುವರು.

೨. ಶಾಸ್ತ್ರ ಸಜ್ಜನ ಸಂಪರ್ಕ ವೈರಾಗ್ಯಭ್ಯಾಸ ಪೂರ್ವಕಮ್ | ಸದಾಚಾರ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯಾ ಪ್ರೋಚ್ಯತೇ ಸಾ ವಿಚಾರಣಾ ||

ಶಾಸ್ತ್ರಾಧ್ಯಯನ, ಮನನ ಮತ್ತು ಸತ್ಪುರುಷರಸಂಗ, ವಿವೇಕ-ವೈರಾಗ್ಯಗಳ ಸದಾಚಾರದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಇವು ವಿಚಾರಣಾ / ನಾಮಕ (ಮನನ) ಭೂಮಿಕೆಯೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

೩. ತನುಮಾನಸ-

ಈ ಹಿಂದಿನ ಶುಭೇಚ್ಛಾ ಮತ್ತು ವಿಚಾರಣೆಯ ದ್ವಾರವಾಗಿ ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ವಿಷಯಭೋಗಗಳಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿಯ ಅಭಾವ-

ವಾಗುತ್ತದೆ. ಅನಾಸಕ್ತನಾಗಿ ಸಂಸಾರದಲ್ಲಿ ವಿಚಾರಣೆ ಮಾಡುವವು “ತನುಮಾನಸ” ವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮನಸ್ಸು ಶುದ್ಧವಾಗಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮತೆಯನ್ನು ಹೊಂದುವುದು. ಆದುದರಿಂದಲೇ ಇದಕ್ಕೆ ತನುಮಾನಸ (ನಿಧಿಧ್ಯಾಸನ) ಎನ್ನುವರು.

೪. ಸತ್ವಾಪತ್ತಿ-

ಭೂಮಿಕಾತ್ರಿತಯಾಭ್ಯಾಸಾಚಿತ್ತೇಽರ್ಥೇ ವಿರತೇರ್ವಶಾತ್ | ಸತ್ಯಾತ್ಮಸಂ ಸ್ಥಿತಿಃ ಶುದ್ಧೇ ಸತ್ವಾಪತ್ತಿರುದಾಹೃತಾ ||

ಶ್ರವಣ, ವಿಚಾರಣಾ, ತನುಮಾನಸಾ-ನಿಧಿಧ್ಯಾಸನ ಭೂಮಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಭ್ಯಾಸದಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ವಿರಕ್ತವಾಗುವುದರಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ವಿರಕ್ತವಾದ ಬಳಿಕ ಅದರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಶುದ್ಧ ಹಾಗೂ ಸತ್ಯ ಸ್ವರೂಪ ಪರಮಾತ್ಮನಲ್ಲಿ ತದ್ರೂಪವಾಗುವುದೇ “ಸತ್ವಾಪತ್ತಿ” ಎಂಬ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಭೂಮಿಕೆ.

೫. ಅಸಂಸಕ್ತಿ

ದಶಾ ಚತುಷ್ಟಾಭ್ಯಾಸಾದಸಂಸಂಗ ಫಲೇನ ಚ | ರೂಢ ಸತ್ವ ಚಮತ್ಕಾರಾತ್ ಪ್ರೋಕ್ತಾ ಸಂಸಕ್ತಿನಾಮಿಕಾ ||

ಶುಭೇಚ್ಛಾ, ವಿಚಾರಣಾ, ತನುಮಾನಸಾ, ಸತ್ವಾಪತ್ತಿ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ಭೂಮಿಕೆಗಳು ಸಿದ್ಧವಾದ ಬಳಿಕ, ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಅಭ್ಯಾಸದಿಂದ ಚಿತ್ತದ ಬಾಹ್ಯಾಭ್ಯಂತರದ ಎಲ್ಲ ವಿಷಯ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ಅಸಂಗ (ಸಂಬಂಧ ವಿಚ್ಛೇದ) ವಾದ ಮೇಲೆ, ಅಂತಃಕರಣದ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಆರೂಢ-ಸ್ಥಿತವಾಗುವುದೇ “ಅಸಂಸಕ್ತಿ” ಎಂಬ ಐದನೆಯ ಭೂಮಿಕೆಯು.

೬. ಪದಾರ್ಥಭಾವನಾ

ಭೂಮಿಕಾ ಪಂಚಕಾಭ್ಯಾಸಾತ್ ಸ್ವಾತ್ಮಾರಾಮತಯಾ ದೃಢಮ್ | ಅಭ್ಯಂತರಾಣಾಂ ಬಾಹ್ಯಾಣಾಂ ಪದಾರ್ಥಾನಾಮಭಾವನಾತ್ ||

ಪರಪ್ರಯುಕ್ತೇನ ಚಿರಂ ಪ್ರಯತ್ನೇನಾರ್ಥ ಭಾವನಾತ್ | ಪದಾರ್ಥಭಾವನಾ ನಾಮ್ನಿ ಷಷ್ಠೀ ಸಂಜಾಯತೇ ಗತಿಃ ||

ಉಪಯುಕ್ತ ಐದೂ ಭೂಮಿಕೆಗಳು ಸಿದ್ಧವಾದ ಮೇಲೆ, ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಅಭ್ಯಾಸದಿಂದ ಆ ಜ್ಞಾನೀ ಮಹಾತ್ಮನ ಆತ್ಮಾರಾಮತೆಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಅವನ ಅಂತಃಕರಣದಲ್ಲಿ ಸಂಸಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಅತ್ಯಂತ ಅಭಾವವು ಆಗುವುದು. ಅವನಿಗೆ ಸ್ವಯಂ ಬಳಗಿನ ಹೊರಗಿನ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಭಾವವು ಎರಡನೆಯವರಿಂದ ಪ್ರಯತ್ನ ಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಚಿರಕಾಲದ ಪ್ರೇರಣೆಯಿಂದಾಗುವುದು. ಇದರಿಂದ ಅವನ ಅಂತಃಕರಣದ “ಪದಾರ್ಥಭಾವನಾ” ನಾಮಕ ಆರನೆಯ ಭೂಮಿಕೆಯಾಗುತ್ತದೆ.

೭. ಭೂಮಿಷಟ್ಕಚಿರಾಭ್ಯಾಸಾದ್ ಭೇದಸ್ಯಾನುಪಲಂಭತಃ | ಯತ್ಸ ಭಾವೈಕನಿಷತ್ವಂ ಸಾ ಚ್ಛೇಯಾ ತುರ್ಯಗಾ ಗತಿಃ ||

ಉಪಯುಕ್ತ ಆರು ಭೂಮಿಕೆಗಳು ಸಿದ್ಧವಾದ ಮೇಲೆ, ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ಚಿರಕಾಲದವರೆಗೂ ಅಭ್ಯಾಸವಾಗುವುದರಿಂದ, ಯಾವ ಅವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯವರಿಂದ ಪ್ರಯತ್ನಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿದ ಮೇಲೆಯೂ ಭೇದರೂಪ ಸಂಸಾರದ ಸತ್ತಾಸ್ಥೂರ್ತಿಯು ಉಪಲಬ್ಧವಾಗದೆ, ತನ್ನ ಆತ್ಮಭಾವದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ನಿಷ್ಠೆಯು ಇರುವಂತಹ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಆ ಮಹಾತ್ಮನ ಅಂತಃಕರಣಕ್ಕೆ “ತೂರ್ಯಗಾ” ಎಂಬ ಭೂಮಿಕೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಅಜ್ಞಾನದ ಸಪ್ತ ಭೂಮಿಕೆಗಳು:

ಬೀಜಜಾಗೃತ ಜಾಗರಣ ಮಹಾಜಾಗೃತ ತಥೈವ ಚ ಜಾಗೃತ್ ಸ್ವಪ್ನ ತಥ ಸ್ವಪ್ನ ಸ್ವಪ್ನಜಾಗೃತ್ ಸುಷುಪ್ತಕಮ್ ಇತಿ ಸಪ್ತವಿಧೋ

ಅಜ್ಞಾನದ ಸಪ್ತಭೂಮಿಕೆಗಳು ಈ ಬಗೆಯಾಗಿರುವುವು

೧. ಬೀಜಜಾಗೃತ-

ಮಹಾಸರ್ಗದ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನಯ ಪರಮಾತ್ಮನಿಂದ ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ನಾಮ ನಿರ್ದೇಶರಹಿತವಾದ ಮತ್ತು ವಿಶುದ್ಧವಾದ ವೃಷ್ಟಿಚೇತನವು ಪ್ರಕಟವಾಗುವುದು. ಅದು ಭವಿಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾದುರ್ಭವಿಸುವ ಚಿತ್ತ ಮತ್ತು ಜೀವ ಮೊದಲಾದ ಸಂಜ್ಞಾಶಬ್ದಗಳ ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಅರ್ಥಗಳ ಭಾಜನವಾಗಿ ಜಾಗೃತಾವಸ್ಥೆಯ ಬೀಜರೂಪದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿತವಾಗುವುದು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಅದು ಮಹಾಪ್ರಳಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೀಜರೂಪದಿಂದಲೇ ಪರಮಾತ್ಮನಲ್ಲಿತ್ತು. ಆದುದರಿಂದ ಅದಕ್ಕೆ “ಬೀಜಜಾಗೃತ” ಎಂದು ಹೇಳುವರು.

೨. ಜಾಗೃತ-

ನವಜಾತ ಬೀಜಜಾಗೃತದ ತರುವಾಯ ಈ ಸ್ಥೂಲದೇಹವು ನಾನಿರುವೆನು. ಈ ದೇಹವೂ, ಈ ಭೋಗ್ಯ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಸಮೂಹವೂ ನನ್ನದು ಎಂದು ತನ್ನಲ್ಲಿ ಯಾವುದು ಪ್ರತೀತಿಯಾಗುವುದೋ ಅದಕ್ಕೆ “ಜಾಗೃತ” ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

೩. ಮಹಾಜಾಗೃತ-

ಜಾಗೃತ ಪ್ರತೀತಿಯ ಅನಂತರ ಜನ್ಮಾಂತರದ ಅಭ್ಯಾಸದಿಂದ ದೃಢವಾದ ಯಾವ ಪ್ರತೀತಿಯು ಸ್ಫುರಿತವಾಗುವುದೋ ಅದಕ್ಕೆ “ಮಹಾಜಾಗೃತ” ಎಂದು ಹೆಸರು.

೪. ಜಾಗೃತಸ್ವಪ್ನ-

ಜಾಗೃತಪುರುಷನ ಅದೃಢವಾದ ಇಲ್ಲವೆ ದೃಢವಾದ ತನ್ಮಯಾತ್ಮಕ ಮನೋರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ “ಜಾಗೃತಸ್ವಪ್ನ” ಎಂದು ಹೆಸರು.

೫. ಸ್ವಪ್ನ-

ಎರಡು ಚಂದ್ರದರ್ಶನ, ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪಿನಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಪ್ರತೀತಿ, ಮೃಗಜಲ ಮೊದಲಾದ ಭೇದದಂತಹ ಅಭ್ಯಾಸವಶ ಜಾಗೃತ ಭಾವಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಸ್ವಪ್ನ ಮನೋರಾಜ್ಯವು ಅನೇಕ ಪ್ರಕಾರಗಳಿಂದಾಗುವುದು. ನಿದ್ರಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಅನುಭವಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮಾತಿನ ವಿಷಯವಾಗಿ ನಿದ್ರಾಂತರದಲ್ಲಿ ಯಾವ ವಿಷಯಗಳ ಪ್ರತೀತಿಯಾಗುವುದೋ ಅದಕ್ಕೆ “ಸ್ವಪ್ನ” ವೆನ್ನುವರು.

೬. ಸ್ವಪ್ನಜಾಗೃತ-

ಅಸ್ವಪ್ನವು ಆಜ್ಞಾ ಪುರುಷನ ಮಹಾಜಾಗೃತ ಅವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿತವಾದ ಸ್ಥೂಲಶರೀರದ ಕಂಠದಿಂದ ಹೃದಯದವರೆಗೆ ನಾಡಿಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗುವುದು. ಚಿರಕಾಲದವರೆಗೆ ದರ್ಶನಾಭಾವದಿಂದ ವಿಕಸಿತವಾಗಿರದ ಆ ಮಹಾಶರೀರದ ದೃಢವಾದ ಅಭಿಮಾನವು ಸ್ವಪ್ನವಾಗಿದೆ. ಸುದೃಢವಾದ ಅಭಿನಿವೇಶದಿಂದ ಇಲ್ಲವೆ ಚಿರಸ್ಥಾಯಿತ್ವದ ಕಲ್ಪನೆಯಿಂದ ಅದು ಪುಷ್ಟವಾಗಿ, ಜಾಗೃತಭಾವವನ್ನು ಹೊಂದಿ ಸಮತಾಜಾಗೃತದ ಸಮತೆಯನ್ನು ಹೊಂದುವುದು. ಈ ಅವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಸ್ವಪ್ನವು “ಸ್ವಪ್ನಜಾಗೃತ” ವೆನಿಸುವುದು.

೭. ಸುಷುಪ್ತಿ-

ಪೂರ್ವೋಕ್ತವಾದ ಆರೂ ಅವಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಪರಿತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿದ ಬಳಿಕ ಜೀವದ ಜಡ ಅವಸ್ಥೆಗೆ ಭಾವೀ ದುಃಖದ ಬೋಧಮಾಡುವ ಬೀಜರೂಪ ಅಜ್ಞಾನದಿಂದ ಸಂಪನ್ನವಾದುದನ್ನೇ “ಸುಷುಪ್ತಿ”ಯೆನ್ನುವರು. ಇವು ನಾನಾಪ್ರಕಾರ ವಿಕಾರಗಳಿಂದಲೂ ಲೋಕಾಂತರದ ಭೇದಗಳಿಂದಲೂ ಯುಕ್ತವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ನಿಂದ್ಯವೂ ತ್ಯಾಜ್ಯವೂ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಹೀಗೆ ಜ್ಞಾನದ ಸಪ್ತಭೂಮಿಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಬಗೆ ಹಾಗೂ ಸಪ್ತ ಅಜ್ಞಾನದ ಭೂಮಿಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಯೋಗವಾಸಿಷ್ಠದಲ್ಲಿ ವಾಲ್ಮೀಕಿಯು ವಿಶದವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು

೧. ಯೋಗವಾಸಿಷ್ಠ
೨. ಸರ್ವದರ್ಶನಸಂಗ್ರಹ
೩. ಭಾರತೀಯ ದರ್ಶನಶಾಸ್ತ್ರ
4. The concise of Yogavasitha
5. Supreme Yoga.

ಕಾಳಿದಾಸನ ಕಾವ್ಯ-ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ಸೌಂದರ್ಯದ ವಿವೇಚನೆ

ಡಾ. ರೇಖಾದೇವಿ ಎಸ್. ಎಚ್.

ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಭಾಷಾ, ಸಾಹಿತ್ಯ ವಿಭಾಗ
ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಪಿಎಮ್‌ಕೆರೋಡ್

ಚಾಮರಾಜಪೇಟೆ, ಬೆಂಗಳೂರು -560018

ಮೊಬೈಲ್- 9591071457

E-aill : rekhasreenivasack@gmail.com

ಪೀಠಿಕೆ

ಮುಹಾಕವಿ ಕಾಳಿದಾಸನು ರಚನೆಮಾಡಿರುವಂತಹ ಕಾವ್ಯ ನಾಟಕಗಳಾದ, ಕುಮಾರಸಂಭವ, ರಘುವಂಶ, ಋತುಸಂಹಾರ, ಮೇಘದೂತ, ಮಾಲವಿಕಾಗ್ನಿಮಿತ್ರ ಮತ್ತು ಅಭಿಜ್ಞಾನಶಾಕುಂತಲ. ಇಲ್ಲಿ ಬರುವಂತಹ ಸೌಂದರ್ಯ ವಿವೇಚನೆಯನ್ನು ಮಾಡುವಾಗ ಅವನ ಸೌಚಿದರ್ಯದ ಚಿತ್ರಣ ಮತ್ತು ಸೌಂದರ್ಯದ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರಾನುಭವದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಅದರ ಆರಂಭ, ಬೆಳವಣಿಗೆ ಮತ್ತು ಪರಿಪಾಕಗಳು ರೂಪಗೊಂಡ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿಯೇ ಅವನ ಸೌಂದರ್ಯ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ರೂಪಿಸುತ್ತ ಅದರ ವಿಕಾಸವನ್ನು ಗುರುತಿಸುತ್ತ ಹೋಗುವುದು ಸಮಂಜಸವಾಗಿದೆ. ಅವನು ತನ್ನ ಆರಂಭ, ಮಧ್ಯ ಹಾಗೂ ಪರಿಪಕ್ವ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿಯ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ವಸ್ತು, ಸನ್ನಿವೇಶಗಳನ್ನು, ಯಾವ ಭಾವನೆ ಮತ್ತು ಕಲ್ಪನೆಗಳನ್ನು ಸುಂದರ-ವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದ್ದಾನೆ, ಸುಂದರವೆಂದು ಬಣ್ಣಿಸುವ ವಸ್ತು, ವ್ಯಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಸನ್ನಿವೇಶಗಳ ಯಾವ ಗುಣಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಸೌಂದರ್ಯ ಸೂಚಕವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸುವನು ಮತ್ತು ಹೇಗೆ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವನು ಎಂಬುದನ್ನು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸುತ್ತ ಹೋಗುವುದರಿಂದ ಕಾಲಿದಾಸನ ಸೌಂದರ್ಯದ ವಿವೇಚನೆ ನಮಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುವುದು.

ಕಾಳಿದಾಸನ ಪ್ರಥಮಕೃತಿಯಾದ 'ಋತುಸಂಹಾರ' ದಲ್ಲಿ ಶರದೃತುವಿನ ಸೌಂದರ್ಯದ ವಿವೇಚನೆಯನ್ನು ಈ ರೀತಿ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ

ಕಾಶ್ಯೈ: ಮಹೀ ಶಿಶಿರಧೀಧಿತಿನಾ ರಜನ್ಯಾ:| ಹಂಸೈ: ಜಲಾನಿ ಸರಿತಾಮ್ ಕುಮುದೈ: ಸರಾಂಸಿ ||

ಸಪ್ತಚ್ಛದೈ: ಕುಸುಮಭಾರನತೈ: ವನಾಂತಾ: | ಶುಕ್ಲೀಕೃತಾನಿ ಉಪವನಾನಿ ಚ ಮಾಲತೀಭಿ: || (ಋತುಸಂಹಾರ 3-2)

ಶರದೃತುವಂತೂ ನವವಧುವಿನಂತೆ ಮನೋಹರವಾಗಿರುವುದು. ಎಲ್ಲಿ ನೋಡಿದರೂ ಶುಭವರ್ಣವು ಕಂಗೊಳಿಸುವುದು. ಶುಭವಾದ ಕಾಶಕುಸುಮಗಳಿಂದ ಭೂಪ್ರದೇಶವೆಲ್ಲ ಮುಚ್ಚಿಹೋಗಿರುವುದು. ಹಂಸಗಳೂ ಕಮಲಗಳೂ ನದಿ ಸರೋವರ ಮತ್ತು ಇನ್ನಿತರ ಜಲಾಶಯಗಳನ್ನು ಶುಭಗೊಳಿಸುವವು. ಸುಗಂಧರಾಜದಿಂದ ವನಪ್ರದೇಶಗಳೂ ಮಲ್ಲಿಗೆಯಿಂದ ಉದ್ಯಾನ ವನಗಳೂ ಶುಭವಾಗಿ ಕಾಣುವವು. ಚಂದ್ರನಿಂದ ರಾತ್ರಿ ಬೆಳಗುವುದು. ಹೀಗೆ ಶರದೃತುವಿನ ಸೌಂದರ್ಯ ವಿವೇಚನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ.

ದ್ರುಮಾ: ಸಪುಷ್ಪಾ: ಸಲಿಲಮ್ ಸಪದ್ಮಮ್ | ಸ್ತ್ರಿಯು: ಸಕಾಮಾ: ಪವನ: ಸುಗಂಧಿ: ||

ಸುಖಾ: ಪ್ರದೋಷಾ: ದಿವಸಾಶ್ಚ ರಮ್ಯಾ: | ಸರ್ವಮ್ ಪ್ರಿಯೇ ಚಾರುತರಮ್ ವಸಂತೇ || (ಋತುಸಂಹಾರ 6-2)

ವಸಂತಋತುವು ಸೌಚಿದರ್ಯದ ಆಗರ. ಯಾವ ಗಿಡ ಅಥವಾ ಬಳ್ಳಿಯ ಕಡೆಗೆ ನೋಡಿದರೂ ಹೂವು ಸುರಿದಿರುವುದು ಕಾಣುವುದು. ಯಾವ ಜಲಾಶಯದ ಕಡೆಗೆ ನೋಡಿದರು ಕಮಲಗಳು ಕಂಗೊಳಿಸುವವು. ಸುರಭಿಯಾದ ಗಾಳಿ, ಸುಖಕರವಾದ ಪ್ರದೋಷ ಸಮಯ, ಎಲ್ಲೆಲ್ಲಿ ನೋಡಿದರೂ ಸೌಂದರ್ಯವೇ ಸೌಂದರ್ಯ ಮಾವಿನ ಮರಗಳಿಗೆ ವಸಂತಋತುವಿನಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಒಲವು ಬರುವುದು, ಕೋಕಿಲಗಳ ಮಧುರನಾದ, ದುಂಬಿಗಳ ಗುಂಜಾರವ, ಹೂವುಗಳ ಸುರಭಿ ವಸಂತಋತುವನ್ನು ಸೌಂದರ್ಯ ಮತ್ತು ಮಾಧುರ್ಯಗಳ ಆಗರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವವು.

ಕಾಳಿದಾಸನ ಈ ನಿಸರ್ಗ ಸೌಂದರ್ಯದ ವರ್ಣನೆಯು ಅವನ ಋತುಸಂಹಾರದಲ್ಲಿಯ ಸೌಂದರ್ಯವು ನಿಸರ್ಗದಲ್ಲಿಯ ವಸ್ತುಗತವಾದ ಧರ್ಮವೆಂದು ಚಿತ್ರಿಸಿರುವನೆಂಬುದನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುವುದು. ಆದರೆ ಮಾನವ ಸೌಂದರ್ಯದ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನವು ಸ್ತ್ರೀ-ಸೌಂದರ್ಯದ-ವರ್ಣನೆಯು ಕುಮಾರಸಂಭವದಲ್ಲಿದೆ. ತಾರುಣ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದ ಪಾರ್ವತಿಯ ಸೌಂದರ್ಯದ ವರ್ಣನೆಯು ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿಯೇ ಅಪೂರ್ವವಾಗಿದೆ. " ಸ್ಥಲಕಮಲದಂಥ ಪಾದಗಳು, ರಾಜಹಂಸದಂತೆ ನಡಿಗೆ, ಶಿರೀಷಕುಸುಮಗಳಂತೆ ಕೋಮಲವಾದ ತೋಳುಗಳು, ಚಂದ್ರನಕಾಂತಿ ಮತ್ತು ಕಮಲದ ಮಾಧುರ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದ ಮುಖ, ಹವಳದಲ್ಲಿ ಮುತ್ತುಗಳನ್ನಿರಿಸಿದಂತೆ ಚಂಚಲವಾದ ಕಣ್ಣುಗಳು, ಕಾಡಿಗೆಯಿಂದ ತೀಡಿ ಬರೆದಂತಿರುವ ಹುಬ್ಬುಗಳು, ಚಮರೀಮೃಗದಂತೆ ವಿಪುಲವಾಗಿರುವ ಕೇಶರಾಶಿ," ಹೀಗೆ ಅತಿಸುಂದರವೂ ಮನೋಹರವೂ ಆದ ಪಾರ್ವತಿಯ ರೂಪವನ್ನು ಕವಿ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ನಾಟಕಾದಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕೂಡ ಸ್ತ್ರೀ-ವರ್ಣನೆಯು ಅಪೂರ್ವವಾಗಿದೆ. ಮಾಲವಿಕಾಗ್ನಿಮಿತ್ರದಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯಕೌಶಲವನ್ನು ತೋರಿಸಲು ಎದುರಿಗೆ ಬಂದ ಮಾಲವಿಕೆಯ ಸೌಂದರ್ಯದ ವಿವೇಚನೆಯನ್ನು ಅಗ್ನಿಮಿತ್ರನು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ.

ಧೀರ್ಘಾಕ್ಷಂ ಶರದಿಂದುಕಾಂತಿವದನಂ ಬಾಹು ನತೌ ಹಂಸೋಃ |

ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತಂ ನಿಬಿಡೋನ್ನತಸ್ತನಮುರಃ ಪಾಶ್ವೇಪ್ಯಮೃಷ್ಟೇ ಇವ ||

ಮಧ್ಯಂ ಪಾಣಿಮಿತೋಮಿತಂ ಚ ಜಘ್ನನಂ ಪಾದೌ ಅರಲಾಂಗುಲೀ |

ಛಂದೋನರ್ತಯಿತುಃ ಯಥೈವ ಮನಸಿ ಶ್ಲಿಷ್ಠಂ ತಥಾಸ್ಯಾಃ ವಪುಃ || (ಮಾಲವಿಕಾಗ್ನಿಮಿತ್ರ 2-3)

ಇಲ್ಲಿ ಮಾಲವಿಕೆಯನ್ನು ವರ್ಣಿಸುತ್ತಾ ರಾಜನು “ವಿಶಾಲವಾದ ಕಣ್ಣುಗಳು, ಚಂದ್ರನಂತೆ ಆಹ್ಲಾದಕರವಾದ ಮುಖಿಕಾಂತಿ, ಚಿಕ್ಕನಡು, ನುಣುಪಾದ ಪಾಶ್ವಗಳು, ಸುಂದರವಾದ ಬೆರಳುಗಳಿರುವ ಪಾದಗಳು ಹೀಗೆ ನೃತ್ಯಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾದ ಶರೀರವನ್ನು ಇವಳು ಪಡೆದಿರುವಳು” ಎಂದು ವರ್ಣಿಸುತ್ತಾ ‘ಅಹೋ ಸರ್ವಸ್ಥಾನಾವದ್ಯತಾರೂಪಸ್ಯ’ ಇವಳ ರೂಪವು ತುಂಬಾ ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧವಾಗಿದೆ ಎನ್ನುತ್ತಾನೆ ಹಾಗೆ ಮೇಘದೂತದಲ್ಲಿ ಯಕ್ಷನು ತನ್ನ ಪ್ರಿಯತಮೆಯನ್ನು ವರ್ಣಿಸುತ್ತಾ “ತನ್ವಂಗಿಯು ತುಂಬಿದ ಯೌವನವುಳವಳು, ಪಕ್ಷವಾದ ಬಿಂಬಫಲದಂಥ ತುಟಿಯುಳ್ಳವಳು, ಮಂದಗಮನೆಯು ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತನ ಪ್ರಥಮ ಸೃಷ್ಟಿಯೆಂದು” ಹೇಳುವನು.

ಶಾಕುಂತಲದಲ್ಲಿ

ಚಿತ್ರೇ ನಿವೇಶ್ಯ ಪರಿಕಲ್ಪಿತ ಸತ್ಯೋಗಾ | ರೂಪೋಚ್ಚಯೇನ ಮನಸಾ ವಿಧಿನಾಕೃತಾನು ||

ಸ್ತ್ರೀರತ್ನಸೃಷ್ಟಿರಪರಾ ಪ್ರತಿಭಾತಿ ಸಾಮೇ | ಧಾತುರ್ವಿಭುತ್ಸಮನುಚಂತ್ಯವಪುಶ್ಚತಸ್ಯಾ || (ಅಬಿಜ್ಞಾನ ಶಾಕುಂತಲ-2-9)

“ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತನು ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಮೊದಲು ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿಕೊಂಡು ಬಳಿಕ ಜೀವಕಳೆಯನ್ನು ತುಂಬಿದಂತಿದೆ. ಅಥವಾ ಮೊದಲು ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ತಂದು ಕೊಂಡು ಅವಳ ಕಲ್ಪನಾಚಿತ್ರವನ್ನು ತೆಗೆದು ಅನಂತರ ಅವಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದಂತಿದೆ.” ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಮತ್ತು ಇವಳ ರೂಪವನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಆಶ್ಚರ್ಯವೇನೂ ಇಲ್ಲ. ದುಷ್ಯಂತನು ಹೇಳುವನು. ಇದರಿಂದ ಸೌಂದರ್ಯವು ಕಲಾತ್ಮಕವಾದ ಕುಶಲ ರಚನೆಯೆಂಬುದು ಕಾಳಿದಾಸನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಹಾಗೆ ಪುರೂರವನು ಉರ್ವಶಿಯನ್ನು ವರ್ಣಿಸುತ್ತ ಇವಳನ್ನು ಚಂದ್ರನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿರಬಹುದು. ಶೃಂಗಾರದ ಅಧಿದೇವತೆಯಾದ ಮದನನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿರಬಹುದು. ವಸಂತಯುತವು ಸೃಷ್ಟಿಸಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ವೇದವ್ಯಾಸ ಜಡನಾದ, ವಿಷಯವ್ಯಾವೃತನಾದ ಬ್ರಹ್ಮನು ಈ ಸುಂದರವಾದ ರೂಪವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಲಾರನು (ವಿಕ್ರಮೋರ್ವಶೀಯ 1-8) ಎಂದು ಹೇಳುವನು.

ಸರ್ವೋಪಮಾದ್ರವ್ಯಸಮುಚ್ಚಯೇನಯಥಾ ಪ್ರದೇಶಂ ವಿನಿವೇಶಿತೇನ |

ಸಾನಿರ್ಮಿತಾ ವಿಶ್ವಸೃಜಾ ಪ್ರಯತ್ನಾದ್ ಏಕಸ್ಯ ಸೌಂದರ್ಯ ದಿದೃಕ್ಷಯೇವ || (ಕುಮಾರ ಸಂಭವ 1-46)

ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ವತಿ ಸೃಷ್ಟಿಯ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಒಂದೊಂದು ಪದಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ವಿಧವಾದ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ ವಿಶ್ವಕರ್ಮನು ಆ ಎಲ್ಲಾ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಒಳಗಡೆ ಕಡೆಗೆ ಕಾಣಬೇಕೆಂಬ ಅಭಿಲಾಷೆಯಿಂದ ಪಾರ್ವತಿಯನ್ನು ಪ್ರಯತ್ನಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಸೃಷ್ಟಿಸಿದನು ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಯತ್ನಪೂರ್ವಕವಾದ ಕುಶಲ ರಚನೆಯೇ ಸೌಂದರ್ಯದ ತಳಹದಿ ಎಂದು ಕವಿ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಅಬಿಜ್ಞಾನ ಶಾಕುಂತಲದಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸನು “ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತನು ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಮೊದಲು ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿಕೊಂಡು ಬಳಿಕ ಜೀವಕಳೆಯನ್ನು ತುಂಬಿದಂತಿದೆ, ಮೊದಲು ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಸೌಂದರ್ಯಸಾರವನ್ನು ತಂದುಕೊಂಡು ಅವಳ ಕಲ್ಪನಾಚಿತ್ರವನ್ನು ತೆಗೆದು ಅನಂತರ ಅವಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದಂತಿದೆ. ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಮತ್ತು ಇವಳ ಸೌಂದರ್ಯ ನೋಡಿದರೆ ಇದರಲ್ಲಿ ಆಶ್ಚರ್ಯವೇನು ಇಲ್ಲವೆಂದು” ದುಷ್ಯಂತನು ಹೇಳುವ ಮಾತು. ಇದರಿಂದ ಸೌಂದರ್ಯವು ಕಲಾತ್ಮಕವಾದ ಕುಶಲ ರಚನೆಯೆನೆಂಬುದು ಕಾಳಿದಾಸನ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಸೌಚಿದರ್ಯದ ಅಭಿರುಚಿಯು ಭಿನ್ನವಾಗಿರುತ್ತದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಕಾಳಿದಾಸನು ರಘುವಂಶದ 6 ನೇ ಸರ್ಗದ ಇಂದುಮತಿಯ ಸ್ವಯಂವರದಲ್ಲಿ ಸುನಂದೆಯು ಒಬ್ಬೊಬ್ಬ ರಾಜನ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿ ಇವನು ಒಪ್ಪಿಗೆಯಾದರೆ ವರಿಸು ಎಂದಾಗ ಇಂದುಮತಿಯು ಅವನನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಹೋಗುವಳು ಅವರಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ಸುಂದರವಾಗಿದ್ದರು. ಅವಳಿಗೆ ರುಚಿಸಲಿಲ್ಲ. ಇದರ ಕಾರಣವನ್ನು ವಿವೇಚಿಸುತ್ತಾ ಕಾಳಿದಾಸನು ಆ ರಾಜನು ಸುಂದರವಾಗಿಯೇ ಇದ್ದನು. ಇಂದುಮತಿಯು ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ಯೋಗ್ಯತೆವುಳ್ಳವಳಾಗಿದ್ದಳು ಆದರೆ ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಸೌಚಿದರ್ಯದ ಅಭಿರುಚಿಯು ಭಿನ್ನವಾಗಿರುತ್ತದೆ ಸ’ನಸೌ ನ ಕಾಮ್ಯೋ ನ ಚ ವೇದ ಸಮ್ಯಗದುಷ್ಟುಂನ ಸಾ ಭಿನ್ನರುಚಿರ್ಹಿ ಲೋಕಾಃ’ (ಶಾಕುಂತಲ-6-10) ‘ಬಬಂಧ ಸಾನುನುತ್ತಮ ಸೌಕುಮಾರ್ಯಕುಮುದ್ವೇವ ಭಾವಮ್’ (ರಘುವಂಶ-6-96) ‘ಚಂದ್ರವಿಕಸಿನಿಯಾದ ಕಮಲವು ಸೂರ್ಯನ ಕಿರಣಗಳಿಂದ ಅರಳದಂತೆ’ ಇಂದುಮತಿಯು ಇನ್ನೊಬ್ಬ ರಾಜನನ್ನು ವರಿಸಲಿಲ್ಲ ಇಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸನು ಸೌಂದರ್ಯಾನ್ವೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಮನಃಪ್ರವೃತ್ತಿಯ ಪಾತ್ರವನ್ನೂ ವಿವೇಚಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಇನ್ನು ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೂ ಆನಂದಕ್ಕೂ ಇರುವ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಶಾಕುಂತಲದ ಪ್ರಥಮಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ದುಷ್ಯಂತನು ಕಣ್ಣರ ಆಶ್ರಮವನ್ನು

ಪ್ರವೇಶಿಸಿದಾಗ, ಆಶ್ರಮದ ವೃಕ್ಷವಾಟಕೆಯಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಿಗಳಿಗೆ ನೀರೆರೆಯುತ್ತಿರುವ ಶಕುಂತಲೆ ಮತ್ತು ಸಖಿಯರನ್ನು ನೋಡಿ 'ಆಹೋ ಮಧುರಮ್ ಆಸಾಂ ದರ್ಶನಮ್' ಇವರ ನೋಟವು ಆನಂದದಾಯಕವಾಗಿದೆ ಎನ್ನುವನು. ಇಲ್ಲಿ ಕವಿಯು ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೂ ಆನಂದಕ್ಕೂ ಇರುವ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಸುಂದರವಾಗಿ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಮತ್ತು ಮಾಲವಿಕಾಗ್ನಿಮಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಮಾಲವಿಕೆಯು ನೃತ್ಯ ಮಾಡಲು ಎದುರಿಗೆ ಬಂದಾಗ ವಿದೂಷಕನು 'ಉಪಸ್ಥಿತಂ ನಯನ ಮಧು' ನಿನ್ನ ಎದುರಿಗೆ ಜೇನಿನಷ್ಟು ಮಧುರವಾದ ಆನಂದದಾಯಕವಾದ ವಸ್ತುವು ಬಂದಿತೆಂದು ಹೇಳುವನು ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಿಯದರ್ಶನ, ಪ್ರಿಯದರ್ಶನಾ ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣಗಳನ್ನು ಕಾಲಿದಾಸನು ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಪ್ರಯೋಗಿಸುವನು ಇದರಿಂದ ಕವಿಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಲ್ಲಿ ಆನಂದದಾಯಕವಾಗಿರುವುದು ಸೌಂದರ್ಯದಗುರುತು ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಕಾಳಿದಾಸನು ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವಾಗ ಸಾದೃಶ್ಯದ ನಿರೂಪಣೆಯನ್ನು ಅಂದವಾಗಿ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಮಾನವನ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ನಿಸರ್ಗದ ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೂ ನಿಸರ್ಗದ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಮಾನವ ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೂ ಹೋಲಿಸಿ ಅವೆರಡರ ಸಾದೃಶ್ಯ-ಸಾಮೀಪ್ಯಗಳ ಸುಂದರಚಿತ್ರವನ್ನು ವಿವೇಚಿಸುತ್ತಾ ಮೇಘದೂತದಲ್ಲಿ ಯಕ್ಷನು ತನ್ನ ಸಂದೇಶದಲ್ಲಿ

ಶ್ಯಾಮಾಸು ಅಂಗಂ ಚಕಿತ ಹರಿಣೀಪ್ರೇಕ್ಷಣೇದೃಷ್ಟಿಪಾತಮ್ ವಕ್ತ್ವಚ್ಯಾಯಾಮ್ ಶಿಶಿನಿ ಶಿಖಿನಾಂ ಬರ್ಹವಾರೇಷುಕೇಶಾನ್ | ಉತ್ಪಶ್ಯಾಮಿ ಪ್ರತನುಷು ನದೀವೀಚಿಸು ಭ್ರೂವಿಲಾಸಾನ್ ಹಂತ ಏಕಸ್ಥಂ ಕ್ಷಚಿದಪಿ ನ ತೇಚಂಡಿ ಸಾದೃಶ್ಯಮಸ್ತಿ ||

(ಮೇಘದೂತ- 108)

ಪ್ರಿಯೆ ಪ್ರಿಯೆಂಬುಗಳಲ್ಲಿ ನಿನ್ನ ಕೋಮಲಗಾತ್ರವನ್ನೂ ಜಿಂಕೆಗಳ ನೋಟದಲ್ಲಿ ನಿನ್ನ ನೋಟವನ್ನೂ ಚಂದ್ರನಲ್ಲಿ ನಿನ್ನ ಮುಖಕಾಂತಿಯನ್ನೂ ನವಿಲುಗರಿಗಳಲ್ಲಿ ನಿನ್ನ ವಿಪುಲ ಕೇಶಶಾಶಿಯನ್ನೂ ನದಿಯ ತರಂಗಗಳಲ್ಲಿ ನಿನ್ನ ಭ್ರೂವಿಲಾಸವನ್ನೂ ಕಾಣುವೆನು. ಆದರೆ ಈ ನಿನ್ನ ಸಾದೃಶ್ಯವು ಒಂದೇ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವಲ್ಲ ಎನ್ನುತ್ತಾನೆ. ಇಲ್ಲಿ ನಿಸರ್ಗದಲ್ಲಿಯೆ ವಿವಿಧ ವಸ್ತುಗಳ ಸಾದೃಶ್ಯದಿಂದ ಯಕ್ಷಪತ್ನಿಯ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಕವಿಯು ಸೂಗಸಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಹಾಗೆ ರಘುವಂಶದಲ್ಲಿ ಅಜನು ಇಂದುಮತಿಯ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ವಿವಿಧ ನಿಸರ್ಗವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತಾನೆ.

ಕಲಮನ್ಯ ಭೃತಾಸು ಬಾಷಿತಂ ಕಲಹಂಸೀಷು ಮದಾಲಸಂ ಗತಮ್ |

ಪೃಷತೀಷು ವಿಲೋಲಮೀಕ್ಷೀತಂ ಪವನಾಧೂತಲಾಸು ವಿಭ್ರಮಾಃ || (ರಘುವಂಶ-8-59)

ಮಧುರವಾದ ಧ್ವನಿಯನ್ನು ಕೋಗಿಲೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಚಂಚಲವಾದ ನೋಟವನ್ನು ಜಿಂಕೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಗಾಳಿಗೆ ಬಳುಕುವ ಬಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿಲಾಸವನ್ನು ನನಗಾಗಿ ನೀನು ಬಿಟ್ಟು ಹೋಗಿರುವೆ. ಆದರೆ ಇದರಿಂದ ನನ್ನ ವೃಥೆಯು ಕಡಿಮೆಯಾಗಲಾರದೆಂದು. ಹೀಗೆ ಸಾದೃಶ್ಯ ನಿರೂಪಣೆಯಿಂದ ಕಾಲಿದಾಸನು ಸೌಂದರ್ಯದ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರವನ್ನು ನಮಗೆ ಮಾಡಿಸುತ್ತಾನೆ. ಕವಿಯ ಸೌಚಿದರ್ಯದ ಚಿತ್ರಣದ ಇನ್ನೊಂದು ಮಹತ್ವವಾದ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಸೌಂದರ್ಯವು ಕೇವಲ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಗೋಚರವಾಗುವ ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೆ ಪರಿಮಿತಗೊಳ್ಳುವುದಲ್ಲದೆ ಪಂಚೇಂದ್ರಿಯಗಳ ವಿಷಯಗಳಾದ ರೂಪ, ರಸ, ಗಂಧಗಳ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನೂ ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಕುಮಾರಸಂಭವದಲ್ಲಿ ಹಿಮಾಲಯ ಪರ್ವತದ ವರ್ಣನೆಯು ಈ ಪಂಚೇಂದ್ರಿಯ ವಿಷಯಗಳ ಸೌಂದರ್ಯದ ಮಧುರವಾದ ಮಿಲನಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮವಾದ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿದೆ. ಅನಂತ ರತ್ನಗಳ ಅಗರವಾದ ಹಿಮಾಲಯವು ಶುಭ್ರವಾದ ಹಿಮದಿಂದ ಆಚ್ಚಾದಿತವಾಗಿದೆ. ಶಿಖರಗಳ ಮೇಲೆ ಸಿಂಧೂರ, ಗೈರಿಕ, ಮೊದಲಾದ ತಿಳಿಗಂಪು ಬಣ್ಣದ ಧಾತುಗಳಿವೆ. ಗುಹೆಗಳಿಂದ ಬರುವ ಗಾಳಿಯು ತುಂಬಿ ಮಧುರವಾದ ಶಬ್ದವನ್ನು ಬಿಡಿರು ಫಲಿಗಳು ಕಿನ್ನರ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಸಂಗೀತಕ್ಕೆ ತಾನವನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಆನೆಗಳು ಕಪೋಲಗಳನ್ನು ತಿಕ್ಕುವುದರಿಂದ ಸುರಿದ ಸರಲ ವೃಕ್ಷದ ಸುರಭಿಯು ಪರ್ವತದಪ್ರದೇಶವನ್ನೆಲ್ಲ ಸುಗಂಧ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಮಾಡಿದೆ. ಹೂಳೆಯುತ್ತಿರುವ ಬಳ್ಳಿಗಳು ಎಣ್ಣೆಯ ಅವಶ್ಯಕತೆಯಿಲ್ಲದೆ ದೀಪಗಳಂತೆ ಕಂಗೊಳಿಸುತ್ತಿವೆ. ಭಾಗೀರಥಿಯ ತರಂಗಗಳನ್ನು ದಾಟಿಬರುವ ಗಾಳಿಯು ತುಂತುರು ಹನಿಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದೆ. ಹಾಗೂ ಮೃದುವಾದ ನವಿಲುಗರಿಗಳನ್ನು ಹಾರಿಸಿಕೊಂಡು ಬರುತ್ತಿವೆ. ಹೀಗೆ ಪಂಚೇಂದ್ರಿಯ ವಿಷಯಗಳ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಕವಿ ಇಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಮೇಘದೂತದಲ್ಲಿ ಮೇಘದ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾರ್ಗದ ಅಲಕಾನಗರಿಯ ವರ್ಣನೆಯಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಗೋಚರವಾಗುವ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನಷ್ಟೇ ವರ್ಣಿಸದೆ ರೂಪ, ಮಾಧುರ್ಯ, ನಾದ, ಕೋಮಲತೆಗಳನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿ ಪಂಚೇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ಗೋಚರವಾಗುವ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನೆ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಸಮಷ್ಟಿ ಸೌಚಿದರ್ಯದ ದೃಷ್ಟಿಯ ವಿವೇಚನೆಯನ್ನು ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣುವೆವು. ಶಾಕುಂತಲ ನಾಟಕದ 6 ನೇ ಅಂಕದಲ್ಲಿ ದುಷ್ಯತನು ಶಕುಂತಲೆಯ ಚಿತ್ರವನ್ನು ತೆಗೆದು ಮನಸ್ಸಿನ ಉದ್ದೇಗವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಾನೆ. ದುಷ್ಯತನು ತೆಗೆದ ಶಕುಂತಲೆಯ ಚಿತ್ರವನ್ನು ನೋಡಿ ವಿದೂಷಕನು

ಸ್ವಲತೀವ ಮೇ ದೃಷ್ಟೀಃ ನಿನ್ನೋನ್ನತಃ ಪ್ರದೇಶೇಷು || (ಶಾಕುಂತಲ - 6)

'ವಿದೂಷಕನು ಈ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಭಾವನೆಗಳು ಸೂಗಸಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂದಿವೆ. ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಕಂಡಂತೆಯೇ ಶರೀರದ ನಿಮ್ಮೋನ್ನತೆಗಳು ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಕೆಣಕುತ್ತವೆ. ಮತ್ತು 'ಉನ್ನೀತಂತೂಲಿಕಮೇವಚಿತ್ರಮ್' ತಾರುಣ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದ ಪಾರ್ವತಿಯ ಶರೀರವು ಕುಂಚದಿಂದ ಬಣ್ಣವನ್ನು ತುಂಬಿದ ಚಿತ್ರದಂತೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಯಿತೆಂದು. ಕುಮಾರಸಂಭವದ ಪ್ರಥಮ ಸರ್ಗದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸುತ್ತಾನೆ. ಮಹಾಕವಿಯ ಕಾವ್ಯ ಓದುತ್ತ ಹೋದಂತೆ ರಮಣೀಯವಾದ ಶಬ್ದಚಿತ್ರದ ಸುರುಳಿಯು ನಮ್ಮ

ಮನಚಕ್ಷುವಿನ ತೆರೆಯ ಮೇಲೆ ಉರುಳುತ್ತ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಈ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ನಾವು ಕಾಣುವ ಸೌಂದರ್ಯವೇ ಕವಿಪ್ರತಿಭಾ ನಿರ್ಮಿತ ಸೌಂದರ್ಯ ಮೇಘದೂತದಲ್ಲಿ ಯಕ್ಷನು ಮೇಘವನ್ನು ಉದ್ದೇಶಿಸಿ ನೀನು 'ಈ ರಾಮಗಿರಿಯಿಂದ ಹೊರಟೆಯೆಂದರೆ ಪರ್ವತದ ಒಂದು ಶಿಖರವನ್ನೇ ಗಾಳಿಯು ಕಿತ್ತುಕೊಂಡು ಹೋರಟಿತೋ ಎಂದು ಮುಗ್ಧಸಿದ್ಧಾಂಗನೆಯರು ನಿನ್ನನ್ನು ಉತ್ಸುಕತೆಯಿಂದ ನೋಡುವರು ನಾನಾ ಬಣ್ಣಗಳ ರತ್ನಕಾಂತಿ ಮಿಶ್ರಣದಂತಿರುವ ಈ ಕಾಮನಬಿಲ್ಲಿನ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದ ನಿನ್ನ ಕಷ್ಟಾದ ಶರೀರವು ನವಿಲುಗಿರಿಯನ್ನು ಮುದುಡಿಕೊಂಡ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನಂತೆ ಕಾಣುವುದು' ಎಂದು ಹುರಿದುಂಬಿಸುವನು. ಅಲಕಾನಗರಿಯ ಉದ್ಯಾನದಲ್ಲಿರುವ ಬಾವಿಯ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತ ಮರಕತಶಿಲೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಸೋಪಾನವಿದೆ. ವೈಷ್ಣವರ ದೇಟುಗಳಿರುವ ಬಂಗಾರದ ಕಮಲಗಳಿವೆ. ಅದರ ಸಮೃದ್ಧಿಯ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಕೊಡುವನು. ಇವೆಲ್ಲ ಸುಂದರವಾದ ಕವಿ ಪ್ರತಿಭಾ ನಿರ್ಮಿತ ಶಬ್ದ ಚಿತ್ರಗಳಾಗಿವೆ. ಪಾರ್ವತಿಯ ಮನಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಕುಮಾರಸಂಭವದಲ್ಲಿ ಕವಿ ಸುಂದರವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ವಪು: ವಿರೂಪಾಕ್ಷಮಲಕ್ಷಜನ್ಯತಾ ದಿಗಂಬರತ್ನೇನ ನಿವೇದಿತಂ ವಸು|

ವರೇಷುಯದ್ ಬಾಲಮ್ಯಗಾಕ್ಷಿ ಮೃಗತೆ ತದಸ್ತಿ ಕಿಂ ವ್ಯಸ್ತಮಪಿ ತ್ರಿಲೋಚನೇ ||

ಶಿವನ ಶರೀರ ಮೂರು ಕಣ್ಣಿನದು ಅವನ ಐಶ್ವರ್ಯವೋ ಉಡಲು ಬಟ್ಟೆಯೂ ಇಲ್ಲದಷ್ಟು ಅವನ ವಂಶವೋ ತಂದೆ ತಾಯಿಗಳಿಲ್ಲದ್ದು ಓರ್ವ ವರನಲ್ಲಿ ಏನೇನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸಬೇಕೋ ಅವು ಯಾವುವೂ ಅವನಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ ಹೇಳಿ ಅವಳ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸುವನು. ಇದಕ್ಕೆ ಪಾರ್ವತಿಯು 'ಅಲಂ ವಿವಾದೇನ' ನಿನ್ನ ಜೊತೆ ವಾದ ಮಾಡುವುದು ಬೇಡ ಮಮಾತ್ರ ಭಾವೈಕರಸಂ ಮನಃ ನನ್ನ ಮನಸ್ಸು ಶಿವನಲ್ಲಿ ಆಳವಾದ ಪ್ರೇಮವುಳ್ಳದಾಗಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿ ಈ ವಟುವನ್ನು ಆಚೆಗೆ ಕಳಿಸು ಎಂದು ತನ್ನ ಸಖಿಗೆ ಹೇಳುವಳು. ಆಗ ಶಿವನು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷನಾಗುವನು. ಅವನನ್ನು ನೋಡಿ ಪಾರ್ವತಿಯು ನಡೆಯಲೂ ಇಲ್ಲ, ಅಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಲೂ ಇಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರೇಮವು ಕೇವಲ ಮೋಹಕ ಉಪಾಯಗಳಿಂದ ಉಂಟಾಗುವ ಭಾವಾವೇಶವಲ್ಲ. ಆದರೆ ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಪಡೆಯಬೇಕಾದ ಮೌಲ್ಯ ಎಂದು ಸೂಚಿತವಾಗುವುದು.

ಉಪಸಂಹಾರ

ಮಹಾಕವಿಯ ಸೌಂದರ್ಯ ವಿವೇಚನೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯು ಸಹೃದಯರ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಬೀರುತ್ತದೆ. ಕವಿಯು ನಿಸರ್ಗ-ಮಾನವರ ಸಾದೃಶ್ಯ ಸಾಮಿಪ್ಯ, ಮಾನವನ ಭಾವುಕತೆಯ ಸೌಂದರ್ಯ, ಕಲೆಯ, ಪ್ರತಿಭಾನಿರ್ಮಿತ ಸೌಂದರ್ಯ, ಶಬ್ದಚಿತ್ರಗಳ ಸೌಚಿದರ್ಯ ಹೀಗೆ ಸೌಂದರ್ಯದ ವಿವಿಧ ಮುಖಗಳನ್ನು ಮಹಾಕವಿ ಮನೋಹರವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿ ಸೌಂದರ್ಯದ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರದ ಅನುಭವವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಪರಾಮೃಷ್ಟ ಗ್ರಂಥಗಳು

1. ಅಭಿಜ್ಞಾನಶಾಕುಂತಲಮ್ - ಸುಧಾಕರ ಮಾಲವೀಯ, ಚೌಕಾಂಬ ವ್ಯಾಖಾನಗ್ರಂಥ
2. ಕುಮಾರ ಸಂಭವ - ಶ್ರೀಜಗದೀಶಲಾಲಶಾಸ್ತ್ರೀ, ಮೋತಿಲಾಲ್ ಬನಾರಸಿದಾಸ್ ವಾರಾಣಾಸಿ
3. ರಘುವಂಶ - ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣಮಣಿ ತ್ರಿಪಾಟಿ, ಚೌಕಾಂಬ ಸುರಭಾರತಿ ಪ್ರಕಾಶನ ವಾರಾಣಾಸಿ
4. ಮಾಲವಿಕಾಗ್ನಿಮಿತ್ರ - ಸುಧಾಕರ ಮಾಲವೀಯ, ಚೌಕಾಂಬ ವ್ಯಾಖಾನಗ್ರಂಥ
5. ಮೇಘದೂತ - ಆಚಾರ್ಯ ಶ್ರೀಶೇಷರಾಜ ಶರ್ಮಾ ಚೌಕಾಂಬ ವಿಧ್ಯಾಭವನ ವಾರಾಣಾಸಿ
6. ಋತುಸಂಹಾರ - ಶ್ರೀಜಗದೀಶ್ ಲಾಲ್ ಶಾಸ್ತ್ರೀ

Four Quadrants of Sadhaka With Special Reference to Patanjali Yoga Sutra

Devesh Kumar

Yoga Section

NET & Ph.D research scholar

Sarla Birla University, Ranchi

Pin code: 834002,

Contact no- 7070991766 / 9570389799

Email: devesh.upadhyay@gamil.com

Abstract

Maharishi Patanjali is basically known for precise but detailed description, the manner he defined yoga in 196 sutras is really mesmerizing. He is strictly economical with words and avoided repetition. All 196 sutras are like thread (Sutra) and interconnected. Each sutra is significant and explains deep understanding of yoga.

This article is mainly an explanation of the second sutra of Maharishi Patanjali yoga sutra-Samadhi pad.

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः || 1.2 ||

Above mentioned sutra mainly answers what is yoga and how yoga impacts life of Sadhaka. This sutra consist mainly 4 words - Yoga, Chitta, Vritti and Nirodha.

Key words:

Sadhaka, Yoga, Chitta, Vritti, Nirodha, Moodhavastha, Kshiptavastha, Vikshiptavastha, Ekkargrta, Nirudhavastha

Introduction:

What is Yoga? –

Physical, Mental & Spiritual aspects of individual is in sync and uniform. Every Individual has an ability to observe the whole world beyond all senses. Yoga empowers Sadhaka to eliminate all confusions. This is called yoga darshana.

What is Chitta? –

Chitta – the mind is derived for word chit which means to see, to be aware and conscious which refers to individual consciousness. This consciousness consist 3 states – conscious, sub conscious and unconscious.

What is Vritti? –

Vritti means circular. Individual consciousness has circular pattern neither horizontal nor perpendicular, but circular. It is just like throwing stone in calm pond water. Therefore the attitudes of Chitta or the modes of mind are called Chitta Vritti.

What is Nirodha? –

Nirodha refers process of blocking. Patterns of individual consciousness actually blocked in yogic state of meditation.

What is Chitta Vritti Nirodha (चित्त-वृत्ति निरोधः)?

According to sage Patanjali there is strong correlation between Chitta and Chakra

Chitta and Chakra Correlation :

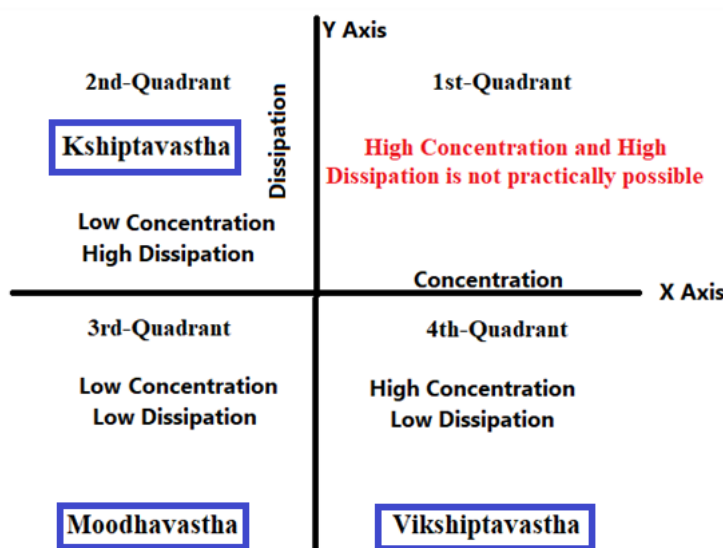
Stage of Chitta	Chakra
Moodhavastha (मूढावस्था)	Muladhara Chakra
Kshiptavastha (क्षिप्तावस्था)	Between Swadisthan & Manipuar Chakra
Vikshiptavastha (विक्षिप्तावस्था)	From Manipur Chakra –Anahat- Vishudhi & Agaya Chakra
Ekkargrta (एकाग्रता)	Beyond Agaya Chakra
Nirudhavastha (निरुद्धावस्था)	Shastrar Chakra

As above mentioned there are 5 stages of Chitta the very first stage of **Moodhavastha** belongs to Muladhara chakra where individual consciousness is sleeping after certain practice of yoga energy of Sadhaka goes in upward direction and it crossed Swadisthan chakra & reaches up to Manipur chakra. This is called **Kshiptavastha**

Energy stayed there for some time and by maintaining continuous practice for certain duration of time it transcends up to Agaya chakra which is called **Vikshiptavastha**.

Once Sadhaka energy travels beyond Agaya Chakra State of concentration **Ekkargrta** takes place. By maintaining practice at this juncture Sadhaka ultimately attains **Nirudhavastha**. This is the stage where all 3 guans (Sat, Raj & Tam) of Sadhaka becomes completely balanced and this stage is called **trigunateet** where **Shastrar Chakra** becomes completely active. According to sage Patanjali this is the stage which is known as **Chitta Vritti Nirodha (चित्त-वृत्ति निरोधः)**

Four Quadrants of Sadhaka:

Journey of Sadhaka:

Moodhavastha → Kshiptavastha → Vikshiptavastha → Ekkargta → Nirudhavastha

Sadhaka life begins from 3rd Quadrant and it moves to 2nd Quadrant and finally transcends to 4th Quadrant

1st-Quadrant- High Concentration and High Dissipation is not practically possible situation.

2nd –Quadrant- Kshiptavastha – The satoguna and tamoguna of Sadhaka remain suppressed and rajoguna dominates. The basic characteristics of Sadhaka consists mainly lack of restraint, outpouring of mind and follows dictates of the senses

3rd- Quadrant – Moodhavastha- The rajoguna and satoguna of Sadhaka remain suppressed and tamoguna dominates. The basic characteristics of Sadhaka consists mainly execution of all undesirable tasks under the influence of lust, anger, pride, attachment and greed.

4th-Quadrant- Vikshiptavastha - The rajoguna and tamoguna of Sadhaka remain suppressed and satoguna dominates. The basic characteristics of Sadhaka consists mainly selfless attitude & Chitta's concentration.

Later two stages of Chitta- Ekkargta & Nirudhavastha is attained only when the % of satoguna increases this means Sadhaka remain stable at 4th –Quadrant and practice regularly will enable him to complete his journey and attain Nirudhavastha. This is the main reason sage

Patanjali has written in his 1.14 -14th sutra of Samadhi pad

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः means It (Abhyasa) becomes firmly grounded by long constant efforts, uninterruptedly, with earnest devotion.

Conclusion: Out of 4 quadrants theory –The 3 quadrants – 2nd, 3rd & 4th quadrants are very meaningful for yoga Sadhaka and they need to travel in these quadrants before establishing him in 4th quadrant and attaining Nirudhavastha

As sage Patanjali clearly mentioned there are 3 types of Sadhaka

मृदुमध्याधिमात्रत्वात् ततोऽपि विशेषः ।। 1.22 ।।

Mridu (Tamo guan dominates), Madhya (Rajo guan dominates) & Adhimatra (Sato guan dominates). As per this quadrant logic Mridu belongs to 3rd quadrant where tamo guan of Sadhaka dominates, Madhya belongs to 2nd quadrant where rajo guan of Sadhaka dominates and Adhimatra belongs to 4th quadrant where Sato guan of Sadhaka dominates.

Conclusion:

Thus quadrant theory is inevitable in every Sadhaka life. Every Sadhaka will reach to 4th quadrant after staying and experiencing 2nd & 3rd quadrant. How much time it will take to reach at 4th quadrant for this question sage Patanjali has clearly mentioned - **स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ।। 1.14 ।।** and

तीव्रसवेगानामासन्नः ।। 1.21 ।। means time taken to reach 4th quadrant totally depends upon the long constant efforts and its intensity.

Works-Cited:

Harikrishna Das Goyanka. 2018. Patanjali Yoga Darshan: Gita Press, Gorakhpur

Sri Swami Omnath Tirth.2018. Patanjali Yoga Pradip: Gita Press, Gorakhpur

Swami Satynanda Sarswati.2013. Mukti ke Chaar Sopan, Yoga Publication Trust, Munger

Swami Vivekananda 2018 Raj yoga, Advaita Ashrama

ತತ್ವಜ್ಞಾನಿ ಶರಣ ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪ: ಜೀವನ-ಸಾಧನೆ

—ಡಾ. ರಾಮರೆಡ್ಡಿ ಎಸ್. ರಡ್ಡೇರ,

ಸಹಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು ಮತ್ತು ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು, ಕನ್ನಡ ವಿಭಾಗ

ಆರ್.ಟಿ.ಇ.ಎಸ್ ಪದವಿ ಕಾಲೇಜು,

ರಾಣೇಬೆನ್ನೂರು-581115, ಹಾವೇರಿ-ಜಿಲ್ಲೆ.

ಮೋಬೈಲ್ ನಂ: 9482075098

E-mail : drramareddy.radder5@gmail.com

ಶರಣ ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪನವರು ಮಹಾನ್ ದಾರ್ಶನಿಕರೂ, ದಿವ್ಯ ತತ್ವಪದಕಾರರೂ ಆಗಿದ್ದಾರೆ. ಈತ ಕಲ್ಯಾಣ ಕರ್ನಾಟಕದ ಮೊದಲ ತತ್ವಪದಕಾರನಾಗಿದ್ದಂತೆ. ಸಗರನಾಡಿನ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲ ತತ್ವಪದಕಾರನೆಂಬ ಕೀರ್ತಿಗೂ ಪಾತ್ರನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸಗರನಾಡಿನ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಗ್ರಾಮೀಣ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ರಚನೆಗೊಂಡಿರುವ ಇವರ ತತ್ವಪದಗಳಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಮಹತ್ವವಿದೆ. “ಹಾವು ಕಡಿತ ಎವ್ವ ಹಾವು ಕಡಿತ | ಬೇವು ಕಚ್ಚಿದ ಬಾಯಿ ಬೆಲ್ಲದಂತಾಯ್ತವ್ವ”- ಎಂಬಂಥ ಪಲ್ಲವಿಯ ಇವರ ತತ್ವಪದಗಳಲ್ಲಿ ದಾರ್ಶನಿಕ ಪರಿಭಾಷೆ ಅಪೂರ್ವವಾಗಿ ಒಡಮೂಡಿದೆ. ‘ಕಾಲ ಕಾಲನೋಯತಾವ | ಕಾಲೋತ್ತರಂ ಕಾಲೋತ್ತ’- ಎಂಬಂಥ ಇವರ ತತ್ವಪದಗಳಲ್ಲಿನ ಗುಣಾರ್ಥ ಗ್ರಹಣೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ಅಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಮಹಾನ್ ದಾರ್ಶನಿಕರಾಗಿದ್ದ ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪನವರು ಶ್ರೇಷ್ಠ ತತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದರಲ್ಲದೆ, ದೈವಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದ್ದ ಮಹಾಪುರುಷರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಇವರು ‘ನಿಜಶರಣ’ ಅಂಕಿತದಿಂದ ‘ನಿಜಶರಣನ ತ್ರಿವಿಧಿ’ ಎಂಬ ತ್ರಿಪದಿ ಕಾವ್ಯವನ್ನು, ‘ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕ’ ಅಂಕಿತದಿಂದ ತತ್ವಪದಗಳೆಂದು ಜನಪ್ರಿಯತೆ ಪಡೆದಿರುವ ‘ಸ್ವರವಚನ’ಗಳನ್ನೂ, ‘ಬಕ್ಕಯ್ಯ ಬಸವಪ್ರಭುವೆ’ ಅಂಕಿತದಿಂದ ವಚನಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವು ಕನ್ನಡ ದಾರ್ಶನಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪನವರು ನೀಡಿದ ಚಿರ ಕೊಡುಗೆಯಾಗಿದೆ.

ಬಕ್ಕ, ಬಕ್ಕಪ್ಪ, ಬೊಕ್ಕಪ್ಪ, ಬೊಕ್ಕಪ್ಪಯ್ಯ, ಬೊಕ್ಕಪ್ಪಭು ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಗ್ರಾಮೀಣ ಜನಮಾನಸದಲ್ಲಿ ನೆಲೆನಿಂತಿರುವ ಇವನ ನಿಜನಾಮ ವೀರಶೈವ ಪರಿಭಾಷೆಯ ಭಕ್ತ > ಭಕ್ತಪ್ಪನಾಗಿರುವಂತಿದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತದ ‘ಭಕ್ತ’ ಪದವು ಅಂಕಿತನಾಮವಾದಾಗ ‘ಭಕ್ತಪ್ಪ’ ಎಂದಾಗಿ, ಅದು ಜನರ ಆಡುಭಾಷೆಗೆ ತದ್ಭವಗೊಂಡು ಬಕ್ಕ, ಬಕ್ಕಪ್ಪ ಆಗಿ ಬಳಕೆಗೊಂಡಂತಿದೆ. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಅದು ವಿರೂಪಗೊಂಡು ‘ಬೊಕ್ಕ’ ಆಗಿರುವಂತಿದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈತ ಹೆಸರಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ವೀರಶೈವ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿ ‘ಭಕ್ತ’ > ಭಕ್ತಪ್ಪನೆಂಬ ಅಂಕಿತನಾಮವನ್ನು ಪಡೆದು ಮಹಾನ್ ಶರಣನಾಗಿ, ಶರಣ ಸಾಹಿತ್ಯಿಯಾಗಿ ಲೋಕವಿಶ್ವತನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

ಶರಣ ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪನನ್ನು ಕುರಿತು ಉಪಲಬ್ಧವಿರುವ ಅಧ್ಯಯನದ ಆಕರಗಳು ತುಂಬಾ ಕಡಿಮೆ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿವೆ. ಡಾ.ವಿ.ಜಿ.ಪೂಜಾರ ಅವರು ಸಂಪಾದಿಸಿದ ‘ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಸ್ವರವಚನ-ತ್ರಿವಿಧಿ’, ಡಾ.ವಿ.ಶಿವಾನಂದರ ‘ಪ್ರೌಢದೇವರಾಯನ ಕಾಲದ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ’, ಡಾ.ಬಸವರಾಜ ಸಬರದ ಅವರ ‘ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅನುಭಾವಿ ಕವಿಗಳು’, ಪ್ರೊ.ಪಿ.ವಿ.ಮಲ್ಲಾಪುರ ಅವರ ‘ರಾಮಾಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪ’ ಎಂಬ ಲೇಖನ ಇವು ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ವಿಷಯವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಉಪಲಬ್ಧ ಲಿಖಿತ ದಾಖಲೆಗಳಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಕ್ಷೇತ್ರ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ಈ ಶರಣನ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನಿಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ.

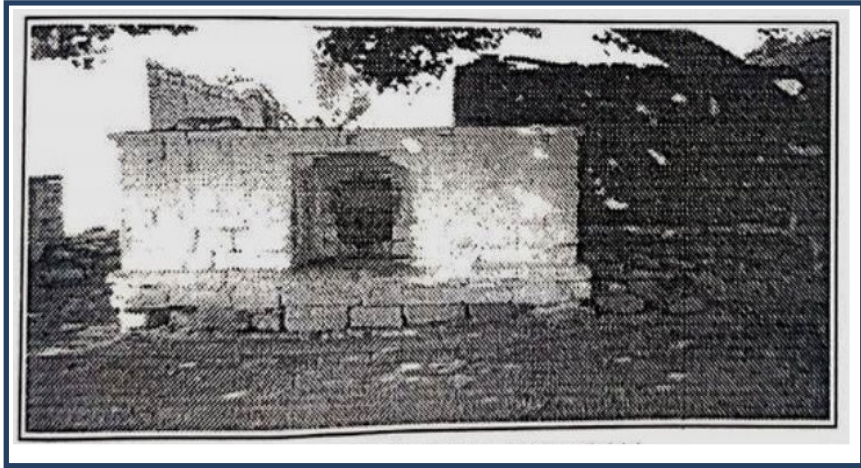
ಸ್ಥಳ-ಕಾಲ:

‘ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪ’ ಎಂಬ ಹೆಸರೇ ಸೂಚಿಸಿರುವಂತೆ ಶರಣ ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ಸಗರನಾಡಿನ ‘ರಾಮಪುರ’ ಗ್ರಾಮದವನು.⁵ ಸಗರನಾಡಿನಲ್ಲಿ ‘ರಾಮಪುರ’ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಎರಡು ಗ್ರಾಮಗಳಿದ್ದು, ಒಂದು; ಇಂದಿನ ಕಲಬುರಗಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಜೇವರ್ಗಿ ತಾಲೂಕಿನಲ್ಲಿದ್ದರೆ, ಇನ್ನೊಂದು; ಯಾದಗಿರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹುಣಸಗಿ ತಾಲೂಕಿನಲ್ಲಿದೆ. ಹುಣಸಗಿ ತಾಲೂಕಿನ ರಾಮಪುರವೇ ಶರಣ ಬಕ್ಕಪ್ಪನವರ ಜನ್ಮಸ್ಥಳವೆಂಬುದು ಖಚಿತವಾದ ಸಂಗತಿ; ಇದಕ್ಕೆ ಬಕ್ಕಪ್ಪಯ್ಯನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸಾಕ್ಷಾಧಾರಗಳು ಅಲ್ಲಿವೆ. ಜೇವರ್ಗಿ ತಾಲೂಕಿನ ರಾಮಪುರವು ಬಕ್ಕಪ್ಪನವರು ವೈರಾಗ್ಯ ತಳೆದು ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದ ಸಾಧನೆಯ ಸ್ಥಳವೂ ಹೌದು; ಅವನ ದೀಕ್ಷಾ ಗುರುವಾದ ಬೂದಿ ಬಸವ(ಕೊಟ್ಟಬಸಪ್ಪ) ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಸ್ಥಳವೂ ಇದೇ ಆಗಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ಬಕ್ಕಪ್ಪನವರಿಗೆ ಎರಡೂ ‘ರಾಮಪುರ’ಗಳ ಸಂಬಂಧವಿದೆಯೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಡಾ.ಶಿವಾನಂದ,⁶ ಪ್ರೊ.ಪಿ.ವಿ.ಮಲ್ಲಾಪುರ⁷ ಮತ್ತು ಡಾ.ಬಸವರಾಜ ಸಬರದ⁸ ಅವರು ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ಇಂದಿನ ಜೇವರ್ಗಿ ತಾಲೂಕಿನ ‘ರಾಮಪುರ’ದವನೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರೊ.ಮಲ್ಲಾಪುರ ಅವರು ಜೇವರ್ಗಿ ತಾಲೂಕಿನ ರಾಮಪುರದ ವಿರಕ್ತಮಠದಲ್ಲಿ ಬಕ್ಕಪ್ಪಯ್ಯನ ಸಮಾಧಿ ಇದೆ⁹ ಎಂಬ ಆಧಾರ ನೀಡುತ್ತಾರೆ. ಡಾ.ವಿ.ಜಿ.ಪೂಜಾರ ಅವರು ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ಜೇವರ್ಗಿ ತಾಲೂಕಿನ ರಾಮಪುರದಲ್ಲಿದ್ದುದರ ಬಗೆಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾ “ಅಲ್ಲಿ ಬಕ್ಕಪ್ಪಯ್ಯನ ದೇವಾಲಯವಿದೆ; ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟಪ್ಪಯ್ಯನ ಮೂರ್ತಿಯಿದೆ; ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ಗುರುಭೋಧೆ ಪಡೆದ ಸ್ಥಳವಾದ ಅಯ್ಯನಗಡ್ಡೆ ಇದೆ” ಎಂಬ ಆಧಾರಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ.¹⁰ ಆದರೂ ಕೂಡ “ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ಹುಟ್ಟಿದ ಊರು ಯಾವುದೆಂಬುದು ತಿಳಿಯದು. ಆಗ ತನಗೆ ಬೋಧೆ ಕೊಡುವ ಸಮರ್ಥ ಗುರುವನ್ನು ಹುಡುಕುತ್ತಾ ರಾಮಪುರಕ್ಕೆ ಬಂದು ನೆಲೆನಿಂತ, ರಾಮಪುರದವನೇ ಆದ”¹¹ ಎಂಬ ಡಾ.ಪೂಜಾರ ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ವಿದ್ವಾಂಸರು ನೀಡಿದ ಈ ಎಲ್ಲ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ಇವನ ವಚನದಲ್ಲಿ ಬರುವ “ಭೀಮಾತೀರದಲ್ಲಿರುವ ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕ”¹² ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವಿರುವುದರಿಂದ ಜೇವರ್ಗಿ ತಾಲೂಕಿನ ‘ರಾಮಪುರ’ದಲ್ಲಿ ಶರಣ ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ವೈರಾಗ್ಯ ತಾಳಿಬಂದು ಇದ್ದುದ್ದು ಖಚಿತ. ಆದರೆ “ಹುಣಸಗಿ ತಾಲೂಕಿನ ‘ರಾಮಾಪುರ’ವು ಮುದನೂರ ಗ್ರಾಮದಿಂದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಒಂದು ಕಿ.ಮೀ. ಅಂತರದಲ್ಲಿದ್ದು, ಈ ರಾಮಪುರ ಗ್ರಾಮದ ಪೂರ್ವಭಾಗಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿರುವ ಭೂಮಿಗೆ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ

ಹೆಸರಿದೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಇಂದಿಗೂ 'ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಹೊಲ' ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಆ ಹೊಲದಲ್ಲಿ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಗುಡಿಯಿದೆ. ಅದರ ಕೆಳಗೆ ಒಂದು ಗವಿ ಇದ್ದು ಅದು ಶರಣ ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ಧ್ಯಾನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಸ್ಥಳವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಅಲ್ಲಿನ ಸ್ಥಳೀಯ ಜನರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಗುಡಿ-ಗದ್ದೆಗಳು ರಾಮಪ್ಪನವರ ಸಮಾಧಿಸ್ಥಳವಾಗಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಶರಣ ಬಕ್ಕಪ್ಪಯ್ಯನ ಹೊಲ, ರಾಮಪುರ, ತಾ.ಹುಣಸಗಿ

ಬಕ್ಕಪ್ಪ ಧ್ಯಾನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುವ ಸಮಾಧಿ ಸ್ಥಳ, ರಾಮಪುರ, ತಾ.ಹುಣಸಗಿ

ಹಿರೇಮುದನೂರಿನ ಮುಂದೆ ಊರಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿರುವ 'ಬಕಾನಿ ತೋಟ' > 'ಬಕ್ಕಯ್ಯನ ತೋಟ' ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ತೋಟವು ಹಿಂದೆ ಶರಣ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಪಿರ್ತಾಜಿತ್ ಆಸ್ತಿಯಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಅಲ್ಲಿನ ಹಿರಿಯರು ಹೇಳುವ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ.¹³ ಆದುದರಿಂದ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಹುಟ್ಟೂರು ಇಂದಿನ ಹುಣಸಗಿ ತಾಲೂಕಿನ 'ರಾಮಪುರ'ವೆಂಬುದು ಖಚಿತವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ವೈರಾಗ್ಯ ತಾಳಿ ಜೀವರ್ಗಿ ತಾಲೂಕಿನ ರಾಮಪುರಕ್ಕೆ ಯೋಗಿಯಾಗಿ ಹೋಗಿ ನೆಲೆಸಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಸಗರನಾಡಿನ ಈ ಎರಡೂ 'ರಾಮಪುರ' ಗ್ರಾಮಗಳು ಬಕ್ಕಯ್ಯನ ಜಾಗೃತ ಸ್ಥಳವಾಗಿವೆ; ಇವೆರಡೂ ಗ್ರಾಮಗಳೊಂದಿಗೆ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಭೋಗ-ಯೋಗಬದುಕಿನ ಸಂಬಂಧವಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಕಾಲದ ಬಗೆಗೆ ನಿಶ್ಚಿತವಾದ ಖಚಿತ ಆಧಾರಗಳು ಉಪಲಬ್ಧವಿಲ್ಲ. ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಬರುವ-

“ನೂರೊಂದು ವಿರಕ್ತರ ಪಾರಿಕ ನಾನಯ್ಯ
ಪಾರಿಯ ತಿರುಗಿ ಪವಳ ಮಂಟಪದೊಳು
ದ್ವಾರವ ಕಾಯ್ವೇನು ನಿಜಶರಣ”¹⁴
“ನೂರೊಂದು ವಿರಕ್ತರ ಸೇವಕ ನಾನಯ್ಯ
ಪರಮ ವಿರಕ್ತರ ಚರಣವ ಪಿಡಕೊಂಡು
ಪಾರಾದೆ ಭವವ ನಿಜಶರಣ”¹⁵

ಎಂಬ ತ್ರಿವಿಧಿಗಳಲ್ಲಿ ನೂರೊಂದು ವಿರಕ್ತರ ಸ್ಮರಣೆ ಇದೆ. ಇವನ ಇನ್ನೆರಡು ತ್ರಿವಿಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಲಿಂಗಯತಿಗಳ

ಶಿಷ್ಯಪರಂಪರೆಯವರಾದ ಕಟ್ಟಿಹಳ್ಳಿ ಸಿದ್ಧಲಿಂಗ, ಮುರಿಗೆಯ ಕರಿಯ ಶಾಂತೇಶರ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.¹⁶ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಅನುಭಾವಿ ಕವಿ ದೇವದುರ್ಗದ ಆದಿ ಅಮತೆಪ್ಪನು ತತ್ವ ಸಮರ್ಥನೆಗೆ ತನ್ನ 'ಕೈವಲ್ಯ ನವನೀತ' ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ತ್ರಿವಿಧಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡುದನ್ನು ಶ್ರೀ ಶಾಂತರಸರು ಶೋಧಿಸಿದ್ದಾರೆ.¹⁷ ಜೇವರ್ಗಿಯ 'ಷಣ್ಮುಖ ಶಿವಯೋಗಿಗಳ ಪುರಾಣ'ದಲ್ಲಿ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಉಲ್ಲೇಖವಿರುವುದಾಗಿ ಡಾ.ಪೂಜಾರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.¹⁸ ಈ ಎಲ್ಲ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ಬಕ್ಕಪ್ಪನು 'ನೂರೊಂದು ವಿರಕ್ತರ ಕಾಲ' (ಕ್ರಿ.ಶ.ಸು. 15ನೆಯ ಶತಮಾನ)ದಲ್ಲಿ ಬದುಕಿರುವ ಅಂಶವಂತೂ ಖಚಿತವಾಗುತ್ತಿದ್ದು, ಜೇವರ್ಗಿ ಷಣ್ಮುಖ ಶಿವಯೋಗಿಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವದವನಾಗಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಡಾ.ಬಸವರಾಜ ಸಬರದ ಅವರು ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಕಾಲವನ್ನು ಕ್ರಿ.ಶ.1610 ರಿಂದ 1711 ಎಂದು¹⁹ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಡಾ.ಪಿ.ಜಿ.ಪೂಜಾರ ಅವರು ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಕಾಲವನ್ನು ಕ್ರಿ.ಶ.1660 ರಿಂದ 1730 ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.²⁰ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಜೀವಿತ ಕಾಲವನ್ನು ಖಚಿತವಾದ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲದೆ ಹೀಗೆ ಕಾಲ್ಪನಿಕವಾಗಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟಪಡಿಸುವುದಕ್ಕಿಂತ ಕ್ರಿ.ಶ.ಸು. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದವನೆಂದು ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವುದೇ ಹೆಚ್ಚು ಸಮಂಜಸವೆನಿಸುತ್ತದೆ.

ಜೀವನೇತಿಹಾಸ:

ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ಜನ್ಮತಃ ಇಂದಿನ ಯಾದಗೀರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹುಣಸಗಿ ತಾಲೂಕಿನ ರಾಮಪುರದವನು. ಇವನ ಹೆಸರಿನ ಹೊಲ, ತೋಟ, ಧ್ಯಾನಸ್ಥಳಗಳು ಮತ್ತು ಸಮಾಧಿ ಅಲ್ಲಿರುವುದನ್ನು ಹಿಂದೆ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ವಿವೇಚಿಸಿದಾಗ ಶರಣ ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ಬಾಲ್ಯದಿಂದ ಪ್ರಾಯದವರೆಗೆ ಹುಣಸಗಿ ತಾಲೂಕಿನ 'ರಾಮಪುರ'ದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದು, ಬದುಕಿಗಾಗಿ ಒಕ್ಕಲುತನ ವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಅವನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿರುವ ಹೊಲ-ತೋಟಗಳೇ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ಇವರ ಸ್ವರವಚನಗಳಲ್ಲಿನ "ಒಮ್ಮನ ಜ್ವಾಳ, ಗುಮ್ಮಾಳಿಲ್ಲ, ದಮ್ಮಾನ ಮಾತ ಆಡ್ತೀದಿ"²¹ ಎಂಬಲ್ಲಿನ ಒಮ್ಮನ, ಜ್ವಾಳ, ಗುಮ್ಮಿ ಎಂಬ ಪದಗಳು; "ಬಾಳೇಗೇಡಿ ಗಂಡ ಬಂದು ಮೇಳಲೆ ಹೊಡೆದರ, ಹೋಳಿಗಿ ಕದ್ದದ್ದು ಕಳುವೆನತ್ತಿ"²² ಎಂಬಲ್ಲಿನ 'ಮೇಳ'; "ಧಡೆ ಬದನಿಕಾಯಿ ಭರತ ಕೇಳಕ್ಕ"²³ ಎಂಬಲ್ಲಿನ ಭರತ(ಬರ್ತ), 'ಧಡೆ; (ಎರಡೂವರೆ ಕಿ.ಗ್ರಾ) ಮುಂತಾದ ಕೃಷಿ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಶಬ್ದಗಳು ಇವೆ. ಈ ಕೃಷಿ ಪಾರಿಭಾಷಿಕ ಸ್ಥಳೀಯ ಶಬ್ದಗಳು ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಕೃಷಿ ಕಾಯಕದ ಉದ್ಯೋಗವನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತವೆ.

ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ಜೀವನೇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಖಚಿತವಾದ ವಿವರವು ಉಪಲಬ್ಧವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅವನ ಸ್ವರವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಗೊಂಡಿರುವ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅನುಭವವು ತಾತ್ವಿಕವಾಗಿ ಹೆಣೆದುಕೊಂಡಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಸ್ವರವಚನಗಳಲ್ಲಿನ-

"ಸಾಕಾಯಿತು ಎವ್ವ ಸಂಸಾರ
ಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ ಎವ್ವ ಎನಗೆ ಪೂರ....."²⁴
"ಏನು ಘಾಸಿಯ ಮಾಡಿದನೆ ತಂಗಮ್ಮ
ಏನು ಮರುಳ ಮಾಡಿದನೆ
ಕಿವಿಯೊಳು ಗಿಡಹಿಂಡಿ ಮದವಿ ಗಂಡನ ಬಿಡಿಸಿ
ತನ್ನಂತೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡನ....."²⁵

ಎಂಬ ಸಾಲುಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಸಂಸಾರಿಕನಾಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. 'ಕಿವಿಯೊಳು ಗಿಡಹಿಂಡಿ ಮದವಿ ಗಂಡನ ಬಿಡಿಸಿ ತನ್ನಂತೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡನ' ಎಂಬಲ್ಲಿ 'ಗುರು'ವೆಂಬ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಪತಿಯು ಉಪದೇಶ ನೀಡಿ 'ಸಂಸಾರ'ವೆಂಬ ಮದುವೆ ಗಂಡನಿಂದ ವಿಮುಕ್ತಿಗೊಳಿಸಿದನೆಂಬ ಭಾವವಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ಪ್ರಾಯದಲ್ಲಿ ವಿವಾಹವಾಗಿ ಸಂಸಾರಿಕ ಜೀವನವನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಅಂತೆಯೇ ಅವನ 'ಹೆಂಡತಿ ನೋಡಣ್ಣ ಈಕೆ'²⁶, 'ಬೆರಕಿಯೋಳ ಬೆಡಗ ಬ್ಯಾರ'²⁷, 'ಕೂನ ಇರತಾದೇನೇಳಯ್ಯ'²⁸ ಮುಂತಾದ ಇತರ ಸ್ವರವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಸಂಸಾರಿಕ ಜೀವನದ ಏಳುಬೀಳಿನ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯಿದೆ.

ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಸಂಸಾರಿಕ ಜೀವನವು ಸುಖಮಯವಾಗಿರದೆ ಅತ್ಯಪ್ಪಿಯಿಂದ ಕೂಡಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಅವನ ಸ್ವರವಚನಗಳಲ್ಲಿ-

"ಹೆಂಡತಿ ನೋಡಣ್ಣ ಈಕೆ
ನನ್ನ ಹೆಂಡತಿ ನೋಡಣ್ಣ
ದಂಡನಿಲ್ಲದೆ ದಂಡೋರಿ ಮ್ಯಾಲಕುಂತ
ಬಂಡ ಮಾಡುತ ಬಯಲಿಗೆ ಬರುವಳೊ
ಮೂರು ಸಂತಿ ತಿರುಗುವಳೊ
.....
ಏಳೆಂಟು ಸೀರಿ ಹಿಂದೆ ಉಡತಾಳೊ
ಮುಂದೆ ಬೆತ್ತಲೆ ಹಾಳೊ"²⁹

ಎಂಬಲ್ಲಿ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಅತ್ಯಪ್ಪ ಸಂಸಾರಿಕ ಜೀವನ ಮತ್ತು ಬಡತನದ ಬಾಧೆಯ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿ ಭಾವವಿದೆ. ಸಮಾನ ಮನಸ್ಸುಗಳಲ್ಲದ, ಆಚಾರ-ವಿಚಾರ ವಿಹೀನೆಯಾದ ಹೆಂಡತಿಯಿಂದ ಬೇಸತ್ತು, ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ಸಂಸಾರವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮದ ಹಾದಿ ಹಿಡಿದಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

"ಮಂಗರಂಡಿ ಸಂಗಮಾಡಿ
ದಿಂಗ ಬಡದಂಗ ನಾ ಕುಂತೆ
ಲಿಂಗದೊಳಗ ನನ್ನ ಮನಸು
ಇರತಾದೇನೇಳಯ್ಯ"³⁰

ಎಂಬಲ್ಲಿ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಜೀವನದ ಆರಂಭಿಕ ಹಂತದ ಮಾನಸಿಕ ತಳಮಳದ ಭಾವಾಭಿವ್ಯಕ್ತಿ ಇದೆ. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕಾಲ

ಲಿಂಗಪೂಜೆಯಲ್ಲಿ ಮನಸ್ಸಿನ ಐಕ್ಯತೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿಕೊಂಡು, ಊರು ಬಿಟ್ಟು, ಗುರುವನ್ನು ಅರಸುತ್ತ ಸಂಚಾರ ಹೊರಡುತ್ತಾನೆ. ಈ ಭಾವವನ್ನು-

“ಕಾಲ ಕಾಲನೋಯತಾವ
ಕಾಲೋತ್ತ ಗಂಡ, ಕಾಲೋತ್ತ

.....
ದೇಶ ದೇಶವ ತಿರಗಿ
ಬ್ಯಾಸತ್ತ ನಾ ಬಂದೆ
ತುಂಬಿದ ಚರಗಿ
ಮುಂದಿಡ ಗಂಡ”³¹

ಎಂಬ ಸ್ವರವಚನದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಊರು ಬಿಟ್ಟು ಸಂಚಾರ ಕೈಕೊಂಡ ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ಹಲವಾರು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸಿ ಭೀಮಾನದಿ ತೀರದ ‘ರಾಮಪುರ’ಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಾನೆ(ಈ ರಾಮಪುರವು ಇಂದಿನ ಜೇವರ್ಗಿ ತಾಲೂಕಿನಲ್ಲಿದೆ). ಅವನ ಸ್ವರವಚನದಲ್ಲಿನ ‘ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕ ಭೀಮಾತೀರದಿ ಸಿಕ್ಕ’³² ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವು ಇದನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತದೆ.

ರಾಮಪುರಕ್ಕೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದ ಬಕ್ಕಪ್ಪನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟಬಸವನಂಬ ಗುರುವಿನಿಂದ ಉಪದೇಶವಾಗುತ್ತದೆ.³³ ಕೊಟ್ಟಬಸವನಿಗೆ ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ಕೊಟ್ಟಬಸವನೇ ಕೊಟ್ಟುರು ಬಸವೇಶ ಆಗಿರಬಹುದೇ? ಎಂಬುದು ಸಂಶೋಧಿಬೇಕಾಗಿದೆ. ‘ಬೂದಿಬಸವ’ನೆಂಬ ಇನ್ನೊಂದು ಹೆಸರಿಂದಂತೆ ಪ್ರೊ.ಪಿ.ವಿ.ಮಲ್ಲಾಪುರ ಅವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.³⁴ ಬಕ್ಕಪ್ಪನಿಗೆ ಉಪದೇಶ ನೀಡಿದ ಗುರುವಿನ ಹೆಸರು ‘ಕೊಲ್ಲೂರಿನ ಕೊಟ್ಟಪ್ಪಯ್ಯ’ ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿರುವ ಡಾ.ಪೂಜಾರ ಅವರು ‘ಬೂದಿಬಸವ’ ಎಂಬುದು ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಅಂಕಿತನಾಮವೆಂದಿದ್ದಾರೆ.³⁵ ‘ಬಕ್ಕಪ್ಪ’ ‘ಬಕ್ಕ’ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳು ಈ ಶರಣನ ಅಂಕಿತನಾಮದ ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳಾಗಿದ್ದು, ಆತ್ಮಚೇತನದ ಶುಚಿತ್ವಕ್ಕಾಗಿ ಹಂಬಲಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ಬಾಹ್ಯ ಶುಚಿತ್ವಕ್ಕೆ ಮಹತ್ವಕೊಡದೆ ಮಂಡೆ ಬೋಳಿಸಿಕೊಂಡು, ಮಲಿನವಾದ ಬರಿಮೈಯಿಂದ ಅಲೆದಾಡುತ್ತಿದ್ದನೆಂದೂ ಚೇಷ್ಟೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ.³⁶ ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು ಸಾತ್ವಿಕ ಶರಣನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಸೂಕ್ತವೆಂದು ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ‘ರಾಮಪುರದಬೂದಿಬಸವೇಶ್ವರ’ ಎಂಬುದು ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಆರಾಧ್ಯದೈವವೆಂದು ಡಾ.ಬಸವರಾಜ ಸಬರದ ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ.³⁷ ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ‘ಬೂದಿ ಬಸವ’ ಎಂಬುದು ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಗುರುವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಸ್ವರವಚನಗಳಲ್ಲಿನ ‘ಬೂದಿ ಬಕ್ಕಪ್ಪಯ್ಯ’³⁸ ಸಣ್ಣ ಹಳ್ಳಿ ಬೂದಿ ಬಸವಾ, ಭೀಮಾನದಿ ದಂಡೀಲೆ ಇರುವಾ ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪಯ್ಯ³⁹ ಸಣ್ಣ ಹಳ್ಳಿ ಬೂದಿ ಬಸವ ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕ⁴⁰ ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿಂದ ‘ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕ’ ಎಂಬುದು ಮಾತ್ರ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಸ್ವರವಚನಗಳ ಅಂಕಿತವಾಗಿ ತೋರುವುದರಿಂದ ಇದು ಅವನ ಆರಾಧ್ಯ ದೈವವೆಂದು ಹೇಳುವುದು ಹೆಚ್ಚು ಸಮಂಜಸವೆನಿಸುವುದಿಲ್ಲ.

ಭೀಮಾತೀರದ ರಾಮಪುರದಲ್ಲಿದ್ದ “ಬಕ್ಕಪ್ಪ ವಿಚಿತ್ರ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿದ್ದ, ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರಿಗೆ ಒಡೆಯಲಾರದ ಒಗಟಾಗಿದ್ದ, ಆತ ಯೋಗಿಯೂ, ಅನುಭಾವಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ, ಆತನ ಸಮಕಾಲೀನ ಯಾವ ಅನುಭಾವಿಗಳೂ ಆತನೆದುರು ನಿಂತು ವಾದಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಆತ ದಿನಾಲೂ ಆ ಊರ ಮುಂದೆ ಹರಿವ ಭೀಮಾನದಿಯಲ್ಲಿ ಜಳಕಮಾಡಿ ನಡುಗಡ್ಡೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಧ್ಯಾನಮಾಡುತ್ತ ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ.”⁴¹ ‘ಬಕ್ಕಪ್ಪ ಒಬ್ಬ ಯೋಗಪಟು’ ಯೋಗ ಸಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಣಾತನಾದ ಆತ ಪದ ಹಾಡುತ್ತ, ಹಾಡುತ್ತ ಕೂತಲ್ಲೇ ಭೂಮಿ ತಿರುಗಿ ಕೂಡುತ್ತಿದ್ದನಂತೆ. ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಭೃಂಗಿನಾಟ್ಯವನ್ನೂ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನಂತೆ. ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಸಮಕಾಲೀನ ಶರಣರೂ, ಅನುಭಾವಿಗಳೂ, ಆದ ಷಣ್ಮುಖಶಿವಯೋಗಿಗಳಾಗಲಿ, ಶಿರವಾಳದ ಸಿದ್ಧಲಿಂಗಪ್ಪನವರಾಗಲಿ ಸನ್ನತಿಯ ಸೋಮಲಿಂಗಪ್ಪನವರಾಗಲಿ, ಅಣಬಿಯ ರಾಮಲಿಂಗಪ್ಪನವರಾಗಲಿ- ಈ ಯಾವ ಹಿರಿಯರೂ ಬಕ್ಕಪ್ಪನನ್ನು ಮೀರಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲವಂತೆ.⁴² ಶರಣ ಬಕ್ಕಪ್ಪನಿಗೆ ಭೀಮಾನದಿಯ ನಡುಗಡ್ಡೆಯಲ್ಲಿ ಕೊಲ್ಲೂರಿನ ಕೊಟ್ಟಪ್ಪಯ್ಯನೆಂಬ ಅಯ್ಯನವರ ಹುಡುಗನಿಂದ ಗುರುಬೋಧೆಯಾಗಿದೆಯೆಂದೂ, ಆಸ್ಥಳವನ್ನು ಇಂದಿಗೂ ‘ಅಯ್ಯನಗಡ್ಡೆ’ ಎಂಬುದಾಗಿ ಕರೆಯುವರೆಂದೂ ಡಾ.ಪೂಜಾರ ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ.⁴³ ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ತನ್ನ ಪ್ರಾಯೋತ್ತರ ಬಾಳನ್ನು ಜೇವರ್ಗಿ ತಾಲೂಕಿನ ರಾಮಪುರದಲ್ಲಿ ಶರಣಜೀವನದಿಂದ ಬಾಳುತ್ತಾನೆ. ಶರಣ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಸಮಾಧಿಸ್ಥಳ(ಜೇವರ್ಗಿ ತಾಲೂಕಿನ) ರಾಮಪುರದ ವಿರಕ್ತ ಮಠದಲ್ಲಿದೆ ಎಂದು ಡಾ.ಮಲ್ಲಾಪುರ ಅವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.⁴⁴ ಪ್ರಾಯಶಃ ಅದು ಅವರು ದೇಹ ತ್ಯಜಿಸಿದ ಸ್ಥಳವಾಗಿರಬಹುದು. ಹೀಗಾಗಿ ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಸೂಕ್ತವೆಂದು ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಹುಣಸಗಿ ತಾಲೂಕಿನ ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪನವರ ಹೊಲದಲ್ಲಿರುವ ಸಮಾಧಿಸ್ಥಳವೇ ಇವರ ವಾಸ್ತವಿಕ ಸಮಾಧಿಯಾಗಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಕೃತಿಗಳು:

ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ಕನ್ನಡನಾಡಿನ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಅನುಭಾವಿ ಕವಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇವರು ರಚಿಸಿದ ಸ್ವರವಚನಗಳು ಮತ್ತು ತ್ರಿವಿಧಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಇಷ್ಟೇ ಎಂದು ಹೇಳುವಂತಿಲ್ಲ. “ಅಂದೋಲಾದ ತಳವಾರ ಮಲ್ಲಪ್ಪನು ಬಕ್ಕಪ್ಪಯ್ಯನು ಏಳುನೂರು ತ್ರಿವಿಧಿಗಳನ್ನು, ಮುನ್ನೂರಾ ಅರವತ್ತು ಸ್ವರವಚನಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.”⁴⁵ ಆದರೆ ಅವರ ಉಪಲಬ್ಧ ಕೃತಿಗಳು ಇಂತಿವೆ:

1. ನಿಜಶರಣನ ತ್ರಿವಿಧಿ
2. ಸ್ವರವಚನಗಳು
3. ವಚನಗಳು

1. ನಿಜಶರಣನ ತ್ರಿವಿಧಿ :

ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ‘ನಿಜಶರಣ’ ಅಂಕಿತದಿಂದ ತ್ರಿವಿಧಿ ಛಂದಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ ವಚನಗಳ ಸಂಕಲನವೇ ‘ನಿಜಶರಣನ ತ್ರಿವಿಧಿ’. ಇದರಲ್ಲಿ 210 ತ್ರಿವಿಧಿಗಳಿವೆ. ಇದರ ವಿಷಯವಸ್ತು ‘ಶರಣಮಹತಿ’ ಮತ್ತು ‘ವೀರಶೈವಧರ್ಮತತ್ವ’ವಾಗಿದ್ದು; ಇದರಲ್ಲಿನ ತ್ರಿವಿಧಿಗಳನ್ನು ಡಾ.ವಿ.ಜಿ.ಪೂಜಾರ ಅವರು ಬಸವಾದಿ ಪ್ರಮಥರ ಸ್ತುತಿ, ಇಷ್ಟಲಿಂಗದ ಮಹತಿ, ಅಂತರಂಗ-ಬಹಿರಂಗ, ವೀರಶೈವತತ್ವ-ಆಚರಣೆ, ಶರಣನ ನಡೆ-ನುಡಿ, ಬಡತನ-ಸಿರಿತನ, ಕುಲ-ಛಲ-ನಿಂದೆ-ಹಿಂಸೆ, ನೀತಿ-ಲೋಕಾನುಭವ-ಸಮಾಜ ವಿಧಂಬನೆ, ತ್ರಿವಿಧಿಗಳ ಮಹತ್ವ-

ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಗಳಡಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಪಾದಿಸಿರುವುದು ಸಮಂಜಸವೂ, ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣವೂ ಆಗಿದೆ.⁴⁶ ವೀರಶೈವಧರ್ಮದ ಅಷ್ಟಾವರಣಗಳಲ್ಲಿ 'ಗುರು'ವಿಗೆ ಪ್ರಥಮ ಸ್ಥಾನವಿದೆ.

2. ಸ್ವರ ವಚನಗಳು :

ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಹೆಸರು ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಮೂಲೆ ಮೂಲೆಯಲ್ಲೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ಪಡೆದುದು ಅವನು ರಚಿಸಿದ ಜನಪ್ರಿಯ ತತ್ವಪದ ಅಥವಾ 'ಸ್ವರವಚನ'ಗಳಿಂದ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇವನು ಇಂತಿಷ್ಟೇ ಸ್ವರವಚನಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿರುವನೆಂದು ಖಚಿತವಾಗಿ ಹೇಳಲು ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಈಗ ಅವನ 55 ಸ್ವರವಚನಗಳು ಮಾತ್ರ ಉಪಲಬ್ಧವಾಗಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ.⁴⁷ 'ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕ' ಎಂಬ ಅಂಕಿತದ ಇವನ ಸ್ವರವಚನಗಳು ಕಲ್ಯಾಣ ಕರ್ನಾಟಕ ಭಾಗದ ಸಗರನಾಡಿನ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಆಡುನುಡಿಯಲ್ಲಿ ರಚನೆಯಾಗಿದ್ದರೂ, ಒಳಗಿನ ತತ್ವಾರ್ಥ ಗ್ರಹಣೆ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ಸುಲಭಸಾಧ್ಯವಲ್ಲ. ಇವನ ಸ್ವರವಚನಗಳಲ್ಲಿ ವೀರಶೈವಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಗುರು-ಶಿಷ್ಯ ಸಂಬಂಧ, ದೇವನೋಲುಮೆಯ ಆತುರ, ಶರಣಸತಿಭಾವ, ಲಿಂಗಾಂಗ ಸಾಮರಸ್ಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ ನೀತಿಯೋಧ- ಈ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳು ಲೌಕಿಕ ಪ್ರತಿಮೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಮೂಡಿ ನಿಂತಿವೆ.

ಹೀಗಾಗಿ ಈಗ ಉಳಿದಿರುವ ಅವನ ಸ್ವರವಚನಗಳೆಲ್ಲ ಮೌಖಿಕ ಪರಂಪರೆಯಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಸಂಪಾದಿಸಿದವುಗಳಾಗಿದ್ದು, ಇವುಗಳಲ್ಲಿನ ಮೂಲಾರ್ಥ ಎಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿ ಉಳಿದಿದೆ ಎಂಬುದು ವಿಚಾರಾರ್ಹವಾದ ಅಂಶವಾಗಿದೆ. ಮೌಖಿಕ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದ ಇವನ ಸ್ವರವಚನಗಳು ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ, ಬಾಯಿಂದ ಬಾಯಿಗೆ ಮತ್ತು ತಂಡದಿಂದ ತಂಡಕ್ಕೆ ವಿಭಿನ್ನವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಅವುಗಳನ್ನು ಹೋಲಿಸಿ ನೋಡಿದಾಗ ಭಿನ್ನಪಾಠಗಳ ಮಹಾಪೂರವನ್ನೇ ಗ್ರಹಿಸಬಹುದು.

ಈಗ ಪ್ರಕಟವಾಗಿರುವ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ 'ಅಂಬಿಗರಣ್ಣ ಹೊಳಿಯ ದಾಟಿಸೋ', 'ಯಾರಿಗೆ ಹೇಳಲಕ್ಕ, ಗಂಡ ಸಿಗಲಿಲ್ಲ ನನ್ನ ತಕ್ಕ', 'ಮಾಡಬಾರದವ್ವ ಪಾರನ ಸಂಗ, ಓಣ್ಯಾಗ ಕೈಮಾಡಿ ಕರಿತವ್ವ ಮಂಗ', ಬೆರಕಿಯೊಳ ಬೆಡಗ ಬ್ಯಾರೆ' ಮುಂತಾದ ಸ್ವರವಚನಗಳು ಅರ್ಥಗರ್ಭಿತವೂ, ತತ್ವಗರ್ಭಿತವೂ ಆಗಿದ್ದು, ಜನಪದರ ಜನಪ್ರಿಯತೆಯನ್ನು ಪಡೆದಿವೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಶರಣ ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ವಿಶಿಷ್ಟ ತತ್ವಪದಕಾರನಾಗಿ ಲೋಕವಿಶ್ರುತನಾಗಿದ್ದಾನೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

3. ವಚನಗಳು :

ಬಕ್ಕಪ್ಪನು 'ಬಕ್ಕಯ್ಯ ಬಸವಪ್ರಭುವೆ' ಅಂಕಿತದಿಂದ ವಚನ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಈ ಅಂಕಿತದ ವಚನವೊಂದು ಉಪಲಬ್ಧವಾಗಿ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿದೆ.⁴⁸ ಈ ತೆರನಾದ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಚನಗಳನ್ನು ಬಕ್ಕಪ್ಪನು ರಚಿಸಿರಬಹುದು. ಅವು ಅನುಪಲಬ್ಧವಾಗಿ ಉಳಿದಿರಬಹುದು.

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ತತ್ವಜ್ಞಾನಿ ಶರಣ ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪನವರು ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕೃಷಿಕರಾಗಿ, ಸಂಸಾರಿಕ ಗೃಹಸ್ಥನಾಗಿ ಜೀವನವನ್ನು ನಡೆಸಿ ಕಾಲವಶಾತ್ ಸಂಸಾರ ವಿರಕ್ತಿ ಹೊಂದಿ ವೈರಾಗ್ಯ ತಳೆದು, ಮಹಾಯೋಗಿಯಾಗಿ ಬೆಳೆದು, ತಾತ್ವಿಕ ಶುದ್ಧಿಯನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿ, ದೈವಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದರು. ಅಪಾರವಾದ ತಾತ್ವಿಕ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಅವರ ಸಾಹಿತ್ಯವು ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ ಅಮೂಲ್ಯ ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿದೆ.

ಕೊನೆಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು:

1. ಪೂಜಾರ. ವೈ.ಜಿ.(ಸಂ:)- 'ರಾಮಪುರ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಸ್ವರವಚನ-ತ್ರಿವಿಧಿ', 1996.
2. ವಿರಕ್ತಮಠ ಶಿವಾನಂದ- ಪೌ.ದೇ.ಕಾ.ಕ.ಸಾಹಿತ್ಯ. ಪು.96, 1978.
3. ಸಬರದ ಬಸವರಾಜ- ಗುಲಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅನುಭಾವಿ ಕವಿಗಳು, ಪು.12, 1996.
4. ಸುಂಕಾಪುರ ಎಂ.ಎಸ್.(ಸಂ:)- 'ಜಾನಪದ ಸಾಹಿತ್ಯ ದರ್ಶನ-5', ಪು.73-86, 1980.
5. ಮಲ್ಲಾಪುರ.ಪಿ.ವಿ.(ಲೇಃ)- 'ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪ'(ಜಾ.ಸಾ.ದ-5), ಪು.74,1980
6. ಶಿವಾನಂದ.ವಿ.-ಸಗರನಾಡಿನ ಶಿವಶರಣರು, ಪು.55, 1967.
7. ಮಲ್ಲಾಪುರ.ಪಿ.ವಿ.(ಲೇಃ)- 'ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪ'(ಜಾ.ಸಾ.ದ-5), ಪು.73,1980
8. ಸಬರದ ಬಸವರಾಜ- ಗುಲಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅನುಭಾವಿ ಕವಿಗಳು, ಪು.12, 1995.
9. ಮಲ್ಲಾಪುರ.ಪಿ.ವಿ.(ಲೇಃ)- 'ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪ'(ಜಾ.ಸಾ.ದ-5), ಪು.74,1980
10. ಪೂಜಾರ. ವೈ.ಜಿ(ಸಂ:)- 'ರಾಮಪುರ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಸ್ವರವಚನ-ತ್ರಿವಿಧಿ', ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ, ಪು.8,1996.
11. ಅದೇ, ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ, ಪು.7,1996.
12. ಅದೇಸ್ವರವಚನಗಳು, ಪು.5,1996.
13. ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ವಿವರಿಸಿ, ರಾಮಪುರ ಮತ್ತು ಮುದನೂರಿನಲ್ಲಿರುವ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಭೂಮಿಯ ವೀಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ನೆರವಾದವರು:1. ಶ್ರೀ ಅಮರಪ್ಪ ಮಾಸ್ತರ, ರಾಮಪುರ, ವಯಸ್ಸು 65 ಮತ್ತು 2. ಶ್ರೀ ಶಿವಪುತ್ರಪ್ಪ ಅಲ್ಲಿಪುರ ಮುದನೂರ(ಬಿ) ವಯಸ್ಸು 45. (1997ರಲ್ಲಿ ಕ್ಷೇತ್ರಕಾರ್ಯ ಕೈಕೊಂಡ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಈ ವಯಸ್ಸು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ.)
14. ಪೂಜಾರ. ವೈ.ಜಿ(ಸಂ:)- 'ರಾಮಪುರ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಸ್ವರವಚನ-ತ್ರಿವಿಧಿ', ಸ್ವರವಚನ-ತ್ರಿವಿಧಿ, ಸಂ.13, ಪು.32,1996.
15. ಅದೇ, ಸ್ವರವಚನ-ತ್ರಿವಿಧಿ, ಸಂ.16, ಪು.33,1996.
16. ಅದೇ, ಸ್ವರವಚನಗಳು, ಸಂ.17-18, ಪು.33,1996.
17. ಅದೇ, ಸ್ವರವಚನಗಳು, ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ, ಪು.9,1996.

18. ಅದೇ, ಸ್ವರವಚನಗಳು, ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ, ಪು.9,1996.
19. ಸಬರದ ಬಸವರಾಜ- ಗುಲಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅನುಭಾವಿ ಕವಿಗಳು, ಪು.12, 1996.
20. ಪೂಜಾರ. ಪಿ.ಜಿ.(ಸಂ:)- 'ರಾಮಪುರ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಸ್ವರವಚನ-ತ್ರಿವಿಧಿ', ಸ್ವರವಚನಗಳು, ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ, ಪು.9,1996.
21. ಅದೇ,ಪು.4,1996.
22. ಅದೇ,ಪು.5,1996.
23. ಅದೇ,ಪು.4,1996.
24. ಅದೇ,ಪು.9,1996.
25. ಅದೇ,ಪು.12,1996.
26. ಅದೇ,ಪು.13-14,1996.
27. ಅದೇ,ಪು.16,1996.
28. ಅದೇ,ಪು.12,1996.
29. ಅದೇ,ಪು.13-14,1996.
30. ಅದೇ, ಪು.10,1996.
31. ಅದೇ,ಪು.9,1996.
32. ಮಲ್ಲಾಪುರ.ಪಿ.ಪಿ.(ಲೇಃ)- 'ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪ'(ಜಾ.ಸಾ.ದ-5), ಪು.75,1980
33. ಮಲ್ಲಾಪುರ.ಪಿ.ಪಿ.(ಲೇಃ)- 'ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪ'(ಜಾ.ಸಾ.ದ-5), ಪು.75,1980
34. ಪೂಜಾರ. ಪಿ.ಜಿ.(ಸಂ:)- 'ರಾಮಪುರ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಸ್ವರವಚನ-ತ್ರಿವಿಧಿ', ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ, ಪು.8,1996.
35. ಕ್ಷೇತ್ರಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ನನ್ನ ಗಮನಕ್ಕೆ ತಂದವರು: ಶ್ರೀ ಅಮರಪ್ಪ ಮಾಸ್ತರ, ವಯಸ್ಸು 65, ಊರು-ರಾಮಪುರ, ತಾಲೂಕು-ಸುರಪುರ, ಜಿ-ಗುಲಬರ್ಗ.
36. ಸಬರದ ಬಸವರಾಜ- ಗುಲಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅನುಭಾವಿ ಕವಿಗಳು, ಪು.12, 1996.
37. ಅದೇ, ಪು.18, 1996.
38. ಅದೇ, ಪು.20, 1996.
39. ಅದೇ, ಪು.31, 1996.
40. ಅದೇ,ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ, ಪು.7, 1996.
41. ಅದೇ,ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ, ಪು.8, 1996.
42. ಅದೇ,ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ, ಪು.7-8, 1996.
43. ಮಲ್ಲಾಪುರ.ಪಿ.ಪಿ.(ಲೇಃ)- 'ರಾಮಪುರದ ಬಕ್ಕಪ್ಪ'(ಜಾ.ಸಾ.ದ-5), ಪು.74,1980.
44. ಪೂಜಾರ. ಪಿ.ಜಿ.(ಸಂ:)- 'ರಾಮಪುರ ಬಕ್ಕಪ್ಪನ ಸ್ವರವಚನ-ತ್ರಿವಿಧಿ', ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ, ಪು.9,1996.
45. ಅದೇ,ಪರಿವಿಡಿ, ಪು.23,1996.
46. ಅದೇ,ಪು.32,1996.
47. ಅದೇ,ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ, ಪು.9,1996.
48. ಅದೇ,ಪು.55,1996.

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು:

1. ಡಾ.ಪಿ.ಜಿ.ಪೂಜಾರ(ಸಂ:)- ರಾಮಪುರ ಬಕ್ಕಪ್ಪಯ್ಯನ ಸ್ವರವಚನ ತ್ರಿವಿಧಿ; 1996, ಪ್ರ: ವೀರಶೈವ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ, ಶ್ರೀ ಜಗದ್ಗುರು ತೋಂಟದಾರ್ಯ ಸಂಸ್ಥಾನಮಠ, ಗದಗ.
2. ಡಾ.ಶಿವಾನಂದ- ಪೌಠರಾಯನ ಕಾಲದ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ; 1978, ಪ್ರ: ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಕ.ವಿ.ವಿ.ಧಾರವಾಡ-3.
3. ಡಾ.ಬಸವರಾಜ ಸಬರದ- ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅನುಭಾವಿ ಕವಿಗಳು, 1996, ಪ್ರ: ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ, ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ.
4. ಡಾ.ಎಂ.ಎಸ್.ಸುಂಕಾಪುರ(ಸಂ:)- ಜಾನಪದ ಸಾಹಿತ್ಯ ದರ್ಶನ: ಸಂಪುಟ-5; 1980, ಪ್ರ: ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಕ.ವಿ.ವಿ.ಧಾರವಾಡ-3.
5. ಡಾ.ಶಿವಾನಂದ- ಸಗರನಾಡಿನ ಶಿವಶರಣರು; 1967, ಪ್ರ: ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಕ.ವಿ.ವಿ.ಧಾರವಾಡ-3.
6. ಡಾ.ರಾಮರೆಡ್ಡಿ.ಎಸ್.ರಡ್ಡೇರ- ಸಗರನಾಡಿನ ಶಿವಶರಣರು; 2022, ಪ್ರ: ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಾಧನ, ಬೆಂಗಳೂರು-56.
7. ಡಾ.ಬಸವರಾಜ ಸಬರದ(ಸಂ:)- ಹೈದರಾಬಾದ ಕರ್ನಾಟಕದ ತತ್ವಪದಕಾರರು; 2000, ಪ್ರ: ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ.

Relevance of Sanskrit in the Vedic Texts

Dr. Jharana Rani Tripathy

Assistant Professor

Department of Sanskrit

Faculty of Arts, Communication & Indic Studies

Sri Sri University, Cuttack, Odisha

Mail id – jharana.t@srisriuniversity.edu.in

Introduction

A feeling of national pride lies at the heart of nationalism. A person's allegiance to their country, or their belief, religion, or political philosophy based on that allegiance, is called patriotism. Unlike the related concept of patriotism, which refers to the societal conditioning and individual behaviors that support a state's choices and actions, nationalism is concerned with national identity. Subjective in nature, nationalism is a way of life, emotion, and thought. In India, the rise of the nationalist movement began with the arrival of British authority. British colonialism gave birth to Hindu nationalism. Hindu nationalism is a term used to describe many schools of thought in Indian society and politics that draw inspiration from Hinduism and other Hindu traditions.

Keywords:

Subcontinent, archaeological, Chronological, conceptualized, Peripatetic, cosmogonist, degradation, banishing.

Objectives of the Proposed Study:

1. Studying the origins of nationalism in ancient Vedic texts.
2. Study the emergence of Nationalism in Vedic texts.
3. Indian Vedic literature and the influence of nationalism.
4. To provide insight into the many Hindu nationalist interpretations of the Vedas.
5. Additional research directions in the Vedic literature of India.

Hypothesis

Given that nationalism and the nation-state often emerge in situations of conflict, it may be useful, finally, to draw on the understanding of hostile groups and the notions of enmity that can be teased out of the text. Perhaps the most intriguing and daunting of these categories is Vrtra, occasionally envisaged as singular, but also visualised as a plurality, and often used as a term to designate virtually any enemy. The allusions to the conflict between Indra and Vrtra are, as is well-known, many. Nonetheless, most of these are tantalizing in their brevity. It is a wonder that the conflict has been interpreted in a variety of ways. Some have seen in it a cosmogonic myth, a creation story.

Review of *exploring the Maṇḍala of ViŚvāmitra in the R̥gveda*"

It may be useful to map the structure of the Mandala briefly. It consists of 62 hymns, which broadly follow the pattern of R̥gveda. Thus, we find the hymns addressed to Agni placed first, followed by those addressed to Indra, these in turn being followed by a handful of compositions addressed to other deities. It is not surprising that Agni, the fire god, more often than not regarded as symbolic of the sacrificial

fire and by extension the messenger between men and gods, we accorded primacy and precedence. So, a total of 26 hymns to Agni were included in the anthology. Interspersed within this set are three other compositions, one addressed to the Apris (no. 4), a set of minor deities, another to the sacrificial post (no. 8), and a third to Indra and Agni (no. 12). There are 22 hymns addressed to Indra, the archetypal warrior god. It is within this set that we find the hymn addressed to the rivers, mentioned earlier. Two hymns (nos. 53 and 62) are addressed to Indra and other deities, four (nos. 54-57) to the Viśvedevas, literally all-gods, and one each to the Aśvins (no. 58), twin deities, often visualized as healers, Mitra (no. 59) a deity associated with notions of kingship, the Rbhus (no. 60) a group of semi-divine figures and Usas (no. 61), the goddess of dawn.

We can outline certain features that can provide a backdrop to the subsequent discussion. The first, and obvious of these, relates to the centrality of the sacrificial cult. For instance, Visvamitra, in the very first verse of the first hymn attributed to him is shown describing himself as a priest who offers worship using Soma, the sacred juice in the Vidatha (RV. III.1.1), an assembly that figures frequently in the text (RV. III 1.2; III. 1. 18; III. 39. 1; III. 54. 11; III. 55. 7 and III. 56. 8). Both Agni and Indra as well as other deities figure in representations of the Vidatha, which depict them being worshipped in the assembly. If anything, this would suggest a certain degree of participation by members of the community in modes of worship that were probably collective, and which could have constituted occasions for fashioning a common identity.

While categories such as Manusya and Martya may have been visualized as gender-neutral, others, such as Nara and its variants, were probably meant to be understood in more gender-specific ways. This is suggested by the contexts in which the term occurs. Thus, the Nara is represented as offering a sacrifice to Agni in the hope of winning Dravina or wealth (RV. III. 2.6), and as engaged in raising the sacrificial post (RV. III. 8. 6). Agnihimself is described as Nṛcakṣu, i.e. one who observes men (RV. III. 15.3), and is at the same time, depicted as a revered guest or Atithi (RV. III. 3.8). Once again, it is worth bearing in mind that none of the terms have connotations of citizenship.

Other terms of interest include Carṣani. Used in the sense of people or folk, it also has connotations of a mobile population. Not surprisingly, the principal deities are invoked in connection with this category. For instance, Agni is described as the leader (Neta) of the Carṣani (RV. III. 6. 5), as well as the Samraj (RV. III. 10. 1), while both Indra (RV. III. 43. 2) and Mitra (RV. III. 59. 6) are invoked as the support of the Carṣani (Carṣanidhṛta). At the same time, there are hints that point to the existence of more than one Carṣani - in one instance, Indra is asked to come to those who call him after passing by other Carṣanis (RV. III. 43. 2). In other words, the term was probably less inclusive than the ones we have considered so far, and would point to differentiation amongst mobile populations - not all those who shared this peripatetic lifestyle were incorporated within a single, homogeneous community.

A term that seems to have had somewhat similar connotations is Krsti. Used almost exclusively in the hymns addressed to Indra, it has often been taken to mean the people at large or cultivators. In this particular Mandala, we notice an association with Soma drinking. In one instance, we learn that Indra stirs up Krsti once he is excited with Soma (RV. III. 43. 7), while in another case Krsti is described as consisting of Soma drinkers (RV. III. 49. 1). In other words, we catch a glimpse of a shared identity based on common ritual practices.

Review Literature

The Bharatas shared certain cultural practices, which included the sacrificial cult. They were warriors, though that does not seem to have been a unique feature. What is also interesting is that they could be described, with apparent accuracy, as both a Grama (especially in the context of moving from place to

place) and a Jana. Neither of these terms can be equated with the notion of a nation. The notion of territorial identity, too, is at best nebulous, if not absent.

Others mentioned include the Kuśikas, a term that may have had totemic connotations, used to designate the Visvamitras. The lineage connections are occasionally explicitly stated, as in a verse where the author is referred to as the son of Kuśika (RV. III. 53. 10). References to the lineage as a whole occur in the ritual context, where the Kuśikas are described as invoking deities (RV. III. 26. 1) such as Indra (RV. III. 30. 20; III. 42.9), for whom they bring gifts (RV. III. 50. 4). They are also described as those who kindle the sacrificial fire in their homes (Damas) (RV.III. 29.15) and as drinkers of Soma (RV. III.53.10). In another instance, we find a specific prayer for the well-being of the Visvamitras (RV.III.18.5). Again, none of the activities that are represented would qualify as nationalistic.

By now it is evident that while the early Vedic tradition is rich, complex, and demands intense scrutiny, not yielding its secrets easily, it is perhaps misplaced to trace the roots of Indian nationalism within its meticulously preserved oral tradition. This quest is misplaced for a variety of reasons. Nationalism as it was visualised in the 20th century had a pan- sub-continental expanse. As we are well aware, that vision was ruptured by Partition and has lost its sheen, with several states resenting what is perceived as an over-centralized vision of political processes. It is perhaps not surprising that Vedic geographies provide little or no foundation for present-day geopolitical realities. As we have seen, the Ṛgveda had a limited geographical horizon, and even the more expansive spatial framework evidenced in the later Vedic tradition was marked by relegating the peoples in the peripheries to a status of degradation and marginalization. The later Vedic myths about Visvamitra cursing and banishing his rebellious elder sons is just one illustration of this attitude.

Vedic Sanskrit, likewise, has been a language of exclusion. We know that from the early historical period, if not earlier, women and Sūdras were denied access to Vedic learning. As such, if nationalism is to be derived from a common language, there seems little scope or reason for considering the Vedic model.

We have also seen that the Vedic texts work with notions of inclusions and exclusions. Neither of these is simple: for example, there seem to have been hierarchies amongst those who were included, which were subjected to complex negotiations on ritual and other occasions. The range of terms designating enemies or hostile groups is also impressive. Yet, neither of these categories quite corresponds with those that emerged in the context of nationalist movements (democratic or otherwise). In fact, we can suggest that it would be futile and ahistorical to even expect such correspondences.

Conclusion:

We had noted at the outset that the Viśvamitras of the Rgveda did not seem to share the preoccupations attributed to the sage in later tradition. It is also evident that their concerns were varied, and that they composed within a milieu of socio-political complexity, intervening in it in several ways. What is interesting, and perhaps worth examining more carefully, is how the Brahmanical tradition preserved these compositions, even while creating space for an entirely different set of narratives that were woven around the life of the legendary sage. The preservation of the pristine Vedic text went hand in hand with strategies for composing and transmitting other ideas. We may wish to adopt the Brahmanical strategy and create narratives about a Viśvamitra located in the 21st century. There is, however, another alternative, which is to recognize and respect historical disjunctures. To preserve without appropriating may seem to be an almost impossible agenda, but that is the challenge that we face today.

Bibliography

Sontakke, N. S. (1933). Rgveda-Samhitā: Śrīmat-Sāyanāchāryavirachita-bhāṣya-sametā. Sāyanachārya (commentary) (First ed.). Vaidika SamśodhanaMaṇḍala.. The editorial board for the First Edition included N. S. Sontakke (Managing Editor), V. K. Rājvade, M. M. Vāsudevaśāstri, and T. S. Varadarājaśarmā.

B. van Nooten und G. Holland, Rig Veda, a metrically restored text, Department of Sanskrit and Indian Studies, Harvard University, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, 1994.

Rgveda-Samhita, Text in Devanagari, English translation Notes and indices by H. H. Wilson, Ed. W. F. Webster, originally in 1888, Published Nag Publishers 1990, 11A/U.A. Jawaharnagar, Delhi-7.

ಕನ್ನಡದ ಪ್ರಮುಖ ಆಯ್ದ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿನ ಸಂಪಾದಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು
-ಒಂದು ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ಅಧ್ಯಯನ

ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರು:

ಪ್ರೊ. ನಿರಂಜನ
ಕುಲಪತಿಗಳು, ಬೆಂಗಳೂರು ಉತ್ತರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ
ಟಿಮಕ, ಕೋಲಾರ,
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಸಮೂಹ ಸಂವಹನ ಮತ್ತು ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮ ಅಧ್ಯಯನ
ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ ಮೈಸೂರು,

ಸಂಶೋಧಕರು:

ಪ್ರಮೋದ್ ಹೆಚ್. ಆರ್.
ಸಮೂಹ ಸಂವಹನ ಮತ್ತು ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮ ಅಧ್ಯಯನ
ವಿಭಾಗಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ ಮೈಸೂರು-570006
ಮೊ. :
ಇ.ಮೈಲ್: pramodhr504@gmail.com

ಅಮೂರ್ತ

ಸಂಪಾದಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಪ್ರಚಲಿತ ಘಟನೆಗಳ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ವಿದ್ಯಮಾನಗಳ ಆಳ ಅಗಲವನ್ನು ಓದುಗರು ಮತ್ತು ನೋಡುಗರಿಗರ ಆಲೋಚನೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಸತ್ಯಾಸತ್ಯತೆಗಳನ್ನು ವಿಡಂಬನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ತಿಳಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಂಪಾದಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸುತ್ತವೆ.

ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯನ್ನು ಅರಿತುಕೊಳ್ಳಲು ಕಷ್ಟವಾಗಿದ್ದರೂ ಸಂಪಾದಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಒಂದು ರೀತಿಯ ಸುದ್ದಿ ಮಾಧ್ಯಮವಾಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ಸುದ್ದಿ ಕಾರ್ಯಸೂಚಿಯಲ್ಲಿ ಇದು ವಿಶೇಷವಾದ ವಿವರಣಾತ್ಮಕತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ. ಸಂಪಾದಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಇತ್ತೀಚಿನ ಘಟನೆಗಳ ಕುರಿತು ವಿಡಂಬನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಬಿತ್ತರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಈ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧಕರು ಕರ್ನಾಟಕದ ಆಯ್ದ ಪ್ರಮುಖ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾದ ಸಂಪಾದಕೀಯ ಕಾರ್ಟೂನ್‌ಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಂದರೆ ಪ್ರಜಾವಾಣಿ ಮತ್ತು ಸಂಯುಕ್ತ ಕರ್ನಾಟಕ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಗಳಿಂದ ಫಲಿತಾಂಶಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಸಂಶೋಧಕರು ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸಂಪಾದಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳಾಗಿದ್ದು ಎರಡು ಅಂಶಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುತ್ತವೆ/ ಒಬ್ಬವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ವಿಡಂಬನೆ ಮಾಡುವ ಚಿತ್ರ ಅಥವಾ ಕ್ಯಾರಿಕ್ಯಾಚರ್ ಹಾಗೂ ವಿಡಂಬನೆಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯ ಸಂದರ್ಭ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಆಯಾ ಸಂದರ್ಭಗಳ ಮತ್ತು ಸನ್ನಿವೇಷಗಳ ನೆನಪು ಜನರ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ತಾಜ್ಜ ಇರುವಾಗ ಮಾತ್ರ ನಗು ತರಿಸುವ ಮೂಲಕ ಪ್ರಚಲಿತ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ವಿಡಂಬನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ತೋರಿಸುವಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತುತ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡದ ಆಯ್ದ ಪ್ರಮುಖ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳ ವಿಷಯ ವಸ್ತುವನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಕೀವರ್ಡ್‌ಗಳು:

ಸಂಪಾದಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು, ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು, ಪತ್ರಿಕೆಗಳು, ಮಾಧ್ಯಮ, ಸುದ್ದಿ ಕಾರ್ಯಸೂಚಿ.

ಪೀಠಿಕೆ

ಮುದ್ರಣ ಯಂತ್ರದ ಆವಿಷ್ಕಾರದ ಜತೆ ಜತೆಗೆ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯೂ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು, ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಇತ್ತೀಚಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಪಾದಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಸಾರ್ವಜನಿಕರಿಗೆ ಸಾಮೂಹಿಕವಾಗಿ ಸುದ್ದಿಯ ಸಾರವನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ವಿವರಿಸುವ ಒಂದು ಮಾಧ್ಯಮವಾಗಿಬಿಟ್ಟಿದೆ. ಇಂತಹ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಆಧುನಿಕ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮಾಧ್ಯಗಳೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆತು ಟೀಲ್‌ಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಾರಣವಾಗುತ್ತಿದ್ದು, ಇಂತಹ ಪ್ರಚಲಿತ ರಾಜಕೀಯ ಘಟನೆಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆ ಬಿಂಬಿಸುವ ವಾಹಕಗಳಾಗಿವೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಕಾರ್ಟೂನ್‌ಗಳು ವಕ್ರಗಂಗಳ ಮೂಲಕವೇ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ನಗು ತರಿಸಿ ವಿಷಯನಾಟಿಸುವ ಶಕ್ತಿಹೊಂದಿವೆ. ಇದು ಸಮಾಜದ ಆಂತರಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯ ಗಂಭೀರ ಪ್ರತಿಬಿಂಬ ಎಂದೇ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಹಾಗೂ ಇದು ಕಲೆ ಮತ್ತು ಸಂವಹನದ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ರೂಪವಾಗಿದೆ, ಸಮಾಜಗಳ ಗ್ರಹಿಕೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಉಜ್ಜುಣದಟಚಿಟಿಟಿ ಹೇಳುವಂತೆ, ಕಾರ್ಟೂನ್ ತನ್ನ ಸಂದೇಶವನ್ನು ತ್ವರಿತವಾಗಿ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಬಲಿಷ್ಠವಾಗಿ ಸಂಪಾದಕೀಯಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ವಿಷಯ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸುತ್ತವೆ. ದೃಶ್ಯ ಸುದ್ದಿ-ಚರ್ಚೆಯ ಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸುವುದರಿಂದ ಸಂಪಾದಕೀಯ ಕಾರ್ಟೂನ್‌ಗಳು ಸುದ್ದಿ ಕಾರ್ಯಸೂಚಿಯಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿದಾಯಕವಾಗಿವೆ. ಕಲಾತ್ಮಕ ಮತ್ತು ವಾಕ್ಯಾತುರ್ಯದ ಸಾಧನಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು, ಕಾರ್ಟೂನ್ ಸಚಿತ್ರಕಾರರು ಪ್ರಸ್ತುತ ಸುದ್ದಿ ಘಟನೆಗಳ ಮೇಲೆ ಪೂರಕ (ಮತ್ತು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಪರ್ಯಾಯ) ದೃಷ್ಟಿಕೋನಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅವರ ದೃಶ್ಯಗಳು ಸಾಮಾಜಿಕ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಲು ಚೌಕಟ್ಟುಗಳಾಗುತ್ತವೆ, ಜೊತೆಗೆ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಅಥವಾ ಘಟನೆಗಳ ಸಾರವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ ಮೂಲಕ ಪ್ರೇಕ್ಷಕರಿಗೆ ಚಿತ್ರಿಸಲಾದ ಯಾವುದೇ ಸಮಸ್ಯೆಯ ಮುಖ್ಯ ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಹಲವಾರು ವಿಭಿನ್ನ ಸಾಂದ್ರೀಕರಣ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಸ್ತುತಪಡಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಟಿವಿ ಮಾಧ್ಯಮವು ಹೆಚ್ಚು ವೇಗದ ಮತ್ತು ದೃಷ್ಟಿಗೋಚರವಾಗಿರುವ ಯುಗದಲ್ಲಿ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಆಧುನಿಕ ಸಂವಹನದ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ವಾಹಕವಾಗಿದೆ ಎನ್ನಬಹುದು. ಇಂದು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಶೀಲ ವಿಂಗಡಣೆಯ ಪರಿಣಿತಿಯು ಅನಿಮೇಷನ್ ಅದರ ಅಧಿಕೃತ ಬೇರುಗಳು ಮತ್ತು ಅದರ ಸೊಗಸಾದ ಪೊಪ್‌ಪೈಲ್ ಅನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತದೆ. ಪರಿಣಿತಿಯ ಚಿತ್ರ ಇನ್ನೂ ಕಚ್ಚಾ ಆಗಿದೆ. ಯಾವುದೇ ಸಂಶೋಧಕರು ಸರಳವಾಗಿ ಗ್ರಾಫಿಕ್ ಪ್ರದರ್ಶನದ ಮಾನಸಿಕ ಪರಿಣಾಮ ಮತ್ತು ಅದರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಫಲಿತಾಂಶಗಳನ್ನು ಮೌಲ್ಯೀಕರಿಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಕಾರ್ಟೂನ್‌ಗಳು ನಿಸ್ಸಂಶಯವಾಗಿ ಕೇಂದ್ರಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದೆ ಸಂವಹನ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸೀಮಿತವಾಗಿದೆ.

ಇಂದು ಕಾರ್ಟೂನ್ ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಸಮೂಹ ಸಂವಹನವಾಗಿದೆ. ಪ್ರತಿ ದಿನ ಪ್ರಪಂಚದಾದ್ಯಂತ ಲಕ್ಷಾಂತರ ಜನರು ಕಾರ್ಟೂನ್‌ಗಳನ್ನು ನೋಡುತ್ತಾರೆ. ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ ಅಥವಾ ಕಾರ್ಟೂನ್ ಎನ್ನುವುದು ಕಲಾತ್ಮಕ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯ ಅಥವಾ ಸಂವಹನದ ಒಂದು ಚಿತ್ರರೂಪ. ಅದು ಬರೇ ರೇಖಾಚಿತ್ರ ಅಥವಾ ವರ್ಣ ಚಿತ್ರವಾಗಿರಬಹುದು; ವಿಡಂಬನೆಯ ಶೀರ್ಷಿಕೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರಬಹುದು ಹಾಗೂ ಚಲನೆಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಅನಿಮೇಷನ್ ಸಹ ಆಗಿರಬಹುದು. ಇಂದು ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳೆಲ್ಲದೇ ಪತ್ರಿಕೆಗಳೇ ಇಲ್ಲ ಎನ್ನಬಹುದು. ಸಂಪಾದಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಅವುಗಳದೇ ಆದ ಮಹತ್ವವಿದೆ. ಎಲ್ಲ ರಾಜಕಾರಣಿಗಳು ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕಾರರ ಮೊನಚು ದೃಷ್ಟಿಗೆ ಬಲಿಯಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಕೆಲವರು ಅವುಗಳನ್ನು ಅಷ್ಟೇ ಹೃದಯ ವೈಶಾಲ್ಯದಿಂದ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರೆ ಇನ್ನೂ ಕೆಲವರು ಅವು ತಮ್ಮನ್ನು ಅವಮಾನಗೊಳಿಸಿವೆ ಎಂದು ವ್ಯಂಗ್ಯ ಚಿತ್ರಕಾರರನ್ನು ಬಲಿಕ್ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟನೆಯ ಅಸ್ತ್ರಗಳನ್ನಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಹಾಗೂ ಇತರ ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಹೀಗೆಯೆ ಸುಲಭ ವಿಧಾನಗಳನ್ನಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ.

ಕರ್ನಾಟಕದ ಮುದ್ರಣ ಮಾಧ್ಯಮವು 220 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯದು. ಮೊದಲ ಕನ್ನಡ ವಾರ್ತಾ ಪತ್ರಿಕೆ ಮಂಗಳೂರು ಸಮಾಚಾರ್ 1843ರಲ್ಲಿ ಬಾಸೆಲ್ ಮಿಷನ್ ಎಂಬ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಮಿಷನರಿಯ ಜರ್ಮನ್ ರಾಜ್ಯದ ಹರ್ಮನ್ ಫ್ರೆಡ್ರಿಕ್ ಮೋಗ್ಲಿಂಗ್ ಅವರು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಕನ್ನಡ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿದ್ದು ಬಹುಶಃ ಮೊದಲ ವಿಶ್ವ ಯುದ್ಧದ ನಂತರವೇ ಇರಬೇಕು. 1926ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನಿಂದ ವಾರ ಪತ್ರಿಕೆಯಾಗಿ ಪ್ರಕಟವಾದ 'ತಾಯಿನಾಡು' ನಂತರ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಯಾಗಿ 1928ರಿಂದ ಬೆಂಗಳೂರಿನಿಂದ ಪ್ರಕಟವಾಗಲಾರಂಭಿಸಿತು ಹಾಗೂ ಅದು ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಲಾರಂಭಿಸಿತು.

ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರದ ಸ್ಥೂಲ ಕಲ್ಪನೆ

ಮುದ್ರಣತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಳ್ಳುವ ಮೊದಲು ಸೀಮಿತ ಅರ್ಥವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಕರಡು ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳು ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯೊಂದಿಗೆ ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮವು ಸಂಕರಗೊಂಡ ಫಲವಾಗಿ ಅಡ್ಡಾದಿಡ್ಡಿ ರೇಖೆಗಳಿಗೆ ಒಂದು ಹೊಸ ಆಯಾಮವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುವ ಒಂದು ಹೊಸ ಸಾಧ್ಯತೆಯನ್ನು ಹುಟ್ಟು ಹಾಕಿತು. ಅದುವೇ ಚಿತ್ರಾತ್ಮಕ ವಿಡಂಬನೆ. ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನೋ ಒಂದು ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನೋ ಪರಿಹಾಸ್ಯ (ವಿನೋದ, ಸರಸ, ಗೇಲಿ, ಅಣಕ, ಅಪಹಾಸ್ಯ) ಮಾಡುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಅಥವಾ ಸೀಮಿತ ಗೆರೆಗಳಲ್ಲೇ ಹುದುಗಿರುವ ಸತ್ಯದ ಅನಾವರಣೆಗಾಗಿ ರಚಿತವಾದ ಚಿತ್ರಗಳೆಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸುವಂತೆ ವ್ಯಂಗ್ಯ ಚಿತ್ರಗಳ ಹರವು ವಿಸ್ತಾರಗೊಂಡಿತು. ಸಾಮಾನ್ಯ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಹೇಳುವುದಾದರೆ ಪ್ರಸ್ತುತ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಒಂದೆರಡು ರೇಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಗುಣಾವಗುಣಗಳನ್ನು, ಒಂದು ಘಟನೆಯ ಸತ್ಯಾಸತ್ಯತೆಯನ್ನು ಬಯಲುಗೊಳಿಸುವುದು ಅಥವಾ ಒಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸುವುದನ್ನು ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ ಎನ್ನುತ್ತೇವೆ. ಅಮಾಯಕ ಓದುಗನೂ ಕೇವಲ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ನೋಡಿಯೇ ಸಂದರ್ಭದ ಸತ್ಯಾಸತ್ಯವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುವಷ್ಟು ಚುರುಕಾಗಬಲ್ಲ ಎಂದರೆ ಉತ್ತೇಕ್ಷೆಯೆನಿಸಲಾರದು.

ವ್ಯಂಗ್ಯ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಐದು ಆಯಾಮಗಳಿದ್ದು ಹಾಸ್ಯ, ತಿಳಿಹಾಸ್ಯ, ವ್ಯಂಗ್ಯ, ವಿಡಂಬನೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಹಸನ ಎಂದು ವರ್ಗೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಐದು ಆಯಾಮಗಳೂ ಕಟುಟೀಕೆ, ಮರೆಯ ಮತ್ತರದ ಧ್ವನಿ, ವಸ್ತು ನಿಷ್ಠ ವಿಮರ್ಶೆ ಮತ್ತು ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಕೈಗನ್ನಡಿಯಂತೆ ಕಾರ್ಯನಿವಹಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ವ್ಯಂಗ್ಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಅ) ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ, ಬ) ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ, ಕ) ವಿಕಟ ವ್ಯಕ್ತಿಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಡ) ವಿನೋದ ಚಿತ್ರಾವಳಿಗಳೆಂದು ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ದೈನಂದಿನ ರಾಜಕೀಯ ವಿದ್ಯಮಾನಗಳನ್ನು ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳ ಮೂಲಕ ವಿಡಂಬಿಸುವುದನ್ನು ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ನೂರಾರು ಪದಗಳಲ್ಲೂ ಕಟ್ಟಿಕೊಡಲಾಗದ ವ್ಯಂಗ್ಯ, ಲೇವಡಿ, ವಿಡಂಬನೆ ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ದಿನ ಪತ್ರಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಗಳನ್ನು ಮಾಧ್ಯಮವನ್ನಾಗಿಸಿಕೊಂಡ, ಸುಮಾರು 18 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲೇ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡ ಈ ರಾಜಕೀಯ ವಿಡಂಬನಾ ವ್ಯಂಗ್ಯ ಚಿತ್ರಗಳ ವಸ್ತು ವಿಷಯಗಳು ಕ್ಷಣಕ್ಷಣಕ್ಕೂ ರೂಪಾಂತರಗೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವ ರಾಜಕೀಯ ತವಕ ತಲ್ಲಣಗಳೊಂದಿಗೆ ರಾಜಕೀಯ ಪಲ್ಲಟಗಳನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಒಳನೋಟಗಳೇ ರಾಜಕೀಯ ವಿಡಂಬನಾ ವ್ಯಂಗ್ಯ ಚಿತ್ರಗಳ ಸರಕುಗಳಾಗಿರುತ್ತವೆ. ವ್ಯಂಗ್ಯ ಚಿತ್ರಗಳ ಈ ಆಯಾಮವನ್ನು ಪರಾಮರ್ಶೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸುವುದು ಪ್ರಸ್ತುತ ಅಧ್ಯಯನದ ಮತ್ತೊಂದು ಉದ್ದೇಶವಾಗಿದೆ.

ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ (political cartoon)

ದೈನಂದಿನ ರಾಜಕೀಯ ವಿಷಯವನ್ನು ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳ ಮೂಲಕವಿಡಂಬಿಸುವುದನ್ನು ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ರಾಜಕೀಯ, ರಾಜಕಾರಣಿಗಳ ದಿನ ನಿತ್ಯದ ಘಟನೆಗಳ ಕುರಿತು ಸಂಪಾದಕೀಯ ಬರಹವನ್ನು ವಿವರಿಸು ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು. ಉದಾ: ವಿವರಣಾತ್ಮಕ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರವಾದರೆ. ವಿಷಯದ ಜೊತೆಗೆ ವಿವರಿಸುವ ಪಾಕೇಟ್ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳೂ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿವೆ.

ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕಾರರು ಆರ್ ಕೆ ಲಕ್ಷ್ಮಣ್, ಪ್ರಕಾಶ್ ಶೆಟ್ಟಿ, ಕೇಶವ್, ವಾಸಿನಿ ವರದನ್, ಪಿ ಮೊಹಮದ್, ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡ ಭಾರತೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕಾರರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇಂದಿನ ರಾಜಕೀಯ ವಿಚಾರವನ್ನು ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳೇ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ವಿವರಿಸುವ ಹಾಗೆ ಹಾಸ್ಯ ತುಂಬಿದ ಗೆರೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗುತ್ತವೆ.

ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ (social cartoon)

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವ್ಯಂಗ್ಯಗಳೆಂದರೆ ಜನಜೀವನದ ಯಾವುದೇ ವಿಷಯದ ಕುರಿತರೇಖಾತ್ಮಕ ಅಥವಾ ಚಿತ್ರಾತ್ಮಕ ವಿಡಂಬನೆಯೇ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರವಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳ ವಸ್ತುವಿಷಯಕ್ಕೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಚೌಕಟ್ಟು ಅಥವಾ ನಿಗದಿತ ವಿಷಯದ ಕಟ್ಟುಪಾಡುಗಳಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ದಿನ ನಿತ್ಯದ ಬದುಕಿನ ಹಲವು ಸಂಕೀರ್ಣ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವ್ಯಂಗ್ಯ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳಂತೆ ಪ್ರಕಟಣೆಗೆ ಒಂದು ನಿಗದಿತ ಗಡುವು ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ದೈನಂದಿನ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸುವುದರಿಂದ ಮತ್ತವುಗಳು ಘಳಿಗೆ ಘಳಿಗೆಗೂ ಬಣ್ಣ ಬದಲಿಸುತ್ತಿರುವುದರಿಂದ ಅವುಗಳು ನಿಗದಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಕಟವಾಗಬೇಕು. ಏಕೆಂದರೆ ಮರುದಿನದ ಆ ಘಟನೆಯ ರೂಪು ರೇಷೆಗಳೇ ಬದಲಾಗುವ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳಿರುತ್ತವೆ.

ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ದಿನ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಪ್ತಾಹಿಕ ಪುರವಾಣಿ, ವಾರಪತ್ರಿಕೆ, ವಾರ್ಷಿಕ ಪತ್ರಿಕೆ ಮುಂತಾದನಿಯತಕಾಲಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗುತ್ತವೆ.

ವಿಕಟ ವ್ಯಕ್ತಿಚಿತ್ರ

ಚಿತ್ರದಲ್ಲಾಗಲೀ, ವರ್ಣನೆಯಲ್ಲಾಗಲಿ ಒಬ್ಬ ಮನುಷ್ಯನ ಅಥವಾ ವಸ್ತುವಿನ ವಿಶೇಷಗುಣಗಳನ್ನು ಉತ್ತೇಜಿತಗೊಳಿಸಿ ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸುವ ಚಿತ್ರವನ್ನು ವಿಕಟ ವ್ಯಕ್ತಿಚಿತ್ರ ಎಂದುಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹಲವು ರೂಪಕಗಳ ಮೂಲಕ, ವಿಕ್ಷಿಪ್ತ ಗುಣಲಕ್ಷಣಗಳ ಮೂಲಕ ವ್ಯಕ್ತಿಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸುತ್ತ ಕ್ರಿಯೆ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನು ನಿಕಷಕೊಡುವುದು ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಧರಿತ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳವಸ್ತು ವಿಷಯವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಇಂದಿರಾಗಾಂಧಿಯವರ ಮೂಗು, ಗಾಂಧಿಯ ಸಣಕಲು ದೇಹ ದೊಡ್ಡಕಿವಿ, ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಅವರ ಕನ್ನಡಕ ಮುಂತಾದ ವ್ಯಕ್ತಿಚಿತ್ರದ ಅಸ್ತಿತ್ವಗಳ ರೂಪಕಗಳೊಂದಿಗೆ ಅವರಿಗೆಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಷಯಗಳ ವಿಡಂಬನೆಯನ್ನು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸುವುದೇ ವಿಕಟ ವ್ಯಕ್ತಿಚಿತ್ರದತಿರುಳಾಗಿದೆ.

ಕನ್ನಡ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ ಇತಿಹಾಸ

ವಿಕಟ ಪ್ರಶಾಪ ಎಂಬುದು ಕನ್ನಡದ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ ಪತ್ರಿಕೆಯಾಗಿದೆ.ಇದು 1905 ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು.ಈ ಪತ್ರಿಕೆಯು ಪಂಚ್ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡು ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು.ಇದನ್ನು ಉತ್ತರ ಆರ್ಕಾಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕುಪ್ಪಂ ಎಂಬ ಊರಿನಿಂದ ಆರಂಭವಾಯಿತು.ಇದನ್ನು ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಹೊರಡಿಸುವ ವೇಳೆಗೆ ಪತ್ರಿಕಾ ವಿಚಾರದ ಕರಾಳ ಶಾಸನ ಅಡ್ಡ ಬಂತು. ವಿಕಟ ಪ್ರಶಾಪ ಪತ್ರಿಕೆಯ ವಿಷಯಗಳೆಂದರೆ ವಿಕಟಮಯ, ವಿಕಟ ವಾರ್ತಾತರಂಗ, ವಿಕಟ ಸಂವಾದ, ವಿಕಟರಂಭಾ ನರ್ತನ.

ವಿನೋದಿನಿ ಎಂಬುದು ಮತ್ತೊಂದು ಹಾಸ್ಯಪತ್ರಿಕೆ. ವಿನೋದಿನಿ ಎಂಬ ಮಾಸಪತ್ರಿಕೆಯು ಶ್ರೀ ಕೃಷ್ಣಸೂಕ್ತಿ ಮಾಸಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಸೇರಿಕೊಂಡಿತು.ಅಂದಿನಿಂದ ಶ್ರೀ ಕೃಷ್ಣಸೂಕ್ತಿಯು (ಕರೋಡಿ ಸುಬ್ಬರಾಯರು) ಸವಿನೋದವಾದ ಶ್ರೀ ಕೃಷ್ಣಸೂಕ್ತಿಯೆಂಬ ಹೊಸ ಅಭಿಧಾನವನ್ನು ತಾಳಿತು.ಅದೇ ವರ್ಷ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಪುಟಸಂಖ್ಯೆಯು 24 ಪುಟಗಳಿಂದ 32ಕ್ಕೆ ಏರಿತು.ಅಲ್ಲಿಂದ 1910ರವರೆಗೆ ಸಾರಗವಾಗಿ ನಡೆದ ಪತ್ರಿಕೆ.ತನ್ನ ಜೀವಿತದ 5 ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಮುಗಿಸಿತು. ಅಷ್ಟರಾಗಲೇ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟದ ಮಾಸಪತ್ರಿಕೆ ಎಂದು ಸೂಕ್ತಿ ಹೆಸರು ಗಳಿಸಿತು.ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಮಾಸಪತ್ರಿಕೆ ಇದೊಂದೇ.ಇದು ಕಾರವಾರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು.ಕರ್ಕಿಯ ವಿನಾಯಕ ಶಾಸ್ತ್ರಿ ಮತ್ತು ನಾರಾಯಣ ಶಾಸ್ತ್ರಿ ಎಂಬವರು ಇದರ ಸಂಪಾದಕರು.ಕಲ್ಲಚ್ಚಿನ ಮುದ್ರಣ-ಶೇಖ ಆದಂ ಮೊಹಮ್ಮದ್ ಪ್ರೆಸ್ ಎಂಬುದು.

ವಿಕಟವಿನೋದಿನಿ ಎಂಬುದು ಕನ್ನಡಿಗರ ಹಾಸ್ಯ ಪ್ರವೃತ್ತಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ದೀರ್ಘ ಕಾಲದವರೆಗೆ (1911-1969) ಕನ್ನಡಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದ ಪತ್ರಿಕೆ.ಈ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು 1911 ರ ನವೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಬಸವಪ್ಪ ಶೆಟ್ಟರವರು ಆರಂಭಿಸಿದರು.ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಯಿತು. ಶ್ರೀ.ಎನ್. ಶಿವರಾಮಶಾಸ್ತ್ರಿಗಳು ಸಂಪಾದಕರಾಗಿದ್ದರು.

ಕನ್ನಡ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಪ್ರಕಟವಾದದ್ದು ಬಹುಶ ಮೊದಲ ವಿಶ್ವಯುದ್ಧದ ನಂತರವೇ ಇರಬೇಕು.1926ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನಿಂದ ವಾರಪತ್ರಿಕೆಯಾಗಿ ಪ್ರಕಟವಾದ ತಾಯಿನಾಡು ನಂತರ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಯಾಗಿ 1928ರಿಂದ ಬೆಂಗಳೂರಿನಿಂದ ಪ್ರಕಟವಾಗಲಾರಂಭಿಸಿತು ಹಾಗೂ ಅದು ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಲಾರಂಭಿಸಿತು.ವಕೀಲರಾಗಿದ್ದ ಗೊಳೂರ್ ಎಂಬುವವರು ತಾಯಿನಾಡು ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು.

ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪತ್ರಿಕೆ ಪಂಚ್‌ನಿಂದ ಪ್ರೇರಿತರಾಗಿ 1942 ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಕೊರವಂಜಿ ಎನ್ನುವ ಪತ್ರಿಕೆ ವಿನೋದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಮೀಸಲಾದ ಪತ್ರಿಕೆಯಾಗಿದೆ.ಡಾ.ಆರ್.ಶಿವರಾಂ ಅಥವಾ ರಾಶಿ ಸಂಪಾದಕರಾಗಿದ್ದರು.ವಿನೋದ ಲೇಖನಗಳ ಜೊತೆಗೆ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳಿಗೂ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟರು.

ನಾ.ಕಸ್ತೂರಿಯವರ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾಗಿದ್ದ ಆರ್.ಕೆ.ಲಕ್ಷ್ಮಣ್‌ರವರ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ ಕಲೆಯ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಅವರನ್ನು ಕೊರವಂಜಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬರೆದರು ಹಾಗೂ ಅದೇ ಅವರ ಮುಂದಿನ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ ರಚನೆಯ ಬದುಕಿಗೆ ನಾಂದಿಯೂ ಆಯಿತು. 1950-60ರ ದಶಕದಿಂದೀಚೆಗೆ ಕನ್ನಡ ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರ ಹೆಚ್ಚು ಸಮೃದ್ಧವಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಎಸ್.ಕೆ.ನಾಡಿಗ್, ಕೆ.ಆರ್.ಸ್ವಾಮಿ, ಎಂ.ಟಿ.ವಿ.ಆಚಾರ್ಯ, ರಘು, ಎಂ.ವಿಶ್ವನಾಥ್, ಹುಬ್ಬೀಕರ್ (ಪ್ರಜಾಮತದ ಚಿಂಗಾರಿ ಖ್ಯಾತಿಯು), ಪ್ರೇಮ್ ಕುಮಾರ್, ಶ್ರೀನಿವಾಸುಲು, ವಿ.ಆರ್.ಚಂದ್ರಶೇಖರ್, ಎಸ್.ಎಸ್.ಆನಂದ್ ಮುಂತಾದವರ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ನಾಡಿತ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗತೊಡಗಿದವು. ಎಸ್.ಕೆ.ನಾಡಿಗ್, ಕೆ.ಆರ್.ಸ್ವಾಮಿ ಮುಂತಾದವರ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಮನೆಮಾತಾದವಲ್ಲದೆ ಹಲವಾರು ಕಿರಿಯರು ಸ್ವತಃ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕಾರರಾಗಲು ಪ್ರೇರಣೆಯಾದರು. ಕಲಾ ಅಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿದ್ದ ಎಂ.ಟಿ.ವಿ.ಆಚಾರ್ಯರವರು ಅಂಚೆಯ ಮೂಲಕ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಮತ್ತು ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ ರಚನೆಯನ್ನು ಕಲಿಸುವ ದೂರ ಶಿಕ್ಷಣದ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನೂ ಮಾಡಿದರು.

ರಘು ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ ಬರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಕೆನ್ನಪಾಡಿ ರಾಮಕೃಷ್ಣರವರು ಕಲ್ಕಿ ಎಂಬ ತಮಿಳು ವಾರ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕಾರರಾಗಿದ್ದರು. 1943 ರಲ್ಲೇ ತಮ್ಮ ಮೊದಲ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ ಓರಿಯಂಟ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ವೀಕ್ಷಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ರಾಮಕೃಷ್ಣರವರ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಅಷ್ಟೊತ್ತಿಗಾಗಲೇ ಹಿಂದಿ ಪತ್ರಿಕೆ ಆಜ್ ಮತ್ತು ಅಲಹಾಬಾದ್‌ನ ಅಮೃತ ಬಜಾರ್ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗುತ್ತಿದ್ದವು.ನಂತರ ಮಂಗಳೂರಿನ ನವಭಾರತ್ ಕನ್ನಡ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ 1956ರಲ್ಲಿ ಸೇರಿಕೊಂಡರು ಮತ್ತು ಉದಯವಾಣಿಯಲ್ಲಿ ಜನಪ್ರಿಯ ಶಿಂಗಣ್ಣ ನಂತರ ಪ್ರಜಾವಾಣಿಯಲ್ಲಿ ಚಿನಕುರಳಿ ಪಾಕೆಟ್ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು.

ರಾಮಮೂರ್ತಿಯವರು ತಮ್ಮ ಮಿ.ಸಿಟಿಜನ್ ಪಾತ್ರವನ್ನು ತಮ್ಮ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮನೆಮಾತಾಗಿಸಿ ಡೆಕ್ಕನ್ ಹೆರಾಲ್ಡ್ ಗ್ರೂಪ್‌ನಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯತ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. ಮೂರ್ತಿ ಎಂದೇ ಜನಪ್ರಿಯರಾಗಿದ್ದ ಅವರು 50ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಕಿಡಿ ಶೇಷಪ್ಪನವರ ಪತ್ರಿಕೆ ಕಿಡಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಆ ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದರು. ಮೂರ್ತಿ, ನರೇಂದ್ರ, ಹುಬ್ಬೀಕರ್ ಮುಂತಾದವರ ನಂತರ ಪ್ರಕಾಶ್ ಶೆಟ್ಟಿ, ಪಿ.ಮಹಮದ್ ರವರ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಪ್ರಕಟವಾಗುತ್ತಿದ್ದವು.ಈಗ ಪಾಕೆಟ್ ಕಾರ್ಟೂನುಗಳಿಗಷ್ಟೇ ಸೀಮಿತವಾಗಿವೆ. ಇಂದು ಹಿಂದೆಂದಿಗಿಂತಲೂ ಯುವಪೀಳಿಗೆ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ

ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಆಸಕ್ತಿ ತೋರುತ್ತಿದೆ.ಸತೀಶ್ ಆಚಾರ್ಯ, ದಿನೇಶ್ ಕುಕ್ಕುಜಡ್ಡ, ರಘುಪತಿ ಶೃಂಗೇರಿ, ಕಾಂತೇಶ್ ಬಡಿಗೇರ್ ಮುಂತಾದವರು ಪತ್ರಿಕೆಗಳಿಗೆ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.1977 ರಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕಾರರ ಸಂಘವನ್ನು ಸಹ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ ಅಕಾಡೆಮಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಬೇಕೆಂದು ಬಹುದಿನಗಳಿಂದ ಒತ್ತಾಯಿಸುತ್ತಿದೆ. ಕನ್ನಡ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ತನ್ನದೇ ಛಾಪನ್ನು ಮೂಡಿಸುತ್ತಿವೆ. ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಪ್ರಜಾವಾಣಿ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಚಿನಕುರಳಿ ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಡಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕಾರ ಪ್ರಕಾಶ್ ಶೆಟ್ಟಿ ಅವರ ಅಂಕು ಡೊಂಕಿನ ಗೆರೆಗಳ ಮೂಲಕ ಪ್ರಸ್ತುತ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಆಗುತ್ತಿರುವ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವ ಮೂಲಕ ಜನರಿಗೆ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಸಾರುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ಆಂದೋಲನ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮಹಾಪಂಚ್ ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿದಿನ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಮೂಡಿಬರುತ್ತಿವೆ. ಕನ್ನಡ ಪ್ರಭದಲ್ಲಿ ಗೂಫ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿದಿನ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಮೂಡಿಬರುತ್ತಿವೆ.

ವಿಜಯ ಕರ್ನಾಟಕ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ರೇಟ್ ಏಜೆಂಟ್ ರಿಫೋರೊ ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಲೂಯಿಸ್ ಮತ್ತು ಮರಿನಾ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ವಿಜಯವಾಣಿಯಲ್ಲಿ ಛೇಷ್ಣ ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಗುರುಮರಿ ಎಂಬ ಸಂಕೇತದ ಮೂಲಕ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಮೂಡಿಬರುತ್ತಿದೆ.

ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕಾರ ಸತೀಶ್ ಆಚಾರ್ಯ ಉಡುಪಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕುಂದಾಪುರದಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು 3 ವರ್ಷಗಳಿಂದ ನವೆಂಬರ್ ತಿಂಗಳ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಟೂನ್ ಹಬ್ಬ ಎಂಬ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.ಇದರಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು 40ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕಾರರು ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ.ಪಿ.ಮಹಮದ್, ಜೀವನ್ ಶೆಟ್ಟಿ, ಜೇಮ್ಸ್ ವಾಜ್, ದಿನೇಶ್ ಕುಕ್ಕುಜಡ್ಡ, ಜಯರಾಮ ಉಡುಪ, ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಹೇಳಿ, ಗೋಪಿ ಹಿರೇಬೆಟ್ಟು, ಸುಬ್ರಮಣ್ಯ ಮೇಗರಹಳ್ಳಿ, ಚಂದ್ರಶೇಖರ ಶೆಟ್ಟಿ ಹೀಗೆ ಪ್ರಮುಖ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕಾರರು ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಸಂಶೋಧನಾ ಉದ್ದೇಶಗಳು

1. ಆಧುನಿಕ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕಾರರ ಸ್ಥಿತಿಗತಿ ಅರಿತುಕೊಳ್ಳುವುದು.
2. ಕನ್ನಡದ ಎರಡು ಪ್ರಮುಖ ಆಯ್ದ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿನ ಸಂಪಾದಕೀಯ ಕಾರ್ಟೂನ್‌ಗಳ ವಿಷಯವನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವುದು.
3. ಸಂಪಾದಕೀಯ ಕಾರ್ಟೂನ್‌ಗಳ ವಿಷಯವು ವಸ್ತುವನ್ನು ಅರಿತುಕೊಳ್ಳುವುದು.

ಅಧ್ಯಯನದ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳವಿಂಗಡಣೆ:

ಸಂಶೋಧಕರು ಕಾರ್ಟೂನ್ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರತಿ ಕಾರ್ಟೂನ್ ಅನ್ನು ಮೂರು ವಿಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದ್ದಾರೆ ಅವುಗಳೆಂದರೆ ಅನುಕೂಲಕರ, ಪ್ರತಿಕೂಲ ಮತ್ತು ತಟಸ್ಥ.ಅನುಕೂಲಕರ ಕಾರ್ಟೂನ್‌ಗಳು ಬೆಂಬಲ, ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪಕ್ಷ, ಸರ್ಕಾರದ ನೀತಿಗಳು, ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ.ಪ್ರತಿಕೂಲವಾದ ಕಾರ್ಟೂನ್‌ಗಳು ಪಕ್ಷದ ನೀತಿಗಳು ಅಥವಾ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವಗಳನ್ನು ವಿರೋಧಿಸುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪಕ್ಷ ಅಥವಾ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳನ್ನು ವಿರೋಧಿಸದ ಅಥವಾ ಬೆಂಬಲಿಸದ ಕಾರ್ಟೂನ್‌ಗಳು ಮತ್ತು ಸರ್ಕಾರದ ನೀತಿಗಳು ತಟಸ್ಥ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳಾಗಿವೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಅಧ್ಯಯನವು ದಿನಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾದ ಸಂಪಾದಕೀಯ ಕಾರ್ಟೂನ್‌ಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದೆ.ಪಾಕೆಟ್ ಕಾರ್ಟೂನ್‌ಗಳು, ಕಾಮಿಕ್ ಸ್ಟ್ರಿಪ್‌ಗಳು ಮತ್ತು ಇತರ ಕಾಮಿಕ್ ಗ್ರಾಫಿಕ್ಸ್‌ಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ವಿನಾಯಿತಿ ನೀಡಲಾಗಿದೆ.

ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕಾರರ ಸ್ಥಿತಿಗತಿ

ಬಿ.ವಿ.ಪಾಂಡುರಂಗರಾವ್

ಬಿ.ವಿ.ಪಾಂಡುರಂಗರಾವ್ ಅವರು 1944ರಂದು ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು.ಡಿಪ್ಲೋಮಾ ಇನ್ ಮೆಕ್ಯಾನಿಕಲ್ ಎಂಜಿನಿಯರಿಂಗ್ ಪದವಿಯನ್ನು ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಸುಮಾರು 5000 ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳ ತರಬೇತಿ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ.ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ 55 ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳ ಪ್ರದರ್ಶನ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.120 ರಾಷ್ಟ್ರ ಮತ್ತು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದಾರೆ.ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 45 ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ 10 ಜಾಗತಿಕ ದಾಖಲೆಗಳ ಪಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿವೆ. ಮೂರು ಬಾರಿ ಲಿಮ್ಕಾ ಬುಕ್ ಮತ್ತು ಇಂಡಿಯಾ ಬುಕ್ ಆಫ್ ರೆಕಾರ್ಡ್‌ಗೆ ಸೇರ್ಪಡೆಗೊಂಡ ಅವರ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳಿಗಾಗಿ 2011ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕಾರ್ಟೂನ್ ಫೆಸ್ಟಿವಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಡಾ.ಎ.ಪಿ.ಜಿ.ಅಬ್ದುಲ್ ಕಲಾಂ ಅವರಿಂದ ಜೀವಮಾನ ಸಾಧನೆ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಪಡೆದಿದ್ದಾರೆ.75 ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ, ಕ್ರಿಕೇಟ್, ಬಾಲ್‌ಬ್ಯಾಡ್ಮಿಂಟನ್, ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಹೊಂದಿದ್ದಾರೆ.ಅವರ ಪ್ರಕಾರ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕಾರರಾಗಲು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಹಾಸ್ಯ ಪ್ರಜ್ಞೆ ಅತೀ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಇರಲೇಬೇಕು, ಹಿರಿಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕಾರರಿಂದ ಪರಾಮರ್ಶಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು, ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಓದುವುದರಿಂದ, ಟೆಲಿವಿಷನ್ ನೋಡುವುದರ ಮೂಲಕ, ಪತ್ರಿಕೆ ಓದುವುದರಿಂದ ಉತ್ತಮ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲು ಸಹಾಯವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಭಾವಿ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕಾರರಿಗೆ ಪಾಂಡುರಂಗ ಅವರು ಸಲಹೆ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ.

ಅವರು ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಒತ್ತು ನೀಡಿದೆ, ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ, ಪರಿಸರ ಪ್ರಜ್ಞೆ, ಮಹಿಳಾಭಿವೃದ್ಧಿ, ಕ್ರೀಡೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಒಲವು ಹೊಂದಿದ್ದಾರೆ.ಅವರು ಬರೆಯುವ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಅಡಿಬರಹದ ಅವಶ್ಯಕತೆಗಳೇ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಚಿತ್ರಗಳೇ ಸಾರಾಂಶ ಬಿತ್ತರಿಸುತ್ತವೆ.

ವಿ.ಜಿ.ನರೇಂದ್ರ

ಇಂಡಿಯನ್ ಇನ್ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಕಾರ್ಟೂನ್ ಸಂಸ್ಥೆಯ ನಿರ್ದೇಶಕರು.ಅವರು ಕನ್ನಡಪ್ರಭ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಯ ಪ್ರತಿಬಿಂಬ ಕಾರ್ಟೂನ್ ಕಾಲನ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕಾರರು.ಅವರ ಪೂರ್ಣ ಹೆಸರು ವೆಂಕಟೇಶ್ ಗುಂಡೂರಾವ್ ನರೇಂದ್ರ,ಗುಂಡೂರಾವ್ ಅವರ ತಂದೆಯ ಹೆಸರು ನರೇಂದ್ರ ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಒಂದು ಊರು. ಇವರು ಶಂಕರ್‌ಪಿಳ್ಳೆ ಅವರ ಗರಡಿಯಲ್ಲಿ ಪಳಗಿದ್ದಾರೆ.ಶಾಲಾ ದಿನಗಳಲ್ಲೇ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬರೆದು ಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಾಗೂ ತಮ್ಮ ಕಾಲೇಜು ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಕೆಟ್ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ

ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಹಲವಾರು ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಗಳಿಗೆ ಬರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಕರ್ನಾಟದ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದಲ್ಲಿ ವಿಜ್ಞಾನ ಪದವಿ ಮುಗಿಸಿದ ನಂತರ ಉದ್ಯೋಗ ಹುಡುಕಿ ಮುಂಬೈಗೆ ಹೊರ ನರೇಂದ್ರ ಅವರು, ಇಲ್ಲಸ್ವೇಟೆಡ್ ವೀಕ್ಲಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯಾ, ಧರ್ಮಯುಗ್ ಮತ್ತು ಇತರ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಿಗೆ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬರೆಯಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಪ್ರೀಪ್ರೆಸ್ ಜರ್ನಲ್‌ನಲ್ಲಿನ ಅವರ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಶಂಕರ್ ಅವರ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬಂದು ತಮ್ಮನ್ನು ನವದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಭೇಟಿಯಾಗುವಂತೆ ನರೇಂದ್ರ ಅವರಿಗೆ ಹೇಳಿ ಕಳುಹಿಸಿದರು. ಅಲ್ಲಿ ಶಂಕರ್ ವೀಕ್ಲಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಾರ ತರಬೇತಿ ಮಾಡಿ ಪರೀಕ್ಷಿಸಿದ ನಂತರ ಅವರನ್ನು ಶಂಕರ್ ವೀಕ್ಲಿಗೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅಲ್ಲಿಂದಲೇ ಅವರ ಬದುಕಿಗೆ ತಿರುವು ಸಿಕ್ಕಿತು.

ಬಿ.ಜಿ.ಗುಜ್ಜಾರಪ್ಪ

ಗುಜ್ಜಾರ ಎಂದೇ ಪ್ರಖ್ಯಾತರಾಗಿರುವ ಇವರು ಜಗತ್ತಿನ 100 ಅತ್ಯುತ್ತಮ ವ್ಯಂಗ್ಯ ಭಾವಚಿತ್ರಕಾರರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಚಿತ್ರ ಅಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿದ್ದ ಅವರು ಅದನ್ನು ತೊರೆದು ಲಂಕೇಶ್ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕಾರರಾಗಿ ಸೇರಿಕೊಂಡರು. ನಂತರ ಪ್ರಜಾವಾಣಿ/ಡೆಕ್ಕನ್ ಹೆರಾಲ್ಡ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಕಾರ್ಟೂನಿಸ್ಟ್‌ಗಳಾಗಿ 14 ವರ್ಷ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ್ದಾರೆ. ನಂತರ ಉದಯವಾಣಿ ಮತ್ತು ದೆಹಲಿಯ ಬ್ಯುಸಿನೆಸ್ ಸ್ಟಾಂಡರ್ಡ್‌ಗಳಿಗೆ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮಕ್ಕಳ ಪುಸ್ತಕಗಳಿಗೆ ಮುದ್ದಾದ ಚಿತ್ರ ರಚನೆ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಮಿತ ಆ್ಯಂಡ್ ಹರ್ ಮ್ಯಾಜಿಕ್ ಶೂಸ್, ಏಶಿಯನ್ ಫ್ಯಾಬಲ್ಸ್ ರೀಟೋಲ್ಡ್ ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಸ್ತುತವಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ಪತ್ರಿಕೆಗಳ ಆಯ್ಕೆ: ಸಂಶೋಧಕರು ಎರಡು ಕರ್ನಾಟಕದ ಆಯ್ದ ಎರಡು ಕನ್ನಡದ ಪ್ರಮುಖ ದಿನ ಪತ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಅವುಗಳೆಂದರೆ ಪ್ರಜಾವಾಣಿ ಮತ್ತು ಸಂಯುಕ್ತ ಕರ್ನಾಟಕ ಪತ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಸರಣವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಪತ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪತ್ರಿಕೆಗಳು ಕನ್ನಡದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ಮುದ್ರಣಾಲಯಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಆಯ್ದುಕೊಂಡ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಗಳು

ಪ್ರಜಾವಾಣಿ

ಪ್ರಜಾವಾಣಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಜನಪ್ರಿಯ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಕರ್ನಾಟಕದ ದಕ್ಷಿಣ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಪತ್ರಿಕೆ ಬಹಳ ಜನಪ್ರಿಯ. 'ಪದ ಸಂಪದ', 'ಚಿನಕುರಳಿ' ಮುಂತಾದ ಜನಪ್ರಿಯ ಅಂಕಣ/ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಈ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಉತ್ಕೃಷ್ಟಗೊಳಿಸಿವೆ. ಪ್ರಜಾವಾಣಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತ ರಾಜಕೀಯ, ಆರ್ಥಿಕ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹಾಗೂ ಅಂತರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದ ಸುದ್ದಿಯನ್ನೂ ಕೂಡ ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾನಂತರ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಕನ್ನಡ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಜಾವಾಣಿ ಅಗ್ರಗಣ್ಯವಾದುದು.

1948ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ದಿನಪತ್ರಿಕೆ "ಡೆಕ್ಕನ್ ಹೆರಾಲ್ಡ್"ನೊಂದಿಗೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಪ್ರಜಾವಾಣಿ ತನ್ನ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲೇಖನಗಳಿಂದ ವಿಭಿನ್ನ ಶೈಲಿಯ ಸುದ್ದಿ ನಿರೂಪಣೆಗಳಿಂದ ಅತೀ ಬೇಗನೆ ಜನಪ್ರಿಯಗೊಂಡಿತು. 1948 ರ ಅಕ್ಟೋಬರ್ 10 ರಂದು ಪ್ರಜಾವಾಣಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು ಪ್ರಜಾವಾಣಿಯ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಸಂಪಾದಕರಾದ ಬಿ.ಪುಟ್ಟಸ್ವಾಮಯ್ಯನವರು ನಂತರ ಖಾದ್ರಿ ಶಾಮಣ್ಣ, ಟಿ.ಎಸ್ ರಾಮಚಂದ್ರ ರಾವ್, ವೈಎನ್ ಮುಂತಾದ ಘಟಾನುಘಟಿ ಪತ್ರಕರ್ತರು ತಮ್ಮ ಸಂಪಾದಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಜಾವಾಣಿಗೊಂದು ಘನತೆಯ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಡುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿದ್ದರು.

ಪ್ರಜಾವಾಣಿ ಪತ್ರಿಕೆಯು ಪ್ರತಿನಿತ್ಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ನಿಗದಿತ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಬಿಡುತ್ತಿದ್ದು, ಪ್ರಜಾವಾಣಿ ಪತ್ರಿಕೆಯು ಒಟ್ಟು ಪತ್ರಿಕೆಯ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 12880 ಸೆಂ.ಮೀ ಹೊಂದಿದ್ದು ಅದರ ಮುಖಪುಟದಲ್ಲಿ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿದಿನ ಪಾಕೇಟ್ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕ್ಕೆ 26.25 ಸೆಂ.ಮೀ ಅಂದರೆ ಶೇ.0.20 ಸೆಂ.ಮೀ ಸ್ಥಳವನ್ನು ನಿಗದಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿ ಪ್ರಜಾವಾಣಿ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಆಯ್ಕೆಕೊಂಡು ಅವಲೋಕನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಪತ್ರಿಕೆಯು ವಿಶೇಷ ಸಂಚಿಕೆಯನ್ನು ಸೇರಿದಂತೆ 14 ಮತ್ತು 12 ಹಾಗೂ 10 ಪುಟಗಳಂತೆ ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಿದ್ದು, ಪತ್ರಿಕೆಯ ಒಟ್ಟು ಪುಟಗಳ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 20280 ಮಿ.ಮೀ ಆಗಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕ್ಕೆ 24 ಮಿ.ಮೀ ಮಾತ್ರ ಸ್ಥಳಾವಕಾಶ ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಜಾವಾಣಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಗೊಳ್ಳುವ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪ್ರಸ್ತುತ ರಾಜಕೀಯ ವಿದ್ಯಮಾನಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಒತ್ತು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದು, ಚಿನಕುರಳಿ ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಡಿ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕಾರ ಪ್ರಕಾಶ್ ಶೆಟ್ಟಿ ಅಂಕುಡೊಂಕಿನ ಗೆರೆಗಳ ಮೂಲಕ ವಿಡಂಬನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಜಾವಾಣಿ ಪತ್ರಿಕೆಯು ಪ್ರಕಟಗೊಂಡ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮೀಣಾಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಶೇ.1 ರಷ್ಟು ಮತ್ತು ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಶೇ.1 ರಷ್ಟು ಹಾಗೂ ಶೇ. 98 ರಷ್ಟು ರಾಜಕೀಯ ವೈಪರಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಒತ್ತು ನೀಡಿರುವುದು ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.

ಸಂಯುಕ್ತ ಕರ್ನಾಟಕ ದಿನಪತ್ರಿಕೆ

ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸ್ವತಂತ್ರ ಹೋರಾಟಗಾರರ ಧ್ವನಿಯಾಗಿ, ಒಗ್ಗೂಡಿಸುವ ವೇದಿಕೆಯಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಯುಕ್ತ ಕರ್ನಾಟಕ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಮಹತ್ವ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖವಾದದ್ದು. ಆ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 1921 ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಸಂಯುಕ್ತ ಕರ್ನಾಟಕ.

ಕರ್ಮವೀರ ನಡಸುತ್ತಿದ್ದ ರಂಗನಾಥ ದಿವಾಕರ ಮತ್ತು ಮಿತ್ರರಿಗೆ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಯೊಂದನ್ನು ಆರಂಭಿಸುವ ಇಚ್ಛೆಯಿತ್ತು. ದತ್ತೋಪಂತ ಬೆಳವಿ, ನಾರಾಯಣರಾವ್ ಜೋಷಿ, ದಾತಾರ ಬಳವಂತರಾವ್, ಗೋಖಲೆ ಕೇಶವರಾವ್ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಮುಖ ರಾಷ್ಟ್ರಾಭಿಮಾನಿಗಳು ದಿವಾಕರರೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿ ಬಾಗಲಕೋಟೆಯ ಕನ್ನಡಿಗ, ಬೆಳಗಾವಿಯ ಅರುಣೋದಯ ಮುಂತಾದ ಪತ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ಒಗ್ಗೂಡಿಸಿ 1933ರಲ್ಲಿ ಸಂಯುಕ್ತ ಕರ್ನಾಟಕ ವಾರಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಬೆಳಗಾವಿಯಲ್ಲಿ ಆರಂಭಿಸಿದರು.

ಕೇವಲ ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿಯಿಂದ ಪ್ರಕಟವಾಗುತ್ತಿರುವ ಪತ್ರಿಕೆ ಇಡೀ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ತಲುಪುತ್ತಿಲ್ಲ. ಇಡೀ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಜನಜಾಗೃತಿ ಮೂಡಿಸಬೇಕೆಂದರೆ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಬೆಂಗಳೂರಿನಿಂದಲೂ ಒಂದು ಆವೃತ್ತಿಯನ್ನು ತರಬೇಕು ಎಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ, ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸ್ಥಾಪನೆಯ ಹೊಣೆ ಹೊತ್ತಿದ್ದ ಎಂ.ಎಚ್.ಕೌಶಲಗಿ ಅವರನ್ನು ದಿವಾಕರ ಅವರು ನಿಯೋಜಿಸಿದರು. ದ್ವಿತೀಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸಂಜಯ ಎನ್ನುವ ಸ್ವಂತ ವಾರಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಲೆಂದು 'ಸಂಕ'ದ ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿ ಕಚೇರಿಯನ್ನು ತೊರೆದಿದ್ದ

ಕೆ.ಶಾಮರಾವ್ ಅವರನ್ನು ಬೆಂಗಳೂರು ಮುದ್ರಣದ ಕೆಲಸಕ್ಕೆಂದು ಮತ್ತೆ ಕ್ಷರೆಯಲಾಯಿತು. ಎರಡು ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಒಚಿದೇ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಆವೃತ್ತಿಗಳನ್ನು ಹೊರತರುವ ಪ್ರಯೋಗ ಕನ್ನಡ ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮಕ್ಕೆ ಅಚಿದು ಹೊಸತಾಗಿತ್ತು.

ಸಂಯುಕ್ತ ಕರ್ನಾಟಕ ಪತ್ರಿಕೆಯ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ

ಸಂಯುಕ್ತ ಕರ್ನಾಟಕ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಆಯ್ದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಪ್ರಜಾವಾಣಿ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳೊಡನೆ ತುಲನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಸಂಯುಕ್ತ ಕರ್ನಾಟಕ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಮುಖಪುಟದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿರುತ್ತವೆ. ಪತ್ರಿಕೆಯ ಒಟ್ಟು ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಉದ್ದ 52 ಸೆಂ.ಮೀ ಮತ್ತು ಅಗಲ 33 ಸೆಂ.ಮೀ ಇರುತ್ತದೆ. 10 ಪುಟಗಳು ಪ್ರಕಟಗೊಂಡ ದಿನದಂದು ಒಟ್ಟು ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 17160 ಸ್ಕೇರ್ ಸೆಂ.ಮೀ ಇದ್ದು, ಅದರಲ್ಲಿ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕ್ಕೆ 560 ಸ್ಕೇರ್ ಸೆಂ.ಮೀ ಮಾತ್ರ ಸ್ಥಳಾವಕಾಶ ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಪಾಕೇಟ್ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ಮುಖಪುಟದಲ್ಲಿ 7 ಸೆಂ.ಮೀ ಉದ್ದ ಮತ್ತು 4 ಸೆಂ.ಮೀ ಅಗಲ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದೆ.

ಸಮಾರೋಪ

ಆಧುನಿಕ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಪತ್ರಿಕೆಗಳು ವ್ಯವಹಾರಿಕಾ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸುದ್ದಿಗಳನ್ನು ಬಿತ್ತರಿಸುತ್ತಿವೆ ಎಂಬುದು ಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಗೊಳ್ಳುವ ಸುದ್ದಿಯ ಆಯ್ದಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ಹೆಚ್ಚು ಜಾಹಿರಾತುಗಳಿಗೆ ಸ್ಥಳಾವಕಾಶ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತಿರುವುದು ಪ್ರಸ್ತುತ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಬಿತ್ತರಿಸುವ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಸಾಮಾಜಿಕ, ಶೈಕ್ಷಣಿಕ, ಮತ್ತು ಮಹಿಳಾ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಕೇವಲ ಶೇ.5ರಷ್ಟು ಬಿತ್ತರಗೊಂಡರೆ, ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು, ವ್ಯಕ್ತಿಗತ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು, ಟೀಕಾತ್ಮಕ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಶೇ.95ರಷ್ಟು ಬಿತ್ತರಗೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವುದು ವಿಪಚಾರ್ಸ ಎಂಬುದು ಪ್ರಸ್ತುತ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಗ್ರಂಥಮಣಿ:

1. ಮಹಮ್ಮದ್.ಪಿ (2010): ವ್ಯಂಗ್ಯ(ಪಿ) ಚಿತ್ರ ಸಂಕಲನ
2. ಡಾ.ಜೆ.ಬಾಲಕೃಷ್ಣ(2020), ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ-ಚರಿತ್ರೆ, ರಘು ಪ್ರಿಂಟ್ ಸಿಸ್ಟಮ್ಸ್
3. ಡಾ.ವಸಂತ ಹೊಸಬೆಟ್ಟು (2022), ವಾರೆ ವ್ಹಾ... ಸಾಧನಾ ಮುದ್ರಣಾಲಯ
4. ಚ.ಹ.ರಘುನಾಥ(2010), ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ ವಿಶ್ವರೂಪ
5. ರಾಜ್ ಶೇಖರ್(2009), ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರ ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮ.ಎಮ್
6. ಸ್ವಾಮಿ, ಕೆ.ಆರ್. (2009), ಕೆ.ಆರ್. ಸ್ವಾಮಿ ವ್ಯಂಗ್ಯ ಚಿತ್ರಗಳು: ಬ್ರಹ್ಮಗಂಟು-ನಗೆ ನರೇಂಟು.
7. ಹ.ಚ.ನಟೇಶ ಬಾಬು(2010),ಬ್ರಿಟನ್ ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಕಾರರು
8. ಚಿರಂಜೀವಿ(2010), ಕಲಾಗೋಪಾಲ

वेदेषु वर्णितं सामाजिकसद्भावनानां विश्लेषणम्

Dr. Darin Sarkar

Assistant Professor & H.O.D.

Department of Sanskrit

Dr. Meghnad Saha College.

Itahar, Uttar Dinajpur, W.B.-733128.

Email ID - darinsarkarraj@gmail.com

Phone No-9647571740, 6294604031

वेदाः आदिमुनीनां महर्षिणां स्तूतिज्ञानवैभवरूपाः, ये प्रथमसाहित्यरूपेण मन्त्रद्रष्टृभिः आविष्कृताः प्रयोगभूताः धरापृष्ठौ मानवसमाजं प्रति आदर्शभूताः सन्तः राराजन्ते । वेदे प्रतिप्रादिताः सर्वे विषयाः न केवलं पूरातनकालस्य अपितु वर्तमानसमाजस्य पद्धतिमाचारं व्यवहारमभ्यासञ्च दर्शयन्ति । जीवनस्य मूल्यबोधः, नैतिकशिक्षा, दयादाक्षिण्यादि गुणाः अथवा विषयेषु वैराग्यं, तत् सर्वमेव संस्कृतं विना असम्भवम् । अस्य कथनस्य साक्षात् प्रामाण्यं विद्यते अस्माकं वेद, पुराण, रामायण, महाभारतादिषु साहित्येषु ।

विशालसंस्कृतवाङ्मये वेदस्य महत्त्वं सर्वेषां विदितमेव । भारतीयानां संस्कृतौ वेदस्य प्रामाण्यं तावद् आप्तवचनत्वेनस्वीक्रियते । वेदवचनानुसारं जीवनयापनेन एव श्रेयप्राप्तिः भवति तद्वैपरीत्येन दुःखपङ्कमापद्यते । वस्तुतः वेदचतुष्टये संहिताः ब्राह्मणानि आरण्यकम् उपनिषद् चेति भागाः सन्ति । वेदस्य यथायथम् अर्थं अवगन्तुं सन्ति वेदाङ्गानि । वेदवाङ्मये लौकिकसंस्कृतवाङ्मये रामायणे महाभारते च सद्भावनाप्रसङ्ग प्रचुरतया समुपलभ्यते ।

अस्माकं देशभारतवर्षः प्राचीनकालादेव साहित्यदर्शनकला-संस्कृतिमाध्यमेन सामाजिकसद्भावनां तथा मानवमूल्यस्य वार्ता प्रसारयति । परन्तु इदानीन्तन समये आतंकवादीहिंसा तथा मद्यजातीयापदार्थानां सेवनेनसमाजे अस्थिरता, अशान्तिः च दैनंदिनं विवर्धते । मानवमूल्यविहीनः समाजः पङ्गुवत् अग्रे गच्छति । समाजे मानवधर्मः मूल्यबोधश्च शनैः शनैः विलुप्तयते । मानवमूल्यहीनत्वात् परिवारे, समाजे, राष्ट्रे, विश्वे च अशान्तिः परिदृश्यते । मानवानां इष्टसाधने बहूनि असामाजिकतत्त्वानि अन्तरायरूपेण विराजन्ते । तत्रापि जाति-धर्म-वर्ण-सम्प्रदायानाञ्च प्रभावः अतिरिच्यते । इदानीं धर्मसम्प्रदायस्तु सद्भावनाविनाशाय कदाचित् प्रमाणीभूतः प्रतीयते । तेन कारणेन हिंसा-प्रतिहिंसा दैनन्दिनसमाजे उपजायते । राष्ट्रे प्रतिदिनमन्यायः, अत्याचारः, दुर्नीतिः, दुराचारः, दुर्व्यवहारः वर्धते । अनेन कारणेन अस्माकं समाजे विश्वशान्तिप्रतिष्ठार्थं समाजस्य कल्याणाय च बहुभिः ऋषिभिः समाजसुधारकैश्च प्रदर्शितः मार्गः अनुसरणीयम् । भारतीयसंस्कृतिः मानवधर्ममनुसरति । परिवारस्य, समाजस्य, राष्ट्रस्य वा उन्नतिः न केवलं भौतिकसंसाधनेनप्रतिष्ठिताऽस्ति, अपितु मानवस्य व्यवहारिकजीवनमूल्यं हि आधारितं भवति । सर्वेषां सामाजिकानां जीवजन्तूनां च कल्याणाभिवृद्धये शान्तिप्रतिष्ठार्थं च अस्माकं वेदशास्त्रं आदर्शजीवनं प्रतिपादयति । अतः शोधमाध्यमेन वेदप्रतिपाद्यं सद्भावनातत्त्वम् अध्येतुं अयं प्रयासः ।

सद्भावनायाः अर्थः, लक्षणं, पर्यायः प्रयोगश्चेति सविस्तरम् आलोच्यन्ते । ततः सद्भावनाविषये विदुषामभिमतं कीदृशमासीत्, रामायणादिषु संस्कृतसाहित्येषु वा अस्या सद्भावनायाः विवरणानि कथमुपलभ्यन्ते, शास्त्रान्तरेषु वा अस्या प्रयोगः कथमासीत् तथा आधुनिकयुगे सद्भावनायाः प्रासङ्गिकता कथमस्ति तत्सर्वं सविस्तरं आलोच्यते ।

सद्भावनायाः अर्थः, पर्यायः, लक्षणं, प्रयोगश्चेति - सद्भावः सत् पदेन साकं शत्रुप्रत्ययेन निष्पद्यते । अस्तीति सदुच्यते । सतो भावः सद्भावः सत्ता चेति पर्यायवाचकः । सद्भावनायाः अर्थः सत्यात्मिका, शुभात्मिका, सकारात्मिकाविचारधारा, या शुभसूचका मनोभावं प्रदर्शयति सर्वेषां मानवानां समानतां स्थापयति । सतां सज्जनानाम् आचारः सदाचारः कथ्यते । सः सत्यं वदति, प्रियं वदति परञ्च अप्रियं

सत्यं न वदति । नित्यमेव मातापितरौ उत्थाय अभिवादयति, गुरुजनानां श्रेष्ठजनानां च आदरं करोति । सर्वेषां प्राणिनामुपकारं करोति । सत्यकर्मणि प्रवृत्तो भवति, असत्कर्मभ्यः च निवृत्तो भवति । परदारेषु मातृवद् व्यवहारं करोति । मनुष्यः तद्वत् आचरेण वा सदाचारी धार्मिकः विनीतश्च भवति। सोऽयं सद्भावनासिद्धान्तःमानवसेवाकार्येण नियोजितः कश्चित् सार्वजनिकः सार्वभौमिकः सिद्धान्तः। सद्भावनाविषये जाति-धर्म-वर्ण-भेदाभेद-समानासमानताः तथा सम्प्रदायः न वर्तन्ते। तत्र केवलं एकः सम्प्रदायः यः मानवधर्माश्रितः मनुष्यसम्प्रदायः कथ्यते। सर्वजन-प्रेमभावः, सहोदरभावः, परोपकारिभावः, लोककल्याणकारि-भावना, हिंसारहित-कार्यकलापः, सत्यम्, शमः, शान्तिः, दया, क्षमा, करुणा, मुदिता, सदाचारः, एकता- इत्यादयः न केवलं सद्भावनायाः पर्यायवाचकाः अपितु एते शब्दाः सद्भावनायाः अभिन्नाङ्गरूपेण परिगणिताः भवन्ति।

मानवमूल्यं -मूलेन समः मूल्यः।अथवा मूलेन आनाभ्यं मूल्यमर्थात् यस्योऽर्थः मूलस्य समानं मूल्यं भवति। संस्कृतव्याकरणेऽपि मूल्यः शब्दः साधारणतः मूल शब्देन यत् प्रत्यय संयोगेण 'मूल्य'शब्द निष्पन्नं भवति।

सम्प्रीति मूल्यशब्दस्य सर्वाधिकप्रयोग नीतिशास्त्रे दृष्टिगोचरं भवति। मूल्यबोधस्य साक्षात्सम्बन्धः मानवीय-चेतनया सह संयुक्तं भवति। मानवीय-चेतना अथवा मानवीय-विवेक स्वयमेव उचितानुचितम्, करणीयमकरणीयम् कर्तव्यार्तव्याणां, प्राप्याप्राप्यणां बोधं कारयति। अर्थात् तद् मानवमूल्य जीवनरूपपथिकस्य पथप्रदर्शकमस्ति।

सद्भावनाविषये विदुषामभिमतम्- समाजशब्दस्य अर्थः मानवानां समूहः। मानवसमूहे ये केचन नियमाः कर्तव्याः अधिकाराश्च सन्ति ते समाजेन सह सम्बन्धयुक्ताः । प्रसङ्गेऽस्मिन् राइटमहोदयेन उक्तम्- **“Though society is real thing, it means in essence a state or condition, a relationship and is therefore necessarily an abstraction.”**, **“It is not a group of a people; it is the system of relationship that exists between the individuals of the groups.1”** । अपि च एडमस्मिथमहोदयेनोक्तम् - **“Society is an artificial device of mutual economy.”**

विश्वकविना रवीन्द्रनाथठाकुरमहोदयेन उक्तम्- **“मानवता एव मम धर्मः अस्ति, यः वस्तुतः असीममानवतायामेव मिलति। धर्मेषु मानवधर्मः एव परमः। अस्य मानवधर्मस्य सामाजिकमर्यादाविशेषेण अथवा पार्थिवस्थानेन अवच्छिन्नं क्रियते चेत्तस्यहेयत्वं प्रतिपादयति । तस्माद् उपाधिरहितं मानवत्वधर्मविशिष्टःमनुष्यःएव मानव इत्युच्यते ।”**

स्वामी विवेकानन्दमहोदयेन उक्तम् **“यत्र जीवः तत्रशिवः, सर्वं खल्विदं ब्रह्म”** इति पठ्यते शुकवत् सर्वैः, परन्तु न केनापि तत् मान्यते । शूद्रं प्रति चण्डालं प्रति शिवज्ञानं न प्रकाशयते उच्चवर्णैर्जनैः। एतेन भण्डता प्रकटिता तेषाम् । अतएव तरुणान् प्रति उदात्तस्वरेण तेनाह्वानं कृतं 'दूरीकुरु अस्पृश्यताम्, जीवसेवामेव ईश्वरसेवारूपेण गृहाण' इति । परवर्तिनि काले गान्धीमहोदयस्य अस्पृश्यतादूरीकरणार्थं गृहीता कर्मसूची विवेकानन्दस्य भावधारयाः फलश्रुतिः वक्तुं शक्यते ।

रामायण-महाभारत-श्रीमद्भगवद्गीता-स्मृतिशास्त्रोपनिषदादिषु सद्भावनाविमर्शम्-सद्भावना शब्दस्य अर्थ-क्षेत्रं च व्यापकमस्ति। अस्या आदर्शः मानवगुणसमूहानां परिपालनम्, न्यायपूर्णमाचरणम्, विश्वकल्याणपरकव्यवस्थानां दिग्दर्शनम् तथा सामाजिकसद्भावनानां सदाचरणम् ए कत्र सन्निवेशं भवति। आदिकविना वाल्मीकिना रामायणे वर्णितम्-

सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाऽऽश्रितः। सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम्। ।

महाभारते धर्मरूपेण विद्यमानस्य मानवमूल्यस्य प्रादुर्भावस्य वर्णनं अनेन प्रकारेण उल्लिखितमस्ति-

प्रभावार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् । यः स्यात् प्रभवसंयुक्तः स धर्मः इति निश्चयः।।

प्राणिनां प्रति हिंसा न करणीया, अनेन कारणेन हि धर्मस्य उपदेशः क्रियते, अतः यः हिंसाविरहितः सः धर्मः इति धर्मवेत्तानां

निश्चयः। अनेन प्रकारेण स्मृति-नीति-धर्म-शास्त्रेषु च धर्म तथा सद्भावना अनुकूलाचरण उपदेशेन सर्वेषां प्राणिनां कल्याणाय विधियन्ते। शास्त्रान्तरेषु जातिधर्मवर्णाश्रमादिषु सद्भावनावर्णनम्- अस्माकं देशेऽस्मिन् विविधभाषाभाषिणः नानावेषभूषाधारिणः, विभिन्नदेवोपासकाः विविधस्थान निवासिनः जनाः सन्ति तेषां वेषभाषास्थानोपासनविधिषु वैभिन्न्यं भवितुमर्हति। परन्तु सर्वेषां देशवासिनां जनानां संस्कृतिस्तु एकाएव विद्यते। भारतया संस्कृतिना सर्वे भारतीयाः जना एकतासूत्रे पुष्पाणि इव संगुम्फिताः सन्ति। तेषां ऐक्यस्य मूलं संस्कृतिरेव विद्यते।

आधुनिकयुगे सद्भावनायाः प्रसङ्गिकता- इदानीन्तन समये आतंकवादीनां हिंसा तथा मद्यजातीयापदार्थानां सेवनोत्तोरसामाजिककार्याणां वृद्धिः सर्वत्र परिदृश्यते। येन कारणेन मानवसमाजः सम्प्रतिः विपरीतं गच्छति। मानवमूल्यविहीनः समाजः पङ्गुवत् भवति। मानवधर्मः विलुप्तयते। मानवानां इष्टसाधने बहुनि असामाजिकतत्त्वानि अन्तरायरूपेण विराजन्ते। तत्रापि जातिवर्णधर्मसम्प्रदायानां प्रभावः अतिरिच्यते। इदानीं धर्मसम्प्रदायस्तु सद्भावनाविनाशाय कदाचित् प्रमाणीभूतः प्रतीयते। तेन कारणेन मनुष्यैः मनुष्याः निहताः भवन्ति। राष्ट्रे प्रतिदिनं अन्यायः, अत्याचारः, भ्रष्टाचारः, दुराचारः, दुर्व्यवहारः प्रतिवर्धनं भवति। अनेन कारणेन अस्माकं समाजे विश्वशान्तिः प्रतिष्ठार्थं समाजस्य कल्याणाय विश्वशान्ति-सन्मेलनम् करणीयम्। तथा वदनीयम्-

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः। सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत्।।

वेदार्थानुशीलनाद् ज्ञायते यत् वेदाः हि विविधज्ञानविज्ञानस्य आधारभूताः, संस्कृतेराधाररूपाः, कर्तव्याकर्तव्यबोधकाः, शुभाशुभनिदर्शकाः, आचारस्यालोचकाः, सुखशान्तिसाधकाः, ज्ञानालोकप्रसारकाः, नैराश्यविनाशका सामाजिकसद्भावनाप्रदायकाश्च सन्ति। विशालवैदिकवाङ्मयेषु प्रामुख्यं भजते प्राचीनतमः ऋग्वेदः। तत्रादौ ऋग्वेदे उत्पत्तिगता सामाजिकसद्भावना कीदृशी आसीदिति नासदीयसूक्तस्य, पुरुषसूक्तस्य, हिरण्यगर्भसूक्तस्य च परिशीलनेन प्रदर्श्यते। ततः धर्मस्य स्वरूपविचारेण सद्भावनायाः परिचयः आलोच्यते। ततः सामाजिकी अवस्थागता सद्भावना ततः वेदेषु सद्भावस्वरूपपरमात्मतत्त्वं विमर्शितम्। वेदेषु संसारस्य समाजस्य च मिथ्यात्वम् अनित्यत्वं वा दर्शितं ततः जागतिकसुखानाम् आनर्थक्यं प्रतिपादितम्। अन्ते च सुखवादः प्रतिपादितः।

उत्पत्तिगतसामाजिक सद्भावना - उत्पत्तिकालं स्थिरीकर्तुं उत्पत्तिगतसामाजिकसद्भावना। जगतः प्रारम्भिकस्थित्या वर्णनं कुर्वन्नस्य सूक्तस्य ऋषिः कथयति - सृष्ट्याः आरम्भकाले न तु असदासीन्न सत् एव। न दिनमासीत् नैव निशेति, सृष्ट्याः अभिव्यञ्जकं किमपि चिह्नमपि तदा नासीत्। सर्वप्रथमः कामः समुत्पन्नोऽभवत्। कामः अर्थात् सङ्कल्प एवासीत्। अस्यैव कामस्याभिव्यक्तिः सृष्ट्याः विभिन्नस्तरेषु प्रतिफलितोऽभवत्। तदा एक एव तत्त्वमासीत्, यत् विनावातं श्वासग्रहणमकरोत् तथा निजस्वास्वाभाविकशक्त्या जीवितमासीत्।

समाजे सद्भावनायाः आधारभूतस्य धर्मस्य स्वरूपविचार- धर्मशब्दस्य व्युत्पत्तिकथ्यते- 'धृञ् धारणे' धातोः 'मन्' प्रत्यय कृते सति धर्मशब्दस्य निष्पत्तिर्भवति। धरति लोकान्, ध्रियते पुण्यात्मभिरिति वा इति विग्रहे, यः लोकान् दधाति यश्च पुण्यात्मभिर्ध्रियते- स धर्मः। महाभारतेऽनुशासनपर्वणि "अहिंसा परमो धर्मः" इत्यभिधाय अहिंसकप्रवृत्त्यामेव धर्मत्वं प्रदर्शितम्। तत्र धर्मलक्षणञ्च मनुस्मृतौ- धृतिक्षमादमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्यासत्यमक्रोधो दशकंधर्मलक्षणम्। यत् वेदविहितं कर्म तत्संपादनं धर्मः, यच्च वेदे निन्दितमस्ति तदाननुष्ठानं च अधर्मः। वेदविहितकर्मणां यः पालनं न करोति, यश्च वेदनिन्दितकर्मानुष्ठानं करोति, स पापसंयुक्तं भवति। यथा वेदः उपदिशति- ब्राह्मणेन निष्करणो धर्मो षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति'

विप्रजातीयानां कृते वेदोपदेशः। गीतायामपि भगवता श्रीकृष्णेनोक्तं- स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः'।

महर्षि याज्ञवल्क्योऽपि- श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्।।

अयमाशयो यत् प्राणीनामभ्युदयाय कल्याणाय च धर्मस्य प्रवचनमभवत्।

एतदर्थपरिपुष्टौ धर्मस्वरूपमाहधारणात्धर्ममित्याहुः धर्मेण धारयति प्रजाः । यः स्यात्धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥

अवस्थागतसामाजिक सद्भावना- भारतीये व्यवहारे मनसि वचसि कर्मणि च एकात्मता दृश्यते।

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम्। देवा भागं यथा पूर्वं सज्जानाना उपासते।।

मन्त्रेऽस्मिन् भारतवर्षस्य तथा समग्रविश्वब्रह्माण्डस्य ऐक्यसाधनायाः मर्मवाणी- निहितास्ति। वैचित्र्यमयः खलु अयं प्रपञ्चः, यत्र मतवैविध्यं मानवानां परिदृश्यते। विभेदसङ्कुलेऽस्मिन् विश्वे संसारे ऐक्यमेव मानवानां रक्षामन्त्रोऽस्ति।

व्यासनानां परिहारार्थं सद्भावना-ऋग्वेदे यथा देवतास्तुतिविषयकानि सूक्तानि सन्ति तथैव सद्भावनाविषयका मन्त्राःसन्ति। कुत्रचित् वा दृश्यते समाजचेतनां वर्धयितुं मन्त्राः गीयन्ते । कश्चित् नीतयः प्रतिप्रादिताः । एवं विधेषु सूक्तेषु प्रामुख्यं भजते ऋग्वेदान्तर्गतस्य दशममण्डले अक्षसूक्तम् (ऋग्वेद-10/34) । तदानीं समाजे अवसरयापनाय मृगया तथा अक्षक्रीडा प्रचलिता आसीत् । परन्तु अत्र मनुष्याणाम् आसक्तिः हानिकारकः। तस्मादेव मन्वादिधर्मशास्त्रेषु व्यासनत्वेन स्वीकृताः। समाजे जीवनस्य सार्थकतां सम्पादयितुं दैवीसम्पद् अपेक्षते । परन्तु कामक्रोधलोभाः अस्मान् सदा ताडयन्ति । कामजेषु व्यासनेषु प्राधान्यमस्ति अक्षक्रीडायाः । महाभारतेऽपि सभापर्वणि अस्माभिः अक्षक्रीडायाः जघन्यः परिणामः दृष्टः । लौकिकेऽपि दृश्यते बहुत्र । अनेन व्यासनेन समाजस्य महति क्षतिः भवति । यजुर्वेदीयमन्त्रेषु निहितं सद्भावनां प्रकाशयति । ततः विविधेषु सूक्तेषु अन्तःकरणस्य शूचिता, सत्यता, अहिंसा, एकता, पूर्वजेषु कार्तृज्ञानिवेदन, व्यक्तिसद्भावनायाः, पवित्र अन्तःकरणस्योपयोगिता, राष्ट्रचिन्तनं तथा मानवमूल्यस्वरूपं सामाजिकसद्भावनायाश्च विषयः अत्र चर्चिता ।

यजुर्वेदस्य सद्भावनायां धर्ममूलत्वम्- धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयस्य मूलमेवास्ति वेदः। तथा चाह मनुः वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनां आत्मनस्तुष्टिरेव च ॥

अस्यां मनुक्तौ धर्मपदम् इतरपुमर्थत्रयस्य उपलक्षणं तस्यापि यथार्थज्ञानस्य वेदाधीनत्वात्। अथ ज्ञानमार्गं कर्ममार्गञ्च उभयोः समुच्चयं दर्शितम् ईशा वास्यमिदं सर्वयत्किञ्च जगत्यां जगत्। तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥

तदपि अन्तकाले सर्वेषां मनसि ईश्वरस्य चिन्ता नैव आगच्छति। येषां अभ्यासः यथा वर्तते ते तथैव संस्मरन्ति । आजीवनं कामादिचिन्तकस्य अन्तकाले ईश्वरस्य स्मरणम् असम्भवः। तस्मात् वेदाः उपदिशन्ति यत् सद्भावनायाः अभ्यासः आजीवनं कायेन मनसा बुद्ध्या च करणीयमित्यर्थः । वस्तुतः ईश्वरः सत्यस्वरूपम् । तस्मात् सर्वैः सत्यरक्षा करणीया। अस्माकं वैदिकसाहित्येऽपि सत्यस्य महिमा प्रति पदे पदे समुपलभ्यते। अपि च यजुर्वेदे आचारशिक्षायां सत्यशिक्षा -इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि। असत्यं त्यक्त्वा सत्यमनुसरामि इति नियमत्वेन गृह्णाति मानवकः। इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य।

स्वाभिमानेन राष्ट्रीयसद्भावनायाः विकाश-स्वाभिमानः महान् गुणः । जीवने अस्य महद्प्राधान्यमस्ति । मानवस्य स्वाभिमानमेव समग्रस्य जातेः स्वाभिमानत्वेन भाति । तेन आत्मगौरवं जातेः राष्ट्रस्यापि गौरवं वर्धते ।

वैदिकज्ञानचर्चायां दृश्यमाना सद्भावना-वैदिकसमाजे सर्वदा ज्ञानस्य प्रामुख्यमासीत् । तस्मादेव विविधयज्ञेषु श्रेष्ठतमं यज्ञं भवति स्वाध्यायरूपं ज्ञानयज्ञम् । आम्नातं च तैत्तिरीयके – 'स्वाध्यायेप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यमिति' । तत्र वेदान् उच्चार्य आचार्यः अन्तेवासिनम् शिष्यम् उपदिशति । यत् सत्यं वद धर्मं चर स्वाध्यायान् मा प्रमदः। इत्यादि ।

पवित्र अन्तःकरणस्योपयोगिता-अस्माकं जीवने यत् अपरिहार्यं तत्त्वं तत् भवति मनः । अस्माकं द्विविधानि इन्द्रियानि सन्ति । अन्तरिन्द्रियं बाह्येन्द्रियाणि च । अन्तरिन्द्रियं तावत् मनः । ज्ञानोत्पत्तौ एतानि इन्द्रियानि करणानि । अन्तःकरणं मनः एव एतेषां नियन्त्रकः । अन्तःकरणं शुद्धं चेत् जीवस्य उत्तमा गतिः, अशुद्धं चेत् क्लेशः । 'मनसैवानुदृष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन इति ।' विशुद्धेन

चेतसा ब्रह्मसाक्षात्कारः इति वेदान्तनिश्चयः । इदानीम् आचार्यमहीधरभाष्यानुसारं सूक्तस्यास्य प्रतिमन्त्रं पश्याम-

जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति । दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ।।

आदर्शराष्ट्रचिन्तनम्-राष्ट्रस्य सुरक्षणार्थं वेदे बहुधा मार्गः प्रदर्शितः । वैदिककाले प्रजासु नरपतिचयनाय अधिकारः आसीद् । सः नरपतिः अपि स्वदेशस्य मातृवत् सेवा कुर्यात् । सर्वे प्रजाः तत्र सन्तानतुल्याः । तथाहि दृश्यते - माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः । राष्ट्रस्य समुन्नतये विकाशाय रक्षार्थं च समर्पणभावेन तिष्ठेयुः । तस्मादेव यजुर्वेदे आम्नातम् - वयं राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः ।

सामवेदे प्रतिपादितान् सद्भावनाविषयान् वर्णयति । श्रीमता भगवता वासुदेवेन श्रीमद्भगवद्गीतायां विभूतिवर्णनप्रसंगे 'वेदानांसामवेदोऽस्मि' इत्युक्तम् । तदुक्तं जैमिनिना- "गीतिषु सामारख्या" इति । तदुक्तं सायणाचार्येण- "गीतिरूपा मन्त्राः सामानि" इति ।

सामवेदे सद्भावनायाः स्वरूपम्-प्रसङ्गेऽस्मिन् सामवेदे सामाजिक सद्भावनायाः आचारशिक्षान्तर्गतेषु अङ्गभूतेन समागतानां विषयाणां सामवेदमनुसृत्य आलोचनं क्रियते । ते च भवन्ति-सत्यम्, सद्गुणः, दुर्गुणत्यागः, सुमति उपदेशः, श्रद्धाः, माधुर्यम्, जागरूकता, सावलम्बनम्, तपः, सन्मार्गम्, सुखम्, शुद्धता, मित्रता ।

सदाचारेण मानवजीवनस्य सर्वविधा उन्नतिः भवति । सदाचारेण बुद्धिः वर्धते, कीर्तिं प्रसरति, दुर्गुणः अपि दुरीभवति, कुविचाराणां प्रादुर्भावो न भवति, हृदये सद्भावो जागर्ति, आयुः वर्द्धते, शरीरं पुष्टं भवति, यशः प्रसरति, लक्ष्मीः समायाति च । सदाचारस्य केचन अङ्गभूताः सत्यादयः क्रमशः वर्णयते । सत्यस्य न केवलं लौकिकमपितु पारलौकिकं स्वरूपं विद्यते । स च त्रिकालेषु अभिव्यक्तः ब्रह्मणः स्वरूपविशेषः । येन इयं पृथिवी प्रतिष्ठिता ।

सत्येन धार्यते पृथिवी भानुः सत्येन दीप्यते । सत्येन वाति वायुश्च सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम् ।।

राष्ट्र विश्वकल्याणम्-अस्माकं नीतिशास्त्रानुसारेण द्विविधाः मनुष्याः दृश्यन्ते लोके उदारचेताः लघुचेताः च । तत्र लघुचेताः जनाः सर्वदा आपातरमणीयस्य स्वसुखस्यैव चिन्तनं कुर्वन्ति आदिनम् । स्वपरिवारस्य स्वस्य वा भरणपोषणमेव तेषां जीवनस्य लक्ष्यम् । उदारचरितास्तु सर्वे भवन्तु सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः । सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग भवेत् । इति भावनया संसुक्ताः भवन्ति । उच्यते च

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् । उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।।

अथर्ववेदस्य परिचयं ततः अथर्ववेदे स्थितेषु सूक्तेषु वैविध्यं प्रदर्श्य गृहस्य तथा परिवारस्य कल्याणम्, वैदिकादर्शगार्हस्थ्यजीवनस्य मूल्यबोधः, अथर्ववेदाश्रितसामाजिकसद्भावना तथा मानवमूल्यस्योपरिचिन्तनं स्थापितः । ततः राष्ट्राभिवर्धनसूक्तानुसारं राष्ट्रचेतनाविकाशश्च वर्णनं तथा मातृभूमिं प्रति कार्तज्ञं राष्ट्रिय-प्रेमम् अन्ते च विश्वकल्याणचिन्तनं सविस्तरं पृथिवीसूक्तम् आधारीकृत्य आलोचितम् ।

अथर्ववेदस्य विषयविवेचनम्-अथर्ववेदस्य विषयविवेचनमन्यवेदानामपेक्षया नितान्तं निगूढं विलक्षणञ्चास्ति । अस्मिन् वेदे वर्णितानां विषयाणां विभाजनं त्रिधा कर्तुं शक्यते- 1. आध्यात्मिकम्, 2. आधिभुतम्, 3. आधिदैवतञ्च ।

अथर्ववेदे सामाजिकसद्भावना

आचारशिक्षा- सामाजिकसद्भावः विषयोऽयं समाजस्य श्रद्धालमभिवर्द्धयितुम्, जनेषु सौहार्दं विकसयितुम्, मानवत्वं साधयितुम्, आदर्शजीवनं घटयितुम् तथा लोकान् सत्कर्मणि सुमार्गे च प्रेरयितुं प्राचीन ऋषिभिः मुनिभिः समाजसुधारकैः परिकल्पितः । प्रसङ्गेऽस्मिन् आचारशिक्षान्तर्गतेषु अङ्गभूतेन समागतानां विषयाणां अथर्ववेदमनुसृत्य आलोचनं क्रियते । ते च भवन्ति सत्यमृत्तञ्च, अहिंसा, यशः, पुरुषार्थं चतुष्टयं सुखञ्च, दुर्गुणत्यागः, अथ माधुर्यम्, दानम्, जागरूकता, सन्मार्गम्, पवित्रता, अतिथिपूजनम् ।

परिवारकल्याणम्- वैदिकजीवनस्य विवरणसन्दर्भे अस्माकं दृष्टिपथि प्रप्रथमतया आगच्छति वर्णाश्रमधर्मः । वैदिकसमाजे त्रैवर्णिकानां

मनुष्याणां कृते आश्रमचतुष्टयमासीत्। तद्यथा - ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्य-वाणप्रस्थ-सन्न्यासात्मकम् । एतच्चतुष्टयेषु प्रामुख्यं भजते तावत् गार्हस्थाश्रमः। यथो हि सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः। तथा च महाभारते -

गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः। चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः।।

अथर्वा ऋषि अयं मन्त्रे उक्तवान्-

अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः। जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शान्तिवाम्।।

अस्माभिः मङ्गलमयेन मैत्रीभावनया शुद्धचेतसा एव गृहे आगन्तव्यम् न तु अशुद्धान्तःकरणेन विद्वेषयुक्ततया वा । वस्तुतः परिवारे सर्वे मिलित्वा तिष्ठन्ति । तत्र कश्चन अर्थोपार्जनं कृत्वा पालयति, काचित् गृहे स्थित्वा अखिलकर्तव्यमाचरति । केचन सदुपदेशदानेन अस्मान् पुष्टिं प्रददाति ।

संज्ञानसूक्तानुसारेण मानवेषु सामाजिकसद्भावनायाः वर्णनम्-अस्माकंअथर्ववेदस्य मन्त्राः समाजस्य कल्याणं प्रदानार्थं सदावाति-

सं जानीध्वं सं पृच्यध्वं सं वो मनांसि जानताम्। देवा भागं यथा पूर्वं सञ्जानाना उपासते।।

अर्थात् अथर्ववेदीये मन्त्रे भारतवर्षस्य तथा समग्रविश्वस्य ऐक्यसाधनायाः मर्मवाणि- प्रकाशितास्ति। वैचित्र्यमयः खलु इदं जगत्, यत्र मतवैविध्यं मानवानां परिदृश्यते। विभेदसङ्कुलेऽस्मिन् विश्वे संसारे ऐक्यमेव मानवानां रक्षामन्त्रमस्ति।

राष्ट्राभिवर्धनम् सूक्तानुसारेण राष्ट्रस्य तथा मानवानां कल्याणम्- अथर्ववेदे सर्वत्र समाजकल्याणाय मन्त्राः परिदृश्यन्ते। वस्तुतः वैदिकाः ऋषयः स्वस्य जीवनापेक्षया मनुष्याणां चरित्रनिर्माणाय तथा आदर्शसमाजव्यवस्थां सम्पदयितुं दत्तजीविताः आसन् । यतो हि व्यष्टिः मानवः यदा समष्टिरूपेण तिष्ठति तदा समाजः। एवं समाजस्य समूहः एव राष्ट्रम् । देशस्य अखण्डतायाः प्रभुतायाः एकतायाः परिरक्षणाय श्रुतौ अनेके मन्त्राः कल्पिताः ।

पृथ्वीसूक्तानुसारेण पृथिवी तथा मानवानांकल्याणम्- इयं पृथिवी भूत-भविष्य-वर्तमान-कालस्य संरक्षिका आस्ते । अत्र राष्ट्रप्रेम, मानवप्रेम, प्राणिमात्रं प्रति प्रेम पदे पदे अभिव्यञ्जितं परिदृश्यते । इदं सूक्तम् औषधीनामपि निधानमस्ति । अस्यां पृथिव्यां समुद्राः, नद्यः, पर्वताः, वनानि, उपवनानि प्रभृतयः सर्वे सन्ति यत्र प्राणिनः श्वसन-प्रश्वसनक्रिया कुर्वन्ति स्वैरं विचरन्ति च । इयं पृथिवी अस्मान् अन्नजलदानेन पुष्टान् विदधाति । “माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः” अर्थात् भूः मम माता अस्ति अहं च भूवः पुत्रोऽस्मि, अस्मिन् वाक्ये देशभक्तेः तथा विश्वबन्धुत्वस्य भावना दृष्टिगोचरा भवति। अथर्व-वेदस्य इदं महनीयं दानं पृथ्वी सूक्तम् राष्ट्रस्य कृते सन्देशवाहकात्वात् अद्यतनस्य अखिलेभ्यो नागरिकेभ्य उत्साहस्य एवं हर्षस्य प्रेरणा प्रदमास्ते।

वेदः सर्वातिशायी श्लाघनीयः धर्मोयज्ञोऽस्ति । यज्ञ एव मानवेषु सौहार्दनिबन्धनहेतुः । वेदाः मानवान् कर्मठतायाः, देशभक्त्याः, परोपकारितायाश्च शिक्षां प्रददति । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव इत्यादिना । स्वावलम्बिनां जनानां मूलमन्त्रस्य रहस्यं प्रदर्शयत्ययं वेदः । विश्वशान्त्यास्तथा विश्वबन्धुत्वस्य चोदात्तभावनया संश्लिष्टेषु वैदिकमन्त्रेषु प्राणिमात्रेषु परस्परसौहार्दस्य, मित्रतायाः साहाय्यस्य च भावनायाः समुलब्धिः स्वाभाविकैवास्ति -मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ।

वस्तुतः अस्माकं चिन्तनं बहुजनहिताय बहुजनसुखाय एव । अत्रैव वेदानाम् महत्त्वम् । ईशावास्यमिदं सर्वमिति उपनिषद्वचनम् अथवा यत्र विश्वम् भवत्येकं नीडम् इति श्रुतिवाक्यं मनसि निधाय विश्वकल्याणाय एव चिन्ता करणीया ।

वेदः अपौरुषेयोऽस्ति । वेदो रहस्यमयोऽस्ति । स देशातीतः कालातीतश्चास्ति । स न केवलमेकस्य कस्यापि समाजस्य सम्प्रदायस्य च ग्रन्थोऽस्ति । स तु विश्वमानवानां कल्याणासाधका ग्रन्थोऽस्ति । ग्रन्थरत्नोऽस्ति व्यवहारस्योपदेष्टाऽस्ति । सः अध्यात्मविषयकस्य

शिक्षकोऽस्ति । ज्योतिर्मयस्य विभोरयं प्राणिभ्यो मधुरः सन्देशोऽस्ति ।

पादटिप्पण्यः

1. Wright Writes | 2. रामायण. अयोध्या काण्ड | 3. महा. अ. 109-10 | 4. मनुस्मृतिः, 6/92 | 5. महाभाष्ये पशुशाहिके उद्धृतम् | 6. श्रीमद्भगवद्गीता, 3/35 | 7. याज्ञवल्क्यस्मृतिः- 1/7 | 8. महाभारत उद्योगपर्व- 6/8 | 9. ऋग्वेद-10.191.2. | 10. मनुस्मृतिः-2/6 | 11. यजुर्वेद-1/5 | 12. यजुर्वेद-22/2 | 13. शुक्लयजुर्वेद-34/1 | 14. गीता- 10/22 | 15. चाणक्यनीतिदर्पणम्- 5.19 | 16. पञ्चतन्त्रम्, अपरीक्षितकारकम्- 5.37 | 17. अथर्ववेद- 3/30/2 | 18. अथर्ववेद- 6/64/1 | 19. तैत्तिरीय-उपनिषदि शिक्षावल्याम् | 20. शुक्लयजुर्वेद-36-58 |

सन्दर्भग्रन्थसूची

- अथर्ववेद संहिता* सम्पा. भट्टाचार्य, श्रीपादशर्मा एवं दामादोरभट्ट सान्तबलेकर। ऋग्वेद-संहिता। औन्नः स्वाध्यायमण्डल प्रकाशन, 1940।
- ऋग्वेद संहिता* सम्पादक पं. शर्मा श्री राम एवं भगवती देवी शर्मा। हरिद्वारः प्रकाशक ब्रह्मवर्चस शान्तिकुञ्ज, 2013।
- ऋग्वेद संहिता* सम्पा. भट्टाचार्य, श्रीपादशर्मा एवं दामादोरभट्ट सान्तबलेकर। ऋग्वेद-संहिता। औन्नः स्वाध्यायमण्डल प्रकाशन, 1940।
- उपनिषद् ईशादि नौ उपनिषद्* गोरखपुरः गीताप्रेस, (पुनर्मुद्रण) 2014।
- यजुर्वेद संहिता* सम्पादक पं. शर्मा श्री राम एवं भगवती देवी शर्मा। हरिद्वारः प्रकाशक ब्रह्मवर्चस शान्तिकुञ्ज, 2013।
- यजुर्वेद संहिता* सम्पा. भट्टाचार्य, श्रीपादशर्मा एवं दामादोरभट्ट सान्तबलेकर। ऋग्वेद-संहिता। औन्नः स्वाध्यायमण्डल प्रकाशन, 1940।
- शर्मा डॉ. (श्रीमति) सुकेश। *भारतीय संस्कृति में मानवमूल्य और लोककल्याण* दिल्ली: संजय प्रकाशन, 2008 (प्रथम संस्करण)।
- हरिवंश तरुण। *भारत की राष्ट्रीय एकता* दिल्ली: ज्ञावगंगा, 1992 (सुरक्षित/संस्करण)।
- श्री अरविन्द। *मानव-एकता का आदर्श युद्ध और आत्म-निर्णय* पाण्डिचेरी: श्रीअरविन्द आश्रम, 1992 (द्वितीय संस्करण)।
- श्याम डॉ. सीताराम। *वेद और सामाजिक न्याय*, नई दिल्ली: प्रकाशक रेमाधव आर्ट प्रा. लि., 2008 (प्रथम संस्करण)।
- कोठारी अनिता। *समाज कल्याण एवं समाज कार्य* जयपुर: आदि पब्लिकेशन्स, 2010 (प्रथम संस्करण)।

“अथातो धर्मजिज्ञासा” का यथार्थ स्वरूप

डा. प्रियंककुमार एन. रावल

सहायक अध्यापक, अनुस्नातक संस्कृत विभाग,
सरदार पटेल विश्वविद्यालय, वल्लभ विद्यानगर, गुजरात

Mobil : 7984896914

E-mail : drpriyankraval1990@gmail.com

“अथातो धर्मजिज्ञासा ।” इसका अर्थ है धर्म को जानने की इच्छा होनी । मगर आज के समय में धर्म की बात आती है तो सबको इसका अर्थ समझ में आता है । तो फिर धर्म की जिज्ञासा क्यू ? हमारे प्राचीन शास्त्रों में धर्म की विस्तृत मीमांसा की गई है वहा भी “अथातो धर्मजिज्ञासा ।” यह सूत्र आता है, तो फिर से उसका अर्थ करने की क्या आवश्यकता है । २१मी सदी में धर्म का सिमित अर्थ समझकर एक दुसरे से सब लोग आपस में बट गए है । भेद दृष्टी से आपस में द्वैतभाव से मानव जीवन जी कर दुखो से घेरा हुआ है । एसा तो क्या हुआ की शास्त्रों में धर्म की इतनी मीमांसा होने के बावजूद भी उसके सम्यक अर्थ की जगह असम्यक अर्थ को सच मानकर गर्व से लोग कलह की और जा रहे है ? एसा क्यू ? आधुनिक युग में धर्म की सभी क्षेत्र में चर्चाये होती है और पाश्चात्य भाषाओं के शब्दकोशों में भी धर्म शब्द को स्थान मिला है और उसको एक सिमित अर्थ में रख सबको भटकाने वाला अर्थ है । आज बहुकथित धर्म की बात होती है वह क्या है ? उसका तात्पर्य क्या है ? न्याय निति से उसका सम्बन्ध क्या है ? धर्म पुण्य पाप जेसा मजहबी शब्द है क्या ? सामान्यतः हमारे जीवन में उसकी प्रसंगिकता क्या है ? उस प्रकार के प्रश्न प्रबुद्ध तरुण और प्रौढ लोगो के मन में उठते है ।

भारत वर्ष में आज आचार्यों और गुरुओ के मुख से सुना है की “धर्म एव हतो हन्ति, धर्मो रक्षति रक्षितः”¹ यह पंक्ति मनुस्मृति में वर्णित है । जिसका अर्थ है की “बचाया हुआ धर्म बचाता है, मारा हुआ धर्म मारता है ।” इसी तरह आधी पंक्ति भी आज कल सुनने को मिलती है – “यतो धर्मस्ततो जयः” (जहा धर्म वहा जीत) यह ध्रुव पंक्ति महाभारत में १५ बार विविध संवादों में आती है । जैसे उद्योगपर्व में कर्ण अपने स्वप्न का वर्णन करते हुए श्रीकृष्ण को कहते कि -

क्षपयिष्यसि नः सर्वान् स सुव्यक्तं महारणे । विदितं में हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः ।।²

कृष्ण युद्ध को टालने के लिए हस्तिनापुर के अपने उदेश्य से असफल होकर लौट आए। युधिष्ठिर के पूछने पर उसने सारी बात बता दी। सभा कक्ष में जहां राजा और कौरव इकट्ठे हुए थे, भीष्म के बोलने के बाद, द्रोण ने दुर्योधन को संबोधित किया था, ताकि वह सहमत हो जाए और पांडवों का राज्य उन्हें वापस सौंप दे। द्रोणाचार्य दुर्योधन को उपदेश देते हुए कहते है की -

अश्वत्थामा यथा मह्यं तथा श्वेतहयो मम । बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ।।³

उसी तरह महाभारत में महर्षि व्यास धृतराष्ट्रको⁴, अर्जुन युधिष्ठिर से⁵, संजय धृतराष्ट्र से⁶, भीष्म दुर्योधन से,⁷ व्यास युधिष्ठिर से, यह “यतो धर्मस्ततो जयः” अप्रतिम शाश्वत सत्य की पंक्ति को कहते दिखायी पडती है । उपरोक्त सभी संवाद वक्ता प्रसंगो के आधारित परिस्थिति का विश्लेषण और मूल्यांकन करते हुए निष्कर्ष रूप में ध्रुव पंक्ति कहते है की “यतो धर्मस्ततो जयः” । भारत वर्ष में प्राचीन समय में विद्यापूर्ति के पश्चात् गुरुलुक से वापस लोटनेवाले शिष्य को सत्यं वद धर्मचर” इत्यादि मूल्यवान उपदेश गुरु या आचार्य द्वारा प्राप्त होता था और सब उसका पालन करते थे । कहने का तात्पर्य इतना है की भारत में धर्म का महत्व सब लोग जानते थे और मानते थे ।

धर्म का केवल सैद्धांतिक स्तर पर ही नहीं, परन्तु जीवन के ठोस आधाररूप प्रस्तुत करने हेतु हमारे महान पूर्वजोने धर्म के मूर्तिमन्त पुरुषरत्नों का जीवन चरित्र भी हमें दिया है। जैसे की महर्षि वाल्मीकि ने नारदजी से प्रश्न किया की - हे मुने ! इस समय इस संसार में गुणवान्, वीर्यवान्, धर्मज्ञ, उपकार मानने वाला, सत्यवक्ता और दृढप्रतिज्ञ कौन है? सदाचार से युक्त, समस्त प्राणियों का हित साधक, विद्वान्, सामर्थ्यशाली और एकमात्र प्रियदर्शन पुरुष कौन है? मन पर अधिकार रखनेवाला, क्रोध को जितने वाला, कान्तिमान् और किसी की भी निन्दा नहीं करने वाला कौन है? तथा संग्राम में कुपित होने पर किससे देवता भी डरते हैं? महर्षे ! मैं यह सुनना चाहता हूँ, इसके लिए मुझे बड़ी उत्सुकता है और आप ऐसे पुरुष को जानने में समर्थ हैं।¹¹ इस प्रश्न को समाधान करते हुए महर्षि नारद कहते हैं की - इक्ष्वाकु के वंश में उत्पन्न हुए एक ऐसे पुरुष हैं, जो लोगों में राम-नाम से विख्यात हैं, वे ही मन को वश में रखने वाले, महाबलवान्, कान्तिमान्, धैर्यवान् और जितेन्द्रिय हैं।¹² फिर आगे बताते हैं की - धर्म के ज्ञाता, सत्यप्रतिज्ञ तथा प्रजा के हित-साधन में लगे रहने वाले हैं। वे यशस्वी, ज्ञानी, पवित्र, जितेन्द्रिय और मन को एकाग्र रखने वाले हैं।¹³ और वही पुरुष जीव तथा धर्म के रक्षक होते हैं। "रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता।"¹⁴ अर्थात् यह अपेक्षित था की यहाँ का आदर्श मानव धर्म का जानकर हो, वैयक्तिक जीवन एवं सामाजिक जीवन में उस धर्म का सर्वतोमुखी संरक्षक हो। एसा राम आदि अनेक जीवन चरित्र हमारे समाने आज प्रस्तुत हैं।

धर्म शब्द धृ धातु से बना है। जिसका अर्थ है धरना, धारण करना, ग्रहण करना, स्थापित करना, संभालना। शब्दकल्पद्रुम शब्दकोश में धर्म को 'धरति लोकान्' - जो सभी भुवनो को धर कर संभालनेवाला है वह धर्म है। वामन श्रीराम आटे का शब्दकोश में धर्म का अर्थ है - 'धियते लोकोऽनेन, धरति लोकं वा' यहा धृ धातु का अर्थ समजना होगा। धर्म के सम्बन्ध में धातु का अर्थ मात्र लौकिक क्रिया तक सिमित नहीं है परन्तु उसका व्यापक अर्थ है। एक दृष्टांत से स्पष्ट करुंगा। एक शब्द है मुरलीधर - जिसका सामान्यतः अर्थ है जो मुरली को धारण करनेवाला मुरलीधर। उस दृष्टी से देखा जाये तो सर पर सौ सौ मुरलियां का टोकरा रखकर हाथ में एक मुरली पकड़कर गली गली जाकर मुरली बेचने वाले व्यवसायी को मुरलीधर कहना पड़ेगा। कारण क्या है? हम जानते हैं की केवल जीवनयापन के लिए मुरली को पकड़ता है और जीवन वृत्ति के परे उसका मुरली से कोई सम्बन्ध नहीं है। अब हम साक्षात् मुरलीधर अर्थ को समजे - उसके लिए मुरली अपने मधुर कंठस्वर को मधुर बनाने का स्वयंस्वीकृत प्रयास है, मानो वह मुरली अतिरिक्त कर्मेन्द्रिय है। मुरली से मुरलीको धारण करनेवाला सफलता पूर्वक काम निभाना है। गायों के जुंड को बिना रस्सी नियंत्रण में रखना है। इसके लिए जो कन्हैया ने जो साधन अपनाया है वो मुरली को धारण किया और उससे उसका व्यक्तित्व समासित हुआ और वह मुरलीधर बन गए। मुरली को धारण करने वाले लोग अनेक होंगे परन्तु साक्षात् मुरलीधर एक ही है वैसे धृ - धरती के शब्दार्थ में वही अन्तरार्थ समजना है।

धर्म की व्युत्पत्ति में जो कहा गया की 'धरति लोकान्' अथवा 'धरति लोकं वा' वह इस प्रकार का धारण है की विश्व सृजन के पश्चात् की स्थिति का परिपालन है। उसमें सृष्टि की द्रढता, भद्रता, रक्षण, पालन, पोषण आदि अभिप्रेत है। इसीलिए 'धारणात् धर्म' लक्षण है। वैदिक संहिताओं में धर्म शब्द से ऋतं शब्द अधिक प्रचलित है। ऋग्वेद में अनेक बार ऋतं शब्द आया है। इतिहास और पुराणों के कालखंडों में धर्म शब्द को प्रमुखता ओर प्रचुरता मिली और ऋतं शब्द श्रुति के मंत्रों की रुचाओं में मर्यादित रहा। परन्तु विशेष ध्यान देने लायक सत्य यह है की इसके कारण कोई अर्थलोप या भावलोप नहीं हुआ बल्कि धर्म और ऋतं शब्द समानार्थक माने गए। धर्म की आवश्यकता क्यों महसूस हुई। उसका उत्तर खोजने के लिए हमें उपनिषदों में वर्णित सृष्टि प्रक्रिया में जाना पड़ेगा। छान्दोग्योपनिषद में कहा गया है की -

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सजायत।¹⁵ तदैक्षत बहु

स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत । तस्माद्यत्र कच शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते ।¹⁶ - जिसका भाव यह है की सृष्टि की उत्पत्ति पूर्व अद्वितीय आदि शक्ति थी । उसमें इप्सा (इच्छा) का स्पंदन हुआ की मुझे एक से अनेक बनना है । प्रारम्भ में केवल एक सत् था, उसमें इच्छा निकली, मैं अनेक बन जाऊ, मेरा जनन हो और फिर वैसे ही हुआ । बाद में अमर्यादित भिन्नरूपी बहुआयामी सत् की अभिव्यक्ति हुई । किन्तु एक से उत्पन्न अनेक में मूलभूत एकात्मकता चेतना की जरूर थी जैसे की चुम्बक के अनेक टुकड़े हो जाने पर भी प्रत्येक टुकड़े में चुम्बकत्व तो रहता है । वैसे उस अनेक का विकास हो, इस दृष्टि से सब को समवाय में आपस में सामजस्य से रखने की आवश्यकता उभर पड़ी । उसी समय जैसे धर्म की वृत्पति में कहा, वैसे समस्त सृष्टिजाल को धारण करके उसे संभालने के लिए धर्म का जन्म हुआ । ‘ध्रियते लोकः अनेन स धर्मः’ - जिससे लोक धारण किया जाय, वह धर्म है । अर्थात् आदिशक्ति ने अपने आन्तरिक इच्छा स्पन्दन के अनुसार बहुधा अभिव्यक्ति होते ही उसके परिपालन हेतु धर्म की भी सृष्टि की । सम्पूर्ण सृष्टि जल की बहुलता और विविधता को यथावत् रखने हेतु सुस्थिर करनेवाली शास्वत क्षमता को ‘धर्म’ एसा नाम दिया गया है । इसीलिए बृहदारण्यक उपनिषद् में कहा गया है की –

स नैव व्यववृत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान्वलीयां समाशंसते धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तं सत्यं वदतीत्येतद्वैतदुभयं भवति ।¹⁷ उसने कल्याण स्वरूप धर्म की अभिसृष्टि की और धर्म से उत्कृष्ट कुछ भी नहीं है, वही धर्म है, वही निश्चय सत्य है ।

इस तरह धर्म शब्द सिर्फ मानवमात्र के लिए नहीं है परन्तु धर्म से सम्पूर्ण सृष्टिजाल आबाधित है । सर्व चर-अचर, सचेतन-अचेतन अपने अपने अस्तित्व के लिए धर्म पर आश्रित है । प्रकृति के सभी तत्त्वों का अपना अपना धर्म है, उस पर वो निर्भर रहकर उसका अस्तित्व, स्वभाव और पहचान रहती है । इसी तरह जीवों का भी अपना अपना धर्म है । उसी मापदण्ड से उस की पहचान होती है । जैसे की –

शूरोऽसि कृतविधोऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्रक । कुले तस्मिन् प्रजातोऽसि गजो यत्र न हन्यते । ।

“बेटा ! तु शूर है, शिक्षित है, देखने लायक भी है, किन्तु तेरा जन्म उस कुल में हुआ है जहा हाथी को नहीं मारा जाता ।” शेरनी का तात्पर्य यह है की शेर का धर्म गिधड का नहीं हो सकता । दोनों का धर्म अलग-अलग है ।

सृष्टि सम्बंधित धर्म को प्रकृति कहते हैं । जैसे मानवजाति को बुद्धि, चित्त, विवेक आदि प्राप्त है ; वैसे मानवेतर योनिजों को प्राप्त न होने के कारण उनकी प्रकृति ही उनका धर्म है । मानवेतर और मानवीय दोनों की सृष्टि का अधिष्ठान धर्म ही है । उसके बिना सृष्टि नहीं टिकेगी, स्वयम शिथिल या विसर्जित हो जाएगी । महानारायण उपनिषद् में कहा गया है की – धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा, धर्म सर्व प्रतिष्ठितं, तस्मात् धर्म परमं वदन्ति ।¹⁸ “धर्म ही है विश्व में सबका अधिष्ठान, धर्म में ही सब प्रतिष्ठित है, अतः धर्म को ही महत्तम माना जाता है । इसीलिए भारतीय सर्वोच्च न्यायालय का धोष वाक्य “यतो धर्मस्ततो जयः” है ।

पादटिप्पणी

1. मनुस्मृति ८.१५
2. महाभारत, उद्योगपर्व १४१.३३
3. महाभारत, उद्योगपर्व १४६.१६
4. दिष्टमेतत्पूर्वं चैतन्य नात्र शोचितुमर्हसि । न चैव शाक्यं संयन्तुं यतो धर्मस्ततो जयः । । (भीष्मपर्व – २.१४)
5. त्यक्तवाधर्मं च लोभं च मोहं चोद्यममस्थिताः । युध्यध्वमनहंकारा यतो धर्मस्ततो जयः । । (भीष्मपर्व – २१.११)
6. न ते युद्धान्निवर्तन्ते धर्मोपेता महाबलाः । श्रिया परमाया युक्ता यतो धर्मस्ततो जयः । । (भीष्मपर्व – ६५.१९)

7. राजनस्तत्त्वमयो ह्येष तमोराग्विवर्जितः । यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ (भीष्मपर्व – ६६.३५)
8. कोन्वस्मिन्साम्प्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान् । धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥ (वाल्मीकि रामायण - १.१.२)
9. चारित्र्येण च को युक्तस्सर्वभूतेषु को हितः । विद्वान्कः कस्समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः ॥ (वाल्मीकि रामायण -१.१.३)
10. आत्मवान्को जितक्रोधो द्युतिमान्कोऽनसूयकः । कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे ॥ (वाल्मीकि रामायण -१.१.४)
11. एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे । महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरम् ॥ (वाल्मीकि रामायण -१.१.५)
12. इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैश्श्रुतः । नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान्धृतिमान् वशी ॥ (वाल्मीकि रामायण -१.१.६)
13. धर्मज्ञस्सत्यसन्धश्च प्रजानां च हिते रतः । यशस्वी ज्ञानसम्पन्नश्शुचिर्वश्यस्समाधिमान् ॥ (वाल्मीकि रामायण - १.१.१२)
14. वाल्मीकि रामायण - १.१.१४
15. छान्दोग्योपनिषद् – ६.२.१.
16. छान्दोग्योपनिषद् – ६.२.३.
17. बृहदारण्यक उपनिषद् – १.४.१४.
18. महानारायण उपनिषद् – ७६.७

भारत के सतत विकास में हरित ऊर्जा का महत्त्व

***Dr. Kanupriya**

Assistant Professor

Department of Economics

Govt. P.G. College, Laksar, Haridwar, Uttarakhand- 249401

***Dr. A. P. Dubey**

Professor

Department of Geography

Sri Dev Suman Uttarakhand University

Pt. L.M.S. Rishikesh Campus

भारत दुनिया की सबसे तेजी से बढ़ती हुई अर्थव्यवस्थाओं में से एक है, परन्तु जलवायुपरिवर्तन और पर्यावरणीय गिरावट के प्रभावों के प्रति सबसे संवेदनशील अर्थव्यवस्थाओं में से भी एक है। भारत ने अपने प्राकृतिक संसाधनों और पारिस्थिति की तंत्र की स्थिरता सुनिश्चित करते हुए अपने विकास लक्ष्यों को प्राप्त करने के लिए हरित ऊर्जा के प्रयोग को अपनाया है। भारत में सतत आर्थिक विकास और पर्यावरण संरक्षण को संतुलित करना एक जटिल और चुनौती पूर्ण मुद्दा है। प्राकृतिक संसाधनों पर बढ़ते जन-दबाव, आर्थिक प्रगति तथा भौतिकतावादी जीवनशैली से देश का पारिस्थिति की संतुलन निरंतर अस्थिर होता जा रहा है। देश की 142 करोड़ जन संख्या तथा इसकी विभिन्न आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए ऊर्जा की मांग में उत्तरोत्तर वृद्धि हो रही है। भारत अपनी ऊर्जा आवश्यकता का 89% भाग जीवाश्म ईंधन (कोयला, खनिज तेल तथा प्राकृतिक गैस) से पूरी करता है। जिस का 82% भाग विदेश से आयातित होने वाले जीवाश्म ईंधनों पर निर्भर करता है।

भारत के विकसितदेश बनने के लक्ष्य तथा विश्व की 17.76% जनसंख्या के आवासीय, औद्योगिक, वाणिज्यिक, परिवहन, कृषि तथा अन्य विभिन्न उद्देश्यों के लिए ऊर्जा की खपतजो वर्तमान में 236.59 बिलियन यूनिट (प्रतिव्यक्ति 1100 किलोवाट) है, के अंतरराष्ट्रीय ऊर्जा एजेंसी के अनुसार 2023 से 2025 के मध्य 5.3 प्रतिशत सालाना की दर से वृद्धि होने का अनुमान है। 2025 तक एशिया, विश्व की आधी विद्युत का उपयोग करनेवाला क्षेत्र होगा जिसमें भारत, चीन तथा जापान प्रमुख भागीदार होंगे। भारत में बिजली की बढ़ती मांग तथा उत्पादन के कारण जीवाश्म ईंधनों के दहन से बड़ी मात्रा में उत्सर्जित कार्बन डाइऑक्साइड तथा ग्रीन हाउस गैसें वैश्विक भू-तापन, जल वायु-परिवर्तन तथा पर्यावरणीय अवनयन में वृद्धि और मानव स्वास्थ्य तथा आर्थिक प्रगति को अल्प एवं दीर्घकालिक अवधि में व्यापक क्षति पहुंच रही है। अतः सतत विकास के लिए हरित ऊर्जा के क्षेत्र में क्रांति आवश्यक है। भारत की भौगोलिक एवं खगोलीय स्थिति नवीकरणीय ऊर्जा संसाधनों की उपलब्धता की दृष्टि से अत्यंत अनुकूल है। भारत 8 डिग्री 4 मिनट उत्तरी अक्षांश से 37 डिग्री 6 मिनट उत्तरी अक्षांश तथा 68 डिग्री 7 मिनट पूर्वी देशांतर से 97 डिग्री 25 मिनट पूर्वी देशांतर के मध्य उष्ण एवं उपोष्ण कटिबंध में स्थित है। इस के कारण देश में सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, जलसंसाधन तथा सागरीय ऊर्जा के उत्पादन की अपार संभावनाएं विद्यमान हैं। इसके लिए जीवाश्म ईंधन का नवीकरणीय ऊर्जा की ओर स्थानांतरण, हरित ऊर्जा के लिए व्यापकदां चांगत अवस्थापना सुविधाओं का विकास, हरित ऊर्जा के क्षेत्र में स्वदेशी उन्नत तकनीक का विकास, सरकारी नीतियों तथा कार्यक्रमों में हरित ऊर्जा को प्रोत्साहन एवं प्राथमिकता प्रदान करना, वित्तीय संसाधनों के लिए निजी भागीदारी को बढ़ावा देना एवं केंद्र तथा राज्यसरकारों के द्वारा नवीकरणीय ऊर्जा के उत्पादन में वृद्धिके लिए प्रयास किए जाने की आवश्यक है।

उद्देश्य

- सततविकास एवं स्वच्छ पर्यावरण के लिए हरित ऊर्जा के महत्व को रेखांकित करना।
- देश में जीवाश्म ईंधन के विकल्प के रूप में नवीकरणीय ऊर्जा के विकास की संभावनाओं का आकलन करना।
- हरित ऊर्जा के क्षेत्र में चलाए जा रहे विभिन्न कार्य क्रमों की समीक्षा करना।

मुख्यशब्द : भारत, ऊर्जा, सततविकास, हरितऊर्जा, पर्यावरणसंरक्षण।

विकसित भारत और ऊर्जा की उपलब्धता नगरीय और औद्योगिक विकास, आवासीय क्षेत्रों के प्रसार, बढ़ती घरेलू आवश्यकताओं, विस्तारित होती व्यावसायिक तथा वाणिज्य का जरूरते, यातायात साधनों के विकास तथा उन्नत कृषियंत्रों के संचालन इत्यादि केलिए विद्युत की मांग देश में दिनों-दिन बढ़ती जा रही है। वर्तमान समय में भारत विश्व का तीसरा बड़ा विद्युत उपयोग करने वाला देश है। देश में प्रतिव्यक्ति ऊर्जा कि खपत 1100 किलोवाट प्रति व्यक्ति है जो कि विश्व की औसत 2500 किलोवाट प्रतिव्यक्ति से काफी कम है। पिछले कई वर्षों में सरकार द्वारा चलाई गई विभिन्न योजनाओं जैसे- सौभाग्य तथा दीनदयाल उपाध्याय ग्रामज्योति योजना इत्यादि के कारण देश के ग्रामीण, पिछड़े तथा दुर्गम प्रदेशों में भी विद्युतीकरण का प्रसार हुआ है। एनर्जी स्टैटिस्टिक्स सर्वेक्षण के अनुसार देश के 97% घरों तक विद्युत की सुविधा पहुंचाई जा चुकी है। केंद्रसरकार के नवीनतम रिपोर्ट के अनुसार देश के 100% ग्रामीण क्षेत्र विद्युतीकृत हो चुके हैं। देश के विभिन्न क्षेत्रों में विद्युत की खपत को तालिका संख्या एक द्वारा प्रदर्शित किया गया है।

तालिकासंख्या – 01

क्रम सं	क्षेत्र	विद्युत्खपत (प्रतिशत में)
1	उद्योग	41
2	घरेलु उपयोग	26
3	कृषिकार्य	18
4	व्यवसायिक	08
5	परिवहन एवं अन्य	07

स्रोत- CEA (2021-22) : देश में उत्पादित ऊर्जा का अधिकांश भाग जीवाश्म ईंधन से प्राप्त किया जाता है, जो देश में उत्पादित कुल ऊर्जा का 78% भाग है। इस जीवाश्म ईंधन का बड़ा हिस्सा (86%) खाड़ी तथा अन्य देशों से होनेवाले आयात पर निर्भर है। भारतसरकार के वित्तमंत्रालय से प्राप्त आंकड़ों के अनुसार वर्ष 2022-23 की पहली छ माही में 90.3 बिलियन डॉलर का कच्चा तेल आयात किया गया। इस से स्पष्ट होता है कि हमारे बजट का एक बड़ा भाग खनिज तेल और प्राकृतिक गैस के आयात पर व्यय हो रहा है। विगत 5 वर्षों में देश में विद्युत की आवश्यकता एवं उसकी आपूर्ति को तालिका संख्या-02 द्वारा दर्शाया गया है।

तालिका सं. – 02

क्रमसं.	वर्ष	विद्युत्की आवश्यकता (MU)	विद्युत्की आपूर्ति (MU)
1	2017-18	1212134	1204697
2	2018-19	1274595	1267526
3	2019-20	1291010	1284444
4	2020-21	1275534	1270663
5	2021-22	1379812	1374024
6	2022-23	1511847	1504264

स्रोत- विद्युतमंत्रालय भारतसरकार (2021-22)

जीवाश्म ईंधन का प्रयोग और पारिस्थिति की पर पड़ने वाला दुष्प्रभाव :

परंपरागत रूप से हम अपनी उर्जा आवश्यकता के लिए कोयला, खनिज, तेल (डीजल, पेट्रोल, केरोसिन) तथा प्राकृतिक गैस पर निर्भर हैं। देश की ऊर्जा आवश्यकता का 60% भाग ताप विद्युत गृहों में कोयले के दहन के द्वारा पूरा होता है। जीवाश्म ईंधनों के व्यापक पैमानों पर दहन के कारण उत्सर्जित ग्रीन हाउस गैसों तथा प्रदूष को से पारिस्थिति की को गंभीर क्षति पहुंच रही है। जिसके कारण चक्रवात, तूफानों की आवृत्ति, हीटवेव, सूखा, बाढ़ इत्यादि के प्रभाव में वृद्धि हो रही है। शोध से स्पष्ट होता है कि कोयले से एक मेगावाट बिजली बनाने में 2249 पाउंड कार्बन डाइऑक्साइड उत्सर्जित होता है, जब कि खनिज तेल से एक मेगावाट विद्युत निर्माण में 1672 पाउंड CO₂ का उत्सर्जन होता है। इसी प्रकार प्राकृतिक गैस द्वारा एक मेगावाट विद्युत निर्माण में 1135 पाउंड CO₂ का उत्सर्जन होता है। भारत संयुक्त राज्य अमेरिका तथा चीन के बाद विश्व का तीसरा बड़ा कार्बन डाइऑक्साइड उत्सर्जित करनेवाला देश है। यद्यपि भारतसरकार ने 2050 तक कार्बन डाइऑक्साइड के उत्सर्जन को शून्यस्तर पर लाने का कठिन लक्ष्य रखा है।

तालिका संख्या 03 – विद्युत उत्पादन के विभिन्न स्रोत (2021-22)

क्रम सं.	विभिन्न स्रोत	विद्युत् उत्पादन (प्रतिशत में)
1	कोयला	60
2	जलविद्युत	17
3	प्राकृतिकगैस	09
4	परमाणुऊर्जा	02
5	नवीकरणीयऊर्जा	12

स्रोत- विद्युत मंत्रालय भारतसरकार

ऊर्जा की बढ़ती मांग एवं भविष्य की राह:

धरती के स्वच्छ पर्यावरण तथा सतत विकास के लिए जीवाश्म ईंधनों पर हमें अपनी निर्भरता कम करके ऊर्जा के नवीकरणीय विकल्पों की ओर अग्रसर होना होगा। इसके साथ ही ऊर्जा के अन्य विकल्पों की भीत लाश करनी होगी। नवीकरणीय ऊर्जा (हरित ऊर्जा) की अनुमानित क्षमता भारत विश्व का चौथा बड़ा नवीकरणीय ऊर्जा उत्पादक देश है। भारत की भौगोलिक स्थिति सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा तथा सागरीय ऊर्जा के क्षेत्र में अपार संभावनाएं प्रस्तुत करती है। यद्यपि देश में कुल उत्पादित ऊर्जा में नवीकरणीय ऊर्जा का भाग अभी मात्र 12% है। वर्ष 2022-23 में देश में कुल 175 गीगावाट नवीकरणीय ऊर्जा का उत्पादन किया गया।

जलविद्युत उत्पादन :

देश में 19 वीं शताब्दी से ही जलविद्युत उत्पादन का कार्य प्रारंभ हो चुका था। वर्तमान समय में देश में 200 से अधिक छोटी बड़ी जलविद्युत परियोजनाएं संचालित हो रही हैं। जिस से 46000 मेगावाट जलविद्युत का उत्पादन प्राप्त हो रहा है। देश के कुल विद्युत उत्पादन में जलविद्युत का योगदान 17 से 22% के मध्य है। यद्यपि हमारे देश में जल विद्युत की उपलब्ध उत्पादन क्षमता 84 हजार मेगावाट से अधिक की है। इस के लिए छोटी जलविद्युत परियोजनाओं के निर्माण द्वारा हम देश में उपलब्ध जल विद्युत क्षमता का सम्यक उपयोग कर सकते हैं।

सौर ऊर्जा उत्पादन :

उष्ण एवं उपोष्ण कटिबंध में स्थित हमारा देश वर्षभर सौर विकिरण से संपन्न रहता है। देश में सौर ऊर्जा की क्षमता 5×10^{22} किलो

वाट प्रतिवर्ष अनुमानित की गई है। वर्ष 2021-22 में देश में 48 गीगावाट सौर ऊर्जा का उत्पादन प्राप्त हुआ। भारतसरकार ने 2047 तक 750 गीगावाट सौर ऊर्जा के उत्पादन का लक्ष्य निर्धारित किया है। हमारे देश का दक्षिणी एवं पश्चिमी भाग सौर ऊर्जा उत्पादन के लिए तुलनात्मक रूप से काफी समृद्ध है। सरकारी एवं गैर सरकारी एजेंसियों के सहयोग से देश के विभिन्न भागों में 47 सोलर पार्क स्थापित किए गए हैं। राष्ट्रीय सौरमिशन के अंतर्गत सौर ऊर्जा को ग्रिड के माध्यम से जोड़ने का महत्वाकांक्षी कार्यक्रम गतिमान है। इसके साथ ही सौर-पवन हाइब्रिड ऊर्जा परियोजना की दिशा में भी कार्य हो रहे हैं। अटलज्योति योजना के अंतर्गत विभिन्न क्षेत्रों में सोलर स्ट्रीट लाइट की स्थापना व्यापक पैमाने पर लाभकारी सिद्ध हो रही है। साथ ही रूफटॉप सोलर कार्यक्रम के अंतर्गत सरकार सब्सिडी प्रदान कर अधिक से अधिक लोगों तक सौर ऊर्जा की पहुंच का प्रयास कर रही है। प्रधानमंत्री कुसुमयोजना के अंतर्गत किसानों को सिंचाई के लिए सब्सिडी पर सोलर पंप प्रदान किया जा रहे हैं। जिससे डीजल (खनिजतेल) पर कृषकों की निर्भरता को काम किया जा सके। अक्षय ऊर्जा (सौर ऊर्जा) द्वारा 24 घंटे आपूर्तिवाला देश का पहला ग्राम मोधेरा (गुजरात) बना है। जिस देश का प्रथम सूर्य-ग्राम होने का गौरव मिला है। इस मॉडल को हमारे देश के अन्य क्षेत्रों में अपनाये जाने की आवश्यकता है। इसी प्रकार राजस्थान के (भडला) जोधपुर में 50000 वर्ग किलोमीटर क्षेत्र पर देश का सबसे बड़ा सौरपार्क स्थापित किया गया है। जिस से 2545 मेगावाट सौर ऊर्जा के उत्पादन का लक्ष्य रखा गया है। देश के विभिन्न राज्यों में सौर ऊर्जा उत्पादन को तालिका संख्या 04 द्वारा दर्शाया गया है।

तालिका संख्या 04 – राज्यों में सौर ऊर्जा उत्पादन (2021-22)

क्रमसं.	राज्य	उत्पादन(गीगावाटमें)
1	राजस्थान	17.1
2	गुजरात	10.13
3	कर्नाटक	09.00
4	तमिलनाडु	06.80
5	महाराष्ट्र	04.80
6	तेलंगाना	04.70
7	आंध्रप्रदेश	04.00

स्रोत- नवीन और नवीनीकरण ऊर्जा मंत्रालय भारतसरकार

पवन ऊर्जा :

प्रायः द्वितीय भारत तथा उस के किनारे स्थित सागर तटीय क्षेत्र और पश्चिमी भारत की मरुस्थलीय जलवायु देश को पवन ऊर्जा उत्पादन की दृष्टि से समृद्ध बनती है। भारत विश्व का चौथा बड़ा पवन ऊर्जा उत्पादक देश है। वर्ष 2022-23 तक देश में 44.0089 गीगावाट पवन ऊर्जा उत्पादन की क्षमता स्थापित की जा चुकी है। पवन तथा सौर ऊर्जा हाइब्रिड तकनीक ग्रीन एनर्जी के विकास की दिशा में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही है।

सारांश

हरित ऊर्जा एकतरफ सतत विकास की दिशा में महत्व पूर्ण कदम है दूसरी ओर यह स्वच्छ ऊर्जा की प्रचुर एवं सस्ती उपलब्धता में सहायक है। देश की विशाल आबादी तथा इसकी विभिन्न आवश्यकताओं की पूर्ति, वैश्विक पर्यावरणीय चुनौतियों से निपटने तथा सतत

विकास के लक्ष्य की पूर्ति के लिए हरित ऊर्जा (ग्रीन एनर्जी) भविष्य की महती आवश्यकता है। ग्रीन एनर्जी के विकास के लिए इस दिशा में बेहतर शोध एवं नवीन तकनीकों का विकास इस के विस्तार में सहायक होगा। इसके साथ ही यह आर्थिक विकास, रोजगारसृजन, सार्वजनिक स्वास्थ्य में सुधार और पर्यावरण प्रदूषण को कम करने में उपयोगी सिद्ध होगी। सरकारी एवं निजी भागीदारी तथा एशिया एवं विश्वबैंक से वित्त की उपलब्धता हरित ऊर्जा के नवीन स्रोतों जैसे-ग्रीन हाइड्रोजन, बैटरी निर्माण, भूतापीय ऊर्जा इत्यादि के प्रगति में सहायक सिद्ध होगी।

संदर्भ ग्रंथसूची

1. सिंह, जगदीश, संसाधन भूगोल, ज्ञानोदय प्रकाशन गोरखपुर, 2000।
2. राठौर, एन. एस., नवीकरणीय ऊर्जा स्रोत, हिमांशु प्रकाशन, 2010।
3. लोकसभा तारांकित प्रश्न, विद्युत मंत्रालय, भारतसरकार, दिसंबर 2016।
4. मिश्रा, विनोद, सौर ऊर्जा, प्रभात प्रकाशन, 2018।
5. Kumar, R.C., Majid, M.A., Renewable energy for Sustainable Development in India: Current Status, Future Prospects, Challenges, Employment And Investment, Energy, Sustainability and Society, 10, Article-2, 2020.
6. अंतर्राष्ट्रीय ऊर्जा एजेंसी आई ई ए, सांख्यिकीय ब्राउज़र, 2021-22।
7. Press Information Bureau, Dehli, GOI, Ministry of Power, 2022, <https://pib.gov.in/PressReleaseDetail.aspx?PRID=1883918>.
8. GOI, Ministry of Power, <https://powermin.gov.in/en/content/overview-2>.

ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶದ ನಾಯಕ ಮನೆತನಗಳ ಗ್ರಾಮಾಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ

ಡಾ. ಮಾರುತಿ ಹೆಚ್., ಸಂಶೋಧಕರು

E-mail : marutih48@gmail.com

ಒಂದು ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯು ಗ್ರಾಮದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಅದೇ ರೀತಿ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶದ ನಾಯಕ ಮನೆತನಗಳು ಪೂರ್ದ ಮರ್ಯಾದೆಯ ಪಾಲಕರಾಗಿದ್ದರಿಂದ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಗ್ರಾಮ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದರು. ಯಾವುದೇ ಒಂದು ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಎಲ್ಲೆ ಇರುತ್ತಿದ್ದಿತು. ರಾಜ್ಯದ ಅರ್ಥವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ಗ್ರಾಮಗಳು/ಹಳ್ಳಿಗಳು ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತ 'ದಿಂದ ದೂರವಿದ್ದರೂ. ಯುದ್ಧ ಗಲಬೆಯಂತಹ ಸಮಯಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜರೊಂದಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕ ಹೊಂದಿ ಸಹಾಯ ಸಹಕಾರ ನೀಡುವುದು, ಪಡೆಯುವುದು ಅವಶ್ಯಕವಾಗಿತ್ತು. ಚಿಕ್ಕ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ 20 ರಿಂದ 30 ಒಕ್ಕಲುಗಳಿದ್ದರೆ ದೊಡ್ಡ ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ನೂರಾರು ಒಕ್ಕಲುಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಒಕ್ಕಲು ಎಂದರೆ ಊರಿನ ಮನೆಗಳ ಯಜಮಾನರನ್ನು ಮತ್ತು ರೈತರನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ನಾಯಕ ಮನೆತನಗಳ ಗ್ರಾಮಾಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ಚರ್ಚಿಸುವುದು ಈ ಲೇಖನದ ಮುಖ್ಯ ಆಶಯವಾಗಿದೆ.

ಒಂದೊಂದು ಗ್ರಾಮವು ರಾಜನಿಗೆ ಸಲ್ಲಿಸಬೇಕಾದ ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿ ಬಿಟ್ಟರೆ ಅವು ವರ್ಷದುದ್ದಕ್ಕೂ ಅದೊಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ರಾಜ್ಯವೆಂಬಂತೆ ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ತನ್ನಷ್ಟಕ್ಕೆ ತಾನು ಬದುಕುತ್ತಿದ್ದವು¹. ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಗೌಡನು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದ್ದು, ರಾಜನು ಗೌಡನನ್ನು ನೇಮಿಸುತ್ತಿದ್ದನು. ಗೌಡನು ಗ್ರಾಮಸ್ಥರ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಹಾಗೂ ಸರ್ಕಾರದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಗ್ರಾಮ ಮತ್ತು ಸರ್ಕಾರದ ಮಧ್ಯಕೊಂಡಿಯಂತೆ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದನು. ಗೌಡನಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಗೌಡಿಕೆ ವಂಶಪಾರಂಪರವಾಗಿ ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ವಿಶಿಷ್ಟ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಗೌಡಿಕೆಯನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರತಿ ಹಳ್ಳಿಯು ತಮ್ಮನ್ನು ತಾವೇ ಆಳಿಕೊಳ್ಳುವ ಆಡಳಿತದ ಸ್ವಯಂ ಪೂರ್ಣ ಘಟಕವಾಗಿ ನಾಯಕ, ಪಾಳೆಯಗಾರರು ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಆಯಗಾರ ಪದ್ಧತಿಯು ಗ್ರಾಮಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿದೆ. ಎಂ.ಎಸ್.ಪುಟ್ಟಣ ರವರು ತಮ್ಮ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ನಿಜ ಆಯಗಾರರು ಗೌಡ, ಶಾನುಭೋಗ, ಬಡಗೆ, ಕಮ್ಮಾರ, ತಳವಾರ, ಬೇಗಾರ ಎಂದು ಆರೆ ಆಯಗಾರರು ಎಂದರೆ ಜೋಯಿಸ, ಕುಲಾಲ (ಕುಂಬಾರ), ನಾಪಿತ (ಕ್ಷಾರದವನು) ರಜಕ (ಅಗಸ) ಬಾರಿಕ (ನೀರಗಂಟಿ) ಅಕ್ಕಸಾಲೆ ಎಂಬುದಾಗಿ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ² ಆಯಗಾರರು ಆಯ ಎಂದರೆ ಆದಾಯ, ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಕೃಷಿ ಹಿಡುವಳಿದಾರರು ತಮ್ಮ ವಾರ್ಷಿಕ ಉತ್ಪಾದನೆಯ ಪಾಲನ್ನು ನೀಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ಪಡೆಯುವವರನ್ನು ಆಯ 'ಗಾರರು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳಿದ್ದು ಅವರು ತಮ್ಮ ವೃತ್ತಿಯನ್ನು ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಒಟ್ಟು 12 ಗುಂಪುಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಅವುಗಳೆಂದರೆ, ಗೌಡ/ಪಟೇಲ³, ಶಾನುಭೋಗ⁴, ತಳವಾರ⁵, ನೀರಗಂಟಿ⁶, ಬಡಗೆ⁷, ಕಮ್ಮಾರ⁸, ಅಕ್ಕಸಾಲಿಗ⁹, ಅಗಸ¹⁰, ಕುಂಬಾರ¹¹, ಬೇಗಾರ¹², ನಾಪಿತ¹³, ಜೋಯಿಸ¹⁴, ಆಯಗಾರ ಪದ್ಧತಿ ಗ್ರಾಮಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದ್ದು ಈ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬಾರಾಬಲೂತಿ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಯಗಾರರು ವರ್ಷವಿಡೀ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಉದ್ಯೋಗದಿಂದ ರೈತರಿಗೆ ನೆರವಾಗಿ ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಪ್ರತಿ ಕುಟುಂಬದಿಂದ ಎರಡತ್ತಿನ ಬೇಸಾಯ ಒಂದಕ್ಕೆ ಹೊರ ಭತ್ತ, ಹೊರೆಹುಲ್ಲು ಪಡೆದು ಜೀವಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೊರೆಹುಲ್ಲು ಎಂದರೆ ತೆನೆ ಸಹಿತವಾದ ಭತ್ತದ 'ಹುಲ್ಲಿನ ಹೊರೆ', ಜೋಳದ ಸಪ್ಪೆ ಹೊರೆ ಮುಂತಾದವುಗಳು ತಾವು ಬೆಳೆದ ಉತ್ಪನ್ನಗಳಿಂದ ನಿಜಾಯಮ್ ಮತ್ತು ಅರ್ಧಾಯಮ್ ಎಂಬ ಭಾಗವನ್ನು ರೈತರು ಅವರಿಗೆ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ನಿಜಾಯಮ್ ಎಂದರೆ ಧಾನ್ಯದ ನಾಲ್ಕು ಸೇರು, ಅರ್ಧಾಯಮ್ ಎಂದರೆ ಧಾನ್ಯದ ಎರಡು ಸೇರು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ.

ಗೌಡನು ಗ್ರಾಮ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದನು. ಗೌಡನ ಮುಖ್ಯ ಕಾರ್ಯಗಳೆಂದರೆ, ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಿರುವ ಸಾಗುವಳಿ ಜಮೀನಿನ ಮೇಲೆ ತೆರಿಗೆ ಹಾಕಿ ವಸೂಲಿ ಮಾಡಿಕೊಡುವುದು. ವಿವಿಧ ವೃತ್ತಿಗಳ ಜನರ ಆದಾಯದ ಮೇಲೆ ತೆರಿಗೆ ವಿಧಿಸುವುದು. ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ಖಜಾನೆಗೆ ಜಮಾ ಮಾಡುವುದು. ಗ್ರಾಮಸ್ಥರ ಕಷ್ಟಗಳಿಗೆ ಸ್ಪಂದಿಸುವುದು ವೃತ್ತಿಗಳ ವ್ಯಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಪಂಚಾಯಿತಿ ಮೂಲಕ ತೀರ್ಮಾನಿಸುವುದು. ಊರಿನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಸುಗಮವಾಗಿ ನಡೆಸಿಕೊಡುವುದು¹⁵. ಗೌಡನ ಈ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಣೆಗೆ 'ಗೌಡಗೊಡಗೆ' ಎಂಬ ತೆರಿಗೆ ರಹಿತ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಉಂಬಳಿಯಾಗಿ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು¹⁶. ಗೌಡನು ಯಾವುದೇ ತೀರ್ಮಾನಕ್ಕೆ ಬರಬೇಕಾದರೆ ಇತರ ಪ್ರಮುಖರೊಂದಿಗೆ ಚರ್ಚಿಸಿ ಒಮ್ಮತಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದನು. ಇದನ್ನೇ ಗ್ರಾಮ ಸಭೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ¹⁶. ಸಿದ್ಧಪ್ಪನಾಯಕನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಹಾಲಪ್ಪನಾಯಕನು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದನು. ಇವನಿಗಿಂತ ಮುಂಚಿನ ನಾಯಕರು ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪಾಳೆಯಗಾರರಿಗೆ 3000 ಪಗೋಡಗಳನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದನು. ಹಾಲಪ್ಪನಾಯಕನು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಮದಕರಿನಾಯಕನು 4000 ಪಗೋಡಗಳನ್ನು ಕೊಡಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಿದಾಗ ಹಾಲಪ್ಪನಾಯಕನು ಅಷ್ಟು ವರಮಾನ ಕೊಡಲು

ನಿರಾಕರಿಸಿದಾಗ ಮತ್ತೊಂದಿನ ಗೌಡ ಮತ್ತು ಶಾನುಭೋಗರನ್ನು ಕರೆಸಿದ ಮದಕರಿನಾಯಕ ಲೆಕ್ಕಪತ್ರಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಲಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ಕಷ್ಟವನ್ನು ಕೊಡಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ ಎಂದು ತಿಳಿದಾಗ ಮೊದಲಿನ ಕಷ್ಟವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಲು ಒಪ್ಪಿದನು. ಮೇಲಿನ ಹೇಳಿಕೆಯಿಂದ ಗೌಡ ಮತ್ತು ಶಾನುಭೋಗರ ಪಾತ್ರದ ಮಹತ್ವ ಅರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ¹⁷. ಕ್ರಿ.ಶ. 1553 ರಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗೆರೆಯ ಕೆಂಚಗೌಡನು ತನ್ನ ಸಹೋದರನು ವೀರಸ್ವರ್ಗ ಪಡೆಯಲೆಂದು ವೀರಗಲ್ಲನ್ನು ನೆಟ್ಟನು¹⁸. ಗೌಡಪ್ಪನೆಂಬುವ ಸಿರಿಗುಪ್ಪೆ ಸೀಮೆಯ ರಾರಾವಿ, ಬೆಗ್ಗೂರು. ಶಾಲಿಗನೂರಿನ ಗೌಡನಾಗಿದ್ದಾಗ ತನ್ನ ಪೂರ್ವಿಕರಿಗೆ ಪುಣ್ಯವಾಗಲೆಂದು ರಾಮೇಶ್ವರ ದೇವರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದನು¹⁹. ಸಿದ್ದಯ್ಯನ ಕೋಟೆ ಕೆರೆಯ ಒಡ್ಡು ಬಿರುಕು ಬಿಟ್ಟಿದೆ. ಅದನ್ನು ದುರಸ್ತಿ ಮಾಡಿಸಬೇಕೆಂದು ಗೌಡ ಮತ್ತು ಸೇನಬೋವ ಮುಂತಾದವರು ಮಹಾ ನಾಯಕಾಚಾರ್ಯ ಪದನಾಯಕನಿಗೆ ವಿನಂತಿಸಿಕೊಂಡರು²⁰. ಕ್ರಿ.ಶ. 1650 ರಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನಯ್ಯನೆಂಬುವವನು ನಂದನ ಹೊಸವೂರಿನ ಹನುಮಂತ ದೇವರಿಗೆ ದೇವಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದಾಗ ನಿಂಗೇಗೌಡ ಪೋಗಡಿ ತಿಪ್ಪಯ್ಯಗೌಡನ ಮಕ್ಕಳಾದ ದೇವಣ್ಣ, ತಾಪಣ, ಮರಿಯರು ಗೌಡನಕಟ್ಟಿ ಹೊಲವನ್ನು ದಾನ ಮಾಡಿದರು²¹. ಗೌಡರು ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳಿಂದ ಭೂಮಿಯನ್ನು ದಾನ ನೀಡಿರುವ ಬಗ್ಗೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಾಗಿದೆ. ಕ್ರಿ.ಶ. 1581 ರಲ್ಲಿ ಕೆರೆಯ ದೇವಪ್ಪ ಗೌಡನ ಮಗ ಸಿದ್ದಾಪುರದ ಸಿದ್ದಣ್ಣಗೌಡನು ಮಹಾ ನಾಯಕಾಚಾರ್ಯ ಕಾಮಗೇತಿ ಹನುಮಿನಾಯಕನ ಮಗನಾದ ಓಬ್ಬಣ್ಣನಾಯಕನ ಮಗನಾದ ಮದಕರಿನಾಯಕನಿಗೆ ಇನ್ನೂರು ವರಹಗಳಿಗೆ ಮಾರಿದನು²². ಅಂದರೆ ಅಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗೌಡಿಕೆ ಮಾರಾಟವಾಗುತ್ತಿರುವ ಬಗ್ಗೆ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು.

ಶಾನುಭೋಗ ಅಥವಾ ಸೇನಬೋವ, ಇವನು ಭೂಮಿ ಅಥವಾ ಕಂದಾಯದ ಬಗ್ಗೆ ಲೆಕ್ಕಪತ್ರಗಳನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಶಾನುಭೋಗನ ಕೆಲಸವಾಗಿತ್ತು. ಶಾನುಭೋಗನನ್ನು ಕುಲಕರ್ಣಿ ಎಂಬ ಮತ್ತೊಂದು ಹೆಸರಿನಿಂದ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿತ್ತು²³. ಇವನು ಗೌಡನಿಗೆ ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನು. ಪ್ರತಿ ವರ್ಷದ ಬೆಳೆಯ ಉತ್ಪನ್ನದ ಅಂದಾಜನ್ನು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ನೀಡುವುದು ಸೇನಬೋವನ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯಾಗಿತ್ತು. ಗ್ರಾಮದ ಹುಟ್ಟುವಳಿಯ ಲೆಕ್ಕವನ್ನೆಲ್ಲಾ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ಇಡುತ್ತಿದ್ದನು. ಸರ್ಕಾರವು ಅವನ ಲೆಕ್ಕದ ಪ್ರಕಾರವೇ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಎಂಬುದನ್ನು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಶಾನುಭೋಗ ವೆಂಕಟರಮಣಯ್ಯನು ಬರೆಸಿದ ಲೆಕ್ಕ ಪತ್ರ²⁴ ಕ್ರಿ.ಶ. 1573ರಲ್ಲಿ ತಿಮ್ಮಣ್ಣನಾಯಕನಿಗೆ ದುರ್ಗದ ನಾಯಕತನವಾಗಲು ಪರಶುರಾಮಪ್ಪನನ್ನು ಲಿಂಗದಹಳ್ಳಿ ಪಟ್ಟಡಿಯ ಹದಿನಾರು ಗ್ರಾಮಗಳ ಸೇನಬೋವನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ಅವನ ಮಕ್ಕಳಾದ ಯಲ್ಲಪ್ಪ ಮತ್ತು ಭೂನಪ್ಪರನ್ನು ಆಯಗಾರಂ ಪಟ್ಟಡಿಯ ಸೇನಬೋಗತನವನ್ನು ಕೊಟ್ಟನು²⁵. ಸೇನಬೋವ ವಿರೂಪನ ಬರಹ²⁶ ಎಂಬ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಶಾನುಭೋಗನಿಗೆ ಅವನು ಮಾಡಿದ ಸೇವೆಗೆ ಉಂಬಳಿ ದೊರೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಮತ್ತು ಇತರೆ ಭೂ ಒಡೆಯರಿಂದ ಕೆಲವು ಲಾಭಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದನು. ಹೀಗೆ ಶಾನುಭೋಗರ ಪಾತ್ರ ಗ್ರಾಮಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತದೆ.

ಗ್ರಾಮಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ತಳವಾರ ಮತ್ತು ನೀರುಗಂಟೆಗಳ ಪಾತ್ರ ಮುಖ್ಯವಾಗಿದ್ದು, ತಳವಾರನು ಊರಿನ ರಕ್ಷಕನಾಗಿದ್ದು ರಾತ್ರಿ ವೇಳೆ ಗಸ್ತು ತಿರುಗುತ್ತಿದ್ದನು ಮತ್ತು ಕಳ್ಳರನ್ನು ಹಿಡಿಯುವ ಕೆಲಸ ಇವನದಾಗಿತ್ತು. ನೀರುಗಂಟೆಯು ಕೆರೆ ವ್ಯವಸಾಯವಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನೀರನ್ನು ಹಂಚುವುದು. ಯಾವ ಹೊಲಗಳಿಗೆ ಎಷ್ಟು ನೀರನ್ನು ಬಿಡಬೇಕು ಎಂಬುದನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಹಾಗೂ ಕೆರೆಯ ತೂಬು ಮತ್ತು ನೀರಿನ ಕೊಳವೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯುವುದು ಹಾಗೂ ಮುಚ್ಚುವುದು ಇವನ ಕೆಲಸ. ಜೊತೆಗೆ ಮಳೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ಕೆರೆ ಕಟ್ಟಿಗಳ ಮೇಲೆ ಗಮನವಿಟ್ಟು ನೀರು ಹೆಚ್ಚಾಗದಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಇವನ ಮುಖ್ಯ ಕೆಲಸವಾಗಿತ್ತು. ಹೀಗೆ ತಮ್ಮ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ತಳವಾರ ಮತ್ತು ನೀರುಗಂಟೆಗೆ ಭೂ ಹಿಡುವಳಿ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರವು ಉಂಬಳಿಯನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿತ್ತು. ಉಳಿದ ಆಯಗಾರರದಾ ಕಮ್ಮಾರ ಮತ್ತು ಬಡಗಿ ನೇಗಿಲಿಗೆ ಬೇಕಾಗುವ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕುಂಬಾರರು ಗ್ರಾಮದ ಜನರಿಗೆ ಬೇಕಾಗುವ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಗಸರು ಬಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ಶುಚಿಗೊಳಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಚಮ್ಮಾರ/ಬೇಗಾರನು ಚಪ್ಪಲಿ, ಚರ್ಮದ ವಸ್ತುಗಳು, ಲಗಾಮು, ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದನು. ನಾಪಿತನು ಕ್ಷಿರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನು. ಇವರುಗಳು ಅಲ್ಲದೆ ಅಕ್ಕಸಾಲಿಗ, ಜ್ಯೋತಿಷಿ, ಪುರೋಹಿತ, ತೊಟ್ಟಿಗ, ಕಲ್ಲುಕುಟಕ, ಪಹರೆಯವನು ಮತ್ತು ಅಂಬಿಗ ಇವರು ಪ್ರತಿ ವರ್ಷ ಬೆಳೆದ ದಾನ್ಯದಲ್ಲಿ ಗೊತ್ತಾದ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಆಯವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿನ ಅಪರಾಧ, ವ್ಯಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಗ್ರಾಮಸಭೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿತ್ತು. ಕ್ರಿ.ಶ. 1734 ರಲ್ಲಿ ಹಾರೋ ಬೇತಕೂರು ಶಾನುಭೋಗತನಕ್ಕೆ ಪ್ರಸನ್ನಯ್ಯನಿಗೂ ಸಾರಥಿ ಕರಿಯಪ್ಪನಿಗೂ ಜಗಳ ಬಂದಲ್ಲಿ ರಾಯಸದ ಚಾವಡಿಯಲ್ಲಿ ಪಾರುಪತ್ತೇಗಾರ ಚಿಕ್ಕ ಕೆಂಚಯ್ಯ, ರಾಯರ ಕೆಂಚಪ್ಪ, ಚಿನ್ನದ ಮನೆ ದ್ಯಾಮಣ್ಣ, ಅಪ್ಪಯ್ಯ ಮುಂತಾದವರ ಮುಂದೆ ನಿಗದಿಯಾದದ್ದು ಆ ಸ್ಥಳದ ಹನ್ನೆರಡು ಕೈವಾರದವರು ಬಂದು ಯಾರದೆಂದು ಹೇಳಿದಾಗ್ಯೂ ಅವರು ನಿಲ್ಲಬೇಕು. ಉಭಯತರಗೂ ಸಲ್ಲತಕ್ಕದೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅದರಂತೆ ನಿಲ್ಲಬೇಕು ಎಂದು ನಿರ್ಣಯವಾಯಿತು. ಹನ್ನೆರಡು ಕೈವಾರದವರು ಬಂದು ಉಭಯತರೂ ಸಲ್ಲತಕ್ಕವರೆಂದು ಹೇಳಿದರು. ಉಭಯ ಪಾಲಿನಿಂದ ಅಪರಾಧ ಆರು ವರಹ ಕೊಡಬೇಕು ಎಂದು ತೀರ್ಮಾನವಾಯಿತು¹³⁷.

ದಂಡ ಕಾಣಿಕೆ ಹಾಗೂ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮ ಪ್ರಮುಖರಿಗೆ ಸಂದಾಯವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಹಣವನ್ನು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ 'ಗ್ರಾಮಪಂಚಕ' ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಗ್ರಾಮದ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕೆಲಸಗಳಿಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗೌಡನು ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸಲ್ಲಬೇಕಾದ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ರಾಜನಿಗೆ ಸೈನಿಕರನ್ನು ಪೂರೈಸುವುದು ಮುಖ್ಯವಾದ ಕಾರ್ಯವಾಗಿತ್ತು²⁸.

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶದ ನಾಯಕ ಮನೆತನಗಳು ಗ್ರಾಮಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ಅನುಕೂಲಕರವಾದ ಆಡಳಿತ 'ವನ್ನು ನಡೆಸಲು ಅನುವು ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದರು. ಕೆರೆ, ಬಾವಿ, ದೇವಸ್ಥಾನಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ, ಕೊಳಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ, ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಉತ್ತೇಜನ ಭಾರವಿಲ್ಲದ ತೆರಿಗೆ, ಸುಂಕ ಮತ್ತು ಕೆರೆಗಳಿಂದ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ನೆಡೆಸಿರುವಂತಹ ಗ್ರಾಮಾಡಳಿತವು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾಗಿ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಕೊನೆ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು

1. ಚಿದಾನಂದ ಮೂರ್ತಿ ಎಂ., ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಧ್ಯಯನ ಪುಟ-353. III. ಎಂ.ಎಸ್. ಪುಟ್ಟಣ್ಣ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪಾಳೆಯಗಾರರು, ಪುಟ-8
2. ಮಹಾದೇವಯ್ಯ ಟಿ.ಆರ್., 1984, ಗುಬ್ಬಿ ತಾಲೂಕು ದರ್ಶನ, ಪುಟ-60
3. ಬಿ.ಎಲ್. ರೈಸ್., ಎಫಿಗ್ರಾಫಿಯಾ ಕರ್ನಾಟಕಾ, 11 ಚಳ್ಳಕೆರೆ 39
4. ರೈಸ್ ಬಿ.ಎಲ್., - ಮೈಸೂರ್ ಗೆಜೆಟಿಯರ್ ಸಂ-2, ಪುಟ-158
5. ಬಿ.ಎಲ್. ರೈಸ್., ಎಫಿಗ್ರಾಫಿಯಾ ಕರ್ನಾಟಕಾ, 11 ಹಿರಿಯೂರು 36
6. ಅದೇ, ಹೊಳಲೆರೆ 112
7. ಅದೇ, ಎ.ಕ. 12, ಸಿರಾ-3
8. ಅದೇ, ಎ.ಕ. 11 ಚಳ್ಳಕೆರೆ 59
9. ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಶಾಸನ ಸಂಪುಟ ಮಾಲೆ/ಕುಂ. 26.
10. ರೈಸ್ ಬಿ.ಎಲ್., ಎಫಿಗ್ರಾಫಿಯಾ ಕರ್ನಾಟಕಾ, 12 ಪಾವಗಡ-2
11. ಅದೇ, ಎ.ಕ. 11 ಹಿರಿಯೂರು 36
12. ಅದೇ, ಎ.ಕ. 12 ಸಿರಾ 41
13. ಅದೇ, ಸಿರಾ 64
14. ಎ.ವಿ., ವೆಂಕಟರತ್ನಂ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಥಳೀಯ ಸರ್ಕಾರ ಪುಟ-39
15. ರೈಸ್ ಬಿ.ಎಲ್., ಎಫಿಗ್ರಾಫಿಯಾ ಕರ್ನಾಟಕಾ, 12 ಗುಬ್ಬಿ-49
16. ದೀಕ್ಷಿತ್ ಜಿ.ಎಸ್., ಲೋಕಲ್ ಸೆಲ್ಟ್ ಗೌವರ್ನಮೆಂಟ್ ಇನ್ ಮಿಡಿವಲ್ ಕರ್ನಾಟಕ ಪುಟ-58-96
17. ಹುಲ್ಲೂರು ಶ್ರೀನಿವಾಸ ಜೋಯಿಸ (ಸಂ) ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಖಬ್ಬೆರು 1968. ಪುಟ 99.
18. ರೈಸ್ ಬಿ.ಎಲ್., ಎಫಿಗ್ರಾಫಿಯಾ ಕರ್ನಾಟಕಾ, 11 ಚಳ್ಳಕೆರೆ 39
19. ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಶಾಸನ ಸೋ.ಮಾ-1, ಸಿರಿ.14.15
20. ರೈಸ್ ಬಿ.ಎಲ್., ಎಫಿಗ್ರಾಫಿಯಾ ಕರ್ನಾಟಕಾ, 11 ಹಿರಿಯೂರು 25
21. ಅದೇ, ಹೊಳಲೆರೆ 55.
22. ಅದೇ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ 48.
23. ಪಿ.ವಿ. ನಾರಾಯಣ, ವಚನ ಸಾಹಿತ್ಯ ಒಂದು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಧ್ಯಯನ, ಪುಟ-215.
24. ರೈಸ್ ಬಿ.ಎಲ್., ಎಫಿಗ್ರಾಫಿಯಾ ಕರ್ನಾಟಕಾ, 12 ತಿಪಟೂರು-112
25. ಎಂ.ಎಸ್. ಪುಟ್ಟಣ್ಣ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ಪುಟ-8
26. ರೈಸ್ ಬಿ.ಎಲ್., ಎಫಿಗ್ರಾಫಿಯಾ ಕರ್ನಾಟಕಾ, 11 ಮೊಳಕಾಲ್ಮೂರು-25 112
27. ಶ್ರೀನಿವಾಸ ಎಂ.ವಿ., ಮತ್ತು ಲಕ್ಷ್ಮಣ್ ತೆಲಗಾವಿ (ಸಂ) ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ, ಭಾಗ-2.
28. ಚಿದಾನಂದ ಮೂರ್ತಿ ಎಂ., ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಧ್ಯಯನ, ಪುಟ-361.

“वृद्धिरादैच्” इति सूत्रस्थाः केचन अंशाः

Dr. P. R. Archana Karanth

Guest Lecturer, Dept. of Vyakarana
Karnataka Sanskrit University, Bengaluru, Karnataka

Ph no. – 9481904228

e-mail – archanakarant6@gmail.com

आदैच्चां वृद्धिसंज्ञानेन बोध्यते । वृद्धिः आत् ऐच् इति त्रिपदात्मकमिदं सूत्रम् । यद्वा “कृतमनयोः साधुत्वम्”¹ इति भाष्यवचनप्रामाण्यात् त्रिपदात्मकं वा सूत्रमिदम् । “वृद्धिरेचि”², “सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु”³ “मृजेर्वृद्धिः”⁴, “उतो वृद्धिलुकि हलि”⁵ इत्यादि वृद्धिप्रदेशाः ।

तत्र वृद्धिरित्यत्र कश्चन संशयो जागर्ति - यत् वृद्धिरिति शब्दे तद्भाषितानां ग्रहणम्, उत अतद्भाषिताम् ग्रहणं वा इति । तेन भाषितः तद्भाषितः, न तेन भाषितः अतद्भाषितः इति तयोः विग्रहः । अर्थात् वृद्धिरिति शब्देन व्युत्पन्नाः ये आकार-ऐकार-औकाराः सन्ति तेषां वृद्धिशब्देन ग्रहणं वा, अथवा यत्र कापि आकार-ऐकार-औकाराः सन्ति तेषां वृद्धिशब्देन ग्रहणं वा इति । यदि तद्भाषितपक्षः स्वीक्रियते तर्हि कृष्णकत्वम्, मार्षि, औपगवः इत्यत्र ये आकार-ऐकार-औकाराः सन्ति तेषामेव वृद्धिसंज्ञा स्यात् । यतोहि एते आकारादयः यथाक्रमं “वृद्धिरेचि”, “मृजेर्वृद्धिः”, “तद्धितेष्वचामादेः”⁶ इति शास्त्रैः वृद्धिशब्दकथनपुरःसरं निष्पन्नाः । यत्र स्थले स्वभावसिद्धाः आकार-ऐकार-औकाराः सन्ति, शाला, ऐकारः, औषधम् इत्यादौ तत्र विद्यमानानां आकारादीनां वृद्धिशब्देनग्रहणं न स्यात् । पक्षद्वयेऽपि दोषाः प्रदर्शिताः भाष्ये ।

यथा यदि तद्भाषितपक्षः स्वीक्रियते तर्हि स्थलत्रये दोषः आशङ्कितः । प्रथमदोषस्तावत् – शालीयः, मालीयः इत्यत्र शालायां भवः, मालायां भवः इत्यर्थे “वृद्धाच्छः”⁷ इत्यनेन छप्रत्ययः न स्यात् । शाला- माला इति शब्दयोर्मध्ये आदिमः आकारः वृद्धिसंज्ञकः इति हेतोः तयोः शब्दयोः “वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्धृद्धम्”⁸ इत्यनेन वृद्धिसंज्ञा भवति । ततश्च वृद्धिसंज्ञकयोः एतयोः शब्दयोः “वृद्धाच्छः” इत्यनेन छप्रत्यये शालीयः, मालीयः इति रूपे सिध्यतः । परन्तु अत्र यौ शाला-माला इति शब्दौ उक्तौ तयोर्थः आकारः वर्तते, सः स्वभावसिद्धः आकारः, न तु वृद्धिरिति शब्देन निष्पादितः । अतः वृद्धिशब्दत्वाभावात् एतेषां वृद्धिसंज्ञायाः अभावेन वृद्धिसंज्ञा न स्यात् । वृद्धत्वाभावे छप्रत्ययस्यापि अभावः स्यात् ।

द्वितीयदोषो यथा आम्रमयम्/शालमयम् इत्यादौ “नित्यं वृद्धशरादिभ्यः”⁹ इति सूत्रविहितः मयट् प्रत्ययः न स्यात् । प्रकृतसूत्रेण वृद्धसंज्ञकेभ्यः, शरादिभ्यः विकारार्थं मयट् प्रत्ययः विधीयते । यदि तद्भाषितपक्षः समाश्रियते तर्हि आम्र-शाला इत्यनयोः शब्दयोः यः आद्यः आकारः सः न वृद्धिशब्देन भाषितः इत्यतः तस्य वृद्धिसंज्ञायाः अभावात्, वृद्धसंज्ञापि न स्यात् । असति वृद्धत्वाभावे मयट् प्रत्ययश्च न स्यात् ।

तृतीयदोषस्तावत् - आम्रगुप्तायनिः/शालगुप्तायनिः इत्यादौ फिञ्प्रत्ययस्य अप्राप्तिरूपः । तथाहि आम्रगुप्तस्य अपत्यम्, शालगुप्तस्य अपत्यमित्यर्थे आम्रगुप्त-शालगुप्तशब्दयोः “उदीचां वृद्धादगोत्रात्”¹⁰ इति सूत्रेण फिञ्प्रत्ययः विधीयते । परं तद्भाषितपक्षस्य स्वीकारे आम्रशब्दघटक-आकारस्य, शालाशब्दघटक-आकारस्य च वृद्धिशब्देन अविधानात्, शब्दस्य वृद्धत्वाभावात् फिञ्प्रत्ययः न स्यात् ।

परं यदि अतद्भावितपक्षः समाश्रियते तर्हि स्थलत्रयेऽपि अतद्भावितानामप्याकाराणाम् वृद्धिशब्देन ग्रहणात्, शालेत्यादि शब्दानां वृद्धसंज्ञा दुर्बारा । ततश्च तेषां छादयः प्रत्ययाः अपि सेत्स्यन्ति । तस्मात् अतद्भावितपक्ष एव ज्यायः । तथा हि वृद्धिशब्देन आदैच् मात्रस्य ग्रहणम् । यत्र यत्र आकार-ऐकार-औकाराः तेषां सर्वेषामपि वृद्धिशब्देन ग्रहणमिति यावत् । अस्मिन् पक्षे नास्ति दोषः इति चेन्न – अतद्भावितपक्षेऽपि दोषाः सम्भवन्ति ।

यथा सर्वभासः इत्यत्र अन्तोदत्तस्वरः सिध्यति, यच्च नेष्यते । तथा हि सर्वो भासः इति कर्मधारयसमासे, भास इति वृद्धिसंज्ञकवर्णयुक्ते उत्तरपदे परे “उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च”¹¹ इत्यनेन सर्वशब्दस्य अन्तोदत्तस्वरः प्राप्नोति । यदि तद्भावितपक्षः स्वीक्रियते तदानीं भासशब्दे विद्यमानः आकारः न वृद्धिशब्देन विहित इति हेतोः, तत् वृद्धिसंज्ञक-उत्तरपदं(भास) न भवतीत्यतः अन्तोदत्तस्वरस्य अप्राप्तिः ।

एवमेव तावद्भार्यः-यावद्भार्यः इत्यत्र पुंवद्भावनिषेधः प्राप्नोति । तथा च – तच्छब्दात् “यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्” इत्यनेन वतुप् प्रत्यये, ता + वत् इति जाते “आ सर्वनाम्नः”¹² इत्यनेन तत् शब्दस्य आत्वे तावती शब्दस्य सिद्धिः । ततश्च तावती भार्या यस्य सः, यावती भार्या यस्य सः इति विग्रहे बहुव्रीहिसमासः । तदनु “स्त्रियाः पुंवत् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे अपूर्णीप्रियादिषु”¹³ इत्यनेन तावती इति शब्दस्य पुंवद्भावः कर्तव्यः । परं स च पुंवद्भावः “वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्याक्तविकारे”¹⁴ इत्यनेन प्रतिषिध्यते । वृद्धेः - आकारस्य निमित्तं यः तद्धितप्रत्ययः तदन्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भावः नास्तीति तदर्थः । प्रकृते वतुपि परे आकारः विधीयते यश्च वृद्धिवर्णः । तादृशतद्धितान्तस्य तावती शब्दस्य पुंवद्भावप्रतिषेधः स्यात्, यच्च नेष्यते ।

यदि तद्भावितपक्षः तर्हि “आ सर्वनाम्नः” इति सूत्रविहितस्य आकारस्य वृद्धिशब्देन अविधानात् न सः वृद्धिशब्देन गृह्यते । ततश्च वतुप् प्रत्ययः न वृद्धिनिमित्तः भवतीति हेतोः तदन्तस्य पुंवत्वप्रतिषेधः नैव प्राप्नोति । इत्थं च – पक्षद्वयेऽपि दोषसद्भावात् कतरः पक्षः समाश्रयणीय इति चेत्- अतद्भावितपक्ष एव सिद्धान्तः इति भाष्यकारैरभ्युपगतः । तस्मिन् पक्षे यौ दोषौ सर्वभासः, तावद्भार्य इति शब्दयोः दर्शितौ तौ अर्थान्तरेण निवार्येते ।

तथा च “उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च” इत्यत्र यः उत्तरपदशब्दः तस्य “उत्तरपदे यदि वृद्धिः, तादृशे उत्तरपदे परे” इति नार्थः । किन्तु “उत्तरपदस्य”¹⁵ इत्यधिकारे या वृद्धिर्विधीयते तद्युक्ते उत्तरपदे परे सर्वशब्दस्य अन्तोदात्तत्वमित्यर्थः स्वीक्रियते । प्रकृते सर्वोभासः इत्यत्र भासेति उत्तरपदे तादृशवृद्धिवर्णाभावात् न सर्वशब्दस्य अन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः ।

एवमेव “वृद्धिनिमित्तस्य....” इत्यादि सूत्रे यः वृद्धिनिमित्तशब्दः न तस्यैवं विग्रहः वृद्धेः निमित्तम् - वृद्धिनिमित्तम् इति । किन्तु बहुव्रीहिसमासः – वृद्धिः निमित्तं यस्मिन् सः - वृद्धिनिमित्तः । तद्धितप्रकरणे वृद्धेः निमित्तं नाम जित्वम्, कित्वम्, णित्वम् वा । तत्र च गमके “तद्धितेष्वचामादेः”, “किति च”¹⁶ इति द्वे सूत्रे । तथा च एतादृश-कित्वादि निमित्तानि यस्मिन् तद्धितप्रत्यये वर्तते सः वृद्धिनिमित्तशब्देन अभिधीयते । वतुप्प्रत्यये एतादृश-वृद्धिनिमित्तत्वाभावात् न सः वृद्धिनिमित्तः भवति । अतः तदन्तस्य पुंवद्भावप्रतिषेधोऽपि न प्राप्नोति । इत्थञ्च अतद्भावितपक्षे ये केऽपि दोषाः न सन्तीति हेतोः स एव निर्दुष्टः पक्ष इति भाष्ये व्यवस्थापितः । तथा च समेषां आकार-ऐकार-औकाराणां वृद्धिशब्देन ग्रहणं सिध्यति ।

तत्र “वृद्धिरादैच्” इति सूत्रे एष सन्दर्भः – वृद्धि-गुणसंज्ञाविधायकोः सूत्रयोः प्रत्येकग्रहणं कर्तव्यम्वानवेति । यदि प्रत्येकग्रहणं नैव क्रियते तर्हि गुण-वृद्धिसंज्ञे आदैच्, अदेङ् इति समुदाययोः स्याताम् । ततश्च “मृजेर्वृद्धिः” इत्यादौ मृजेरिकः वृद्धिरूपेण आदैच् समुदाय एव आदेशः स्यात्, न तु केवलः आकारः । कृते च प्रत्येकग्रहणे प्रत्येकं आकार-ऐकार-औकाराणां वृद्धिसंज्ञा सिध्यतीति मृजेःविधीयमाना वृद्धिः आकार एव भवति । तस्मात् प्रत्येकग्रहणं कर्तव्यमिति पूर्वपक्षः । तदवसरेद्वौन्यायौउपस्थापितौ-प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तिन्यायः, समुदायवाक्यपरिसमाप्तिन्यायश्च ।

शास्त्रीयकार्यनिर्वाहार्थं इमौ न्यायौ स्वीक्रीयेते । यत्र विधिवाक्ये प्रत्येकशब्दं विनापि वाक्यार्थफलं प्रत्येकस्मिन् अवयवे परिसमाप्यते तत्र प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तिन्यायः । यथा लोके – यजमानः देवदत्त-यज्ञदत्त-विष्णुमित्रान् उद्दिश्य कथयति – “देवदत्त-यज्ञदत्त-विष्णुमित्राः भोज्यन्ताम्” इति । न तत्र उच्यते प्रत्येकं भुज्यताम् इति । तथापि वाक्यार्थस्य यत्फलं (भोजनविधिना जायमानं फलं)तृप्तिरूपं तत् प्रत्यवयवमेव परिसमाप्यते । ततश्च देवदत्तादयः पृथक् पृथग्रूपेणैव भोजनकर्मणिप्रवर्तन्ते । एषः प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तिन्यायः ।

क्वचित् वाक्यार्थफलं समुदाये परिसमाप्यते । यथा – “गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम्” इति । गर्ग इति वणिजः कश्चन समुदायः । गर्गान् प्रति क्रुद्धः कश्चित् राजा – गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम् इत्यादिशति । गर्गेभ्यः शतं सुवर्णनाणयानि स्वीकुरु इत्यर्थः । “अर्थिनश्च राजा हिरण्येन भवन्ति” इति उत्तरवाक्येन राज्ञः दण्डविधाने हिरण्यस्यैव प्राधान्यं ध्वन्यते । ततश्च गर्गसमुदायात् शतसंख्याकनाणयानां संग्रहः क्रियते, न तु प्रत्येकम् । इत्थं च दण्डनरूपा क्रिया समुदाये परिसमाप्यतइति हेतोः अत्र स्थले समुदायवाक्यपरिसमाप्तिन्यायः ।

पूर्वोक्तः आक्षेपः द्वाभ्यां वार्तिकाभ्यां निराक्रियते भाष्ये । प्रथमस्तावत् – “अन्यत्र सहवचनात् समुदाये संज्ञाप्रसङ्गः”¹⁷ इति । अष्टाध्याय्यां कानिचन कार्याणि समुदायस्य भवन्ति, कानिचन अवयवस्य । यत्र स्थले समुदायस्य कार्यमिष्यते तत्र आचार्यः यत्नान्तरं करोति । यथा – “सह सुपा” इत्यत्र सहग्रहणम् । द्वयोः सुवन्तयोः समासः इष्यते । तयोः मिलितयोः अर्थात् समुदायस्य समाससंज्ञा भवतु इत्येतदर्थं सहग्रहणं कृतमाचार्येण । प्रकृते गुण-वृद्धिविधायकेसूत्रे सहग्रहणाभावात्, यत्नान्तरस्य अकरणात् समुदायस्य एते संज्ञे नैव प्राप्तुतः, किन्तु प्रत्येकमेव सिध्यतः । तस्मात् सहग्रहणमत्र अनपेक्षितम् इत्येकं समाधानम् ।

यद्वा प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तिन्यायमाश्रित्य वा अत्र निर्वाहः भवति । तदुक्तं कात्यायनेन – “प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तेः” इति । यथा “देवदत्त-यज्ञदत्त-विष्णुमित्राः भोज्यन्ताम्” इत्यत्र, प्रत्येकशब्दमन्तरा भुजिः प्रत्येकं परिसमाप्यते तद्वत् प्रत्येकशब्दं विनापि वृद्धिसंज्ञा प्रत्येकस्य वर्णस्य सिध्यति । तस्मात् प्रत्येकग्रहणं नावश्यकम् ।

ननु आदैच् इत्यत्र द्वन्द्वसमासः वर्तते । आच्च ऐच्च अनयोः समाहारः आदैच् । ततश्च द्वन्द्वसमासस्य समाहारार्थं विधानात् समुदायस्यैव वृद्धिसंज्ञाप्राप्तिः स्यात् खलु – इति चेत् न । द्वन्द्वसमासिनिरूपित-साहित्यस्य बोधे एव अन्वयः, न तु कार्योत्पत्तौ । यथा – “प्रतिसंवत्सरं कार्यं मातापित्रोः मृते अहनि” इति उच्यते । अत्र मातापित्रोः इत्यत्र द्वन्द्वसमासः वर्तते । समुच्चयार्थश्च प्रतीयते । परं एकस्मिन्नेव अहनि द्वयोः कार्यं तु न क्रियते, किन्तु प्रत्येकमेव क्रियते । “मृते अहनि तयोः मातापित्रोः कार्यं कर्तव्यमिति” बोधे एव साहित्यस्य अन्वयः, क्रियोत्पत्तिस्तु प्रत्येकमेव । तद्वदत्रापि वृद्धिसंज्ञायाः बोधसमये साहित्यस्य अन्वयः, संज्ञारूपकार्यं तु प्रत्येकमेव ।

ननु यथा अत्र प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तिन्यायमाश्रित्य प्रत्येकग्रहणं निराक्रियते, तद्वत् समुदायवाक्यपरिसमाप्तिन्यायमाश्रित्य समुदायस्यैव वृद्धिसंज्ञायाः उपपादनमपि कर्तुं शक्यते खलु इति चेत् अत्र व्याख्यानमेव शरणम्¹⁸ । ततश्च “वृद्धिरादैच्”, “अदेङ्गुणः” इत्यादि सूत्रेषु प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तिन्यायः आश्रीयते । “हलोऽनन्तराः संयोगः” इति सूत्रे समुदायवाक्यपरिसमाप्तिन्यायः स्वीक्रियते । “हलोऽनन्तराः संयोगः” इति सूत्रेण विहिता संयोगसंज्ञा हल्समुदायस्यैव स्यात्, प्रत्येकवर्णस्य मा भूत् इत्येतदर्थं सहवचनं कर्तव्यम् इत्याक्षेपः वार्तिककृता कृतः । यथा – “संयोगसंज्ञायां सहवचनं यथाऽन्यत्र”¹⁹ इति । परन्तु भाष्यकारैस्तावत् समुदायवाक्यपरिसमाप्तिन्यायमाश्रित्य सहग्रहणस्य अनावश्यकत्वम् उपपादितम् । ततश्च प्रकृतन्यायेनैव संयोगसंज्ञा समुदायस्यैव भवतीति साधितं च ।

ननु समुदायवाक्यपरिसमाप्तिन्यायेनैव “सह सुपा”²⁰ इति सूत्रेऽपि समाससंज्ञा समुदायस्यैव भवतीतिवक्तुं शाक्यत्वेसति, समुदाये कार्यस्य विज्ञानार्थं यत् सहग्रहणं पाणिनिना कृतं तस्य व्यर्थता एव स्यात् खलु – इति चेन्मैवम् । “सह सुपा” इति सूत्रे यत् सहग्रहणं तस्य अन्यार्थकत्वात् ।

तद्धि सहग्रहणं योगविभागार्थम् । सहेति योगविभागमाश्रित्य “पर्यभूषयत्”, “अनुव्यचलत्” इत्यादि तिङन्तोत्तरपदसमासाः तेन साध्यन्ते । अतः तत्र सहग्रहणं अन्यार्थमेव । ततश्च लोकप्रसिद्धौ इमौ न्यायौ समाश्रित्य बहुत्र सूत्रेषु अर्थाः उपपाद्यन्ते ।

इत्थञ्चमङ्गलार्थबोधकवृद्धिशब्दघटकमिदं “वृद्धिरादैच्” इति सूत्रं शब्दशास्त्रसम्बद्धानेकसिद्धान्तोपस्थापकइत्यत्रनास्तिसंशीतिः ॥

सन्दर्भग्रन्थाः –

- 1) पाणिनीयः अष्टाध्यायी सूत्रपाठः, पूर्वपीठिका-सूत्रविवरणात्मक ‘प्रह्लाद’ टिप्पणीसहितः, चौखम्बा कृष्णदास अकाडमी ।
- 2) श्रीमन्महर्षिपतञ्जलिविनिर्मितं व्याकरणमहाभाष्यम्, भाष्यप्रदीपोद्योतसमुलसितम्, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठानम् 2007
- 3) काशिकावृत्तिः, न्यास-पदमञ्जरीव्याख्याभ्यां सहिता, संपादकौ स्वामी द्वारिकादासः शास्त्री, पं. श्रीकालिकाप्रसादशुक्लः, प्रकाशनम् – प्राच्यभारती १९६५
- 4) भट्टोजिदीक्षितविरचिता सिद्धान्तकौमुदी (बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनी व्याख्याभ्यां समन्विता) मोतीलाल बनारसीदास ।

पादटिप्पण्यः

1. महाभाष्यम् १/१/१
2. अ. सूत्रम् ६/१/८८
3. अ. सूत्रम् ७/२/१
4. अ. सूत्रम् ७/२/११४
5. अ. सूत्रम् ७/३/८९
6. अ. सूत्रम् ७/२/११७
7. अ. सूत्रम् ४/२/११४
8. अ. सूत्रम् १/१/७३
9. अ. सूत्रम् ४/३/११४
10. अ. सूत्रम् ४/१/१५७
11. अ. सूत्रम् ६/२/१०५
12. अ. सूत्रम् ६/३/९१
13. अ. सूत्रम् ६/३/३४
14. अ. सूत्रम् ६/३/३९
15. अ. सूत्रम् ७/३/१०
16. अ. सूत्रम् ७/२/११८
17. महाभाष्यम् १/१/१
18. “व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणम्” – परिभाषा १
19. महाभाष्यम् १/१/७
20. अ. सूत्रम् २/१/४

शब्दपरीक्षा

Dr. Madhusudan Adiga

Literature Asisstant

S.K.S.V.A.College, Adichunchanagiri

Mandya- 571811, Karnataka

Mobil :

E-mail : adiga.madhusudan945@gmail.com

दुःखपङ्कनिमग्नस्य जगतः समुद्धरणाय सर्वाणि शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तेषु न्यायवैशेषिके पदार्थतत्त्वज्ञानात् निश्चयसिद्धिरिति पदार्थतत्त्वान्येव उद्देशलक्षणपरीक्षाविधानेन निपुणं प्रतिपादयतः । तत्र कणादमुनिप्रणीतं वैशेषिकं शास्त्रं द्रव्यादि सप्तपदार्थान् निरूपयति । तेषु गुणाः चतुर्विंशतिधा विभक्ताः, तत्र शब्दोप्यन्यतमः । सः कः पदार्थः इति विचारः प्रकृते प्राप्तः ।

लोके बलवत्तरसंयोगेन विभागेन च ध्वन्यात्मकः शब्दः, कण्ठताल्वद्यभिघातेन च वर्णात्मकः शब्दः अनुभवसिद्धः । तस्य स्वरूपं प्रतिपादितं सूत्रकारैः "श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः" इति । यदर्थस्य श्रोत्रं नाम श्रवणेन्द्रियं; ग्रहणं नाम ग्रहकरणं (ज्ञानकरणं) भवति सः अर्थः शब्दः इति । सूत्रे गृहीतः अर्थशब्दः द्रव्यगुणकर्मण्येव सूचयति । यद्यपि अर्थशब्देन सामान्यादीनां ग्रहणं युक्तं तथापि शब्दे द्रव्यगुणकर्मणामेव साधर्म्यं वर्तते न तु सामान्यादीनाम् इति न तेषां ग्रहणमिति विभावनीयम् । अत एव प्रकारतया भासमानस्य शब्दत्वादि सामान्यस्य श्रवणेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वसत्वेऽपि तस्य न शब्दत्वमिति, तत्र नातिव्याप्तिः । "श्रवणेन्द्रियजन्य- प्रत्यक्षविशेष्यत्वं यत्र वर्तते स शब्दः" इति सूत्रकाराणां हृदयम् ।

शब्दे द्रव्यगुणकर्मणां साधर्म्यसत्वात् शब्दः किं द्रव्यं, गुणः, कर्म वा इति संशयः । शब्दे द्रव्यगुणकर्मणां साधर्म्यमित्थं निरूप्यते । "सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः" इति सूत्रेण सत्तावत्वं, अनित्यत्वं (ध्वंसप्रतियोगित्वं), द्रव्यवत्वं (द्रव्यसमवायिकारणकत्वं), कार्यत्वं (प्रगभावप्रतियोगित्वं), कारणत्वं, सामान्यविशेषवत्वं (सत्ताव्याप्यजातिमत्त्वं) च द्रव्यगुणकर्मणां साधर्म्यं इति प्रतिपादितम् । इमे समानधर्माः शब्देऽपि उपलभ्यन्ते । अस्तीति प्रतीतिविषयत्वात्शब्दः सत्ताश्रयः इति ज्ञायते । 'नष्टः' इति प्रतीतौ प्रतियोगिविधयाभासमानत्वात्शब्दः अनित्य इति ज्ञायते । आकाशे समवायेनोत्पद्यते इति शब्दः द्रव्यसमवायिकारणकः इति ज्ञायते । 'उत्पन्नः' इति प्रतीतिविषयत्वात्शब्दः कार्यमिति ज्ञायते । शब्दः शब्दान्तरं जनयतीति शब्दः कारणमिति ज्ञायते । शब्दत्वरूपसत्ताव्याप्यजातिः शब्दे अस्तीति शब्दः सामान्यविशेषवानिति ज्ञायते । तस्मात्द्रव्यगुणकर्मणां साधर्म्यसत्वात्शब्दः किं द्रव्यं गुणः कर्म वा इति त्रिकोटिकः संशयः सम्भवति । तत्रसूत्रं " तस्मिन्द्रव्यं गुणः कर्मेति संशयः" इति । यद्यपि शब्दः गुणः बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वात्त्रूपादिवत् इत्यनुमानेन शब्दे गुणत्वम् उपपादयितुं शक्यं तथापि साध्याभाववति भर्जनकपालाग्नौ दीपप्रभायां च बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वसत्वात्त्व्यभिचारः इति, "बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वमस्तु गुणत्वं मास्तु" इति व्यभिचारशङ्कायां तन्निवर्तकतर्काभावात्हेतुः अप्रयोजकश्च । अतः परिशेषेण शब्दे गुणत्वं साधयन्ति सूत्रकाराः ।

तत्र प्रथमतया शब्दस्य द्रव्यत्वं निराकृतं सूत्रकारैः "एकद्रव्यत्वान्नद्रव्यम्" इति । एकं द्रव्यं समवायिकारणतया यस्य भवति सः एकद्रव्यः ; यः एकद्रव्यः सः द्रव्यं न । अत्रायमाशयः सर्वमपि कार्यद्रव्यं स्वावयवभूतेषु अनेकेषु द्रव्येषु समवायेनोत्पद्यमानं

दृष्टम् । यथा बहुषु तन्तुषु पटः कपालयोर्घटः । यद्येवं नस्यात्तर्हि अवयवसंयोगस्य असमवायिकारणत्वं न स्यात् । न च इष्टापत्तिः, कार्यद्रव्यस्य नाशासम्भवात् । अतः कार्यद्रव्यं अनेकेष्वेव द्रव्येषु समवायेन उत्पद्यते इत्यङ्गीकार्यम् । तथा शब्दो न ; सः एकस्मिन्नेव द्रव्ये आकाशे समवायेन उत्पद्यते इति सः एकद्रव्यः, तस्मान्द्रव्यम् । तथा च अनुमानं - "शब्दः न द्रव्यं एकद्रव्यत्वात्, यद्यत्द्रव्यं तदेकद्रव्यत्वाभाववत्यथापटः, न चायं तथा, तस्मात्तथा" इति ।

ननु शब्दस्य एकद्रव्यत्वात्द्रव्यत्वं मास्तु, कर्मत्वमस्तु ; तस्यापि (कर्मणः अपि) एकद्रव्यत्वात् इति चेत् । तत्र सूत्रम् "नापि कर्माचाक्षुषत्वात्प्रत्ययस्य" इति । बलादुपरिप्रक्षिप्ते एकस्मिन्नेव पाषाणखण्डे समवायेनोत्पन्नं उत्क्षेपणरूपं कर्म चक्षुषा गृह्यते इति तत्चाक्षुषप्रतीतिविषयः ; एवमेव सर्वाणि कर्माण्यपि चाक्षुषप्रतीतिविषया एव । शब्दस्तु श्रोत्रमात्रग्राह्यः इति न तथा । तत्रानुमानं - "शब्दः न कर्म चाक्षुषप्रतीतिविषयत्वात्, यद्यत्कर्म तत्चाक्षुषप्रतीतिविषयः यथा उत्क्षेपणम्, न चायं तथा, तस्मात्तथा" इति । ननु अचाक्षुषत्वात्प्रत्ययस्य इत्यस्य चक्षुरजन्यप्रत्यक्षविषयत्वं वा चक्षुर्जन्यप्रत्यक्षाविषयत्वं वा अर्थः इति वक्तव्यम् । उभयथा स्वीकारेऽपि व्यभिचारः । चक्षुरजन्यप्रत्यक्षविषयत्वमित्युक्ते साध्याभाववति (कर्मत्वाभावाभाववति) त्वाचप्रत्यक्षविषये वायुर्कर्मणि चक्षुरजन्यप्रत्यक्षविषयत्वसत्त्वात्त्व्यभिचारः । तथैव चक्षुर्जन्यप्रत्यक्षाविषयत्वमित्युक्ते साध्याभाववति मनसः कर्मणि परमाणूनां कर्मणि च चक्षुर्जन्यप्रत्यक्षाविषयत्वसत्त्वात्त्व्यभिचारः इति चेत् । अचाक्षुषत्वात् इत्यस्य चाक्षुषप्रतीतिविषयावृत्तिजातिमत्त्वात् इत्यत्रैव तात्पर्यम् । वायुर्कर्मणि मनः कर्मणि च कर्मत्वरूपाचाक्षुषप्रतीतिविषयवृत्तिजातिरेव वर्तते न तु तादृशविषयावृत्तिजातिरिति न व्यभिचारः । शब्दे च तादृशविषयावृत्तिजातिरस्तीति सः न कर्म । अपि च कर्मरूपिद्रव्येषु वर्तते, शब्दः न तथा । कर्मकर्मन्तरं न जनयति, शब्दस्तु न तथा सः शब्दान्तरं जनयति । कर्मसंयोगे विभागे च कारणं भवति, शब्दः न तथा । तदेवं कर्मवैधर्म्यदर्शनात्शब्दः न कर्म इति सिद्धम् । ननु आशुतरविनाशित्वात्शब्दः कर्म एव । यथा उत्पन्नं कर्मपूर्वकर्मनाशयति तथा उत्पन्नः शब्दोऽपि पूर्वशब्दं नाशयति इति कर्मसाधर्म्यात्शब्दः कर्म इति चेत् । कर्मस्वोत्पत्त्यनन्तरं पञ्चमक्षणे उत्तरसंयोगान्नश्यति, शब्दस्तु न तथा, सः द्वितीयक्षणात्पन्नेन शब्देन नश्यति । तस्मात्पूर्वोक्तयुक्त्या शब्दस्य गुणत्वे सिद्धे शब्दस्याशुतरविनाशः कर्मनिरूपितसाधर्म्यमात्रं निरूपयति न तु तत्र कर्मत्वं साधयति । एवं शब्दे द्रव्यकर्मणोर्वैधर्म्ये सिद्धे परिशेषात्तस्य गुणत्वं सिद्ध्यति ।

शब्दः कस्य गुणः ? इति विचार्यते । अत्र केचन शब्दः पृथिव्यादिषु सर्वेषु भूतेषु विद्यते इति प्रतिपादयन्ति । आकाशे शब्दः, आकाशादुत्पन्ने वायौ शब्दस्पर्शौ इत्यादि क्रमेण पृथिव्यां शब्दादि गन्धान्ताः सर्वे गुणाः सम्भवन्ति इति तेषामभिप्रायः । तार्किकास्तु "शब्दः आकाशमात्रविशेषगुणः" इत्यङ्गीकुर्वन्ति । पृथिव्यादिषु चतुर्षु कार्यद्रव्येषु बहिरिन्द्रियजन्य- प्रत्यक्षविषयभूताः रूपादिविशेषगुणाः कारणगुणपूर्वकादृष्टाः, तन्तुरूपमेव पटे स्वसजातीयरूपमुत्पादयति, अतः शुक्लस्तन्तुः शङ्खमेव पटमुत्पादयति, एवमेव घटादिष्वपि द्रष्टव्यम् । एवं पृथिव्यादिषु शब्दः कारणगुणपूर्वकः इतिवक्तुं न शक्यते, "वीणायां वेणौ वा उत्पद्यमानः शब्दः न तयोरवयवगतशब्देन जन्यः" इत्यनुभवसिद्धः । तस्मात्शब्दः न पृथिव्यादीनां विशेषगुणः । तत्रानुमानं - "शब्दः नस्पर्शवद्विशेषगुणः अकारणगुणपूर्वकत्वात्, यो यः स्पर्शवद्विशेषगुणः सः कारणगुणपूर्वकः यथा अवयविरूपम्, न चायं तथा, तस्मात्तथा" इति । तथा च कार्यरूपपृथिव्यादिषु कारणगुणपूर्वकमुत्पन्नाः रूपादिविशेषगुणाः पुनः पुनः नोत्पद्यन्ते तेषां यावद्द्रव्यभावित्वनियमात् ; वीणादिषु उत्पद्यमानः शब्दस्तु न तथा, तत्र तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादिविचित्रः एव सः अनुभवसिद्धः । तस्मादपि ज्ञायते शब्दः न पृथिव्यादिगुणः इति । तत्रानुमानम् - "शब्दः न स्पर्शवद्विशेषगुणः अयावद्द्रव्यभावित्वात्, यो यः स्पर्शवद्विशेषगुणः सः यावद्द्रव्यभावी यथा अवयविरूपम्, न चायं तथा, तस्मात्तथा" इति ।

एवमेव “अहं सुखी, अहं यते, अहं जाने” इति प्रतीतिवत्वीणादिवादनावसरे 'अहं वाद्ये' इति वा शङ्खादिपूरणावसरे 'अहं पूर्णं' इति वा प्रतीत्यभावात् 'वीणावाद्यते', 'शङ्खः पूर्यते' इत्येव प्रतीतिसत्वात्शब्दः न आत्मगुणः इति ज्ञायते । अपि च प्रत्यक्षत्वाल्लमनोगुणः । मनः अप्रत्यक्षमिति तद्रतगुणोऽपि अप्रत्यक्ष एव; यदि शब्दः मनोगुणः स्यात्तर्हि सोऽपि अप्रत्यक्षः एव स्यात् । किन्तु शब्दः प्रत्यक्षः, तस्मात्सः न मनोगुणः इति । प्रत्यक्षत्वात्विशेषगुणत्वाच्च न दिशो गुणः, न च कालगुणः । परत्वापरत्वरूप-अप्रत्यक्षगुणाश्रयतया सामान्यगुणाश्रयतया च सिद्धे काले दिशि तद्विपरीतप्रत्यक्षगुणाश्रयत्वस्य, विशेषगुणाश्रयत्वस्य च कल्पनायोगात् । आहत्य शब्दे द्रव्यकर्मणोर्वैधर्म्यात्गुणत्वे सिद्धे, सः न पृथिव्यादि चतुर्षु भूतेषु वर्तते, न काले, न वा दिशि, नात्मनि, न मनसीति परिशेषात् आकाशः शब्दाश्रयः इति सिद्ध्यति । तथा च “शब्दः किञ्चिदाश्रितः गुणत्वात्रूपादिवत्” इत्यनुमानेन शब्दस्य किञ्चिदाश्रये सिद्धे, “शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः तदनाश्रितत्वे सति आश्रितत्वात्यन्त्रैवं तन्नैवं यथारूपम्” इत्यनुमानेन शब्दस्य आकाशाश्रितत्वं सिद्ध्यति ।

ननु भेरीदण्डादिसंयोगाज्जायमानः शब्दः भेरीदेशे उत्पद्यते, तस्य श्रोत्रेन्द्रियेण ग्रहणं कुतः दिशाकाले न च व्यवच्छेदात् इति चेत् उच्यते – श्रोत्रोत्पन्न एव शब्दः प्रत्यक्षविषयः । तस्य ग्रहणं कदम्बमुकुलन्यायेन वीचितरङ्गन्यायेन वा निरूप्यते । कदम्बमुकुलं यथा सर्वासु दिक्षु युगपदेव दलानि विकसयति तथा भेरीदण्डसंयोगादुत्पन्नः शब्दः स्वसजातीयान्शब्दान्सर्वासु दिक्षु युगपदेव उत्पादयति, ते च शब्दाः पुनः शब्दान्युगपदुत्पादयन्ति इति क्रमेण कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ने नभसि उत्पन्नः शब्दः प्रत्यक्षविषयो भवति । एवमङ्गीकारे नानाशब्दानां प्रागभावादि कल्पनया गौरवम् इति वीचितरङ्गन्यायेन शब्दग्रहणमुपवर्णयन्ति । यथा प्रथमोत्पन्ना वीचीस्वसजातीयं व्यापकं वीच्यन्तरं जनयति, तत्पुनः वीच्यन्तरमिति तथा भेरीदण्डसंयोगादुत्पन्नः प्रथमः शब्दः व्यापकं शब्दान्तरं जनयति, स च शब्दः पुनः व्यापकं शब्दान्तरं इत्येवं क्रमेण यच्छब्दः कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ने नभसि उत्पद्यते स च गृह्यते । तस्माल्लकाप्यनुपपत्तिः ॥

ಉತ್ತಮ ನಾಗರಿಕರಾಗಲು ಶಿಕ್ಷಣದ ಮಹತ್ವ – ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಚಿಂತನೆ

ಡಾ. ಈಶ್ವರ ಪ್ರಸಾದ ಎ, MA, MSC, PhD

ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಭಾಗ

ಶ್ರೀ ಧರ್ಮಸ್ಥಳ ಮಂಜುನಾಥೇಶ್ವರ ಆಯುರ್ವೇದ ಮಹಾವಿದ್ಯಾಲಯ
ತಣ್ಣೀರುಹಳ್ಳಿ, ಹಾಸನ- 573201, ಕರ್ನಾಟಕ

Ph: 9900766285

E-mail : ishwarprasad84@gmail.com

ನಮ್ಮ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ನಾಗರಿಕತೆ ಬೆಳೆದುಬಂದಿದೆ. ಋಗ್ವೇದ ಸಾಹಿತ್ಯ ಹಾಗೂ ಅಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾದ ಭಾಷೆ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದ ನಾಗರಿಕತೆಯು ವೇದ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಇತ್ತೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಪುಷ್ಟಿ ನೀಡುತ್ತದೆ. ವಿಶ್ವದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಹಿತ್ಯವು ಋಗ್ವೇದ. ಋಗ್ವೇದವು ಉತ್ತಮ ನಾಗರಿಕನಾಗಲು ಯೋಗ್ಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಅಗತ್ಯ ಎನ್ನುತ್ತದೆ. ಉತ್ತಮ ಶಿಕ್ಷಣ ಯಾವುದೆಂದರೆ ಅದು ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಯೋಗ್ಯ ನಾಗರಿಕನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವುದು. ಯೋಗ್ಯ ನಾಗರಿಕರಿದ್ದಾಗ ಸದೃಢ ಬಲಿಷ್ಠ ರಾಷ್ಟ್ರ ನಿರ್ಮಾಣ ಸಾಧ್ಯ. ಯಾವ ರೀತಿಯ ಶಿಕ್ಷಣದಿಂದ ಉತ್ತಮ ನಾಗರಿಕತೆ ಸಾಧ್ಯ, ಎನ್ನುವ ಮೂಲಕ ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ನಾಗರಿಕರಾಗಲು ಶಿಕ್ಷಣವು ಹೇಗಿರಬೇಕೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಭಾರತೀಯ ವಿದ್ಯೆಯು ಸುಖೀ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿದೆ. ಜೀವನ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಕಲಿಸುವುದರೊಂದಿಗೆ ವೃತ್ತಿಗೆ ಪೂರಕವಾದ ಕೌಶಲಗಳನ್ನು ಕಲಿಸುವುದು ಭಾರತೀಯ ವಿದ್ಯೆಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಪರಮೇಶ್ವರನ ಅಥವಾ ವಿದ್ಯಾವಂತರ ಸಂಗ ಮಾಡುತ್ತಾ ತನ್ನ ಆತ್ಮವನ್ನು ಪುನೀತಗೊಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾ, ಪವಿತ್ರ ಆಚರಣೆಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾ ಎಲ್ಲಾ ಪಾಪಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಧರ್ಮಾತ್ಮರಾಗಿ ಸುಖದಿಂದ ಜೀವನಯಾತ್ರೆಯ ಕೊನೆಯನ್ನು ತಲುಪುವರು. ಅಂದರೆ ಸಂಸಾರಸಾಗರವನ್ನು ವಿದ್ಯಾವಂತರು ದಾಟುವರು¹. ವಿದ್ವಾಂಸರೆಂದರೆ ಅವಿದ್ಯೆ ಎಂಬ ಅಂಧಕಾರವನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿ ವಿದ್ಯೆಯೆಂಬ ಬೆಳಕನ್ನು ಚೆಲ್ಲುತ್ತಾ ಕಾರಣದೊಂದಿಗೆ ಕಾರ್ಯಜಗತ್ತನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳುವವರು².

ಭಾರತೀಯ ಜ್ಞಾನಪರಂಪರೆಯು ಲೌಕಿಕ ವಿದ್ಯೆಯೊಂದಿಗೆ ಆಧ್ಯಾತ್ಮ ಜ್ಞಾನವನ್ನೂ ನೀಡುವುದು. ಆರೋಗ್ಯವೆಂದರೆ ಮಾನಸಿಕ, ಶಾರೀರಿಕ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯವೂ ಮುಖ್ಯ. ಆಸ್ತಿಕರು ದೇವರನ್ನು ನಂಬುವವರಾಗಿ ನಮ್ಮೆಲ್ಲರ ನಿಯಾಮಕನಾದ ಭಗವಂತನೊಬ್ಬನಿರುವುದಾಗಿ, ಆತನನ್ನು ಈಶ್ವರ, ಪರಮಾತ್ಮ ಹಾಗೂ ವಿವಿಧ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಆತ್ಮ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೊಂದುವುದು ವಿದ್ಯೆಯೆಂದು ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಆತ್ಮ ಜ್ಞಾನದ ಮೂಲಕ ಈ ಪ್ರಪಂಚದ ಆಗುಹೋಗುಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಯಾಗುವುದು ನಮ್ಮ ವಿದ್ಯೆಯ ಶ್ರೇಷ್ಠತೆ. ಪರಮೇಶ್ವರನ ನಿಜಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಅರಿತಿರುವ ವಿದ್ಯಾವಂತನಿಗೆ ತನ್ನ ಆತ್ಮವನ್ನೇ ಅರ್ಪಿಸುತ್ತಾ, ಅಂದರೆ ಈ ಶರೀರಾತ್ಮ ಸಂಬಂಧದಿಂದ ಮಾಡುವ ಎಲ್ಲಾ ಕರ್ಮವನ್ನು, ಕರ್ಮಫಲವನ್ನೂ, ಸಮರ್ಪಣಮಾಡಿ ಪಾಪ-ಆಚರಣರಹಿತವಾದ ಶುಭಗುಣಕರ್ಮಸ್ವಭಾವದಿಂದ ಯಾರು ಪವಿತ್ರನಾಗುತ್ತಾನೋ ಹಾಗೂ ವೇದವಿರೋಧಿ ಪಾಪಾಚರಣ ಮಾಡುವ ಬ್ರಹ್ಮದ್ವೇಷಿಗಳ ದಮನ ಮಾಡುತ್ತಾನೋ, ಅವನು ಅಂತಹ ವಿದ್ಯಾವಂತನ ತನ್ಮೂಲಕ ಆ ಈಶ್ವರನ ಉಪಾಸನೆ ಮಾಡಿ ತನ್ನ ಶರೀರದ ಸಾರ್ಥಕತೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ³ ಎಂದು ಋಗ್ವೇದವು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಶಿಕ್ಷಣದಿಂದ ವಾಕ್ ಶುದ್ಧಿಯಾಗುತ್ತದೆ ಅಂದರೆ ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ಸಚ್ಚಾರಿತ್ರ್ಯ ಅಡಗಿರುತ್ತದೆ. ಸುಶಿಕ್ಷಿತನ ಮಾತುಗಳು ನೀರಿನಂತೆ ಕೋಮಲವೂ ಸರಸವೂ ಆಗಿರುತ್ತದೆ. ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯದಿಂದ ಶರೀರವು ಬಲಿಷ್ಠವಾಗುವಂತೆ, ಮಕ್ಕಳು ವಿದ್ಯೆ, ಉತ್ತಮ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಪಡೆದು ಸರಸವಾದ ನುಡಿಗಳನ್ನೂ ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯವನ್ನೂ ಪಾಲಿಸುತ್ತಾ ಬಲಿಷ್ಠ ಶರೀರ ಹಾಗೂ ಉತ್ತಮ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು⁴. ಎಲ್ಲರೂ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಪಡೆದು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಹೊಂದುವುದರಿಂದ ಉತ್ತಮ ನಾಗರಿಕ ಸಮಾಜ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬನೂ ತನ್ನ ಪುತ್ರ-ಪುತ್ರಿಯರಿಗೆ ಉತ್ತಮ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ನೀಡಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಿದರೆ ಆ ಸಂತಾನವು ಸೂರ್ಯನಂತೆ ಎಲ್ಲಾ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲೂ ವಿಜಯಶೀಲವಾಗುತ್ತದೆ⁵. ಪ್ರತೀ ಮನೆಯು ಸುಶಿಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಸಂಸ್ಕಾರಯುತವಾದಾಗ ಇಡೀ ರಾಷ್ಟ್ರವು ಸಂಸ್ಕಾರಯುತವಾಗಿ ಉತ್ತಮ ನಾಗರಿಕ ಸಮಾಜವಿರುತ್ತದೆ.

ವಿದ್ಯೆಯು ಎಲ್ಲರ ರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ವಿದ್ವಾಂಸನ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯು ಬಹಳಷ್ಟು ಇದೆ. ಈ ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡದ ಪಾಲಕನಾದ ಈಶ್ವರನು ಯಾವುದನ್ನು ರಕ್ಷಿತವ್ಯವೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೋ, ಉತ್ತಮ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿ ಜನರು ಸುಖವನ್ನು ಹೊಂದಬೇಕು. ನಾವು ಪ್ರಕೃತಿಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಜೀವಿಸಿದಾಗ ಪ್ರಕೃತಿಯು ನಮ್ಮನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುತ್ತದೆ. ಯಾವ ರೀತಿ ಈಶ್ವರನು ಸಮಸ್ತ ಜಗತ್ತಿನ ನಿಯಮ ಪೂರ್ವಕ ರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೋ ಅದೇ ರೀತಿ ವಿದ್ವಾಂಸರೂ ಸಹ ಎಲ್ಲರ ರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಬೇಕು⁶. ವಿದ್ವಾಂಸನಾದವನು ಸುಖೀ ಜೀವನವನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಾನೆ. ಅಂದರೆ ಸುಖೀ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾದ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ನಾವು ಪಡೆಯಬೇಕು.

ಈ ಕುರಿತು ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದೆ. ಎಲ್ಲರೂ ವೇದ, ವೇದಾರ್ಥಗಳ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮಾಡಿ ಜ್ಞಾನವಂತರಾಗಿ ಯೌವನಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಯಂವರ ವಿಧಾನದಿಂದ ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಧರ್ಮವನ್ನು ಮೀರದೇ ಸಂತಾನವನ್ನು ಪಡೆದು, ಅದನ್ನು ರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡುತ್ತಾ ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯಾದಿ ನಿಯಮಗಳಿಂದ ವಿದ್ಯಾ-ಪ್ರದಾನ ಮಾಡಿ, ಮಕ್ಕಳನ್ನು ವಿದ್ಯಾವಂತರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ತಮ್ಮ ಹಾಗೂ ಸಂತಾನಗಳ ಸುಖವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಬೇಕು⁷. ವಿದ್ಯೆಯು ತಮ್ಮ ಕುಟುಂಬದ ಸುಖಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿರಬೇಕು ಎಂಬುದು ಇಲ್ಲಿನ ಆಶಯ. ವಿದ್ಯೆಯಿಂದ ಉನ್ನತಿ ಸಾಧ್ಯ. ಹಾಗಾಗಿ ಯಾರು ವಿದ್ಯೆಯ ಉನ್ನತಿಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ಬಯಸುವರೋ, ಅವರು ಮೊದಲು ವೇದಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿ, ಬೇರೆಯವರಿಗೂ ತಾನು ತಿಳಿದ ಶಾಸ್ತ್ರಾರ್ಥವನ್ನು ಪ್ರಯತ್ನಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಪಾಠಮಾಡಬೇಕು. ಆಗ ತನ್ನ ಸ್ವಯಂ ಉನ್ನತಿಯೊಂದಿಗೆ ವಿದ್ಯೆಯ ಉನ್ನತಿಯಾಗುತ್ತದೆ⁸.

ವಿದ್ಯೆಯಿಂದ ರಾಜ ಹಾಗೂ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಉನ್ನತಿ : ನಮ್ಮ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾನಂತರ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ವಿದ್ಯೆ ನೀಡುವ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮದ ಅಂಗವಾಗಿ ಸಾಕ್ಷರತಾ ಅಭಿಯಾನ ಆರಂಭಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ವೇದದಲ್ಲಿ ಯಾವ ರಾಜರು ಹಾಗೂ ರಾಜಾಶ್ರಿತ ವಿದ್ಯಾವಂತರು ಯೋಗ್ಯರನ್ನು ಗೌರವಿಸಬೇಕಾದವರನ್ನು ಗೌರವಿಸಿ, ದುಷ್ಟರನ್ನು ಅಂದರೆ ದಮನಿಸಬೇಕಾದವರನ್ನು ದಂಡಿಸಿ, ಶಾಸನ ಮಾಡುತ್ತಾರೋ, ಅವರು ಸೂರ್ಯನಂತೆ ತೇಜಸ್ವಿಗಳಾಗಿ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ವಿರಾಜಮಾನರಾಗುತ್ತಾರೆ ಎಂದಿದೆ⁹. ವಿದ್ಯೆಯಿಂದ ಐಶ್ವರ್ಯ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯೂ ಆಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ಬಯಸುವವನು ವಿದ್ಯಾವಂತರ ಸಂಗವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು. ಶರೀರವನ್ನು ರೋಗಗ್ರಹಿತವಾಗಿಸಿಕೊಂಡು ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿ ಅಗ್ನಿವಿದ್ಯೆಯಿಂದ ಪದಾರ್ಥ-ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು¹⁰. ನಮ್ಮ ಎಲ್ಲಾ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೂ ಶರೀರ ಪೋಷಣೆ ಬಹಳ ಮುಖ್ಯ. 'ಧರ್ಮಾರ್ಥಕಾಮಮೋಕ್ಷಾರ್ಥಂ ಶರೀರಂ ಮೂಲಮುತ್ತಮಮ್' ಎಂಬಂತೆ ಚತುರ್ವಿಧ ಪುರುಷಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಹೊಂದಲು ಶರೀರವು ಬಹಳ ಮುಖ್ಯ.

ನಮ್ಮ ದೇಶದಲ್ಲಿ ರಾಜವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ವರ್ಣಾಶ್ರಮ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿತ್ತು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಯಜ್ಞ-ಯಾಜನ, ಅಧ್ಯಯನ-ಅಧ್ಯಾಪನ, ದಾನ ಪಡೆಯುವುದು ಹಾಗೂ ದಾನ ಕೊಡುವುದರಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದರೆ, ಕ್ಷತ್ರಿಯರು ಅಧ್ಯಯನ, ಯಜ್ಞ ಮಾಡಿಸುವುದು, ದಾನಕೊಡುವುದು ಮತ್ತು ರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ, ಹಾಗೂ ವೈಶ್ಯರು ಯಜ್ಞ ಮಾಡಿಸುವುದು, ಕೃಷಿ ವ್ಯಾಪಾರಗಳಲ್ಲಿ, ಮತ್ತು ಈ ಮೇಲಿನ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಸಮರ್ಥರಾದವರು ಶೂದ್ರ ನಾಮಧೇಯದಿಂದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕ್ಷತ್ರಿಯ ವೈಶ್ಯರ ಸೇವಕರಾಗಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದರು. 'ಚಾತುರ್ವರ್ಣ್ಯಂ ಮಯಾ ಸೃಷ್ಟಂ ಗುಣಕರ್ಮ ವಿಭಾಗಶಃ' ಎಂಬ ಭಗವದ್ಗೀತಾ ವಾಕ್ಯದಂತೆ, ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವರ್ಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯು ಗುಣಕರ್ಮ ಆಧಾರಿತವಾಗಿತ್ತು. 'ಜನ್ಮನಾ ಜಾಯತೇ ಜಂತುಃ ಸಂಸ್ಕಾರಾತ್ ದ್ವಿಜ ಉಚ್ಯತೇ' ಎಂಬ ಮನು ವಾಕ್ಯದಂತೆ ಹುಟ್ಟಿನ ನಂತರ ತಾವು ಪಡೆದ ಸಂಸ್ಕಾರಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವರ್ಣದಲ್ಲಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೀಗೇ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಈ ವರ್ಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯು ಬಹಳ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡುತ್ತಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಗುಣಕರ್ಮ ಆಧಾರಿತವಾಗಿ ವೃತ್ತಿ ನಿಗದಿಯಾಗುವುದರಿಂದ ಮೆರಿಟ್ ಎನ್ನುವುದೇ ಮುಖ್ಯವಾದಂತಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಮುಖವಾದ ನಷ್ಟವಾಗದ ಸೇನಾಬಲವುಳ್ಳವನಾಗಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಾದಿ ವರ್ಣವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ರಕ್ಷಕನಾದವನು ಸ್ವಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಅವನು ಯಾವ ಯಾವುದನ್ನು ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಯೋಜಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೋ ಅವನಿಗೆ ಪರಿಶುದ್ಧವಾದ ಗುಣಗಳು ಸ್ವಯಂ ಬಂದು ಸೇರುತ್ತವೆಯೋ ಅಂತಹ ಪುರುಷರು ಕಲ್ಯಾಣಕರ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು ಪಡೆಯುವರು¹¹ ಎಂದು ವೇದ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಘೃತಾದಿ ಪುಷ್ಟಿಕರ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಹೋಮ ಮಾಡಿದರೆ, ವಾಯು-ಜಲಗಳ ಮಾಲಿನ್ಯವನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿ, ರೋಗಾದಿಗಳಿಂದ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಿ, ಹೋಮ ಮಾಡಿದ ದ್ರವ್ಯಗಳು ವಾತಾವರಣವನ್ನು ಶುಚಿಗೊಳಿಸಲು ಕಾರಣವಾಗುತ್ತವೆ. ಯಜ್ಞಚಿಕಿತ್ಸೆಯು ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿದ್ದು ಇಂದಿನ ಆಧುನಿಕ ಸಂಶೋಧನೆಗಳೂ ಹೋಮ ದ್ರವ್ಯಗಳಿಂದ ರೋಗನಿವಾರಣೆ ಸಾಧ್ಯ ಎಂದು ನಿರೂಪಿಸಿವೆ. ಅದೇ ರೀತಿ ವಿದ್ಯಾವಂತರು ಅಧರ್ಮ ನಿವಾರಣಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಧರ್ಮವನ್ನು ಗ್ರಹಣ ಮಾಡಿದರೆ, ಧರ್ಮಾಚರಣೆಗಳು ಅವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿ, ರೋಗಾದಿಗಳನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸಿ, ಆತ್ಮನನ್ನು ಪರಿಶುದ್ಧಗೊಳಿಸಿ ಜನ್ಮಸಾರ್ಥಕ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ¹². ಇಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಉದ್ದೇಶ ಆದಿ-ವ್ಯಾಧಿಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತವಾಗಿ ಸುಖೀ ಜೀವನ ನಡೆಸುವುದು. ರಾಜ್ಯಶಾಸನ ಮಾಡುವವನಿಗೂ ಉತ್ತಮ ವಿದ್ಯೆಯ ಅವಶ್ಯಕತೆಯಿದೆ. ಮನುಷ್ಯನು ಅಗತ್ಯವಾದ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಕಲಿತು ಸುಶಿಕ್ಷಿತ ನುಡಿಗಳನ್ನು ವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಸಂಗತಿಕರಣ ಮಾಡಿ ಉತ್ತಮ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಪಡೆದು ಭೂಮಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಶಾಸನ ಮಾಡಲು ಬಯಸಬೇಕು ಎಂದು ವೇದವು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ¹³.

ವಿದ್ವಾಂಸರು ವಿದ್ಯೆಯ ಮೂಲಕ ಜನರ ಅಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಬೇಕು ಹಾಗೂ ಜಗತ್ತಿಗೆ ಉಪಕಾರ ಮಾಡಬೇಕು. ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಉಪಕಾರವಾಗುವಂತಹ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿ ಇತರರಿಗೂ ಅದನ್ನು ಕಲಿಸಬೇಕು. ಸೂರ್ಯನಂತೆ ವಿರಾಜಮಾನರಾದ ವಿದ್ವಾಂಸರು, ಅವಿದ್ಯೆ ಎಂಬ ಅಂಧಕಾರವನ್ನು ನಿವಾರಣೆ ಮಾಡಿ, ವಿದ್ಯೆ ಎಂಬ ಬೆಳಕನ್ನು ಚಿಲ್ಲಿ, ಎಲ್ಲಾ ವಸ್ತುಜಾತಗಳನ್ನು ದೇದೀಪ್ಯಮಾನಗೊಳಿಸಿ ಪ್ರಮಾದವೆಸಗುವ ದುಷ್ಟರನ್ನು ಶಿಥಿಲಗೊಳಿಸಿ, ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದ ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ಗ್ರಹಣಮಾಡಬೇಕು¹⁴. ಆಗಲೇ ಅವರು ಜಗತ್ತಿಗೆ ಉಪಕಾರಕರಾಗುವರು. ವಿದ್ವಾಂಸರಾದವರು ತಮ್ಮ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಇತರ ಆಸಕ್ತ ಶಿಷ್ಯರಿಗೂ ಅಧ್ಯಾಪನ ಮೂಲಕ ತಿಳಿಸುವುದರಿಂದ ಎಲ್ಲರ ಏಳಿಗೆಯಾಗುತ್ತದೆ.

ಪುರುಷಾರ್ಥ ಸಾಧಕ ಅಧ್ಯಾಪಕ ವರ್ಗದವರು ಉತ್ತಮ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಹೊಂದಿದವರಾಗಿ, ಸತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರೀತಿಯನ್ನೂ, ಅಸತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೋಪವನ್ನೂ ಧಾರಣ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೆ, ಅವರು ಉತ್ತಮ ನಡೆನುಡಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿ ಇಷ್ಟಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವರು¹⁵. ಸತ್ಯವನ್ನು ನಾವು ಸದಾ ಪ್ರೀತಿಸಬೇಕು ಮತ್ತು ಅದರಿಂದ ನಮಗೆ ಮಾನಸಿಕ ನೆಮ್ಮದಿಯೊಂದಿಗೆ ನಮ್ಮ ಏಳಿಗೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಸತ್ಯಂ ಬ್ರೂಯಾತ್ ಎಂಬ ವಾಕ್ಯವು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.

ಜ್ಞಾನವು ಯಥಾರ್ಥ ಮತ್ತು ಅಯಥಾರ್ಥ ಎಂದು ಎರಡು ವಿಧ. ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವೆಂದರೆ ನಾವು ಸದಾ ಸಂತೋಷವಾಗಿರಲು ಸಹಾಯಕವಾದ ಸಾರ್ವಕಾಲಿಕ ಸತ್ಯವಾದ ಜ್ಞಾನ. ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆತ್ಮಜ್ಞಾನವನ್ನು ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನವಾಗಿ ತಿಳಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಆತ್ಮೋನ್ನತಿಯೊಂದಿಗೆ ನಮ್ಮ ಉನ್ನತಿಯೂ ಆಗುತ್ತದೆ ಹಾಗೂ ಇದರಿಂದ ನಿರಂತರ/ಶಾಶ್ವತ ಸಂತೋಷವು ಲಭಿಸುತ್ತದೆ. ಯಾರು ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆದು ಅಧರ್ಮಾಚರಣೆಯಿಂದ ಪಾಪಕರ್ಮಗಳಿಂದ ದೂರವಾಗಿ, ಪುನಃ, ವಿದ್ಯಾಶರೀರ -ವಿಶುದ್ಧಾತ್ಮನಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾರೋ, ಸತ್ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಪುಷ್ಟಿಗೊಳಿಸುತ್ತಾರೋ, ಅವರು ಅತ್ಯಂತ ಆನಂದವನ್ನು ಪಡೆದು ಇತರರನ್ನೂ ಸಂತೋಷವಾಗಿಸುತ್ತಾರೆ¹⁶. ವಿದ್ವಾಂಸನಾದವನು ಆನಂದವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ತಾನು ಕಲಿತ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಇತರರಿಗೂ ನೀಡಬೇಕು. ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ನಾವು ಇತರರಿಗೆ ಕಲಿಸಿದಷ್ಟೂ ಅದು ನಮಗೆ ಧೃಢವಾಗುತ್ತಾ ಹೋಗುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಆ ಜ್ಞಾನದ ಅನುಭವವು ನಮಗಾಗುತ್ತದೆ. ವಿದ್ಯಾವಂತರು ಯೋಗವಿದ್ಯೆಯಿಂದ ಆತ್ಮನಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ಬೆಳಕನ್ನು ನೋಡುವರೋ ಅನ್ಯರಿಗೂ ಗೋಚರವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡುವರೋ, ಅದೇ ರೀತಿ ಎಲ್ಲಾ ಮನುಷ್ಯರು, ತಾವು ವಿದ್ಯಾವಂತರಾಗಿ ತಮ್ಮ ಸಂತಾನವನ್ನೂ ವಿದ್ಯಾವಂತರನ್ನಾಗಿಸಿ ಸಹೋದರ ಸಹೋದರಿಯರಿಗೂ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ನೀಡಿ ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ವಿದ್ಯಾವಂತರನ್ನಾಗಿಸುವುದರಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ಆನಂದವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳಬಹುದು¹⁷.

ಸುಖವನ್ನು ನೀಡುವುದು ವಿದ್ಯೆ: ವಿದ್ಯಾವಂತರು ತಾವು ಪಡೆದ ವಿದ್ಯೆಯಿಂದ ಸುಖಿಗಳಾಗಿರಬೇಕು, ಅಂದರೆ ವಿದ್ಯೆಯು ಸುಖವನ್ನು ನೀಡುವುದು. ವೇದ ವಿದ್ಯೆಗಳ ರಕ್ಷಕನು ಅಥವಾ ಪ್ರಚಾರಕನು ಉನ್ನತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಲು ವಿದ್ಯಾವಂತರ ಸುಖದಲ್ಲಿ ಸೌಭಾಗ್ಯದಿಂದ ಪ್ರಪುಲ್ಲಿತನಾಗುತ್ತ ಯಾವ ಯಾವುದನ್ನು ಶುಭಕರ್ಮಯುಕ್ತವಾಗಿ ಮಾಡುವನೋ ಅದನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ವಿದ್ಯಾವಂತರ ಸಂಗವನ್ನು ಮಾಡಿ ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಬೇಕು¹⁸. ಇದರಿಂದ ಲೌಕಿಕವಾಗಿ ಉನ್ನತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಸಾಧ್ಯ. ವಿದ್ಯೆಯು ಪರಾ ಮತ್ತು ಅಪರಾ ಎಂಬುದಾಗಿದ್ದು ಒಂದು ಲೌಕಿಕ ಸುಖವನ್ನು ನೀಡಿದರೆ ಇನ್ನೊಂದು ಪಾರಮಾರ್ಥಿಕ ಸುಖವನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ವಿದ್ಯಾವಂತರಾದವರು ಉತ್ತಮ ಸಂತಾನವನ್ನು ಹೊಂದುವಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯೆಯು ಸಹಕಾರಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಋಗ್ವೇದವು ವಿದ್ಯಾವಂತರಾದ ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷರು ತೇಜೋಮಯ ಸಂತಾನವನ್ನು ಉತ್ಪನ್ನಗೊಳಿಸಬೇಕು ಎನ್ನುತ್ತದೆ. ಭೂಮಿಯು ಹೇಗೆ ನದಿಗಳ ಮೂಲಕ ತನ್ನ ಸತ್ವವನ್ನು ಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ಹರಿಬಿಟ್ಟು ಸಮುದ್ರದಿಂದ ಉತ್ತಮವಾದ ರತ್ನದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಗಲು ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೋ, ಅದೇ ರೀತಿ ವಿದ್ಯಾವಂತರಾದ ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷರು ತಮ್ಮ ತೇಜೋಬಲದಿಂದ ಸಂತಾನವೆಂಬ ರತ್ನವನ್ನು ಉತ್ಪನ್ನಗೊಳಿಸಬೇಕು¹⁹ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಶಿಷ್ಯನು ಹೇಗೆ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಕಲಿಯಬೇಕು? ಯೋಗ್ಯರಾದ ಗುರು ಅಥವಾ ಅಧ್ಯಾಪಕನಿಂದ ಶಿಷ್ಯನು ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಶಿಷ್ಯನು ಯೋಗ್ಯ ಗುರುವನ್ನು ಮೊದಲು ಹುಡುಕಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ನಂತರ ಗುರುವಿನಲ್ಲಡಗಿರುವ ಸಮಸ್ತ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಹುಡುಕಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ತದನಂತರ ತನ್ನ ವಿಚಾರಶಕ್ತಿಯೊಂದಿಗೆ ಅದನ್ನು ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು ಹಾಗೂ ನಂತರ ಅದರ ಉಪಯೋಗವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು²⁰. ಇಲ್ಲಿ ವಿದ್ವಾಂಸನಾಗಲು ಕಲಿಯುವವನು ಆಸಕ್ತಿ ತುಂಬಾ ಮುಖ್ಯವೆಂದು ಸೂಚಿತವಾಗಿದೆ. ವಿದ್ವಾಂಸರ ಸಂಗದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿರನಾದವನು ಸುಖವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ. ಯಾರು ವಿದ್ಯಾವಂತರ ಸಮೂಹದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿರನಾಗಿದ್ದು ಅವರಿಂದ ಎಲ್ಲಾ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮಾಡಿ ಬೇರೆಯವರಿಗೂ ಅಧ್ಯಾಪನ ಮಾಡಿಸಿ, ವಿದ್ಯಾ, ಆಧಾನ ಪ್ರಧಾನ ಕರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತನಾಗಿರುತ್ತಾನೋ ಅವನು ಸುಖವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ²¹. ನಾವು ಸುಖವಾಗಿರಲು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಸಂಗವೂ ಬಹಳ ಮುಖ್ಯ. ಜ್ಞಾನದಾನ: ಜ್ಞಾನದಾನವು ಬಹಳ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದುದಾಗಿದ್ದು, ಜ್ಞಾನದಾನದಿಂದ ಸುಖವೆಂದು ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿದ್ಯಾವಂತರು ಬದುಕಿರುವತನಕ ವಿದ್ಯಾದಾನವೆಂಬ ಜ್ಞಾನಯಜ್ಞವನ್ನು ಉತ್ತಮರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಡುತ್ತಿರಬೇಕು. ಇದರಿಂದ ಪುಷ್ಕಳವಾದ ಅನ್ನವನ್ನು ಧನವನ್ನು ಪ್ರಯೋಜನವನ್ನು ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಕೊಡುವವನಾಗಿ ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಸುಖಿಗಳಾಗಿಸುತ್ತಾ ತಾನೂ ಸುಖಿಯಾಗಿರಲು ಸಾಧ್ಯ²². ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿಯೇ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಪಡೆದು ಪಂಡಿತರಾಗುವುದು ಉತ್ತಮ. ಈ ಜ್ಞಾನಪ್ರಸಾರವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಮೂಲಕ ನಿರಂತರ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತಿರಬೇಕು. ಆದ್ದರಿಂದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂದರೆ ಕುಮಾರ-ಕುಮಾರಿ ಅವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿಯೇ ವಿದ್ಯಾ ಸಂಯೋಗ ಮಾಡಿ ಪಂಡಿತರನ್ನಾಗಿಸಬೇಕು. ಅವರೂ ಮುಂದೆ ಪಂಡಿತರಾಗಿ ತನ್ನ ಮುಂದಿನ ಜನಾಂಗದವರನ್ನು ಸಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಸಂಯೋಗಗೊಳಿಸಿ ಪಂಡಿತರನ್ನಾಗಿಸಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಜ್ಞಾನಯಜ್ಞ ಸಂತಾನವು ನಿರಂತರವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಬೇಕು²³.

ಅಧ್ಯಾಪಕರು ಮತ್ತು ಬೋಧಕವರ್ಗದವರು ಶಿಷ್ಯರನ್ನು ಹಾಗೂ ಶ್ರೋತೃ ವರ್ಗದವರನ್ನು, ಬುದ್ಧಿಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಉತ್ತಮ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕಾರಗೊಳ್ಳುವಂತೆ ಸಂಸ್ಕರಿಸಿ ಅವರ ಮೇಧಾಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಸಮೃದ್ಧಿಗೊಳಿಸಬೇಕು. ಯಾವ ರೀತಿ ಕೊಡಲಿ ಮುಂತಾದ ಸಾಧನಗಳಿಂದ ಮರ ಕಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಸಂಸ್ಕರಿಸಿ, ಪ್ರಯಾಣ ಯೋಗ್ಯವಾದ ರಥಾದಿ ವಾಹನಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಾರೋ, ಹಾಗೆಯೇ ವಿದ್ಯಾವಂತರು

ಶಿಷ್ಯರಿಗೆ, ಶ್ರೋತೃವರ್ಗದವರಿಗೆ ತಾಡನ ದಂಡನೆಗಳ ಮೂಲಕ, ದುಷ್ಟಚಿಂತನ ದುರ್ಮಾರ್ಗ ಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳನ್ನು ದೂರಮಾಡಿ ವಿದ್ಯಾ ವಿನಯ ಸಂಪನ್ನರಾಗಿಸಿ ಗುರು-ಶಿಷ್ಯರಲ್ಲಿ ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು²⁴. ವಿದ್ವಾಂಸರು ವಿದ್ಯಾವಂತರಾಗಿದ್ದು ನಮಸ್ಕಾರಾರ್ಹರೂ ಆಗಿರುವರು. ಯಾರು ಬಹುವಿದ್ಯಾ ಸಂಪನ್ನರಾಗಿರುತ್ತಾರೋ, ಅಹಿಂಸಕರು ಜಿತೇಂದ್ರಿಯರೂ ಆಗಿರುತ್ತಾರೋ, ಪ್ರತಿದಿನವೂ ಲೋಕೋಪಕಾರಕ್ಕಾಗಿ, ತನ್ನ ಅಗ್ನಿ ಉಪಾಸನೆಯ ಮೂಲಕ ಯಜ್ಞಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾರೋ ಅಂತಹ ವಿದ್ಯಾವಂತರೇ ನಮಸ್ಕಾರಾರ್ಹರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಅವರ ಸೇವೆಯನ್ನು ಎಲ್ಲರೂ ಯೋಗ್ಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಬೇಕು²⁵.

ನಾಗರಿಕ ಸಮಾಜ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಲು ವಿದ್ಯೆ ಅತಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿದ್ದು ವಿದ್ಯೆ ಕಲಿತ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ವೇದದಲ್ಲಿ ಬಹುಸುಂದರವಾಗಿ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯೆಯ ಮಹತ್ವ, ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿ, ವಿದ್ವಾಂಸರಾಗಿ ಉತ್ತಮ ನಾಗರಿಕರಾಗುವುದು ಸುಖೀ, ಸಮೃದ್ಧ ರಾಷ್ಟ್ರ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಹೇಗೆ ಪೂರಕವೆಂಬ ಅಂಶಗಳು ತಿಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಈ ವಿಚಾರಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ತಾವೂ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿ ಇತರರನ್ನೂ ವಿದ್ವಾಂಸರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ಮನುಕುಲವು ಹೇಗೆ ಸುಖವಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಋಗ್ವೇದವು ವಿದ್ಯೆಗೆ ನೀಡಿರುವ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಹಾಗೂ ವೇದಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ-ಪುರುಷರೆಂಬ ಭೇದವಿಲ್ಲದೆ ಎಲ್ಲರೂ ವಿದ್ಯಾವಂತರಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ನಾವು ಈ ಸೂಕ್ತಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತೇವೆ. ಋಗ್ವೇದ ಕಾಲೀನ ವಿದ್ಯಾವಂತ ನಾಗರಿಕ ಸಮಾಜವು ಹೇಗೆ ಸಮಾಜಮುಖಿಯಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಇಲ್ಲಿ ನಮಗೆ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಚಾರಗಳು ಜನರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮನೋಭಾವನೆ ಬೆಳೆಸಿಕೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ, ಉತ್ತಮ ಜೀವನ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ಉತ್ತಮ ನಾಗರಿಕರಾಗಲು ಇಂದಿಗೂ ಸಹಕಾರಿ.

ಅಡಿಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು:

1. ನ ತಮಂಹೋ ನ ದುರಿತಂ ಕುತಶ್ಚನ ನಾರಾತಾಯಸ್ತಿತಿರುರ್ನ ದ್ವಯಾವಿನಃ | ವಿಶ್ವಾ ಇದಸ್ಮಾದ್ಧ್ವರಸೋ ವಿ ಬಾಧಸೇ ಯಂ ಸುಗೋಪಾ ರಕ್ಷಸಿ ಬ್ರಹ್ಮಣಸ್ತತೇ || ಋಗ್ವೇದ 2-23-5
2. ಆ ವಿಬಾಧ್ಯಾ ಪರಿರಾಪಸ್ತಮಾಂಸಿ ಚ ಜ್ಯೋತಿಷ್ಮಂತಂ ರಥಮೃತಸ್ಯ ತಿಷ್ಠಸಿ ಬೃಹಸ್ಪತೇ ಭೀಮಮಮಿತ್ರದಂಭನಂ ರಕ್ಷೋಹಣಂ ಗೋತ್ರಭಿದಂ ಸ್ವರ್ವಿದಮ್ || ಋಗ್ವೇದ 2-23-3
3. ಸುನೀತಿಭಿರ್ನಯಸಿ ತ್ರಾಯಸೇ ಜನಂ ಯಸ್ತುಭ್ಯಂ ದಾಶಾನ್ ತಮಂಹೋ ಅಶ್ವವತ್ | ಬ್ರಹ್ಮದ್ವಿಷಸ್ತಪನೋ ಮನ್ಯುಮೀರಸಿ ಬೃಹಸ್ಪತೇ ಮಹಿ ತತ್ತೇ ಮಹಿತ್ವನಮ್ || ಋಗ್ವೇದ 2-23-4.
4. ಬಭ್ರಾಣಃ ಸೂನೋ ಸಹಸೋ ವ್ಯದ್ಯೌದ್ಧಧಾನಃ ಶುಕ್ರಾ ರಭಸಾ ವಪೂಂಷಿ | ಶ್ಲೋತಂತಿ ಧಾರಾ ಮಧುನೋ ಘೃತಸ್ಯ ವೃಷಾ ಯತ್ರ ವಾವೃಧೇ ಕಾವ್ಯೇನ || 3-1-8
5. ಅಕೋ ನ ಬಭ್ನಿಃ ಸಮಿಥೇ ಮಹೀನಾಂ ದಿದ್ಯಕ್ಷೇಯಃ ಸೂನವೇ ಭಾಋಜೀಕಃ | ಋಗ್ವೇದ 3-1-12
6. ಬ್ರಹ್ಮಣಸ್ತತೇ ತ್ವಮಸ್ಯ ಯಂತಾ ಸೂಕ್ತಸ್ಯ ಬೋಧಿ ತನಯಂ ಚ ಜಿನ್ವ | ವಿಶ್ವಂ ತದ್ಧದ್ರಂ ಯದವಂತಿ ದೇವಾ ಬೃಹದ್ದದೇಮ ವಿದಥೇ ಸುವೀರಾಃ || ಋಗ್ವೇದ 2-23-19
7. ಬ್ರಹ್ಮಣಸ್ತತೇ ತ್ವಮಸ್ಯ ಯಂತಾ ಸೂಕ್ತಸ್ಯ ಬೋಧಿ ತನಯಂ ಚ ಜಿನ್ವ | (ಋಗ್ವೇದ 2-24-16)
8. ಸೇಮಾಮವಿಧಿ ಪ್ರಭೃತಿಂ ಯ ಈಶಿಷೇಽಯಾ ವಿಧೇಮ ನವಯಾ ಮಹಾ ಗಿರಾ | ಯಥಾ ನೋ ಮೀಥ್ವಾನ್ ತ್ವವತೇ ಸಖಾ ತವ ಬೃಹಸ್ಪತೇ ಸೀಷಧಃ ಸೋತ ನೋ ಮತಿಮ್ || ಋಗ್ವೇದ 2-24-1
9. ಯೋ ನಂತಾನ್ಯನಮನ್ನೋಜಸೋ-ತಾದರ್ದರ್ಮನ್ಯುನಾ ಶಂಬರಾಣಿವಿ | ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಯದಚ್ಯುತಾ ಬ್ರಹ್ಮಣಸ್ಪತಿರಾ ಚಾವಿಶದ್ವಸುಮಂತಂ ವಿ ಪರ್ವತಮ್ || ಋಗ್ವೇದ 2-24-2
10. ಸೋಮಸ್ಯ ಮಾ ತವಸಂ ವಕ್ಷ್ಯಗ್ನೇ ವಹ್ನಿ ಚಕರ್ಥ ವಿವಥೇ ಯಜಧ್ಯೃ | ದೇವಾ ಅಚ್ಯಾ ದೀದ್ಯದ್ಯುಂಜೇ ಅದ್ರಿಂ ಶಮಾಯೇ ಅಗ್ನೇ ತನ್ವಂ ಜುಷಸ್ವ || 3-1-1
11. ತಸ್ಮಾ ಅರ್ಷಂತಿ ದಿವ್ಯಾ ಅಸಶ್ಚತಃ ಸ ಸತ್ತಭಿಃ ಪ್ರಥಮೋ ಗೋಷು ಗಚ್ಚತಿ | ಅನಿಭೃಷ್ಟತವಿಷಿಹಂತ್ಯೋಜಸಾ ಯಂಯಂ ಯುಜಂ ಕೃಣುತೇ ಬ್ರಹ್ಮಣಸ್ಪತಿಃ || ಋಗ್ವೇದ 2-25-4
12. ಯೋ ಅಸ್ಮೈ ಹವ್ಯೈರ್ಘೃತವದ್ಧಿರವಿಧತ್ ಪ್ರ ತಂ ಪ್ರಾಚಾ ನಯತಿ ಬ್ರಹ್ಮಣಸ್ಪತಿಃ | ಉರುಷ್ಯತೀಮಂಹಸೋ ರಕ್ಷತೀ ರಿಷೋ (ಓಂ) 3 ಂಹೋಶ್ಚಿದಸ್ಮಾ ಉರುಚಿಕ್ರಿದ್ಭುತಃ || ಋಗ್ವೇದ 2-26-4
13. ಪ್ರಾಂಚಂ ಯಜ್ಞಂ ಚಕೃಮ ವರ್ಧತಾಂ ಗೀಃ ಸಮಿದ್ಧಿರಗ್ನಿಂ ನಮಸಾ ದುವಸ್ಯನ್ | ದಿವಃ ಶಶಾಸುರ್ವಿದಥಾ ಕವೀನಾಂ ಗೃತ್ನಾಯ ಚಿತ್ತವಸೇ ಗಾತುಮೀಷುಃ || 3-1-2
14. ತದ್ದೇವಾನಾಂ ದೇವತಮಾಯ ಕರ್ತವ್ಯ-ಮಶ್ರಧ್ನ್ ದೃಳ್ವಾವದಂತ ವೀಳಿತಾ | ಉದ್ಗಾ ಆಜದಭಿನದ್ ಬ್ರಹ್ಮಣಾ ವಲಮಗೂಹತ್ತಮೋ ವ್ಯಚಕ್ಷಯತ್ ಸ್ವಃ || ಋಗ್ವೇದ 2-24-3

15. ಬ್ರಹ್ಮಣಸ್ವತೇರಭವದ್ಯಥಾವಶಂ ಸತ್ಯೋ ಮನ್ಯುರ್ಮಹಿ ಕರ್ಮಾ ಕರಿಷ್ಯತಃ | ಯೋ ಗಾ ಉದಾಜತ್ಸದಿವೇ ವಿ ಚಾಭಜನ್ ಮಹೀವ ರೀತಿಃ ಶವಸಾಸರತ್ ಪೃಥಕ್ || 2-24-14
16. ಅಭಿನಕ್ಷಂತೋ ಅಭಿ ಯೇ ತಮಾನಶು-ರ್ನಿಧಿಂ ಪಣೀನಾಂ ಪರಮಂ ಗುಹಾ ಹಿತಮ್ | ತೇ ವಿದ್ವಾಂಸಃ ಪ್ರತಿಚಕ್ಷ್ಮಾನ್ಯತ ಉ ಆಯನ್ತದುದೀಯುರಾವಿಶಮ್ || ಋಗ್ವೇದ 2-24-6
17. ಮಯೋ ದಧೇ ಮೇಧಿರಃ ಪೂತದಕ್ಷೋ ದಿವಃ ಸುಬಂಧುರ್ಜನುಷಾ ಪೃಥಿವ್ಯಾಃ | ಅವಿಂದನ್ನು ದರ್ಶತಮಪ್ಸ್ವ (ಅ)1 ಂತ- ದೇವಾಸೋ ಅಗ್ನಿಮಪಸಿ ಸ್ವಸ್ತುಣಾಮ್ || 3-1-3
18. ದೇವಾನಾಂ ಸುಮ್ಮೇ ಸುಭಗಃ ಸ ವಿಧತೇ ಯಂಯಂ ಯುಜಂ ಕೃಣತೇ ಬ್ರಹ್ಮಣಸ್ವತಿಃ || ಋಗ್ವೇದ 2-25-5.
19. ಸ್ತಿರ್ಣಾ ಅಸ್ಯ ಸಂಹತೋ ವಿಶ್ವರೂಪಾ ಘೃತಸ್ಯ ಯೋನೌ ಸ್ರವಥೇ ಮಧೂನಾಮ್ | ಅಸ್ಫುರತ್ರ ಧೇನವಃ ಪಿನ್ವಮಾನಾ ಮಹೀ ದಸ್ಯಸ್ಯ ಮಾತರಾ ಸಮೀಚೀ || 3-1-7
20. ಈಳೇ ಚ ತ್ವಾ ಯಜಮಾನೋ ಹವಿರ್ಭಿ-ರೀಳೇ ಸಖಿತ್ವಂ ಸುಮತಿಂ ನಿಕಾಮಃ | ದೇವೈರವೋ ಮಿಮೀಹಿ ಸಂ ಜರಿತ್ರೇ ರಕ್ಷಾ ಚ ನೋ ದಮ್ಯೇಭಿರನೀಕೈಃ || ಋಗ್ವೇದ 3-1-15
21. ಆ ದೇವಾನಾಮಭವಃ ಕೇತುರಗ್ನೇ ಮಂದ್ರೋ ವಿಶ್ವಾನಿ ಕಾವ್ಯಾನಿ ವಿದ್ವಾನ್ | ಪ್ರತಿ ಮರ್ತಾ ಅವಸಯೋ ದಮೂನಾ ಅನು ದೇವಾನ್ ರಥಿರೋ ಯಾಸಿ ಸಾಧನ್ || ಋಗ್ವೇದ 3-1-17
22. ಇಮಂ ಯಜ್ಞಂ ಸಹಸಾವನ್ ತ್ವಂನೋ ದೇವತ್ರಾ ಧೇಹಿ ಸುಕ್ರತೋ ರರಾಣಃ | ಪ್ರ ಯಂಸಿ ಹೋತಬ್ರಹ್ಮಹತೀರಿಷೋ ನೋಽಗ್ನೇ ಮಹಿ ದ್ರವಿಣಾಮಾ ಯಜಸ್ವ || ಋಗ್ವೇದ 3-1-22
23. ಸ್ಯಾನ್ನಃ ಸೂನುಸ್ತನಯೋ ವಿಜಾವಾಗ್ನೇ ಸಾ ತೇ ಸುಮತಿರ್ಭೂತ್ವಸ್ಮೇ || ಋಗ್ವೇದ 3-1-23
24. ವೈಶ್ವಾನರಾಯ ಧಿಷಣಾಮೃತಾವೃಥೇ ಘೃತಂ ನ ಪೂತಮಗ್ನಯೇ ಜನಾಮಸಿ | ದ್ವಿತಾ ಹೋತಾರಂ ಮನುಷಶ್ಚ ವಾಘತೋ ಧಿಯಾ ರಥಂ ನ ಕುಲಿಶಃ ಸಮೃಣತಿ || ಋಗ್ವೇದ 3-2-1
25. ನಮಸ್ಯತ ಹವ್ಯದಾತಿಂ ಸ್ವದ್ಧರಂ ದುವಸ್ಯತ ದಮ್ಯಂ ಜಾತವೇದಸಮ್ | ರಥೀರ್ ಋತಸ್ಯ ಬೃಹತೋ ವಿಚರ್ಷಿಣಿರಗ್ನಿದೇವಾನಾಮಭವತ್ ಪುರೋಹಿತಃ || ಋಗ್ವೇದ 3-2-8

ಆಕರ ಗ್ರಂಥಗಳು:

1. The Hymns of the Rigveda In thwe Samhita and Pada texts Vol. 1, By F. Max muller, Published by Chaukhambha Sanskrit Santhan Varanasi, Year : 2014
2. Rigveda Samhita Mandalas 1-10, Edited by K.L Joshi, Published by Chaukhambha Orientalia Varanasi, Year : 2012
3. Rigveda Samhita Vol. 1 & 2, Edited by Ravi Praksha Arya K.L. Joshi, Published by Parimala Publications Delhi, Year : 2001
4. ಋಗ್ವೇದ ಭಾಷ್ಯ ಭಾಗ - 2, ಸ್ವಾಮೀ ದಯಾನಂದ ಸರಸ್ವತೀ, ವೇದ ಭಾಷ್ಯ ಪ್ರಕಾಶನ ಸಮಿತಿ ಬೆಂಗಳೂರು, ವರ್ಷ : 2008

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकरीत्या ज्ञानकर्मसमुच्चयवादविमर्शः

Dr. Ganapati V. Hegde

Principal I/C, Assistant professor

Dept. of Advaita Vedanta

Mumbadevi Adarsh Sanskrit Mahavidyalaya

Bharatiya Vidya Bhavan, Dr. K. M Munsli Marg,

Chowpatty Mumbai, Maharashtra, Pin-400007

Contact No. : 9482944911, E-mail : ganapativg@gmail.com

उक्तानुक्तदुरुक्तादिचिन्ता यत्र प्रवर्तते । तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुः वार्तिकज्ञाः मनीषिणः ॥

इति प्राचीनश्लोकानुसारं श्रीमत्सुरेश्वराचार्याः भाष्यव्याख्यानरूपं भाष्यगतदुरुक्तिचिन्तारूपं च वार्तिकं श्रीमच्छङ्करभगवत्पादानामनुज्ञया विरचितवन्तः । अत्र "दुरुक्तिः नाम न दुष्टोक्तिः अपितु दुःखेन या उक्तिः, क्वचित् दुरवगाह्या उक्तिः"¹ इति टीकाकाराणाम् आनन्दगिरेः अभिप्रायः । वार्तिकरचनायाः किं प्रयोजनमित्युक्ते स्वयं वार्तिककाराः कथयन्ति । यथा-

यां काण्वोपनिषच्छलेन सकलाम्नायार्थसंशोधिनीं सञ्चक्रुर्गुरवोऽनुवृत्तगुरवो वृत्तिं सतां शान्तये ।

अर्थाविष्करणं कुतार्किककृताशङ्कासमुच्छित्तये तस्या न्यायसमाश्रितेन वचसा प्रकम्यते लेशतः ॥²

श्रुतिसम्मतं तदनुग्राहकं तर्कं त्यक्त्वा स्वधीप्रभवं तर्कमास्थाय तत्त्वं व्यवस्थापयितुकामाः भेदवादिनः कुतार्किकाः भवन्ति । तेषाम् औत्प्रेक्षिकतर्कौत्थासंभावनादिनिवृत्तिः वार्तिकस्य अवान्तरफलम् । परमफलं तु शान्तिः एव । शान्तिः नाम सनिदानसंसारनिरासः वर्तते । बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकव्याख्याने मन्दमध्यमयोः भाष्यार्थेऽपि विपरीतधी संभवात् तन्निरासाय भाष्यस्थन्यायविशदीकरणार्थं वार्तिकस्यारम्भः क्रियते इत्युक्तम् ।

मण्डनसुरेश्वरयोरैक्यमिति केचन कथयन्ति । मण्डनमिश्रास्तु संन्यासप्रद्वेषिणः ज्ञानकर्मसमुच्चये आदरं प्रदर्शयन्तिस्म इत्यवगम्यते । यथा गृहस्थः एव सन् वेदान्तसाधकः कर्मसाहाय्येन शीघ्रं तत्त्वज्ञानमाप्नोति, संन्यासी तु न तथा शीघ्रं तत्त्वज्ञानभाक् भवति इत्याहुः मण्डनमिश्राः । सुरेश्वराचार्याः पूर्वाश्रमे विलिखितान् पूर्वमीमांसासिद्धान्तान् उत्तराश्रमस्वीकारानन्तरं स्वयमेव खण्डयित्वा उत्तरमीमांसासिद्धान्तानुगुण्येन वार्तिके योजयामासुः । तत्र उदाहरणार्थं ज्ञानकर्मसमुच्चयवादं स्वीकर्तुं शक्नुमः । भाष्यकाराः प्रस्थानत्रयभाष्ये तत्र तत्र सन्दर्भे ज्ञानकर्मसमुच्चयवादम् उपस्थाप्य खण्डयन्ति । मया लेखने अस्मिन् बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकरीत्या ज्ञानकर्मसमुच्चयवादविमर्शः लिख्यते ।

भर्तृप्रपञ्चादयः केचन कर्मणः ज्ञानस्य च समुच्चयः मुक्तिकारणमिति वदन्ति । अयं वादः ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद इत्युच्यते । बृहदारण्यकोपनिषदः तृतीयाध्यायस्य तृतीयब्राह्मणभाष्ये वार्तिककारैः मोक्षस्य कर्मजन्यत्वनिराकरणं क्रियते यथा-

बन्धहेत्वपि मोक्षाय विरुद्धफलकृद्यथा । विषदध्यादिवदिति तथोदाहृतिरुच्यते ॥³

इत्युक्तपरिहारार्थं नैतत्सम्यगितीर्यते । अनारभ्यत्ववचनं तद्धेतुप्रतिपत्तये ॥⁴

यद्यपि कर्म बन्धहेतुः " कर्मणा बध्यते जन्तुः विद्यया च विमुच्यते"⁵ इति स्मृतेः तथापि विद्यासहितं बन्धविरुद्धं कर्म मोक्षं जनयति । यथा केवलं विषदध्यादि मरणज्वरादिकरमपि मन्त्रशर्करादियुक्तं जीवनपुष्ट्याचारभते तथा स्वतो बन्धफलमपि कर्म मोक्षाय क्षममिति चेन्न मोक्षस्य अनारभ्यत्वादिति भाष्यस्थपूर्वपक्षः तथा सिद्धान्तश्च श्लोकद्वये एव सरलतया अत्र संगृहीतः वार्तिककारैः ।

सुरेश्वराचार्यैः कर्मणः फलं किमिति कारिकारूपेण संगृह्य कर्मणः फलं मोक्षः न भवितुमर्हतीति निरूप्यते यथा-

उत्पत्त्यासिविकारा हि संस्कारश्च क्रियाफलम् । नातोऽन्यत्कर्मणः कार्यं नातो मुक्तौ तदिष्यते ॥⁶

न चान्यतम एतेषां मोक्षो युक्त्योपपद्यते । उत्पत्त्यादिप्रकाराणामनित्यत्वसमन्वयात् ॥⁷

कर्मणा वस्तु संस्क्रियते उत्पाद्यते प्राप्यते विकार्यते च । “न च मोक्षः संस्कार्य उत्पाद्यो विकार्यः प्राप्यो वा । यथा - यस्य तूत्पाद्यो मोक्षस्तस्य मानसं वाचिकं कायिकं वा कर्मापेक्षत इति युक्तम् । तथा विकार्यत्वे च तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वम् । नहि दध्यादिविकार्यमुत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके । न चाप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा । स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् । स्वस्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वं सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात्सर्वेण आकाशस्येव । नापि संस्कार्यो मोक्षः । नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वात् मोक्षस्य ”⁸ । “यथा च कर्मकाण्डे च भव्यो धर्मो जिज्ञास्य इह तु भूतं नित्यनिवृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति । तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षत्वाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति⁹” । ज्ञानं वस्तुतन्त्रत्वात् कर्मणः फलं भवितुं नार्हति । कर्माज्ञानयोः विरोधाभावात्, कर्म न मोक्षकारणम् । एतदेव अग्रे स्पष्टीक्रियते वार्तिककारैः यथा-

साध्यावृत्त्यात्मकं ज्ञानं कर्मैवावस्तुतन्त्रतः । ज्ञानं हि वस्तुतन्त्रं स्यान्न तु तत्कारकाश्रितम् ॥¹⁰

अज्ञानहानं नो मुक्तिस्तस्याः कर्म न साधनम् । न हि कर्म तमो हन्ति तमसीवोत्थितं तमः ॥¹¹

भाष्यकारमते मुक्तौ निष्कामकर्मणः परम्पराकारणत्वम् उच्यते । तथा च कर्मणः विविदिषा, विविदिषायाः विद्या, विद्यायाः ब्रह्मप्राप्तिः इति परम्परया कारणत्वमुच्यते । वार्तिककारैः अपि “कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः”¹² इत्यादिस्मृतिवाक्यादवगतकर्मणः परम्परया मोक्षसाधनत्वमुच्यते यथा-

कर्मातः कारणं मुक्तेर्न कथंचन युज्यते । साक्षादविद्याप्रध्वस्तौ पारम्पर्यात्तुयुज्यते ॥¹³

नित्येन एकेन अथवा एकेन काम्यकर्मणा मोक्षः चेत् कर्मनानात्वभङ्गप्रसङ्गः स्यादिति आशङ्क्य काम्यादिकर्मणां फलं मोक्षः न भवितुमर्हतीति निरूप्यते यथा-

काम्यैर्वा यदि वा नित्यैः सर्वैर्वा मुक्तिरिष्यते । श्रौतैर्वा यदि वा स्मार्तैर्यदि वोभयकर्मभिः ॥¹⁴

एकैकं मुक्तिकृच्चेत्स्याद्यब्रवीद्व्यादिहोमवत् । एकेनैव कृतार्थत्वान्नानुतिष्ठेत्ततोऽपरम् ॥¹⁵

काम्यानां कर्मणां फलमुक्तमेव विद्यते । तस्मात् न कर्मणा न प्रजया धनेन, त्यागेनैके अमृतत्वम् आनशुः¹⁶ इत्यादिश्रुत्या कर्मणा वा प्रजया वा धनेन वा अमृतत्वं न प्राप्यते इत्यवगम्यते । केचन ज्ञानिनः त्यागेन अमृतत्वं प्राप्तवन्तः । तस्मात् काम्यकर्मणा मोक्षः न प्राप्यते इति निरूप्यते यथा-

अन्यद्धि मुक्तिफलतः काम्यानां श्रूयते फलम् । तेषां मुक्तिफलत्वं तु न श्रुतेर्नापि चान्यतः ॥¹⁷

साध्यसाधनबुद्धिर्नो वचनात्पारलौकिकी । न चाश्रौषं श्रुतेर्वाक्यात्कर्म मोक्षफलं क्वचित् ॥¹⁸

गृहस्थः शरीराद्यभिमानवान् अहमस्य कर्मणः कर्ता तत्फलस्य च भोक्तेति निश्चितबुद्धिः कर्माधिकारी । मुमुक्षुः त्यक्ताशेषकर्मा कर्तृत्वादिकमात्मनः नास्तीति शास्त्रान्निश्चितबुद्धिः ज्ञानेऽधिकारी । अधिकृतः एव कर्मणि अधिकारी भवतीति निरूप्यते यथा -

वस्त्वधीना भवेद्विद्या कर्त्रधीना क्रिया तथा । कर्त्रादि चात्ममोहोत्थं स्वतोऽकारकताऽऽत्मनः ॥¹⁹

बृहस्पतिसवे यद्वत्क्षत्रियो न प्रवर्तते । ब्राह्मणत्वानहंमानी विप्रो वा क्षत्रकर्मणि ॥²⁰

विदेहो वीतसंदेहो नेति नेत्येव बोधितः । देहाद्यनात्मदृक्त्वत्क्रियां वीक्षतेऽपि न ॥²¹

यावज्जीवादिश्रुतिसामर्थ्यात् मोक्षः नित्यकर्मफलं न भवति । तत्फलबोधसामर्थ्यवतः पदस्य अश्रुतेः अर्थानुपपत्तिश्च निराक्रियते । नित्यानां मोक्षलक्षणे फले न मानमस्ति । एकस्मिन्नेव जन्मनि निषिद्धकाम्ययोस्त्यागात् विहितानुष्ठानात् प्रारब्धकर्मणां भोगेन क्षयात् सञ्चितानां नित्यानुष्ठानात् क्षये एकस्मिन्नेव जन्मनि मुक्तिः प्राप्तुं शक्येति पक्षस्य विस्तरेण दूषणमत्र वार्तिके क्रियते । नित्यकर्मानुष्ठानस्यापि स्वर्गादिफलजनकत्वमस्तीत्युपगमात् न नित्यानां मोक्षफलम् । तदुक्तं वार्तिके यथा-

विश्वजिद्वन्न सामर्थ्यं तत्र संभाव्यतेऽण्वपि । उत्पत्यादिफलोद्भूतौ मुक्तिरस्तु ततः फलम् ॥²²

पुरुषार्थेऽसति फले विधानं नोपपद्यते । नित्यानां कर्मणां तस्मिन्सत्येव घटते यतः ॥²³

दुःखात्मकेषु नित्येषु समीक्षापूर्वकारिणः । पुरुषा न प्रवर्तेरन्न चेत्तेभ्यः फलं भवेत् ॥²⁴

नैवं वाक्यात्फलं यस्मान्न किञ्चिदपि लभ्यते । तत्सामर्थ्यश्रवाभावात्फले नातो मितिश्च नः ॥²⁵

नित्यकर्मणा सञ्चितकर्मणः क्षयाङ्गीकारे सत्यापि नित्यकर्मणा पुण्यस्य नाशः न भवति । तस्मात् पुण्यस्य सत्वात् पुनः देहप्राप्तिः स्यादिति नित्यकर्मणः मोक्षरूपफलं खण्डयन्ति वार्तिककाराः यथा -

पापस्य कर्मणः कार्यं प्रत्यवायिगिरोच्यते । नित्यैर्विरोधान्तद्धानिर्न त्विष्टफलदायिनः ॥²⁶

मुक्तेः कौटस्थ्यरूपत्वान्न तस्याः कर्मसाधनम् । स्वर्गादिवदनित्या स्याद्यदि स्यात्कर्मणः फलम् ॥²⁷

नैवमारभमाणस्य ह्यनित्यत्वसमन्वयात् । न च प्राप्तमनित्यत्वं विद्या वारयितुं क्षमा ॥²⁸

मानाभावात् सामार्थ्याभावाच्च ज्ञानकर्मसमुच्चयनिरासः क्रियते यथा-

सर्वथा नैव घटते ज्ञानकर्मसमुच्चयः । विद्ययैव तमोहानादकार्यं कर्म किं फलम् ॥²⁹

न मानं किञ्चिदप्यस्ति ज्ञानकर्मसमुच्चितेः । प्रत्यक्वैवल्यसंसिद्धौ ज्ञानादेव तमो हतेः ॥³⁰

“तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” इत्यादिमहावाक्यैः जनितेन ज्ञानेन अविद्यानिवृत्तौ (स्वात्मन्यवस्थानं) स्वस्वरूपाधिगमो मोक्ष इति वार्तिककाराणामाशयः ।

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः । अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥³¹

“मूलाविद्यया जातोऽयं सकल-संसारप्रपञ्चो मूलाविद्याया नाशेन निवर्तते । कर्मणा सत्त्वशुद्धिस्ततो वैराग्यं ततो कर्मसंन्यासस्ततो ज्ञानं ततो मोक्षः । कर्म केवलमन्तःकरणस्य शुद्ध्यर्थम् । मोक्षस्तु ज्ञानादेव । अविद्याबलेनैव शुद्धचैतन्यं ब्रह्म-जीवभावेन भाति । अविद्यानाशे मुक्त इत्युच्यते । तदुक्तं वार्तिके - अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः इत्यादिना । अतो ज्ञानमेव मोक्षकारणम् ॥³² । अविद्यानाशे मोक्षः इत्युक्तं वार्तिके यथा-

अविद्यानाशमात्रश्च मोक्ष आत्मन इष्यते । यतस्ततोऽतिरेकेण मोक्षोऽनित्यो भवेद्भ्रुवम् ॥³³

अविद्यानाशातिरेकेण मोक्षः साधनाधीनः भवति चेत् ध्रुवमनित्यो भवति आरभ्यत्वात् तस्मादनारभ्यो मोक्षः इति कारिकारूपेण सिद्धान्तः प्रतिपादितः वार्तिके । वेदान्तवार्तिकस्य इदमपि वैशिष्ट्यम् यत् विस्तृतविचाराणां संक्षेपेण श्लोकरूपेण कथनम् । तस्मात् वार्तिकश्लोकः कण्ठस्थीकरणाय सुलभत्वात् लोकोपकारकः, सिद्धान्तानां प्रतिपादने सहायकश्च भवति ।

परिशीलितग्रन्थाः-

1. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् १,२ - महेश अनुसन्धान-संस्थानम्, वाराणसी- २००४।
2. तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् - महेश अनुसन्धान-संस्थानम्, वाराणसी- २००४।
3. ब्रह्मसूत्रम् (शाङ्करभाष्योपेतम्) – मोतिलाल बनारसीदास पब्लिशन् दिल्ली, १९९८ ।
4. भगवद्गीता – गीता प्रेस गोरखपुर -२०००।
5. शाङ्करवेदान्तकोषः – डा. मुरलीधर पाण्डेय, वाराणसी १९९८।
6. उपनिषद्भाष्यम् -१,२,३ - श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्याः, श्रीदक्षिणामूर्तिमठप्रकाशन वाराणसी, २००४
7. शाङ्करवेदान्ते तत्त्वमीमांसा – डॉ. कालीप्रसाद सिंह , विश्वविद्यालय प्रकाशन , वाराणसी , 1982 ।
8. शाङ्करदर्शनमर्मप्रकाशः – श्री कृष्ण जोयिस, राष्ट्रिय संस्कृत विद्यापीठ तिरुपति, १९९६ ।

पादटिप्पण्यः

1. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकव्याख्यानम्- १-१-२	17. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-५०
2. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्- १-१-२	18. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-५३
3. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-१५	19. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-६२
4. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-१६	20. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-६३
5. महाभारतम् शान्तिपर्व-२४१-७	21. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-६४
6. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-२६	22. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-७६
7. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्-३-३-२७	23. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-७७
8. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् -१/१/४	24. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-७८
9. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् -१/१/४	25. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-७९
10. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-३४	26. तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-१६
11. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-३७	27. तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-२४
12. श्रीमद्भगवद्गीता - ०३-२०	28. तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -१-१-२६
13. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-४२	29. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-७२
14. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-४५	30. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-७३
15. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-४७	31. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्- ४-४-३०२
16. कैवल्योपनिषत् - १-२	32. शाङ्करवेदान्तकोषः
	33. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् -३-३-२३

***Waiting for Godot* by Samuel Beckett : The Chequered History of
Composition, Publication and Performance of the ‘Text’.**

Dr. Siddhi R Patel,

M.A., M. PHIL, Ph. D.

Assistant Professor, Department of English
Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar- 388120

Anand, Gujarat

Contact No. : 9979882242

E-mail : anksid912@gmail.com

Abstract

The most representative play of the 20th century, *Waiting for Godot*, was a part of New Theatre Movement in Paris, France. The original French title of this play is *En attendant Godot* (The literal translation of the title will be ‘While Waiting for Godot’). Beckett started composing this play between 9 October, 1948 and 29 January 1949. The French edition was published in September, 1952. The performance took place at the Theatre de Babylone, Paris on 5th January, 1953; directed by Roger Blin. The play was translated into English by Beckett himself in 1953 and published by an American Press (Grove Press) in the year 1954. The English play was first performed at The Arts Theatre, London on 3rd August, 1955. The American Premiere of this play took place on 3rd January 1956 (Miami). The British publication took place in February, 1956 by Faber and Faber. So this is the long and complex journey of the text through the stages of composition, publication and performance. The play won the Evening Standard’s Award for The most Controversial Play of the Year (1955). This was an Award that has never been given to any other play since then.

The French and the English Titles

The French title *En attendant Godot* (which literary means While Waiting for Godot) is rather descriptive, implying that the play is about what happens during the period of ‘waiting’. Contrary to this, the English title drops ‘while’ making it *Waiting for Godot*. This English title brings in ambiguity implying that the play is mainly about the act of waiting itself. This necessarily problematizes what or who is being waited for what is involved in the act of waiting and who is this Godot is and why should anyone wait for Godot.

The Theatre of the Absurd

The theatre of the Absurd dramatized the representative attitude of the post war Europe : the meaningless absurdity of the human condition (The human condition is absurd).

Albert Camus: The Myth of Sisyphus (1942).

But in a universe that is suddenly deprived by illusion and light man feels a stranger. His exile is an irremediable exile, because he is deprived of memories of lost homeland as much as he lacks the hope of a promised land to come. This divorce between man and his life, the actor and his settling, truly constitutes the feeling of absurdity.

Albert Camus defined the ‘Absurd’ as the tension (paradox) which emerges from man’s determination to discover purpose, order and meaning in a world which steadfastly refuses to evidence either. This paradox leaves man’s actions, aspirations and emotions merely ironical. The individual has no genuine scope for action as he is the victim of his metaphysical condition.

The human life is characterised by the unbridgeable gulf between human aspiration and its fulfilment. 'Absurd' originally means "out of harmony" in the musical context. That's why its dictionary definition can be 'out of harmony with season or propriety; incongruous, unreasonable, senseless, irrational and outrageous'. In common usage, 'Absurd' means 'ridiculous' but this is not the sense in which it is used while discussing the 'Theatre of Absurd'.

Jonesco

"Absurd" is that which is devoid (deprived) of purpose cut off from his religious, metaphysical and transcendental roots, man is lost all his actions become senseless, absurd, useless. The sense of metaphysical anguish/anxiety/pain/predicament/despair at the absurdity of human condition is the theme of the Theatre of Absurd.

The Theatre of the Absurd stories to express its sense of the senselessness of the human condition and the inadequacy of the rational approach to comprehend it by the open abandonment/rejection of rational devices and discursive thought. It renounces arguing about the absurdity of the human condition; it merely 'presents' it in terms of concrete stage images. The Theatre of the Absurd tends towards a radical devaluation of (relativisation/dissolution) language. The ailment of language still plays an important part in this conception, but what 'happens' on the stage transcends, and often contradicts, the words spoken by the characters. The other alternative terms for this kind of drama are: Anti-literary, Anti-Theatre, Meta-Theatre, pure Theatre, and Abstract Theatre, Non-Play, Non-Work. It is characterised by the self-conscious critical approach to theatre in terms of its process itself. It employs the plot less plot, characterless character, action less action, and meaningless language to project irrationalism and absurdity of life in dramatic form that rejects logical reasoning, realistic setting and coherently evolving plot.

Waiting for Godot

Waiting for Godot does not tell a story; it explores a static situation. This mood of static has been encapsulated by Estragon's (Gogo) symptomatic phrase: "Nothing happens, nobody comes, nobody goes, it's awful" (Act I). The play opens on a country road, by a legless tree, where two old tramps Vladimir (Didi) and Estragon (Gogo), are shown as waiting for an unspecified person (!) named Mr Godot. This the opening situation at the beginning of Act I. At the end of Act I they are informed by a small boy that Godot, with whom they believe they have an appointment cannot come but he will surely come tomorrow.

In spite of similar pattern in both the acts the sequence of events and the dialogue in each act are also different (similarities/ repetition- with a difference). Each time the two tramps encounter another pair of characters, Pozzo and Lucky, master and slave, under differing circumstances; in each act both tramps attempt suicide and fails for different reasons. But these variations with regard to overall impact of the play, merely serve to emphasize the essential 'sameness' of the situations of the tramps which is also a symptomatic image of the basic metaphysical condition of the mankind. The structure of the play is not dynamic but static. Its fundamental mode is not revelation as in classic western drama, but repetitions, or rather repetition-with-a-difference. By employing this kind of structure, Beckett attempts to project the absurdity of human existence devoid (deprived) of any sense of purpose or meaning in an accidental universe without any answers/certainties (Godless Universe).

The comparison between the original French title 'En attendant Godot' (which literally translates as 'While Waiting for Godot') and the English title 'Waiting for Godot' draws the attention to Beckett's art of concentration (minimalism). The French title is descriptive; implying that the play is about what happens during the periods of 'waiting'.

The English title brings in an ambiguity, implying that the play is about the act of ‘waiting’ itself. This would necessarily problematize what or who is being waited for, what is involved in the act of waiting itself and who this Godot is and why should the tramps wait for Godot? These are the questions to which our attention is drawn by the English title, bringing act of waiting in the focus. Thus, the play is not about what ‘happens’ to the tramps, but about their act of ‘waiting’. In the same way the subject of the play is not ‘Godot’ but ‘waiting’. Samuel Beckett projects the act of waiting as an essential aspect of the human condition. Throughout their lives, human beings, like Didi and Gogo, always wait for ‘something’ and ‘Godot’ simply represents the objective of their waiting- an event, a thing a person or even death. Moreover, it is in the act of waiting that one experiences the flow of time in its purest most evident form. If one is active, one tends to forget the passage of time, one only passes the time. But if one is merely waiting passively, one is confronted with the action of time itself. This flow of time confronts human beings with the basic problem of existence the problem of the nature of the ‘self’. Now the nature of the self-according to the existential philosophy is difficult to be caught because the self is always being subject to constant flux and therefore ever outside one’s complete grasp. As a result, the nature of the self can only be caught as a retrospective hypothesis. Since the individual self is always in a constant process of change through time, one is, at no single moment in his/her life, identical with his/her self. This is called the impermanence of human personality in time, at each point in time, one’s self is a distinct and different entity. The self is ever elusive, split into the perceiver and the perceived, even changing through time from moment to moment. As a result, according to Beckettian belief one is disappointed at the nullity of what is called attainment. And what is attainment? The identification of the ‘subject’ with the ‘object’ of his/her desire.

When we apply this in the context of the play then ‘Godot’ becomes the object of Didi and Gogo’s desire. But due to the impossibility of absolute attainment Godot would always be beyond their reach. Thus, in the context of the play, waiting is to experience the action of time, which is in constant change.

References

- Beckett, Samuel. *Waiting for Godot: A tragicomedy in 2 Acts*. New York: Grove, 1982. Print.
- Camus, Albert (1955). *The Myth of Sisyphus and Other Essays*. New York: Alfred A. Knopf.
- Bloom, Harold. *Samuel Beckett’s Waiting for Godot*. New York: Bloom’s Literary Criticism, 2008. Print.
- Esslin, Martin. *The Theatre of the Absurd*. New York: Vintage, 2004. Print.
- Gussow, Mel. “Samuel Beckett is Dead at 83.” *The New York Times*. 27 Dec. 1989. Web. 8 Oct. 2010.
- Image from *Waiting for Godot* courtesy of Wikimedia Commons.

Chabilal Upadhyaya: A Pioneer of Harmony and Unity in Assam's Freedom Struggle

Kabyashree Baruah

Ph. D. Research Scholar,

Gauhati University, MIL & L.S dept., Assam- 781014,

Mobile : 8811023919

E-mail : kabyashreebaruah33@gmail.com

Introduction:

Assam, a region rich in diversity, has witnessed the convergence of various ethnic groups, each contributing to the socio-cultural tapestry while retaining their unique identities. Among these groups, the Nepali community stands out for its remarkable contributions across multiple spheres – political, economic, social, linguistic, literary, cultural, and educational. This paper aims to delve into the specific contributions of Chabilal Upadhyaya, a prominent figure in the Assamese Nepali society, who played a pivotal role during the British rule.

Nepali people have been an integral part of Assam since ancient times, weaving a bridge of harmony as they became integral partners in shaping the larger Assamese nation. Living in Assam for centuries, Nepali speakers have absorbed the essence of the land, developing a profound connection that transcends mere residence. This assimilation has resulted in an Assamese identity deeply embedded in their culture, language, and daily lives, fostering a society that thrives on unity without ethnic discrimination.

Research Aims and Objectives:

The primary aim of this research is to critically analyze the specific contributions of Chabilal Upadhyaya, a freedom fighter whose influence extended beyond the Assamese Nepali community. Through a detailed examination of Upadhyaya's life and deeds, we seek to understand the impact he had on society, particularly during the turbulent times of British rule and the freedom struggle.

Chabilal Upadhyaya's Contribution to the Freedom Struggle:

During the British rule, the Nepali society in Assam coexisted harmoniously with the Assamese society, driven by a shared sense of national consciousness and patriotism. Chabilal Upadhyaya, an Assamese Nepali leader, emerged as an unparalleled figure from 1921 to 1952, ushering in a new era of progress for both Nepali and Assamese societies. His independent attitude dismantled societal rigidity, fostering changes in education, literature, and culture. He championed the removal of caste, race, and linguistic discrimination, marking a golden age for the Assamese Nepali society.

Upadhyaya's leadership during movements such as Non-Cooperation, Boycott of Foreign Goods, Lawless Movement, and Graduates Association played a crucial role in bringing the Nepali community closer to the larger Assamese community.

By establishing the National School at Gangmouthan for modern Assamese medium education, he not only promoted education but also actively contributed to the Tilak Swaraj Fund, supporting the broader national cause.

Chabilal Upadhyaya's Personal Journey:

Born in 1882 in Burigaon, above Bishwanath in Sonitpur district, ChabilalUpadhyaya joined the army in 1914 during World War II. His involvement in the Assam Association and subsequent arrests showcased his active role in the freedom movement. Despite notices to leave the Congress before Mahatma Gandhi's arrival in Tezpur, Upadhyaya faced arrests again for participating in Gandhiji's meeting. Undeterred, he rejoined the Non-Cooperation Movement, establishing the first national school in the district upon his release from jail.

Upadhyaya's commitment persisted during the Quit India Movement in 1942, where he faced arrests yet again. His multifaceted contributions extended beyond activism, as he founded institutions like post offices and doctor's offices, leaving an indelible mark on the societal fabric. His liberal attitude and influence reached royal households and the general populace, emphasizing the comprehensive impact of his endeavors.

ChabilalUpadhyaya's Influence on Society:

ChabilalUpadhyaya's influence transcended borders, resonating not only within Assamese society but also leaving an indelible mark on Nepali society. His ideals inspired countless individuals, with notable figures such as freedom fighter Pushpalata Das acknowledging his timeless contributions to the cultural and political life of Assam. HembaruahonoredUpadhyaya as a 'living symbol of contemporary harmony,' underlining his pivotal role in fostering unity.

According to Shri Yogendra Narayan Bhuyan, ChabilalUpadhyaya's legacy is not a mere chapter but an entire page in the national history of Assam. This acknowledgment reflects the profound impact of Upadhyaya's efforts in expanding Nepali consciousness into Assamese consciousness and further into the broader Indian consciousness.

Conclusion:

ChabilalUpadhyaya, a Gorkha son, emerged as a trailblazer in Assam's freedom struggle, leaving an enduring legacy of social and cultural change. His nationalism and patriotism not only inspired the Nepali community but also united them with the mainstream Assamese, contributing to the foundation of harmony in Greater Assam. Upadhyaya's legal battles against the British for the rights of Kaziranga cattle breeders and his presidency over Assam Pradesh Congress meetings with Chandranath Sharma showcase the depth of his commitment to justice and political activism.

His unwavering dedication to spreading education, especially among women, underscores his holistic approach to societal development. ChabilalUpadhyaya's impact on both Assamese and Nepali societies remains palpable, as he motivated generations to join the freedom movement with newfound ideas, courage, and enthusiasm.

In honoring Chabilal Upadhyaya's memory, it becomes evident that his ideals and deeds have stood the test of time, leaving an indelible mark on the intertwined identities of Assamese, Nepali, and Indian consciousness. The novel by Assamese-Nepali writer Gita Upadhyay beautifully portrays Chabilal Upadhyaya's life, providing a deeper understanding of his struggles and the consciousness he embodied throughout his remarkable journey.

ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯೋಗದ ಪ್ರಸ್ತುತತೆ

ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರು :

ಡಾ. ಶ್ರೀ ಜಯರೇವಣ್ಣ ಎಮ್. ವಿ.

ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು, ಯೋಗವಿಭಾಗ

ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ

ಪಂಪಮಹಾಕವಿ ಮಾರ್ಗ, ಚಾಮರಾಜ ಪೇಟೆ-560018

ಬೆಂಗಳೂರು, ಕರ್ನಾಟಕ

ಶ್ರೀಮತಿ ರಾಜ್ಯಶ್ರೀ ಬಿ. ಎಸ್.

ಪಿ. ಹೆಚ್. ಡಿ. ಸಂಶೋಧನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿನಿ

ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ

ಪಂಪಮಹಾಕವಿ ಮಾರ್ಗ, ಚಾಮರಾಜ ಪೇಟೆ-560018

ಬೆಂಗಳೂರು, ಕರ್ನಾಟಕ

ಸಂಪರ್ಕ ಸಂಖ್ಯೆ :

ಈ-ಮೇಲ್ : rajbanavara@gmail.com

ಯೋಗವೆಂದರೆ...

ಯೋಗ ಎಂದರೆ ಕೇವಲ ಋಷಿ ಮುನಿಗಳು, ಸಾಧು ಸಂತರು ಕಠಿಣ ತಪಸ್ಸನ್ನಾಚರಿಸಿ ಮಾಡುವಂತದ್ದಲ್ಲ, ಅಥವಾ ಐಹಿಕ ಸುಖ ತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿ ಪಾರಮಾರ್ಥಿಕ ಜೀವನವನ್ನು ಆಚರಿಸುವವರಿಗೂ ಅಲ್ಲ. ಯೋಗವೆಂದರೆ ಬರಿ ತಲೆ ಕೆಳಗಾಗಿ ನಿಂತು ದೇಹ ದಂಡಿಸುವುದೂ ಅಲ್ಲ.

ಯೋಗವೆಂದರೆ ಬರಿ ಏಕಾಂತ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಾಸನ ಹಾಕಿ ಕುಳಿತು ಕಣ್ಣು ಮುಚ್ಚಿ ಮಾಡುವ ಧ್ಯಾನವೂ ಅಲ್ಲ. ಯೋಗವೆಂದರೆ ಜೀವನಶೈಲಿ. ಯೋಗವೆಂದರೆ ದೇಹ ಮತ್ತು ಉಸಿರಾಟದ ನಡುವೆ ಸಂಯೋಗ. ಯೋಗವೆಂದರೆ ಮಾಡುವ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ತಲ್ಲೀನತೆ ಮತ್ತು ಶ್ರದ್ಧೆ. ಯೋಗವು ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಹಾಸು ಹೊಕ್ಕಾಗಿರಬೇಕು. ೨೪/೭ ನಮ್ಮ ಜೊತೆಯಾಗಿರುವಂತದ್ದು ಯೋಗ.

ಯೋಗವೆಂದರೆ ಏಕಾಗ್ರತೆ ಮತ್ತು ಸಮಾಧಿ ಸ್ಥಿತಿ¹.

ಜಗತ್ತಿನ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಜೀವಿಗೂ ಏಕಾಗ್ರತೆ ಬೇಕು. ಮನಸ್ಸು ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿರಬೇಕು. ಆಗ ಮಾತ್ರ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಅಂದುಕೊಂಡಿದ್ದನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವುದು. ಜೀವನ ಪರಿಪೂರ್ಣವಾಗುವುದು. ಜೀವನದ ಪರಿಪೂರ್ಣತೆ-ಯೆಂದರೆ ಯಾವುದೇ ಆಮಿಷಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ಕೆಟ್ಟ ಕೆಲಸಗಳಿಗೆ ಕೈ ಹಾಕದೆ ಸನ್ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ನಡೆವ ಧೃಢತೆ, ಧೈರ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದುವುದು, ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ನಿಭಾಯಿಸುವ ಛಾತಿ ಹೊಂದುವುದು. ಏನೇ ಕಷ್ಟ ಬಂದರೂ ನಂಬಿದ ತತ್ವಗಳನ್ನು ಬಿಡದೆ ಪಾಲಿಸುವುದು. ಈ ಪರಿಪೂರ್ಣತೆಯ ಕಡೆಗೆ ಸಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಮನುಷ್ಯ ನಿರಂತರವಾಗಿ ತನ್ನನ್ನು ತಾನು ಮಾನಸಿಕವಾಗಿ ದೈಹಿಕವಾಗಿ ಬಲಿಷ್ಠಗೊಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ದೇಹ ಮತ್ತು ಮನಸ್ಸು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಪೂರಕವಾಗಿರುವವು. ದೇಹ ಆರೋಗ್ಯವಾಗಿದ್ದರೆ ಮನಸ್ಸು ನೆಮ್ಮದಿಯಿಂದಿರುತ್ತದೆ. ಮನಸ್ಸು ಆರೋಗ್ಯವಾಗಿದ್ದರೆ ದೇಹ ಚೆನ್ನಾಗಿರುತ್ತದೆ.²

ಆದುದರಿಂದ ಮನುಷ್ಯನ ಮಾನಸಿಕ ಮತ್ತು ದೈಹಿಕ ಆರೋಗ್ಯ ಎರಡು ಸ್ವಸ್ಥ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಬಹು ಮುಖ್ಯ ಅಂಶಗಳು.

ಯೋಗದ ಇತಿಹಾಸ

ಸಂಸ್ಕೃತದ 'ಯುಜಿರ್ ಯೋಗೇ' ಮತ್ತು 'ಯುಜ್ ಸಮಾಧೌ'³ ಎಂಬ ಎರಡು ಮೂಲಧಾತುಗಳಿಂದ ಯೋಗ ಶಬ್ದವು ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಗಿದೆ. ಮೊದಲದರ ಅರ್ಥ - ಸೇರುವುದು ಎರಡನೆಯದರ ಅರ್ಥ - ಸಮಾಧಿ ಅಥವಾ ಏಕಾಗ್ರತೆಯ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿ.

ಯೋಗವು ಅನಾದಿ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಬಂದ ಪರಂಪರೆ. ವಿಶ್ವಕ್ಕೆ ಭಾರತದ ಕೊಡುಗೆ. ವೇದ ಉಪನಿಷತ್ ಭಗವದ್ಗೀತೆಗಳಲ್ಲಿ ಯೋಗದ ಬಗ್ಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ.

'ಯೋಗ: ಕರ್ಮಸು ಕೌಶಲಮ್'⁴ ಎಂದು ಭಗವದ್ಗೀತೆಯಲ್ಲಿ. 'ತಂ ಯೋಗಮಿತಿ ಮನ್ಯಂತೇ ಸ್ಥಿರಮ್ ಇಂದ್ರಿಯಧರಣಮ್'⁵ ಎಂದು ಕರೋಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಯೋಗದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು ನೂರಾರಿವೆ.

ಮಹರ್ಷಿ ಪತಂಜಲಿಯವರು ಕ್ರಿ. ಪೂ. ೪೦೦ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಯೋಗದ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು ತಮ್ಮ ೧೯೬ ಸೂತ್ರಗಳ 'ಯೋಗಸೂತ್ರ' ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಸಾರಿದ್ದಾರೆ.

‘ಯೋಗಶ್ಚಿತ್ತವೃತ್ತಿನಿರೋಧಃ’⁶ ಇದು ಅವರ ಯೋಗದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ.

ಚಿತ್ತ ಎಂದರೆ ಮನಸ್ಸು, ವೃತ್ತಿ ಎಂದರೆ ಯೋಚನೆಗಳು. ನಿರೋಧ ಎಂದರೆ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಆಲೋಚನೆಗಳೇ ಏಳದ ಹಾಗೆ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ತಲುಪುವುದು.

ಮಹರ್ಷಿ ಪತಂಜಲಿಯವರಲ್ಲದೆ ಹಲವಾರು ಸಾಧಕರು, ಮುನಿಗಳು ಯೋಗಕ್ಕೆ ತಮ್ಮ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಸ್ವಾಮಿ ಸ್ವಾತ್ಮಾರಾಮ, ಘೇರಂಡ, ಗೋರಕ್ಷನಾಥ, ಪರಮಹಂಸ ಯೋಗಾನಂದ, ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದ, ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಪರಮಹಂಸ, ಸ್ವಾಮಿ ರಾಮ, ಮಹರ್ಷಿ ಶಿವಾನಂದ ಇನ್ನು ಹಲವಾರು ಸತ್ಪುರುಷರು ಯೋಗಕ್ಕೆ ಬೇರೆಬೇರೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಕೊಟ್ಟು ನಮಗೆ ದಾರಿದೀಪವಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಯೋಗಕ್ಕೆ ಆಧುನಿಕ ಸ್ಪರ್ಶ

ಕಾಲ ಬದಲಾದಂತೆ ಯೋಗವೂ ಹೊಸ ಹೊಸ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳನ್ನು ಕಂಡಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಯೋಗಿಗಳು ಯೋಗವೆಂದರೆ ಸಮಾಧಿ, ಜೀವಾತ್ಮ - ಪರಮಾತ್ಮದ ಸೇರುವಿಕೆ ಎಂದು ಸಾರಿದ್ದರು. ಅದರಲ್ಲಿ ಅಂಗಮರ್ಧನವಾದ ಆಸನಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಆಧುನಿಕ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಯೋಗದ ಆಸನಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಾಯಾಮಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಒತ್ತು ನೀಡಿದ್ದೇವೆ.

ಕಾಳಿದಾಸನು ತನ್ನ ಕೃತಿ ‘ಕುಮಾರಸಂಭವ’ದಲ್ಲಿ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ

‘ಶರೀರಮಾಥಂ ಖಲು ಧರ್ಮಸಾಧನಮ್’⁷ ಎಂದು. ಮನುಷ್ಯನ ಧರ್ಮಸಾಧನೆಗೆ ಶರೀರವೇ ಮಾರ್ಗವು. ಅದನ್ನು ಆರೋಗ್ಯವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವುದು ಅವನ ಜವಾಬ್ದಾರಿ. ಹಾಗಾಗಿ ಯೋಗವು ಆಸನಗಳಿಂದಾಗಿ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದೆ. ಉತ್ತಮ ಅಂಗಸೌಖ್ಯವು, ಸಪೂರ ಮೈಕಟ್ಟು, ಮಾಂಸಖಂಡಗಳ ಬಲಿಷ್ಠತೆಗಾಗಿ ಇಂದಿನ ಯುವ ಜನತೆ ಯೋಗಕ್ಕೆ ಮಾರುಹೋಗಿದ್ದಾರೆ.

ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಯೋಗ

ಸ್ತ್ರೀಯರು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತರ ಪಾತ್ರವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಾರೆ. “ಹೆಣ್ಣು ಕುಟುಂಬದ ಕಣ್ಣು” ಎಂಬ ಮಾತಿದೆ. ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ದೈಹಿಕವಾಗಿ ಮತ್ತು ಮಾನಸಿಕವಾಗಿ ಆರೋಗ್ಯವಾಗಿದ್ದರೆ ಮಾತ್ರ ಆ ಕುಟುಂಬ ಸುಖಿಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಕುಟುಂಬದ ನೆಮ್ಮದಿ ಹದಗೆಡುತ್ತದೆ. ಸೃಷ್ಟಿಯ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಮುನ್ನಡೆಸುವ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಹೊತ್ತಿರುವ ಹೆಣ್ಣು ಅದರ ಪ್ರತಿ ಹಂತದಲ್ಲೂ ಅನೇಕ ವಿಧವಾದ ಸವಾಲುಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಆಕೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಮನೋ ಸ್ಥೈರ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

ಮಿಶ್ರಕೃ, ಗರ್ಭದಾರಣೆಯಂತಹ ಕ್ಲಿಷ್ಟ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣು ಸಾಕಷ್ಟು ತಾಳ್ಮೆ ಮತ್ತು ಧೈರ್ಯದಿಂದಿರಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಯೋಗ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಯೋಗಾಸನಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಾಯಾಮಗಳಿಂದ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಭಯ, ಉದ್ವಿಗ್ನತೆ ಮತ್ತು ಒತ್ತಡಗಳಿಂದ ಪಾರಾಗಬಹುದು.

ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯೋಗದ ಪ್ರಸ್ತುತತೆ

ಇಂದಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಜನರಲ್ಲಿ ಸ್ಪರ್ಧಾತ್ಮಕ ಮನೋಭಾವ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ. ಬೆಳಿಗ್ಗೆ ಎದ್ದಾಗಿನಿಂದ ರಾತ್ರಿ ಮಲಗುವ ತನಕ ಓಟವೆ. ಎಲ್ಲ ವಿಷಯದಲ್ಲೂ ಪರಿಣತರಿರಬೇಕು, ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಒಳ್ಳೆಯ ಹೆಸರಿರಬೇಕು, ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಮುಂಚೂಣಿಯಲ್ಲಿರಬೇಕು, ಉದ್ಯೋಗದಲ್ಲಿ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಾನ- ಮಾನ ಇರಬೇಕು, ಹಾವ - ಭಾವ, ವೇಷ - ಭೂಷಣ ಎಲ್ಲವೂ ಎಲ್ಲರೂ ಮೆಚ್ಚುವಂತಿರಬೇಕು, ಮನೆ ಕಾರು ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಜನ... ಹೀಗೆ ಪಟ್ಟಿ ಉದ್ದಕ್ಕೆ ಸಾಗುತ್ತಲೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಇಷ್ಟೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಸಾಧಿಸಲೋಸುಗ ಕಷ್ಟ ಪಡಲೇಬೇಕು. ಈ ನಿರಂತರ ಓಟದಲ್ಲಿ ಮನಸ್ಸು ಒತ್ತಡ ಉದ್ವೇಗದಿಂದ ಬಳಲುತ್ತದೆ. ನಿಧಾನವಾಗಿ ಈ ಬಳಲುವಿಕೆ ದೇಹದ ಮೇಲೆ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರುತ್ತದೆ.

ಉದ್ವಿಗ್ನತೆ ಮನಸ್ಸಿನಿಂದಾಗಿ ದೇಹದ ಹೃದಯ, ಶ್ವಾಸಕೋಶ, ಮೆದುಳು ಹೀಗೆ ಒಂದೊಂದೆ ಅವಯವಗಳು ಕಾರ್ಯಕ್ಷಮತೆಯನ್ನು ತಗ್ಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿಯೇ ಹೃದಯದೊತ್ತಡ, ರಕ್ತದೊತ್ತಡ, ಕೊಲೆಸ್ಟ್ರಾಲ್, ನರಗಳ ಸಮಸ್ಯೆ ಹೀಗೆ ಹಲವಾರು ಆರೋಗ್ಯ ತೊಂದರೆಗಳನ್ನು ಒಡ್ಡಿಕೊಂಡು ಆಸ್ಪತ್ರೆಗಳಿಗೆ ಅಲೆದಾಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಮನುಷ್ಯ ತನಗೆ ತಾನೆ ತೊಂದರೆ ತಂದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ.

“उद्वेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो बभ्रुरಾत्मैव रिपुरात्मनः ॥⁸

ತನ್ನಿಂದಲೇ ತನ್ನನ್ನು ಸಂಸಾರಸಾಗರದಿಂದ ಉದ್ಧರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು ಮತ್ತು ತನ್ನನ್ನು ಅಧೋಗತಿಗೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯಬಾರದು. ಏಕೆಂದರೆ, ಈ ಮನುಷ್ಯನು ತನಗೆ ತಾನೇ ಮಿತ್ರನು ಮತ್ತು ತನಗೆ ತಾನೇ ಶತ್ರು ಆಗಿದ್ದಾನೆ.

ಆದ್ದರಿಂದ ಮಾನವ ಜನ್ಮ ದೊಡ್ಡದು, ಅದನ್ನು ಹಾಳುಮಾಡಿಕೊಳ್ಳದೆ ಯೋಗಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ನಡೆದರೆ ಜೀವನದ ಪ್ರತಿ ಕ್ಷಣವು ಸರಳ ಹಾಗೂ ಸುಂದರ.

ಯೋಗದಿಂದ ತ್ವರಿತ ಲಾಭಗಳು

ಇಂದಿನ ವೇಗದ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲವೂ ತ್ವರಿತವಾಗಿ ಆಗಬೇಕು. ವರ್ಷಗಟ್ಟಲೆ ಕಾಯುವಷ್ಟು ತಾಳ್ಮೆ ಯಾರಿಗೂ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಯೋಗದಿಂದ ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಆಗುವ ಲಾಭಗಳು -

ದೇಹದ ಲಘುತ್ವ -

ಯೋಗಾಸನದ ಅಭ್ಯಾಸದಿಂದ ತಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಸಿಗುವ ಲಾಭವೆಂದರೆ ಶರೀರ ಜಡತ್ವವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಹಗುರಾಗುವುದು. ಮಾಂಸಖಂಡಗಳ ಬಿಗಿತನ ಹೋಗಿ ಶರೀರದ ಚಲನೆ ಸುಲಭವಾಗುವುದು. ರಕ್ತ ಸಂಚಾರ ಸುಲಲಿತವಾಗುವುದು. ಇದರಿಂದ ಮನವು ಮುದಗೊಳ್ಳುವುದು.

ಪ್ರಾಣಾಯಾಮದಿಂದ ಸಿಗುವ ಲಾಭವೆಂದರೆ ನಾಲ್ಕೈದು ಬಾರಿ ದೀರ್ಘ ಉಸಿರಾಟದಿಂದಲೇ ಎಂಥ ಪ್ರಕೃಬ್ಧ ಮನಸ್ಸು ಕೂಡ ತಹಬಂದಿಗೆ ಬರುವುದು. ಮನುಷ್ಯನ ಹತೋಟಿಗೆ ಸಿಗುವುದು.

ನಿತ್ಯ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಯೋಗದ ಪ್ರಯೋಜನಗಳು.

- ಮಾಡುವ ಯಾವುದೇ ಸತ್ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಶ್ರದ್ಧೆ ಏಕಾಗ್ರತೆ ಲಭಿಸುತ್ತದೆ. ಕೆಲಸ ಎಷ್ಟೇ ಸಣ್ಣದಿದ್ದರೂ ಮನಸ್ಸು ತಲ್ಲೀನವಾಗಿ ಸಂತೋಷದಿಂದ ಇರುತ್ತದೆ.
- ಲೋಕನಿಂದಿಗೆ ಅಥವಾ ಸ್ತುತಿಗೆ ಮನಸ್ಸು ವಿಚಲಿತವಾಗುವುದಿಲ್ಲ.
- ಅನಿರೀಕ್ಷಿತ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಎದುರಾದಾಗ ಮನಸ್ಸು ಧೃಢಗೊಂಡು ಆತ್ಮವಿಶ್ವಾಸದಿಂದ ಸವಾಲು ಎದುರಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಮುಂದಾಗುತ್ತದೆ.
- ಸರಿ - ತಪ್ಪುಗಳ ಭೇದಗಳು ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಗೋಚರವಾಗುವುವು.
- ಎಂತಹ ಉದ್ವಿಗ್ನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲೂ ಮನಸ್ಸು ಶಾಂತವಾಗಿರುತ್ತದೆ.
- ಮನಸ್ಸು ನಿಶ್ಚಲವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಧಾರಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವುದು ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಬದ್ಧವಾಗಿರುವುದು ಸುಲಭವಾಗುತ್ತದೆ.

ಹೀಗೆ ಪಟ್ಟಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಲೇ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ನಮ್ಮದೇ ಆದ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಉಳಿಸಿ ಬಳಸಿ ಬೆಳೆಸಿ ಜೀವನವನ್ನು ಪರಿಪೂರ್ಣವಾಗಿಸೋಣ.

" ನಿನಗಿರದ ಕಣ್ ಬಾಯಿ ವಾಲ್ಮೀಕಿಗಂತಾಯ್ತು ? |
ಮುನಿಕವಿತೆಗಂತು ನಿನ್ನದೆಯೊಳೆಡೆಯಾಯ್ತು ? |
ಘನಮಹಿಮನೊಳ್ ಜ್ವಲಿಸುತಿತರರೊಳು ನಿದ್ರಿಸುತೆ |
ಅನಲನೆಲ್ಲರೊಳಿಹನು - ಮಂಕುತಿಮ್ಮ ||"⁹

ನಿನಗೆ ಇರುವ ಕಣ್ಣು ಬಾಯಿಗಳೇ ಆ 'ವಾಲ್ಮೀಕಿ' ಗೂ ಇತ್ತು. ಬೇರೇನಲ್ಲ. ಆ ಮುನಿ ಬರೆದ ಕವಿತೆಗೆ ನಿನ್ನ ಮನದಲ್ಲೂ ಸ್ಥಳವಾಯಿತಲ್ಲವೇ? ಅಂತಹ ಘನ ಮಹಿಮನಲ್ಲಿ ಜ್ವಲಿಸುವ ಬೆಂಕಿ ಅಥವಾ ಗ್ಲಾನವೇ ಎಲ್ಲರೊಳು ಇರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಕೆಲವರಲ್ಲಿ ಜಾಗೃತವಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರಲ್ಲಿ ಸುಪ್ತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ ಮಾನ್ಯ ಡಿ. ವಿ. ಗುಂಡಪ್ಪನವರು.

ಮನುಷ್ಯ ಯೋಗಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ನಡೆದು ಶಾರೀರಿಕ ಮತ್ತು ಮಾನಸಿಕ ಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯವನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡು ಜೀವನವನ್ನು ಉನ್ನತ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗಾಗಿ ಮೀಸಲಾಗಿಸಿ ಪರಿಪೂರ್ಣತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕು.

ಅಡಿಟಿಪ್ಪಣೆಗಳು

1. ಪಾತಂಜಲ ಯೋಗಸೂತ್ರ
2. ಯೋಗ ವಾಸಿಷ್ಠ

3. Light on Yoga
4. ಭಗವದ್ಗೀತಾ - ೨.೪೦
5. ಕಠೋಪನಿಷತ್ - ೨-೩-೧೧
6. ಮಹರ್ಷಿ ಪತಂಜಲಿಯ ಯೋಗಸೂತ್ರಗಳು ೧.೨
7. ಕುಮಾರಸಂಭವಮ್ - ೪.೩೩
8. ಭಗವದ್ಗೀತಾ ೦೪.೦೬
9. ಮಂಕುತಿಮ್ಮನ ಕಗ್ಗ ೫೭೧

ಆಕರ ಗ್ರಂಥಗಳು

೧. ಪಾತಂಜಲ ಯೋಗದರ್ಶನ (ವ್ಯಾಸ ಭಾಷ್ಯ ಸಹಿತ) - ಸ್ವಾಮಿ ಆದಿದೇವಾನಂದ ೬ ನೆಯ ಮುದ್ರಣ ೨೦೨೨, ಶ್ರೀ ರಾಮಕೃಷ್ಣಾಶ್ರಮ, ಮೈಸೂರು - ೨೦. ಮುದ್ರಕರು - ರಿಪಬ್ಲಿಕ್ ಆಫ್ ಸೆಟ್ ಪ್ರಿಂಟರ್ಸ್, ಮೈಸೂರು.
೨. ಮಹರ್ಷಿ ಪತಂಜಲಿಯ ಯೋಗಸೂತ್ರಗಳು - ಸ್ವಾಮಿ ಹರ್ಷಾನಂದ, ೪ ನೆಯ ಮುದ್ರಣ ೨೦೧೭, ಶ್ರೀ ರಾಮಕೃಷ್ಣಾಶ್ರಮ ಮೈಸೂರು - ೨೦. ಮುದ್ರಕರು - ಪದ್ಮಶೇಖರ್ ಪ್ರಿಂಟರ್ಸ್, ಮೈಸೂರು.
೩. ಭಗವದ್ಗೀತೆ - ಗೀತಾ ಪ್ರೆಸ್ ಗೋರಖ್ ಪುರ್, ೨೨ ನೆಯ ಮುದ್ರಣ ೨೦೧೩ , ಮುದ್ರಕರು - ಗೀತಾ ಪ್ರೆಸ್, ಗೋರಖ್ ಪುರ್.
೪. ಮಂಕುತಿಮ್ಮನ ಕಗ್ಗ - ಡಿ. ವಿ . ಗುಂಡಪ್ಪನವರು, ೮ ನೆಯ ಮುದ್ರಣ ೨೦೮೭, ಗೋಖಲೆ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ವಿಚಾರ ಸಂಸ್ಥೆ, ಬೆಂಗಳೂರು ೧೯. ಮುದ್ರಕರು - ಶ್ರೀ ನಿತ್ಯಾನಂದ ಪ್ರಿಂಟರ್ಸ್, ಬೆಂಗಳೂರು.
೫. The Supreme Yoga - A new translation of the Yoga Vasishta - Swami Venkateshananda, Published by New Age Books 2013, Delhi - 110 028.
೬. ಟಿ ವಿ ಚಾನೆಲ್ ಸಂದರ್ಶನ - ಹಂಸ ಮಾತಾಜಿ ಯೋಗೇಂದ್ರ

ಕುಲದೇವತೆ-ಒಂದು ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ

Dr. Gopalkrishna Hegde

Director & Editor in Chief

Veda Samskrita Academy (Regd.)

1347, Kalkod Road, Post : Hegde-581330

Kumta, Uttarakannada, Karnataka

Mobile : 9741847399

E-mail : vedasmkac@gmail.com

ನೀವು ಯಾರು? ಎಂದು ನಮ್ಮನ್ನು ನಾವು ಪ್ರಶ್ನಿಸಿ ಕೊಂಡರೆ “ವಯಮಗ್ನೇರ್ಮಾನುಷಾಃ” ಎಂದು ಸನಾತನಿಗಳು ಉತ್ತರಕೊಡುತ್ತಾರಲ್ಲವೆ. ಹೌದು. “ಅಗ್ನೌ ಪ್ರಾಸ್ತಾಹುತಿಃ ಸಮ್ಯಕ್ ಆದಿತ್ಯಮುಪಚಾಯತೇ | ಆದಿತ್ಯಾಜ್ಞಾಯತೇ ವೃಷ್ಟಿಃ ವೃಷ್ಟೇರನ್ಯಂ ತತಃ ಪ್ರಜಾಃ” ಎನ್ನುವ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ನಂಬಿಕೊಂಡಿರುವವರು ನಾವು ಎಂದು ಧೈರ್ಯವಾಗಿ ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತೇವೆ.

ನಮ್ಮ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಕುಲಗುರುಗಳು, ಕುಲಪುರೋಹಿತರು, ಕುಲದೇವತೆ ಈ ಮೂರೂ ವಿಷಯಗಳು ಮಹತ್ವದ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ ಎಂದರೆ ಅತಿಶಯೋಕ್ತಿ ಆಗಲಾರದು. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಶ್ರದ್ಧೆ ಮತ್ತು ವಿಶ್ವಾಸ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ. ಇವು ಮೂರೂ, ಪರಂಪರೆಯಿಂದ ಬಂದದ್ದಾಗಿರುತ್ತವೆ ಎಂಬುದು ನನ್ನ ವ್ಯಕ್ತಿಗತ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ.

ನಮ್ಮ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನ ಯಾರೋ ಪೂರ್ವಿಕರು ಒಂದು ದೇವರನ್ನು ನಂಬಿ, ಆ ದೇವರಿಂದ ಅಭ್ಯುದಯವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡರು, ಅವರು ಮುಂದಿನ ಪೀಳಿಗೆಗೆ ಈ ದೇವರನ್ನು ನಂಬಿ ನಾನು ಒಳ್ಳೆಯದನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿದ್ದೇನೆ, ನೀನೂ ಸಹ ಇದನ್ನೇ ನಂಬಿಕೊಂಡು ಬಾ, ನಿನಗೆ ಒಳ್ಳೆಯದಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಮಾಡಿ, ತನ್ನ ಕಾಲವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಹೋದರು. ಹೀಗೇ ಈ ಪರಂಪರೆ ಮುಂದುವರಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿರಬೇಕು ಎಂದು ನನ್ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಮುಂದೆ ಕಾಲಕಳೆದಂತೆ ವಿಭಕ್ತ ಕುಟುಂಬವಾಯಿತು. ಅಶನ-ವಸನಗಳಿಗಾಗಿ ಗ್ರಾಮಾಂತರವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಬೇಕಾಗಿ ಬಂತು. ಕುಟುಂಬದ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ತಿಳಿಸಿಕೊಡುವಂತಹ ಹಿರಿಯರು ನೇಪಥ್ಯಕ್ಕೆ ಸರಿದರು. ಆಗ ಅಜ್ಞಾತ ಕುಟುಂಬದ ಆ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಅವರ ಕುಟುಂಬದ ಪರಿಚಯವನ್ನು ಯಾರು ಮಾಡಿಸಿಕೊಡಬೇಕು. ಯಾರಾದರೂ ಪ್ರಾಜ್ಞರು ತಿಳಿಸಿಕೊಡಬೇಕಲ್ಲವೇ. ನನ್ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯದ ಪ್ರಕಾರ ಆ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಜ್ಯೋತಿಷಿಗಳು ತುಂಬಿಕೊಂಡಿರಬೇಕು.

ಈಗ ಬರೋಣ ವಿಷಯಕ್ಕೆ. ಜ್ಯೋತಿಷಶಾಸ್ತ್ರದಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದೇ ಎಂಬುದನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸೋಣ.

ನನಗೆ ತಿಳಿದ ಪ್ರಕಾರ ನನ್ನ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿ ಕುಲದೇವತೆಯ ವಿಚಾರ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಫಲಿತ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಗದು. ಆದರೆ “ಪ್ರಾಗಾರಾಧಿತದೇವತಾನಾಂ” ಎಂಬುದಾಗಿ ಇರುವುದನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಬಹುದು. ಬಾಧೆಗಳನ್ನು ವಿಚಾರಿಸುವಾಗ “ದೇವೈರ್ವಾ ಧರ್ಮದೇವೈಃ” ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಸಂಗತವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಆ ಶ್ಲೋಕವನ್ನು ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತೇನೆ.

ದೇವೈರ್ವಾ ಧರ್ಮದೇವೈಃ ಫಣಿ ಪಿತೃ ಗುರುಭಿಃ ಬ್ರಾಹ್ಮಣೈಃ ಪ್ರೇತಭೂತೈಃ

ಪೀಡಾ ಯಾ ಸ್ಯಾತ್ ಕೃತಾ ಸಾ ತದನು ಭವತಿ ಯಾ ದೃಗ್ಭವಾ ವಾಗ್ಭವಾ ವಾ |

ಯಾಸ್ಯಾದ್ಭೂಯೋ ವಿಷೋತ್ಥಾ ಪುನರಿಹ ರಿಪುಭಿಯಾ ಕೃತಾ ಸಾ ಚ ತಾಸಾಂ

ಹೇತುತ್ವಾಪಿ ಕ್ರಮೇಣ ಪ್ರತಿವಿಧಿರಪಿ ಚ ಪೋಚ್ಯತೇ ಪೃಚ್ಛಕಾನಾಮ್ ||

ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ 1. ದೇವರಕೋಪ 2. ಧರ್ಮದೇವತಾಬಾಧೆ 3. ಸರ್ಪಬಾಧೆ 4. ಪಿತೃಕೋಪ 5. ಗುರುಶಾಪ 6. ಬ್ರಾಹ್ಮಣಶಾಪ 7. ಪ್ರೇತಬಾಧೆ 8. ಭೂತಗಣಗಳ ಬಾಧೆ 9. ದೃಷ್ಟಿಬಾಧೆ 10. ವಾಗ್ಭೋಷ 11. ಕೈ ವಿಷ ಭೋಜನ 12. ಶತ್ರುಕೃತ ಆಭಿಚಾರ ಹೀಗೆ 12 ವಿಧವಾದ ಬಾಧೆಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಪ್ರಕೃತ ತನಗೆ ಬಂದಿರುವ ಆಪತ್ತುಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗಳಿಗಾಗಿ ಪೃಚ್ಛಕನು ಜ್ಯೋತಿಷಿಯ ಹತ್ತಿರ ಬಂದಾಗ ಆ ಜ್ಯೋತಿಷಿಯು ಮೊದಲು ಏನು ಮಾಡಬೇಕು ಎಂಬುದನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ ಈ ಶ್ಲೋಕ.

ದೈವಾನುಕೂಲ್ಯಂ ಪ್ರತಿಕೂಲತಾಂ ವಾ ವಿಚಾರ್ಯ ಸತ್ಯಾಂ ಪ್ರತಿಕೂಲತಾಯಾಮ್ |

ತದಾನುಕೂಲ್ಯಾಯ ವಿಧಿವಿಧೇಯೋ ಯತಸ್ತತಃ ಸಂಪ್ರತಿ ಕಥ್ಯತೇ ತತ್ ||

ಪ್ರಶ್ನೆ ಕೇಳಲು ಬಂದ ಪೃಚ್ಛಕನಿಗೆ ದೈವಾನುಕೂಲ್ಯ ಅಂದರೆ ದೇವರ ದಯೆ ಇದೆಯೇ ಅಥವಾ ಪ್ರತಿಕೂಲವೇ ಎಂದು ತನ್ನೊಳಗೆ ತಾನೇ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿಕೊಂಡು, ಪ್ರತಿಕೂಲ ಇದೆ ಎಂದಾದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಪರಿಹಾರವನ್ನು ಹೇಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ದರ್ಶನ ಅಥವಾ ಯೌಗಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಅಥವಾ ಪ್ರಸಾದವನ್ನು ಕೇಳುವುದು ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ವಿಚಾರವಲ್ಲ ಎನ್ನುವುದು ನನ್ನ ಸ್ಪಷ್ಟ

ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಇದರ ಹಿಂದೆ ಯಾವುದೇ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಪ್ರಮಾಣ ಇರಲಾರದು.

ದೇವರ ದಯೆ ಇದೆಯೇ ಅಥವಾ ಪ್ರತಿಕೂಲ ಇದೆಯೇ ಎನ್ನುವುದನ್ನೂ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.

ಸರ್ವೇಶ್ವರಾಣಾಂ ಧಿಷಣೇಽಸ್ತಿ ನಿತ್ಯಂ ಸಾನ್ನಿಧ್ಯಮಸ್ಮಾತ್ ಧಿಷಣೇಽನುಕೂಲೇ |

ಪ್ರಾಯೋನುಕೂಲಾಸ್ಕಲಾಶ್ಚ ದೇವಾಃ ತತ್ ಪ್ರಾತಿಕೂಲೈಃ ಸತಿ ನಾನುಕೂಲಾಃ ||

ಪ್ರಶ್ನಾಸ್ತದ ಪ್ರಕಾರ ಗುರುವು ಸರ್ವೇಶ್ವರ ಕಾರಕನು. ಗುರುವಿನಲ್ಲಿ ಶಿವ ವಿಷ್ಣು ಮೊದಲಾದ ಎಲ್ಲ ದೇವರ ಸಾನ್ನಿಧ್ಯವಿದೆ. “ಗುರುಬ್ರಹ್ಮಾ ಗುರುವಿಷ್ಣುಃ ಗುರುದೇವೋ ಮಹೇಶ್ವರಃ | ಗುರುಃ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಪರಂ ಬ್ರಹ್ಮ ತಸ್ಮೈ ಶ್ರೀ ಗುರವೇ ನಮಃ ||” ಈ ಶ್ಲೋಕ ಇದನ್ನೇ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆಯಲ್ಲವೆ.

ಗುರುವು ಲಗ್ನಾತ್ ಇಷ್ಟಭಾವಸ್ಥಿತನಾಗಿ ಅನುಕೂಲನಾಗಿದ್ದರೆ ಪ್ರಾಯೇಣ ಎಲ್ಲಾ ದೇವರೂ ಅನುಕೂಲರಾಗಿದ್ದಾರೆ ಎನ್ನಬೇಕು. ಗುರುವು ಅನಿಷ್ಟ ಭಾವಸ್ಥಿತನಾಗಿ ಪ್ರತಿಕೂಲನಾಗಿದ್ದರೆ ಎಲ್ಲಾ ದೇವರುಗಳೂ ಪ್ರತಿಕೂಲರಾಗಿದ್ದಾರೆ ಎನ್ನಬೇಕು.

ಈಗ ಸಂಶಯ ಬರುವುದು ಏನೆಂದರೆ, ಕುಲದೇವತೆಯ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಜಾತಕವನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಬೇಕೇ ಅಥವಾ ಪ್ರಶ್ನಾಸ್ತದಂತೆ ಚಿಂತಿಸಬೇಕೇ ಎನ್ನುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶವಾಗಿದೆ. ಯಾವುದೇ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾದರೂ ತೊಂದರೆ ಇದ್ದಾಗ ತಾನೇ ವೈದ್ಯರನ್ನು ಸಂಪರ್ಕಿಸುತ್ತಾನಲ್ಲವೆ. ಸುಮ್ಮ ಸುಮ್ಮನೆ ವೈದ್ಯರಿದ್ದಲ್ಲಿ ಹೋಗುವುದನ್ನು ನಾವು ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಕಾಣಲಿಕ್ಕೆ ಸಾಧ್ಯವೇ. ಹಾಗೇ ತೊಂದರೆಯನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿ, ಅನುಭವಿಸಿ, ಸಾಕೇ ಸಾಕು ಎಂದಾಗ ಜ್ಯೋತಿಷಿಗಳಲ್ಲಾದರೂ ಕೇಳೋಣ ಎಂದು ಯೋಚಿಸಿ, ತುಂಬಾ ಪೂರ್ವಾಪರವನ್ನು ವಿಚಾರಿಸಿಕೊಂಡು ಜ್ಯೋತಿಷಿಯನ್ನು ಸಂಪರ್ಕಿಸುತ್ತಾನೆ. ಇದು ಸತ್ಯ ತಾನೆ. ಜ್ಯೋತಿಷಿಗಳ ಹತ್ತಿರ ಬರುವ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಇಷ್ಟೆಲ್ಲಾ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ನಡೆಯುತ್ತದೆ.

ಹೀಗಿರುವಾಗ ಜ್ಯೋತಿಷಿಯೂ ಸರಿಯಾಗಿ ಚಿಂತಿಸಬೇಕಲ್ಲವೆ. ಮನಸ್ಸಿಗೆ ತೋರಿದ್ದನ್ನೆಲ್ಲಾ ಹೇಳಲಿಕ್ಕೆ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ ತಾನೆ. ಶಾಸ್ತ್ರಸಮ್ಮತವಾದ ಪರಿಹಾರವನ್ನು ಸೂಚಿಸಬೇಕಲ್ಲವೆ.

ಜ್ಯೋತಿಷಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ 12 ಭಾವಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಆ ಹನ್ನೆರಡು ಭಾವಗಳಿಂದ ಏನನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು ಎನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ಒಂದು ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ಹಾಕಿಕೊಟ್ಟಿರುತ್ತಾರೆ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ “ಅನೇಕಹೋರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞಃ ಪಂಚಸಿದ್ಧಾಂತಕೋವಿದಃ | ಊಹಾಪೋಹಪಟುಃ ಸಿದ್ಧಮಂತ್ರೋ ಜಾನಾತಿ ಜಾತಕಮ್ ||” ಎಂಬುದಾಗಿ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯನ್ನೂ ನೀಡಿರುತ್ತಾರೆ.

ಅವುಗಳಲ್ಲಿ “ಪ್ರಜ್ಞಾ ಪ್ರತಿಭಾ ಮೇಧಾ ವಿವೇಕಶಕ್ತಿಃ ಪುರಾತನಂ ಪುಣ್ಯಮ್ | ಮಂತ್ರ ಅಮಾತ್ಯ ತನೂಜಾಃ ಪಂಚಮಭಾತ್ ಸೌಮನಸ್ಯಮಪಿ ಚಿಂತ್ಯಮ್ || ಎಂಬುದಾಗಿ ಬುದ್ಧಿಶಕ್ತಿ, ತತ್ಕಾಲಸ್ಪಂದಣಶಕ್ತಿ, ಮೇಧಾಶಕ್ತಿ, ಗುಣ-ದೋಷ ವಿವೇಚನಾಶಕ್ತಿ, ಪೂರ್ವಜನ್ಮ ಸಂಚಿತಪುಣ್ಯ, ಅದೃಷ್ಟ, ಮಂತ್ರ, ಮಂತ್ರಿಜನರು, ಮಕ್ಕಳು, ಒಳ್ಳೆಯ ಮನಸ್ಸು ಇತ್ಯಾದಿ ಐದನೇ ಭಾವದಿಂದ ಚಿಂತಿಸಬೇಕು ಎನ್ನುವ ಬಗ್ಗೆ ಜ್ಯೋತಿಷಿಗಳಿಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮಂತ್ರ ಎನ್ನುವ ಶಬ್ದದಿಂದ ಪೃಚ್ಛಕನಿಗೆ ಅಥವಾ ಜಾತಕನಿಗೆ ಯಾವ ದೇವತೆಯ ಮಂತ್ರ ಒಗ್ಗುತ್ತದೆ ಅಥವಾ ಯೋಗ್ಯ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರುತ್ತದೆ ಧನಾತ್ಮಕ ಯಾ ಋಣಾತ್ಮಕ ಎಂಬುದನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ಈ ಎಲ್ಲಾ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನದಾಗಿ ಐದನೇ ಭಾವವನ್ನು ಪೂರ್ವಪುಣ್ಯ ಸ್ಥಾನ ಎಂದಿದ್ದಾರೆ.

“ಭಾಗ್ಯ ಧರ್ಮ ದಯಾ ಪುಣ್ಯ ತಪಸ್ತಾತ ಸುತಾತ್ಮಜಾಃ | ದಾನೋಪಾಸನ ಸೌಶೀಲ್ಯ ಗುರವೋ ನವಮಾದಮೀ||” ಎಂಬುದಾಗಿ ಭಾಗ್ಯ, ಧರ್ಮ, ದಯಾ, ಪುಣ್ಯ, ತಪಸ್ಸು, ತಂದೆ, ಮೊಮ್ಮಕ್ಕಳು, ದಾನ, ಮಂತ್ರ, ದೇವತಾದಿ ಉಪಾಸನೆ, ಸನ್ನಡತಿ, ಗುರುಜನರು ಇವನ್ನೆಲ್ಲಾ ಒಂಬತ್ತನೇ ಭಾವದಿಂದ ಚಿಂತಿಸಬೇಕು ಎಂದು ನಿರ್ದೇಶನ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ಉಪಾಸನಾ ಎಂಬ ಶಬ್ದದಿಂದ ಪ್ರಾಗಾರಾಧಿತ ದೇವತಾ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು ಎಂಬುದು ಸೂಚ್ಯವಾಗಿದೆ ಎನ್ನುವುದನ್ನು ಪರಂಪರೆಯಿಂದ ಬಂದ ಜ್ಯೋತಿಷಿಗಳು ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಕೇರಳೀಯ ಪರಂಪರೆಯೂ ಇದನ್ನೇ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನೇ ಆಧಾರವಾಗಿ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡು ಕುಲದೇವತೆಯ ಚಿಂತನೆ ಮಾಡಬೇಕು ಎನ್ನುವುದು ನನ್ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೂ ಆಗಿದೆ.

ಕುಲದೇವತೆಯು ಯಾವ ಯಾವ ದೇವತೆ ಆಗಬಹುದು ಎನ್ನುವ ಪ್ರಶ್ನೆ ನಮ್ಮ ಮುಂದೆ ಬರುತ್ತದೆ. ನನ್ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಂತೆ ಹೀಗೆ ಇರಬಹುದು. ಶ್ರೀಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ “ಷಣ್ ಮತಸ್ಥಾಪನಾಚಾರ್ಯಾಃ” ಎನ್ನುವ ಬಿರುದಿದೆ. ಸೂರ್ಯ, ಗಣಪತಿ, ಅಂಬಿಕಾ, ಶಿವ, ವಿಷ್ಣು ಮತ್ತು ಸ್ಕಂದ ಎಂಬುದಾಗಿ ಆರು ದೇವತೆಗಳಿವೆ. ಮಾಸ್ತಿಯೋ, ಚೌಡಿಯೋ, ಜಟಗನೋ ಕುಲದೇವತೆ ಆಗಲಿಕ್ಕೆ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ.

ಜ್ಯೋತಿಷಶಾಸ್ತ್ರದಂತೆ ದೇವತೆಗಳ ವಿಚಾರವನ್ನು ಹೇಗೆ ಚಿಂತಿಸಬೇಕು ಎನ್ನುವ ವಿಷಯ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಹೀಗಿದೆ.

ಅರ್ಕಃ ಶಂಭುರುದಾಹ್ಯತೋಽಖಿಲಗ್ರಹೇಷ್ಟಕೋಽ ಯದಿ ದ್ವಂದ್ವಭೇ

ದ್ರೇಕ್ಯಾಣೇ ಪ್ರಥಮೇ ಗುಹೋಽತ್ರ ಕಥಿತೋ ವಿಘ್ನೇಶ್ವರೋ ಮಧ್ಯಮೇ |

ದುರ್ಗಾ ಶೀತಕರೋ ಬಲೀ ಸವಿಬಲಃ ಕಾಳೀ ಸ ಏವಾಬಲ-

ಶ್ವಾಮುಂಡೀ ಪ್ರಮುಖಾಸ್ತಮೋಗುಣಜುಷೋ ಭೌಮಾಲಯಸ್ಥೋ ಯದಿ ||

ಎಲ್ಲಾ ರಾಶಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ರವಿಯು ಶಿವನ ಕಾರಕನು. ಆದರೆ ಉಭಯರಾಶಿಗಳಾದ ಮಿಥುನ, ಕನ್ಯಾ, ಧನು, ಮೀನ ರಾಶಿಗಳ ಒಂದನೇ

ದ್ರೇಕ್ಷಾಣದಲ್ಲಿ ರವಿ ಇದ್ದರೆ ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯ ದೇವನನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ಅದೇ ರಾಶಿಗಳ ಮಧ್ಯ ದ್ರೇಕ್ಷಾಣದಲ್ಲಿ ರವಿ ಇದ್ದರೆ ಗಣಪತಿ ದೇವನನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ಉಳಿದ ಅಂತ್ಯ ದ್ರೇಕ್ಷಾಣದಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಉಳಿದ ರಾಶಿಗಳಲ್ಲಿ

ರವಿಯು ಇದ್ದರೆ ಶಿವ ಅಥವಾ ಶಿವ ಸಂಬಂಧಿ ದೇವತೆಯ ಚಿಂತನೆಯನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು.

ಚಂದ್ರನು ಬಲಿಷ್ಠನಾಗಿದ್ದರೆ ಆ ಚಂದ್ರನಿಂದ ದುರ್ಗಾದೇವಿಯ ಉತ್ತಮ ಅವತಾರಗಳನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ಚಂದ್ರನಿಗೆ ಬಲವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಕಾಳಿ, ಭದ್ರಕಾಳಿ, ಮಹಾಕಾಳಿ ಇತ್ಯಾದಿ ದೇವೀಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ಬಲವಿಲ್ಲದ ಚಂದ್ರನು ಮೇಷ-ವೃಶ್ಚಿಕದಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಚಾಮುಂಡೀ ದೇವಿಯನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ಆದಿಪದೇನ ತಮೋಗುಣ ಪ್ರಧಾನರಾದ ರಕ್ತೇಶ್ವರೀ, ರಕ್ತಚಾಮುಂಡೀ, ಭೈರವೀ, ಮಾರಿಕಾಂಬಾ ಮುಂತಾದ ದೇವತಾ ಚಿಂತನೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಚಂದ್ರನಿಗೆ ಮೇಷಾಂಶ ವೃಶ್ಚಿಕಾಂಶ ಬಂದರೂ ಚಾಮುಂಡ್ಯಾದಿ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಚಿಂತನೆ ಮಾಡಬೇಕು ಎಂದಿದ್ದಾರೆ.

ಕುಮಾರೋ ಭೈರವಾದಿರ್ವಾ ಸ್ವಾಶ್ಚಿತ್ತಕರ್ಷವಶಾತ್ಪುಜಃ |

ಚಾಮುಂಡೀ ಭದ್ರಕಾಳ್ಯಾದ್ಯಾಃ ಸ ಚೇತ್ ಯುಗ್ಮಸಮಾಶ್ರಿತಃ ||

ಸಾತ್ವಿಕ ಓಜರಾಶಿಗಳಾದ ಸಿಂಹ-ಧನುರಾಶಿಗಳಲ್ಲಿ ಕುಜನಿದ್ದರೆ ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯನನ್ನು ಚಿಂತನೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಇತರ ಓಜ ರಾಶಿಗಳಾದ ಮೇಷ, ಮಿಥುನ, ತುಲಾ, ಧನು, ಕುಂಭ ರಾಶಿಗಳಲ್ಲಿ ಕುಜನಿದ್ದರೆ ಭೈರವ ಚಿಂತನೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಕುಜನು ಯುಗ್ಮ ರಾಶಿಯಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಚಾಮುಂಡೀ, ಭದ್ರಕಾಳಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಉಗ್ರದೇವಿಗಳ ಚಿಂತನೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಆದಿ ಪದೇನ ರಕ್ತೇಶ್ವರ್ಯಾದಿ ದೇವತೆಗಳನ್ನು, ಓಜ ರಾಶಿಗಳಲ್ಲಿ ಘಂಟಾಕರ್ಣಾದಿ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಚಿಂತನೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಸಾತ್ವಿಕ ಯುಗ್ಮಗಳೆಂದರೆ ಕರ್ಕ ಮತ್ತು ಮೀನ ರಾಶಿಗಳು. ವೃಷ-ಕನ್ಯಾ ರಾಶಿಗಳು ರಜೋ ಗುಣ ರಾಶಿಗಳು. ವೃಶ್ಚಿಕ-ಮಕರ ರಾಶಿಗಳು ತಮೋ ಗುಣ ಪ್ರಧಾನ ರಾಶಿಗಳು. ಈ ಮೂಲಕ ಸತ್ವ-ರಜ-ತಮೋ ಗುಣ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಕುಜನಿಂದ ಚಿಂತನೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂದಿದೆ.

ಶ್ರೀರಾಮಾದ್ಯವತಾರ ವಿಷ್ಣುರಿತರಕ್ಷೇತ್ರೇಷು ಚಂದ್ರಾತ್ಮಜೋಽ

ಪೃಂತ್ಯ ತ್ರ್ಯಂಶತಃ ಸ್ಥಿರೇ ತು ಭವನೇ ಯದ್ಯೇಷ ಗೋಪಾಲಕಃ |

ತ್ರ್ಯಂಶೇಂತ್ಯೇಽತ್ರ ಸ ವಿಷ್ಣುರೇವ ಹಿ ಪುನರ್ಜೀವೋ ಮಹಾವಿಷ್ಣು-

ರಪ್ಯುಕ್ತೋಯಂ ಹೃದಿಲೇಶ್ವರೋಽತ್ರ ತು ಭಿದಾ ಜ್ಞೇಯಾ ಗ್ರಹರ್ಷಾನ್ವಯಾತ್ ||

ಬುಧನು ಮೇಷ, ಕರ್ಕ, ತುಲಾ, ಮಕರ ಈ ನಾಲ್ಕು ಚರರಾಶಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ, ಮಿಥುನ, ಕನ್ಯಾ, ಧನು, ಮೀನ ಈ ನಾಲ್ಕು ಉಭಯರಾಶಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇದ್ದರೆ ಶ್ರೀರಾಮಾದಿ ಅವತಾರ ವಿಷ್ಣುಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ಆದಿಪದೇನ ನರಸಿಂಹ, ಪರಶುರಾಮ, ಹಯಗ್ರೀವ, ವಿಟ್ಟಲ, ವಾಮನ ಇತ್ಯಾದಿ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು.

ವೃಷಭ, ಸಿಂಹ, ವೃಶ್ಚಿಕ, ಕುಂಭ ಈ ನಾಲ್ಕು ಸ್ಥಿರ ರಾಶಿಗಳ ಒಂದನೇ ಮತ್ತು ಎರಡನೇ ದ್ರೇಕ್ಷಾಣದಲ್ಲಿ ಬುಧನಿದ್ದರೆ ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ ಮೂರ್ತಿಯ ಚಿಂತನೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಈ ಸ್ಥಿರ ರಾಶಿಗಳ ಮೂರನೇ ದ್ರೇಕ್ಷಾಣದಲ್ಲಿ ಬುಧನಿದ್ದರೆ ವಿಷ್ಣುಮೂರ್ತಿ ಭೇದಗಳನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ಬುಧನಿಂದ ಸಾಲಿಗ್ರಾಮ ಚಿಂತನೆಯನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು ಎಂದೂ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಮಾಡಿದೆ. ಗುರುವಿನಿಂದ ಮಹಾವಿಷ್ಣುವನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ಆದರೆ ಗುರುವು ಸರ್ವೇಶ್ವರ ಕಾರಕ ಎಂದು ಈಗಾಗಲೇ ಹೇಳಿ ಆಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಗುರುವಿನಿಂದ ಎಲ್ಲಾ ದೇವರನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬಹುದು.

ಗುರುವು ನಿಂತಿರುವ ರಾಶಿಯಿಂದ, ಯೋಗ ಹೊಂದಿದ ಗ್ರಹರಿಂದ, ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ, ಬಲದಿಂದ ಇತರ ಸರ್ವೇಶ್ವರ ಸಮಾನ ದೇವರನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ವೈಷ್ಣವರಿಗೆ ವಿಷ್ಣು, ಶೈವರಿಗೆ ಶೈವ, ಶಾಕ್ತೀಯರಿಗೆ ಶಕ್ತಿ, ಗಾಣಪತರಿಗೆ ಗಣಪತಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಕ್ರಮವೂ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣ ಸಿಗುತ್ತದೆ.

ಸಿಂಹಸ್ಥ ಗುರು, ಸಿಂಹಾಶಕ ರವಿಯೋಗ, ದೃಷ್ಟಿ ಇತ್ಯಾದಿಯಿಂದ ಗುರುವು ಶಿವಕಾರಕನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಚಂದ್ರಸಂಬಂಧದಿಂದ ದುರ್ಗಾಕಾರಕನೂ, ಕುಜ ಸಂಬಂಧದಿಂದ ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯ ಕಾರಕನೂ ಆಗುತ್ತಾನೆ. ಹೀಗೆ ಇತರ ಯೋಗದಿಂದ ದೇವತಾ ಭೇದಗಳನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು ಎಂದಿದೆ. ಇಷ್ಟೊಂದು ನೆನಪಿನಲ್ಲಿ ಇಡಬೇಕು ದೇವತಾ ಚಿಂತನೆಯಲ್ಲಿ ಗುರುವಿನ ಸ್ಥಾನ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ವಾಗಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು.

ಅನ್ನಪೂರ್ಣೇಶ್ವರೀ ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಯಕ್ಷೀ ವಾ ಬೃಗುನಂದನಃ |

ಮಂದಃ ಶಾಸ್ತಾದಿಕಂ ದೈವಂ ರಾಹುಃ ಸರ್ಪಗಣಃ ಸ್ತೃತಃ ||

ಶುಕ್ರನಿಂದ ಅನ್ನಪೂರ್ಣೇಶ್ವರೀ, ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಚಿಂತನೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಸ್ವಕ್ಷೇತ್ರ ಶುಕ್ರನಿಂದ ಅನ್ನಪೂರ್ಣೇಶ್ವರೀ, ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಚಿಂತನೆ ಮಾಡಬೇಕು ಎಂದಿದೆ. ಶುಭಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಯನ್ನು ಮತ್ತು ಪಾಪಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಯಕ್ಷಿಯನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು ಎಂದಿದೆ. ಸಾತ್ವಿಕ-ರಾಜಸ-ತಾಮಸಾದಿ ದೇವೀಭೇದವನ್ನು ಶುಭ-ಪಾಪ ಕ್ಷೇತ್ರದಿಂದ ಯುಕ್ತಿ-ಯುಕ್ತವಾಗಿ ಹೇಳಬೇಕು. ಸಾತ್ವಿಕರಾಶಿಗಳಲ್ಲಿ ಅನ್ನಪೂರ್ಣೇಶ್ವರೀ, ರಾಜಸದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀ, ತಾಮಸದಲ್ಲಿ ಯಕ್ಷೀ ಇತ್ಯಾದಿ ಕ್ರಮವೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಶನಿಯಿಂದ ಶಾಸ್ತಾರನನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ಆದಿಪದೇನ ಭೂತನಾಥರು, ಶೈವಗಣಗಳು, ಇತರ ಭೂತಗಣಗಳನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು ಎಂದಿದೆ.

ರಾಹುವಿನಿಂದ ಸರ್ಪ, ಸರ್ಪಗಳನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ರಾಹುವಿನಿಂದ ಶುಭಕ್ಷೇತ್ರಾದಿ ಸ್ಥಿತಿಯಿಂದ ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯನನ್ನು ಚಿಂತನೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂದಿದೆ. ಕೇತುವಿಗೆ ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಲ್ಲ. ಇತರ ಶಾಸ್ತ್ರಕಾರರು ಕೇತುವಿಗೆ ಗಣಪತಿ ಕಾರಕತ್ವವನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ.

ಬಾಧಕಾಧೀಶ್ವರಾಸ್ತಂತ್ರೋ ಯದಿ ಸೂರ್ಯಾದಿಖೇಚರಾಃ |

ದೇವತಾನಾಂ ನಿಜೋಕ್ತಾನಾಂ ಪೀಡಾಂ ಬ್ರೂಯಿರನಿಷ್ಠಗಾಃ ||

ರವ್ಯಾದಿ ಗ್ರಹರು ಬಾಧಾಸ್ಥಾನಾಧಿಪತಿಗಳಾಗಿ ಅನಿಷ್ಟಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದರೆ, ಆಯಾ ಗ್ರಹರಿಗೆ ಹೇಳಿದ ದೇವತಾ ಬಾಧೆ ಇದೆ ಎನ್ನಬೇಕು. ಇಲ್ಲಿ ಜ್ಯೋತಿಷಿಯು ಗಮನಿಸಬೇಕು ಕೇವಲ ಅನಿಷ್ಟಸ್ಥಾನ ಸ್ಥಿತರಾಗಿರುವುದರಿಂದ ದೇವತಾ ಬಾಧೆ ಹೇಳುವಂತಿಲ್ಲ. ಕೇವಲ ಬಾಧಾಸ್ಥಾನಾಧಿಪತ್ಯದಿಂದ ಹೇಳುವಂತಿಲ್ಲ. ರಾಶಿ, ಗ್ರಹ, ದೃಷ್ಟಿ, ಇವನ್ನೆಲ್ಲಾ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಮನನ ಮಾಡಿ ದೇವತಾ ಸಂಖ್ಯೆ, ಗುಣ, ಆಕಾರ, ಸದ್ಯದಸ್ಥಿತಿ ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಚಿಂತಿಸಿ ಹೇಳಬೇಕು.

ಕೋಪಸ್ಯ ಕಾರಣಂ ಕೋಪಶಮನಾಯ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಾ |

ದೇವತಾನಾಂ ಗ್ರಹಾರೂಢ ಸ್ಥಾನಭೇದಾದಧೋಚ್ಯತೇ ||

ರವ್ಯಾದಿ ಗ್ರಹರು ನಿಂತಿರುವ ಸ್ಥಾನಭೇದದಿಂದ ದೇವಕೋಪಕಾರಣ ಮತ್ತು ಅದರ ಪರಿಹಾರ ಕ್ರಮವನ್ನು ಹೇಳಬೇಕು ಎಂದು ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಮಾಡಿದೆ.

ಒಂದೇ ಕುಲದೇವತೆಯನ್ನು ನಂಬಿಕೊಂಡು ಬಂದ ಹಲವಾರು ಕುಟುಂಬಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಕುಲದೇವತೆಯ ತೊಂದರೆ ಆಗಿದೆ ಎಂದಾದರೆ ಆ ಎಲ್ಲಾ ಕುಟುಂಬಗಳಿಗೂ ಈ ದೋಷ ಅನುಭವಕ್ಕೆ ಬರಬೇಕಲ್ಲವೆ. ನನ್ನ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕುಟುಂಬದ ಎಲ್ಲಾ ಸದಸ್ಯರೂ ಕೂಡಿಕೊಂಡು ಹೇಗೆ ಅಘಸಂಕೋಚದಲ್ಲಿ ಕುಟುಂಬದ ಸರ್ವಸದಸ್ಯರೂ ಹಾಜರಿರುತ್ತರೋ ಹಾಗೆ ಜ್ಯೋತಿಷಿಯ ಹತ್ತಿರ ಹೋಗಬೇಕು. ಆ ಎಲ್ಲರ ಸಮಕ್ಷಮ ಜ್ಯೋತಿಷಿಯು ಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನು ಇಟ್ಟು ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಕ್ರಮವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ, ಫಲಕಥನವನ್ನು ಹೇಳಬೇಕು. ಆಗ ಈ ಎಲ್ಲಾ ಲಕ್ಷಣಗಳು ತೋರಿ ಬಂದರೆ ಕುಲದೇವತಾ ಬಾಧೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಬೇಕು.

ಇದಕ್ಕೆ ಹೊರತಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಜ್ಯೋತಿಷಿಯನ್ನು ಭೇಟಿ ಮಾಡಿದರೆ ಫಲವೂ ಸಹ ಭಿನ್ನ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ಬರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಪ್ರಶ್ನೆ ಲಗ್ನ ಬೇರೆ ಬೇರೆಯಾಗಿ ಬರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಹೆಚ್ಚಿಗೆ ಇದೆಯಲ್ಲವೆ. ಪ್ರತಿ ಬಾರಿಯೂ ಜ್ಯೋತಿಷಿಯ ಚಿಂತನಾ ಕ್ರಮವೂ ಬೇರೆ ಬೇರೆಯಾಗಬಹುದಲ್ಲವೆ. ಇದರಿಂದ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ವೈಮನಸ್ಯ ಹೆಚ್ಚಾಗುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಬಹಳಷ್ಟಿದೆ ಎಂದು ನನ್ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಈ ಹಿಂದೆ “ಪ್ರಾಗಾರಾಧಿತದೇವತಾನಾಂ” ಎಂಬ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರಮಾಣವಾಗಿ ಈ ಶ್ಲೋಕವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಬಹುದು.

ಲಗ್ನಸ್ಥೇಷು ಸ ಸತ್ತು ಇನಾದಿಷು ವದೇತ್ ತದ್ದೇವತಾನುಗ್ರಹಂ

ಪ್ರಪ್ತ್ಯಾಣಾಮಥ ಬಾಧಕಾಲಯಗತೇ ಧರ್ಮಾಧಿಪೇ ಪ್ರಾಕ್ಷಿರಂ |

ಯತ್ಕಿಂಚಿತ್ ಸಮುಪಾಸ್ಯ ದೈವತಮಮುಷ್ಯೋಪೇಕ್ಷಯಾ ಸಾಂಪ್ರತಂ

ತತ್ಕೋಪೋಽಸ್ಮಿ ಭಜೇತ ದೈವತಮಥೋ ಭದ್ರಾರ್ಥಮಿತ್ಯಾದಿಶೇತ್ ||

ಪ್ರಶ್ನೆಯ ಲಗ್ನದಲ್ಲಿ ರವ್ಯಾದಿ ಗ್ರಹರಲ್ಲಿ ಯಾರಾದರೂಬ್ಬ ಗ್ರಹನು ಶುಭಗ್ರಹರ ಯೋಗದಲ್ಲಿ ಇದ್ದರೆ ಆ ಗ್ರಹನ ಕಾರಕತ್ವದ ದೇವರ ದಯೆ ಇದೆ ಎನ್ನಬೇಕು. ಒಂಬತ್ತನೇ ಭಾವಾಧಿಪತಿಯು ಬಾಧಾಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಇದ್ದರೆ ಹಿಂದೆ ಆರಾಧಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿದ್ದ ದೇವರನ್ನು ಈಗ ಆರಾಧಿಸದೇ ಇದ್ದುದರಿಂದ ದೇವತಾಕೋಪವೆನ್ನಬೇಕು. ಆ ಗ್ರಹಕಾರಕ ದೇವರನ್ನು ಇನ್ನೂ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಆರಾಧಿಸಿ, ತೃಪ್ತಿ ಪಡಿಸಿದರೆ ಶುಭಪ್ರದನಾಗುತ್ತಾನೆ ಎನ್ನಬೇಕು.

ಇಲ್ಲಿ ಇರುವುದು ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ವಿಚಾರ. ನನ್ನ ದೃಷ್ಟಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರಾಗಾರಾಧಿತ ದೇವತೆ ಎಂದರೆ ನಮ್ಮ ಪೂರ್ವಜರಿಂದ ಆರಾಧಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ದೇವತೆ, ಅದು ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕುಲದೇವತೆ ಎಂದು ಹೇಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ನೀವು ಈವರೆಗೆ ಆರಾಧಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದ ದೇವತೆ ನಿಮ್ಮ ಕುಲದೇವತೆಯಲ್ಲ, ಅದನ್ನು ಬದಲಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು ಇತ್ಯಾದಿ ಘಟ್ಟಿತನ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಬೇಕಾದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ನೀಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ದೇವತೆಯ ಮೂರ್ತಿ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಈ ಈ ಭಾಗಗಳು ಭಗ್ನವಾಗಿದೆ. ಪೂಜೆಗೆ ಯೋಗ್ಯವಲ್ಲ ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದು. ಅದಕ್ಕೆ ಪರಿಹಾರ ಕ್ರಮವನ್ನೂ ಹೇಳಿದೆ. ಆಗಮ ಶಾಸ್ತ್ರವೂ ಬೇಕಾದಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಒಂದು ಕುಟುಂಬದ ಶ್ರದ್ಧೆ ಮತ್ತು ವಿಶ್ವಾಸವನ್ನು ದೃಢೀಕರಿಸುವುದು ಅಥವಾ ಘಟ್ಟಿಗೊಳಿಸುವುದು, ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಸೌಹಾರ್ದತೆ ಇತ್ಯಾದಿಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗುವಲ್ಲಿ ಜ್ಯೋತಿಷಿಯ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯೂ ಬಹಳಷ್ಟಿದೆ ಎನ್ನುವವರಲ್ಲಿ ನಾನೂ ಒಬ್ಬನಾಗಿದ್ದೇನೆ.

ಸ್ಥಳ : ಯಡಳ್ಳಿ, ದಿನಾಂಕ : 08-02-2024

[ದಿನಾಂಕ : 08-02-2024 ರಂದು ಸಿರ್ಸಿ ತಾಲೂಕು ಯಡಳ್ಳಿಯ ಸುಕರ್ಮಾ ಯಾಗಶಾಲೆಯ ವಾರ್ಷಿಕೋತ್ಸವದ ನಿಮಿತ್ತ ಹಮ್ಮಿಕೊಂಡಿರುವ ವಿಚಾರ ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಯುತರು ಮಂಡಿಸಿದ ಲೇಖನವು ಇದಾಗಿರುತ್ತದೆ.]

ಅಥರ್ವವೇದ – ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನ

Vidwan Ramesh Vardhan

(Atharvaveda Vidwan)

President

Veda Samskrita Academy (Regd.)

1347, Kalkod Road, Post : Hegde-581330

Kumta, Uttarakannada, Karnataka

Mobile : 8076031236

ಯಸ್ಯ ನಿಃಶ್ಚಸಿತಂ ವೇದಾಃ ಯೋ ವೇದೇಭ್ಯೋಽಖಿಲಂ ಜಗತ್ |

ನಿರ್ಮಮೇ ತಮಹಂ ವಂದೇ ವಿದ್ಯಾತೀರ್ಥಮಹೇಶ್ವರಮ್ ||

ದೇವತೆಗಳನ್ನು ತಪಸ್ಸಿನ ಮೂಲಕ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ದರ್ಶನ ಮಾಡಿ ಅಭೀಷ್ಟಫಲ, ಇಷ್ಟಪ್ರಾಪ್ತಿ, ಅನಿಷ್ಟನಿವೃತ್ತಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಸಾಧನವೇ ಮಂತ್ರಗಳು. ರಾಶಿಯಂತೆ ಇದ್ದ ಆ ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿತಿಯ ಮೂಲಕ ನಾಲ್ಕಾಗಿ (ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ) ವೇದವ್ಯಾಸರು ವಿಭಜಿಸಿದರು. ಋಷಿ, ಛಂದಸ್ಸು, ದೇವತೆಗಳ ಕ್ರಮಬದ್ಧತೆಯೊನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಋಕ್ (ಮಂತ್ರಾತ್ಮಕ) ವೇದ, ಗದ್ಯಾತ್ಮಕ ಬಾಹುಲ್ಯತೆಯ ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಯಜುರ್ವೇದ, ಗಾನಾತ್ಮಕ ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಸಾಮವೇದ ಎಂದಾದ ಮೇಲೆ, ಉಳಿದ ಮಂತ್ರಗಳೂ ಕೂಡ ಪಾದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಸುಬದ್ಧತೆ ಋಷಿ, ದೇವಾತ್ಮಕ ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಅಥರ್ವ ಋಷಿ ಪ್ರಧಾನ ಅಂದರೆ 5977 ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ 1758 ಮಂತ್ರಗಳು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ “ಅಥರ್ವ” ವೇದವೆಂದೇ ಕರೆದರು.

ಅಮರಕೋಶದ “ಸ್ತ್ರಿಯಾಂ ಋಕ್ ಸಾಮ ಯಜುಷೀ ಇತಿ ವೇದಾಸ್ತ್ರಯಸ್ತ್ರಯೀ” ಎನ್ನುವುದೂ ಕೂಡ ಮೂರು ವಿಧದ ಮಂತ್ರಗಳೆಂದೇ ಅರ್ಥೈಸುತ್ತಾರೆ. ಬ್ರಹ್ಮಯಜ್ಞದಲ್ಲಿ “ಶಂ ನೋ ದೇವೀಃ” ಎಂದು ಅಥರ್ವವೇದದ ಮೊದಲ ಮಂತ್ರ ಉಚ್ಚರಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ನಾಲ್ಕೂ ವೇದಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುವಾಗ “ಋಚಾಮಗ್ನಿದೈವತಂ, ಯಜುಷಾಂ ವಾಯುದೈವತಂ, ಸಾಮ್ನಾಮಾದಿತ್ಯ ದೈವತಂ, ಅಥರ್ವಣಾಂ ಚಂದ್ರಮಾ ದೈವತಂ” ಎಂಬುದನ್ನು ರುದ್ರಜಪದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಲಘುನ್ಯಾಸ ಮಾಡುವಾಗ “ಅಗ್ನಿರ್ಮೇ ವಾಚಿ, ವಾಯುರ್ಮೇ ಪ್ರಾಣೇ, ಸೂರ್ಯೋ ಮೇ ಚಕ್ಷುಷೀ, ಚಂದ್ರಮಾ ಮೇ ಮನಸಿ” ಎಂಬುದು ನಾಲ್ಕು ವೇದಗಳನ್ನೇ ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಮುಂಡಕೋಪನಿಷತ್ತು ಅಪರಾ ವಿದ್ಯೆಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತಾ “ತತ್ರಾಪರಾ ಋಗ್ವೇದೋ ಯಜುರ್ವೇದಃ ಸಾಮವೇದೋಽಥರ್ವವೇದಃ” ಎನ್ನುತ್ತದೆ. ನಿರುಕ್ತದಲ್ಲಿ ಮಂತ್ರಗಳ ತ್ರೈವಿದ್ಯವನ್ನು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷೀಕೃತ, ಪರೋಕ್ಷಕೃತ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕವೆಂದು ವಿಂಗಡಿಸಿದೆ.

ಇನ್ನು ಅಥರ್ವವೇದ ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಮೂರು ವಿಧವಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಬಹುದು. ಆಧಿದೈವಿಕ, ಆಧಿಭೌತಿಕ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಎಂದು. ನಾವು ಒಳ್ಳೆಯ ರೀತಿಯಿಂದ ಬಾಧಾರಹಿತವಾಗಿ ನೆಮ್ಮದಿಯಿಂದ ಬದುಕಲು ಮಣಿ-ಮಂತ್ರ-ಔಷಧಿ-ನಿರಾಮಯ-ಆರ್ಥಿಕಸಂಪುಷ್ಟಿ-ಕ್ಷುದ್ರಶಕ್ತಿಗಳ ಬಾಧಾರಾಹಿತ ಇತ್ಯಾದಿ ಭೌತಿಕ ಆನುಕೂಲ್ಯತೆಗೆ ಪರವಾದ ಮಂತ್ರಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಆಧಿದೈವಿಕ ಅಂತರ್ಗತ ವಿಷ್ಣು, ರುದ್ರ, ಭೂಮಿ, ಬ್ರಹ್ಮಣಸ್ವತಿ, ಸೂರ್ಯ, ದೇವೀ ಇತ್ಯಾದಿ ಮಂತ್ರಗಳು ಬಹಳ ಇವೆ.

ಅಥರ್ವವೇದದ ಸ್ಥೂಲ ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳೋಣ. ಶೌನಕ, ಪಿಪ್ಪಲಾದ, ಜೌಜಲ, ಜಲದ, ತೌದಾ, ಮೋದಾ, ಬ್ರಹ್ಮವದಾ, ದೇವದರ್ಶಾ, ಚಾರಣವೈದ್ಯ ಎಂದು ಒಂಬತ್ತು ಶಾಖೆಗಳು. ಪೂರ್ವ-ಉತ್ತರ ಎಂದು ಎರಡು ಭಾಗಗಳುಳ್ಳ ಗೋಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ, ಉಪನಿಷತ್ತು 28 ಆದರೂ ಶಂಕರ ಭಾಷ್ಯವಿರುವ ಪ್ರಶ್ನ, ಮುಂಡಕ, ಮಾಂಡೂಕ್ಯಗಳು. ಕಲ್ಪ ಸೂತ್ರಗಳು ಐದು.

ನಕ್ಷತ್ರಕಲ್ಪೋ ವೈತಾನಃ ತೃತೀಯಃ ಸಂಹಿತಾ ವಿಧಿಃ | ತುರ್ಯ ಆಂಗಿರಸಃ ಕಲ್ಪಃ ಶಾಂತಿಕಲ್ಪಸ್ತು ಪಂಚಮಃ ||
ಅಥರ್ವವೇದ ಮಂತ್ರ ಸ್ವರ ಸಂಧಿ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೇಳುವ ಲಕ್ಷಣ ಗ್ರಂಥಗಳೂ ಐದು. ಪ್ರಾತಿಶಾಖ್ಯಂ, ಚತುರಧ್ಯಾಯೀ, ಪಂಚ ಪಟಲಿಕಾ, ದಂತೋಷ್ಯವಿಧಿಃ, ಬ್ರಹ್ಮತ್ ಸರ್ವಾನುಕ್ರಮಣೀ ಎಂದು.

ವೇದಾಂಗವೆಂದು ಮಾಂಡೂಕ್ಯಶಿಕ್ಷಾ, ಕೌಶಲ್ಯ ನಿರುಕ್ತ ನಿಘಂಟು ವಿಶೇಷಃ ಕಿಂ ಬಹುನಾ.
ಅಥರ್ವವೇದ ಮಂತ್ರಗಳ ಸಂಸ್ತುತಿ ಅನ್ಯಾನ್ಯ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿ ಇವೆ.

ನ ತಿಥಿನ ಚ ನಕ್ಷತ್ರಂ ನ ಗ್ರಹೋ ನ ಚ ಚಂದ್ರಮಾಃ |

ಅಥರ್ವಮಂತ್ರ ಸಂಪ್ರಾಪ್ತ್ಯಾ ಸರ್ವಸಿದ್ಧಿಭವಿಷ್ಯತಿ || (ಅಥರ್ವಪರಿಶಿಷ್ಟ)

ಯಸ್ತತ್ರಾಥರ್ವಣಾನ್ ಮಂತ್ರಾನ್ ಜಪೇತ್ ಶ್ರದ್ಧಾಸಮನ್ವಿತಃ |

ತೇಷಾಮರ್ಥೋದ್ಭವಂ ಕೃತ್ವಾ ಫಲಂ ಪ್ರಾಪ್ನೋತಿ ಸ ಧ್ರುವಮ್ || (ಸ್ಕಂದ ಪುರಾಣ, ಕಮಲಾಲಯ ಖಂಡ)

ಪೌರೋಹಿತೈಃ ಶಾಂತಿಕ ಪೌಷ್ಠಿಕಾನಿ ರಾಜ್ಞಾಮಥರ್ವವೇದೇನ ಕಾರಯೇತ್ ಬ್ರಹ್ಮತ್ವಂ ಚ || (ವಿಷ್ಣುಪುರಾಣ)

ತ್ರಯ್ಯಾಂ ಚ ದಂಡನೀತ್ಯಾಂ ಚ ಕುಶಲಃ ಸ್ಯಾತ್ ಪುರೋಹಿತಃ |

ಅಥರ್ವವಿಹಿತಂ ಕರ್ಮ ಕುರ್ಯಾತ್ ಶಾಂತಿಕ ಪೌಷ್ಠಿಕಮ್ || (ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರ)

ಪುರೋಹಿತಂ ತಥಾಥರ್ವ ಮಂತ್ರಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಪಾರಗಮ್ || (ಮತ್ಸ್ಯಪುರಾಣ)

ಅಭಿಷಿಕ್ತೋಽಥರ್ವಮಂತ್ರೈಃ ಮಹೀಂ ಭುಂಕ್ತೇ ಸಸಾಗರಮ್ || (ಮಾರ್ಕಂಡೇಯ ಪುರಾಣ)

(ಮುಂದಿನ ಸಂಚಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತದೆ.)

(ದಿನಾಂಕ : 13-01-2024 ರಿಂದ ದಿನಾಂಕ : 15-01-2024 ರ ವರೆಗೆ ಮೂರು ದಿನ ಶ್ರೀ ಸ್ವರ್ಣವಲ್ಲಿ ಮಠದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಶ್ರೀ ಸ್ವರ್ಣವಲ್ಲಿ ಮಠ ಮತ್ತು ಉಜ್ಜಯನಿಯ ಮಹರ್ಷಿ ಸಾಂದೀಪನಿ ರಾಷ್ಟ್ರಿಯ ವೇದವಿದ್ಯಾ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾನದ ಸಹಯೋಗದೊಂದಿಗೆ ನಡೆದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ ಕ್ಷೇತ್ರೀಯ ವೇದ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಯುತರು ಮಂಡಿಸಿದ ಪ್ರಬಂಧ ಇದಾಗಿದೆ.)

(ಶ್ರೀಯುತ ರಮೇಶ ವರ್ಧನ್ ರವರು ಅಥರ್ವವೇದದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಮಟ್ಟದ ವೇದವಿದ್ವಾಂಸರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಉತ್ತರ-ಪ್ರದೇಶ ಸರ್ಕಾರದ ವೇದ ಪಂಡಿತ ಪುರಸ್ಕಾರದಿಂದ ಸಮ್ಮಾನಿತರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಶ್ರೀಯುತರು ನಮ್ಮ ವೇದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರೂ ಆಗಿರುತ್ತಾರೆ ಎಂದು ನಿವೇದಿಸಲು ಹೆಮ್ಮೆ ಎನಿಸುತ್ತದೆ.)

वैदिकगणितम्

Prof. Radhakant Thakur

Professor, Department of Jyotish

National Sanskrit University

Tirupati – 517507, Andhra Pradesh

Mobile : 9989304975, E-mail : radhakant_thakur@yahoo.com

सम्पूर्ण विश्व में ज्ञानविज्ञान के क्षेत्र में वेद प्राचीनतम ग्रन्थ है। वेदों में गणितीय विषयों के कई उद्धरण मिलते हैं जिससे मालूम होता है कि गणितीय क्षेत्र में भारतीयों का योगदान प्रथम एवं मौलिक है। वैदिक काल यानी ई. पू. 5000 वर्ष में ही भारत में गणितीय विषयों में चिन्तन होने लगा तथा सभी विषयों के बीच गणित की ही प्रमुखता हो गयी।

अतः कहा गया है -

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।

तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्धनि स्थितम्॥ (वेदाङ्गज्योतिषम्)

शून्य से लेकर अनन्त तक संख्याओं का चिन्तन वैदिक काल में ही हुआ। जैसे-

अणोरणीयान् महतो महीयान् ।

अर्थात् ईश्वर अनन्त जैसे बड़े हैं तथा परमाणु जैसे छोटे हैं। अनन्त (Infinity) की धारणा शुक्लयजुर्वेद के निम्न मंत्र से स्पष्ट है।

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ (ईशावास्योपनिषत्)

अर्थात् ब्रह्माण्ड से ही ब्रह्माण्ड की उत्पत्ति होती है। यानी अनन्त से अनन्त लेने पर फल अनन्त ही रहता है। शून्य की धारणा भी वैदिक वाङ्मय में कई जगहों पर दिखती है जिससे स्पष्ट होता है कि शून्य का गवेषण वैदिक काल भारत में ही हुआ। पिंगल ने ईशा पूर्व 200 वर्ष में शून्य को उद्धृत किया है। उनके अनुसार: $x-x=0$

इसी मेरु प्रस्तार को पाश्चात्यों ने पास्कल त्रिभुज नाम दिया है। हलायुध ने पिंगल छन्दशास्त्र के अपने भाष्य मृतसंजीवनी में इस श्लोक को उद्धृत किया है – **परे पूर्णमिति।**

उपरिष्ठादेकं चतुरस्रकोष्ठं लिखित्वा तस्याधस्तात् उभयतोर्धनिष्ठाक्रान्तं कोष्ठद्वयं लिखेत् । तस्याप्यधस्तात् त्रयं तस्याप्यधस्तात् चतुष्टयं यावदभिमतं स्थानमिति मेरुप्रस्तारः ।

इसी मेरु प्रस्तार को पाश्चात्यों ने पास्कल त्रिभुज नाम दिया है।

वस्तुतः न केवल पिंगल से शून्य ज्ञान होता है यदि वैदिक वाङ्मय में संख्याक्रम की चर्चा देखते हैं तो ज्ञात होता है कि वैदिककाल में भारत में शून्य की कल्पना हो गयी थी अन्यथा शून्य के विना दश आदि संख्याओं की गणना कैसे हो सकती थी। आप जैसे –

एका च मे दश च मे पवक्त्तार औषधे।

द्वे च मे विंशतिश्चमे पवक्त्तार औषधे।

तिस्रश्च मे त्रिंशच्चमे पवक्तार औषधे।
 चतस्रश्च मे चत्वारिंशच्च मे पवक्तार औषधे।
 दश च मे शतं च मे पवक्तार औषधे।
 शतं च मे साहस्रं च मे पवक्तार औषधे।¹

इस तरह के संख्याक्रम वेदों में² अन्यत्र भी मिलते हैं जैसे-

आ विंशत्या त्रिंशत्या चत्वारिंशता हरिभिर्युजानः आ पंचाशता.. षष्ट्या सप्तत्या सोमपेयम् । आशीत्या नवत्या.. शतेन हरिभिरुह्यमानः ।

इन मन्त्रों से ही ज्ञात होता है कि इन मन्त्रों को किसी गणितीय क्रिया या गणना-पद्धति के लिये उद्धृत नहीं किया गया है।³ फिर भी यह तो ज्ञात होता है कि 20, 30 आदि की संख्या श्रेणी शून्य की अवधारणा से सम्भव हुई होगी । यहाँ त्रिंशत् चत्वारिंशत् आदि से यह भी ज्ञात होता है कि सामान्य गुणन पद्धति भी वैदिक काल में प्रचलन में थी ।

पंचाशत्	= 5 x 10 = 50
षष्टिः	= 6 x 10 = 60
सप्ततिः	= 7 x 10 = 70
अशीतिः	= 8 x 10 = 80
नवतिः	= 9 x 10 = 90
शतं	= 100

यजुर्वेद में ढक संख्याओं की दो समान्तर श्रेणी इस तरह हैं $a, a+d, a+2d, a+3d, \dots$ आदि । जैसे –

एका च मे तिस्रश्च मे पंच च मे सप्त च मे नव च मे....एकत्रिंशच्च मे त्रयस्त्रिंशच्च मे ।

चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे विंशतिश्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मे अष्टचत्वारिंशच्च मे।⁴

यजुर्वेद में गुणोत्तर श्रेणी की तरह दशगुणित संख्याश्रेणी के मन्त्र भी मिलते हैं जो इस तरह हैं-

a, a^2, a^3, a^4, \dots जैसे एका च (1) दश च (10) शतम् (10²) च शतम् च सहस्रम् च (10³) सहस्रम् च अयुतम् (10⁴) च अयुतम् च नियुतम् (10⁵) च नियुतम् च ...परार्द्धश्च (10)¹⁷ एताः मे अग्ने इष्टिकाः⁵ ।

इससे स्पष्ट होता है कि वैदिक काल में दश के आधार पर संख्या प्रणाली गणना के लिए प्रचलित थी। संख्या रेखा की परिकल्पना भी वैदिक काल में थी। संख्या रेखा (Number Line) में 1 यूनिट, 10 यूनिट, 100 यूनिट परार्द्ध पर्यन्त संख्या है। इस संख्या रेखा (numberline) से संकलन, व्यवकलन, गुणन आदि आपरेशन किये जाते होंगे ।

पादटिप्पणी :

1. अथर्ववेद । 2. अथर्ववेद । 3. अथर्ववेद । 4. यजुर्वेदः चमकाध्यायः । 14 5. यजुर्वेद अ.17. कण्डिकाः 2 ।

श्रीदेवराजकृत-सिद्धान्तन्यायचन्द्रिकायाः वैशिष्ट्यम्

Sunil R.
Research Scholar
National Sanskrit University
Tirupati- 517507, Andhrapradesh
Contact No. : 9591576784
Email ID : sunil23689@gmail.com

प्रधानतया अवगमनीया अंशाः-

एकैकस्मिन्नपि तन्त्रे स्वैरङ्गीकृताः इतरसिद्धान्तिभिः अनङ्गीकृता बहवोर्थविशेषाः विद्यन्ते । विशिष्टाद्वैतमते जगद्ब्रह्मणोः शरीरात्मभावः इति यदुच्यते तदिदं न सर्वे अङ्गीकुर्वन्ति । एवं जीवब्रह्मणो भेदाभेदबोधकश्रुतीनां परस्परविरोधेऽपि श्रुत्यानुगुण्येन परिह्रियते । ब्रह्मजगतोः शरीरात्मभावरूपप्रधानप्रतिबन्धमेकमेव सर्वमतनिराकरणे प्रभवति । अयं शरीरात्मभाव न स्वबुद्ध्या परिकल्पितं परन्तु स्पष्टतरबहुविधश्रुतिप्रमाणसिद्धमिति अङ्गीकृतम् । “यः पृथिव्यां तिष्ठन्न्यः पृथिव्या अन्तरः यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं इत्यादि प्रतिवस्तु निर्दिश्यचेतनाचेतनानां सर्वेषां ब्रह्मशरीरत्वं प्रतिपादयति । प्रतिपर्यायं शरीरं शरीरं इति निर्दिशात् सर्वेषां ब्रह्म शरीरत्वबोधने श्रुतीनामादरातिशयः द्योत्यते ।

एतादृशः शरीरात्मभावः “अंशो नानाव्यपदेशात् २-३-४ इत्यादि सूत्रयता भगवता बादरायणेन स्पष्टमेव प्रतिपादितः । अत्रांशत्वं नाम शरीरात्मभावरूपं इत्यतः” नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकित्वादिवादित्वमधीयत एके” २-३-४२ इति सूत्रेण प्रतिपादितम् । यथा सरण्या अंशत्वोपपादने भेदाभेदविरोधः परिहृतो भवति तामेव सरणिमाश्रित्य अंशत्वं उपपादनीयम् । सा च सरणिः शरीरात्मभावरूपा । “अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमगजसं २-१-८ नतु दृष्टान्तभावादित्यादौ अपि शरीरात्मभावः अङ्गीकृतः । ननु अत्यन्तावेलक्षणयोः जगद्ब्रह्मणोः कथं कार्यकारणभावः इत्याक्षिप्यविल्लक्षणत्व अधिकरणे २-१-४^१ विलक्षणयोरपि कार्यकारणभावः उपपद्यते इति राद्धान्तितम् । कृमिमक्षिकयोः यथा तद्वत् इति दृष्टान्तः प्रदर्शितः । एवं सा कार्यगतदोषाणां कारणे प्रसक्तिरिव ब्रह्मणि अपि दोषप्रसङ्गसंभाव इत्याक्षेपः । समाधिस्तु^२ अनुपक्तेस्तु न शरीरः” – १-२-३ इति कथा ।

सूत्रे एव शरीर इति निर्दिशात् स एव जीवदृष्टान्तत्वेन विवक्षितः । देवमनुष्यादि शरीरविशिष्टे जीवात्मनि शरीरगतदोषाणां यथा न प्रसक्तिः, एवं जगच्छरीरकब्रह्मण्यापि चेतनाचेतनगतपुरुषार्थाः न सम्भवन्ति । एतादृशशरीरबोधकश्रुतिरेव घटकश्रुतिरित्यभिधीयते ॥ जीवपरयोः भेदाभेदबोधक श्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारमुखेन घटकश्रुतीनां निर्वाहः। ईश्वरः जीवः अचेतनमिति तत्त्वत्रय वादिनः विशिष्टाद्वैतवेदान्तिनः । “भोक्ताभोग्यं प्रेरितारश्च मत्वा” इति तत्त्वविभागे श्रुत्युक्तिः । तत्त्वानां विभाज्य ज्ञानादेव अमृतत्वप्राप्तिरिति श्रुतिरेव विवेचयति । “पृथगात्मानं प्रेरितारश्च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति” इत्याद्याः श्रुतयः अत्र प्रमाणभूताः । ज्ञाज्ञौद्वावजावीशनीशौ, “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया इत्याद्याः श्रुतय जीवब्रह्मणोः भेदं स्फुटमेव प्रतिपादयति ।

एतदात्म्यमिदं सर्वं^३ तत्त्वमसि” इत्यादिषु स्वरूपैक्यं न सङ्गच्छते । तच्च तादात्म्यं शरीरात्मभावेन सामानाधिकरणश्रुत्या च । जीवब्रह्मणोः स्वरूपैक्यं अचेतन ब्रह्मणोरिव न प्रामाणिकम् । “भेदव्यपदेशाच्चान्य” इत्यत्रान्यशब्दं प्रयुञ्जानः सूत्रकारः जीवेश्वरभेदं विशदयामास । जीवेश्वरविभागं जीवानां परस्परभेदे च “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां एको बहूनां यो विदधाति कामान्” – इति श्रुतिः स्पष्टयति । गीताचार्योऽपि नत्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः इति द्वितीये उपदिशन् जीवानां परस्परभेदं स्पष्टमाह । एतादृशः परमस्मादत्यन्तभिन्नः जीव अनुष्ठितेन कर्मणा विद्यामधिगम्य, स्वस्वरूपं प्राप्तः अविद्याविरोहितस्वरूपं मुञ्चन् जगद्वापारवर्जं “सोऽश्रुते

सर्वान् कामान् सह” – इति दशितदिशा अनुभवतीति आह्लादकरः पन्थाः विशिष्टाद्वैतिभिः दर्शिताः ।

कवेराचार्याः वरदार्यगुरुः :-

अस्याः कृते रचनाकर्तुः आचार्यवात्स्यश्रीवरदगुरुः आचार्यवर्योऽयं श्रीभगवद्रामानुजमुनेः भागिनेयः “वरदाह्यमपऽनो मनीषीयतिष्टन्दारकभागिनेयपौत्रः – इति श्रुतः । एतैः पञ्चदशकृतयः प्रपन्नपारिजातं, प्रमेयमाला, प्रमेयसारः तत्त्वसारः ज्ञानसारः नामकाः कृत्यादयः रचिताः । एते आचार्याः वात्स्यश्रीदेवराज आचार्यसकाशात् साङ्गसशिरस्कवेदादीनि शास्त्राणि श्रीविष्णुचित्तार्यसविधे श्रीभाष्यादिकांश्च अध्यगीष्ट । स्तकृतिषु कर्मब्रह्मणोः अङ्गाङ्गिभावोपपादनपूर्वकं तयोः ऐकशाख्यञ्च समर्थितम् । आचार्यरचितकृतिषु स्वप्रतिभाद्रविणनिक्षेपायमाणं तत्त्वसाराभिधानं निबन्धनम् । श्रियः पतिः नारायणः परब्रह्मशब्दवाच्य एव परमन्तमव, तत्प्रसाद एव परमहितम् । अप्राकृतदेशविशेषे तत्सायुज्यप्राप्तिरेव अपुनरावृत्तिलक्षणो मोक्ष एव परमः पुरुषार्थः इति भगवतः श्रीभाष्यकारस्य सिद्धान्तः । वरदगुरुः विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रवर्तकानां पूर्वाचार्याणां अग्रेसरः । तादृशआचार्यवर्यात् लब्धवेदान्तज्ञानी अयं कविः ।

प्रणतर्तिहरं श्रिया समेतं वरदराजं प्रणम्य एषा कृतिः रचिता । वरदराट् एव स्वरूपतः गुणतश्च बृहच्छब्दवाच्यः । कृतेः निर्विघ्नतापूर्वकपरिसमाप्तये भगवन्नमनमेव उपायः । “मन्मना भव मद्भक्तः मद्याजी मां नमस्कुरु” – गीता १७-६५ इत्यत्र मद्भक्तशब्दस्य मद्भक्तः मन्मनाभवं मद्भक्तः मद्याजी भवं इति प्रतिपदमन्वयेननमस्यायाः भक्त्यन्तर्भावः । इत्थं कविना कृतेरारम्भे इष्टदेवतानमनात्मकमङ्गलाचारः श्रौतः कृतः । कृतेरारम्भे “श्रीमत्प्रणतर्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः इति आरम्भिकं वाक्यम् । कुतः नमनं इति प्रश्ने अविघ्नय विघ्ने सति आर्तिः भवति । तन्निवारककलौ वरदराज एव । “अतः अविघ्नं प्रार्थयन् वरदपरब्रह्मणे नमः” इत्याह । पुनरपि श्रीवरदराजं चिन्तयन् “नमस्ते हत्यरूपाय इति स्तौति कविः” ॥

“तत्तत्पदैः उपहितेऽपि तुरङ्गमेधे शक्रादयो वरदपूर्वमलम्बभावाः । अध्यक्षिते मखपतौ त्वयिचक्षुषैव हैरण्यवाभहविषां रसमन्वभूवन् ॥ (वरदराजप ८) इति श्रीमन्निगमान्ते देशिकाः हविभोर्कृत्वेन अवर्णयन्। कल्याणगुणसागरः भागवान् इति प्रणम्य “सिद्धान्तन्याय – चन्द्रिका” ख्या कृतिः रचिता ।

प्रतिज्ञावाक्यशोधः :-

अस्यां कृतौ विशेषतः कविः सामानाधिकरण्यस्वरूपं निरूपयति कुत्र समन्यधिकरण्यं इति चेत् तत्त्वमसीत्यत्र विशिष्टाद्वैत मतानुसारेण व्याकरणनयेन सामानाधिकरण्योपपत्तिः तत्त्वमसीत्यत्र प्रदर्शिता । ते तत्त्वपदयोः भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तता च उप- पादिता । सामानाधिकरण्यञ्च न स्वरूपतः ऐक्यं प्रतिपादयति चन्द्र इव मुखमित्यत्र चन्द्रसदृशं मुखमित्येकर्थः । मुखमेव चन्द्रः इति वा चन्द्र एव मुखं इति वा नार्थः ॥ “त्वं अतदसि” इतिकदापि ब्रह्मभवति जीवः । तयोः अत्यन्तभेदात् इति भेदवादिनः । एवं सति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः का गतिः ? राजा राष्ट्रं – तियादिव्यवहारः दृश्यते । न तत्र तयोः ऐक्यं, अभेदोपचारः तत्र । राजाधीनत्वं राष्ट्रस्येति जगतः सदधीनत्वं प्राहुः । अत एव “⁴ सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” – इत्यत्र सच्छब्दवाच्यपरमात्मा इदं – बुद्धिस्यः परमात्माप्रलयकाले एक एवासीत् इति प्रकारान्तरेण पूर्वपक्षिणः व्याख्यां कुर्वन्ति । इदं इत्यस्य बुद्धिस्यपरत्वे किं स्वारस्यम्? प्रत्यक्षादि प्रमाणप्रतिपन्नस्य जगतः कथं बुद्धिस्थत्वं इतिग्रन्थकारः दोषमुद्गावयति ॥

“⁵ यतो वा इमानि भूतानि” – इति प्रत्यक्षसिद्धस्य अबुद्धिस्थपरत्वे सति कारणत्वप्रतिपादनं कुतः ? “एकोहनैनारायण् अआसीत्” इत्यत्र ब्रह्मणः कारणत्वप्रतिपादनात् “इदं” अद्वितीयं इत्यादीनां वैयर्थ्यापत्तिः । विशिष्टाद्वैतिनां मते स्वरसागतिराश्रिता । “⁶ अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा” बहुस्यां प्रनायेय” इति स्वस्यैव बहुभवनं अन्तःप्रवेशनं, नियमनमिति नियामकान्तरस्य अश्रुतेः उपादानत्वं

निमित्तत्वं च । “अयं देवदत्तः श्यामः स्थूलः इत्यादौ शब्दानां आत्मनि मुख्यत्ववत् “इदं” शब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वम् । मध्वमतेपि “सदेव” इत्यत्र “इदं” शब्दस्य योजना भेदेन ब्रह्मपरत्वं अङ्गीक्रियते । खेतकेतुः अश्रुतवेदान्तः तत एव जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः असम्भाव्यमानतां मन्वानः पुनः पुनः पप्रच्छ “कथं सभगवः स आदेशः” इति ॥ यद्यपि सः अश्रुतवेदान्तः तथापि “महामनाः अनूचानमानीष्याय इति विवरणेन पूर्वमीमांसापरिचयज्ञानकान् इति ज्ञायते । अत एव पिता “तदैक्षतः इत्यारभ्य सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादि शब्दैः शरीरआत्मभावादिलिङ्गै स्वयमेव ब्रह्मपर्यन्तत्वं ज्ञास्यतीति बुध्या इदं चिदचिदात्मकं जगत् इत्युपदिदेश । दृष्टान्तपुरस्सरं ब्रह्मणः एव कारणतां स्थापयामास । तस्य “अद्वितीयं” इत्यनेन निमित्तकारणत्वम्पै प्राह । एवं अभिन्ननिमित्तोपादानत्वकारणत्वज्ञानेनैव सर्वं ज्ञातं भवति । यतो हि स एव प्रशासनकर्ता आङ् पूर्वकदिशु धातो प्रशासनमित्यर्थः । ततः “घञ्” प्रत्ययः । आदेशः प्रशसिता इत्यर्थः । एवं तत्त्वसारे आचार्यवरदगुरुभिः” समर्थितम् ६ । एषा गतिः यद्याश्रीयेत तर्हि सर्वाः अर्थाः आङ्गलादकराः भवन्ति इति चन्द्रिकाप्रसरणेन ग्रन्थकारसैद्धान्तितानर्थान् दशमे प्रचकाषीत् ॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

सत्कार्यवादसमर्थनम् सत्कार्यवादः :-

श्रुतिसम्प्रतिपन्नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञावैशेषिकमतनिरसनादेव उपपादितं भवति । अतः छान्दोग्ये ६-२-२ असत्कार्यवादः निरस्तः । “⁷ असदेवेदमग्र आसीत्” इत्यारभ्य असत्कार्यवादनिरासः । उत्पत्तिर्नाम सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषः, स च वाचारम्भणं इत्यादिना उपपादितम् । आश्रयभूतस्य द्रव्यस्य पूर्वं असत्त्वं यदि अभ्युपगम्येत तर्हि उत्पत्त्याख्या अवस्था निराश्रया कथं भवति । असतः कथं सजायेत ? तर्हि सर्वेषां कारणं विनैव उत्पत्तिप्रसङ्गः । असतः उत्पन्नं असदात्मकमेव भवति । विशेष्यं वस्तुपूर्वमसत्त्वेत् विशेषणभूतजगत्त्वावस्थाया” अप्यसत्त्वात् विशिष्टमपि असत् इत्यर्थः । सतः खलु नामरूपविभगार्हा अवस्थां प्राप्नोति इति सत्कार्यवादः समर्थितः ।

अपभ्रंशविचारः :-

यथा सोम्येकेन मृतिष्ण्डेण इति दृष्टान्तवाक्यार्थवर्णने प्रकृताः भेदवादिनः माध्वाः मृत्पदज्ञानेन मृत्पदापभ्रंशाज्ञातप्रायाः भवन्ति इतिवाक्यार्थवर्णनां कुर्वन्ति । मृच्छब्दस्य शब्दपरत्वं लक्षणया वाच्यम् । यतो हि मृच्छब्दः अर्थपरः । “मृगमयं” – तियत्राणिमृत्पदस्य शब्दपरत्वे लक्षणादोषप्रसङ्गः । अपभ्रंशानां साधुशब्दविकारत्वे किं प्रमाणम् ? “⁸ वाचारम्भणं” इत्यत्र मृच्छब्दस्य व्यापकत्वं, तदपभ्रंशस्य च अव्यापकत्वं उच्यते इति तु न सङ्गच्छते । विकारशब्दस्य अपभ्रंशवाचकत्वाभावात् । लोके तावत् एकमेव सत् द्रव्यं अवस्थान्तरा... सद्विकाअ इत्युच्यते । मृद्वाचकानां भाषारूपाणामपभ्रंशानां मृच्छब्दअवस्थान्तरापन्नत्वं नहि अनुभूयते । “विकारः” शब्देन अपभ्रंशबोधे “नामधेय” – इति श्रुतिसिद्धपदवैयर्थ्यापत्तिः । अपभ्रंशेषु लोके नामधेयत्वव्यवहाराभावेन “विकारो नामधेयं” इति सामानाधिकरण्यं च नोपपद्यते । एतच्च वाचारम्भणश्रुते यथा श्रुतार्थवर्णनं विहाय अपभ्रंशपरतया व्याख्यानसाधुमम्मता । ब्रह्मणः चिदचित्तोश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्त वाक्यार्थवर्णनं उपादानोपादेयभाव परएव । एषां मतान्तररीत्या वाक्यार्थवर्णनासम्भवात् ।

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

१) आदेशशब्दार्थविचारः :-

अभिन्ननिमित्तोपादानत्वं ब्रह्मणः लोकवैलक्षण्यापादकम् । लोकेन वा मृदः निमित्तत्वं सर्वशक्तित्वाद्यभावात् । नवा कुलालस्य उपादानत्वं घटादिरूपेण बहुभवनादि सत्यसङ्कल्पत्वाद्यभावात् । “एकमेव” अद्वितीयपदाभ्यां परस्यैव उपादानत्वं निमित्तत्वं च घटते ।

अत एव तद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा – दृष्टान्तादयः सङ्गच्छन्ते । सर्वविधकारणत्वे उपनिषदः ब्रह्मणि समन्वयतामाप्नुवन्ति ।
“एतस्य वा अक्षरस्य शासने गार्गिसूयाचन्द्रमसौ विधृते तिष्ठतः इति याज्ञवल्क्यः विवेचयमास । स एव आदेशशब्दवाच्यः”
आदेशोपदेशयोः भिन्नार्थकत्वं श्रीरङ्गरामानुजमुनयः प्रत्यपादयन् लोके शिष्यः गुरुं प्रति विविच्य ज्ञापयतीति वक्तव्ये शिष्यः गुरुमदिशति
वा उपदिशति इति वा प्रयोगः दृश्यते वा ? “आदिशति” इति व्यवहारः नियन्तुविषयः ।

२) प्रशासिताब्रह्मैव :-

आङ् पूर्वः दिशति: “नियोक्तप्रयोजनवचनः उपपूर्वस्तु नियोज्य प्रयोजनवचनः” इति काशिका व्याख्या । उपदेशस्थलेयं प्रति
उपदेशः, तस्यैव तदनुष्ठाने फलम् । आदेशस्थले तु “गामानय” इत्यादौ क्रियाफलं मुख्यं प्रायिकमिति एतन्मुखेन वैलक्षण्यं प्रदर्शितम् ।
सर्वथा आदेशनोपदेशः । अत्रौपनिषद्वाच्यकारः श्रीरङ्गरामानुजमुनयः “एष आदेशः एष उपदेशः” इति पृथगुपदिष्टयोः आदेशोपदेशयोः
“न वा युक्रिये पृथगुपदेशात् इति न्यायेन निमन्त्रणामन्त्रणयोरिव भेदावश्यंभावात् वृक्षवनस्पतयोरिव च, स्नेहभक्तिशब्दयोरिव च
क्वचिदेकविषये प्रयोगमात्रेणानुभवभेदस्य दुरपहृत्त्वात् । “आदिशति” इत्युक्ते यद्वावयस्य उल्लङ्घने दण्डो अवति तादृशशब्दप्रयोक्तृत्वं
नियमितृत्वमाज्ञापयितृत्वं प्रतीयते। अतः आदिशति इति व्यवहारः प्रभुविषय एव । “अन्तप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा” इत्यादौ
प्रभुविषयक एव प्रतीतिः। “प्रशासितारं सर्वेषां” तियादि श्रुतिसृतिप्रतिपन्नपरमात्मधर्मभूतं प्रशासितृत्वं आदेश” इति ।
एतादृशादेशशब्दवाच्यस्य ज्ञानेन श्रुतेन मतेन सर्वं ज्ञातं श्रुतं मतं भवति इत्यर्थः।

ब्रह्मसूत्राणां विशिष्टद्वैतवेदान्तपरत्वम् :-

“आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि” इति सूत्रयता वादरायेणन परस्मिन् ब्रह्मणि तत्र तत्रादृष्टः अनेका शक्तयः सन्तीति अभ्यु -
पगता । माध्वाधिमतरतीत्या ‘प्रतिज्ञा’ दृष्टान्तवाक्यार्थवर्णने मुख्यार्थबाधदोषप्रसङ्गः। “⁹ आत्मकृतेः” १-४-२६ इत्यत्र “सोऽकामयत
बहुस्त्यां प्रजायेयं” इति प्रकृतस्य ब्रह्मणः कर्मत्वं “¹⁰ तदात्मानं स्वयमकुरुत (तै. आ. ७.१) इति कर्तृत्वं च प्रतीयत इति उपादानत्वं
निमित्तत्वं च अङ्गीकृतम् ६। मुण्डके ३-१-३ “¹¹ कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं” तत्रैव मुण्डके २-१-६ “यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” –
इति उपनिषदुक्तदिशा सूत्रकारः “योनिश्च हि गीयते” – इति सूत्रयामास । यो निर्नाम उपादानमिति “¹² यथोर्णनाभिः” – वाक्यशेषादव-
गम्यते । प्रकृत्यधिकरणस्य विषयाः १-४-७ अपूर्वमतकल्पनाग्रस्तैः माध्वैव्याकुली कृता । सूत्रकारस्तु अभिन्ननिमित्तोपादानत “साक्षची-
भयाम्नानात्” १-४-२५ श्रुतिबलात् अस्थापयत् । “¹³ सर्वे वेदायत्पदमामनन्ति” २-१५ कठेः, “¹⁴ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः” – भ. गी. १५-
१५. इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः सर्वशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मणः सम्प्रतिपन्नम् । वेदान्तकृत वेदविदेव – इति सर्वज्ञत्वाद्यपि उपपाद्यते।

उपसंहारः :-

वेदोपबृंहणार्थाय पुराणादीनिव वेदान्तविचारात्मकं न्यायनिबन्धनरूपं सूत्रजातं विशिष्टद्वैतमत मवलम्ब्यैव प्रणिनाय ।
इत्यप्रकृत्याद्यधिकरणपर्यालोचनया ग्रन्थकारः स्वमतमाविश्चकार। “सर्वाण्यप्येतत् अधिकरणसूत्राणि मुख्यार्थत्यागरूपदोषग्रस्तानि
भवेयुः” – इति ग्रन्थकारोक्त्या विशिष्टद्वैतमतप्रक्रिया एव आहता सूत्रेषु इति निश्चेतुं प्रभवामः। “ सिद्धान्तन्यायचन्द्रिका” अपूर्वा एषा कृतिः
न पूर्णतया उपलब्धा । तवातिक्लिष्टं “स्वायत्तेशब्दप्रयोगः” इति न्यायेन प्रकृत्यादिश्चेत्येव इति उपलब्देषु अन्तिमं अपूर्णं वाक्यम् ।
माध्वमतखण्डनपूर्वकं – विशिष्टद्वैतवेदान्ते प्रतिपादिताः ब्रह्मणः अभिन्ननिमित्तोपादानत्वं ब्रह्मणचिदचितो शरीरशरीरिभावः
“तत्त्वमसीत्यत्र सामानाधिकरण्यं” इत्याद्याः अर्थाः “ग्रन्थेऽस्मिन् निबद्धा” इतिसमीक्षणेन ज्ञायते इति ॥

पादटिप्पण्यः

1. ब्रह्मसूत्रभाष्यश्रीभाष्यद्वितीये प्रथम पादेचतुर्थः

2. ब्रह्मसूत्र भाष्यम्श्रीभाष्यम् प्रथमोध्यायः द्वितीय पादे तृतीय अधिकरण
3. छन्दोग्योपनिषत्
4. छन्दोग्योपनिषत् ६-२-१
5. तैत्तरीय भृगुवल्ली
6. आरण्यक तृतीय प्रश्नः २^१मन्त्र
7. छन्दोग्योपनिषत् ६-२-३
8. छन्दोग्योपनिषत् ६खण्डः १मन्त्रः
9. ब्रह्मसूत्र भाष्यम्श्रीभाष्यम्प्रथमोध्यायः चतुर्थःपादे २६अधिकरण
10. तैत्तरीयोपनिषत् अनान्द वल्ली ७-१
11. मुण्डकोपनिषत् २-१-६
12. ब्रह्मसूत्र भाष्यम्श्रीभाष्यम्प्रथमोध्यायःचतुर्थः पादे ७अधिकरण
13. कठोपनिषत्२-१५
14. श्री मद्भगवद्गीता१५-१५

सहायक ग्रन्थ सूची

1. ब्रह्मसूत्र भाष्यम्श्रीभाष्यम्
2. छन्दोग्योपनिषत्
3. तैत्तरीय भृगुवल्ली
4. आरण्यक
5. तैत्तरीयोपनिषत् अनान्द वल्ली
6. मुण्डकोपनिषत्
7. कठोपनिषत्
8. श्री मद्भगवद्गीता

Janma Dina Utsavam–Vardhanti & Jayanti

**Dr.Vamshi Krishna Ghanapathi
& AvadhanualaChinmaya Datta**

SGS Veda Nidhi Academy & Masters' Institute
SGS Ashrama, Mysore 570025
Email ID : veda@dattapeetham.com

Abstract –

Vardhanti and Jayanti are two words to denote Birth-Day in several parts of India. Why do we celebrate the Birth Day? What is the scriptural significance? An analysis to identify the underlying purpose is provided.

Key words –

BirthDay, Vardhanti, Jayanti, Analysis, Traditions

Time is eternal, with neither an actual start nor a quantifiable end. However, we had devised intelligent methods to gauge the units of time, with the aid of celestial phenomena (Such as planetary constellations and positions). With their Intuitive Powers and Long term Observatory skills coupled with Stringent penances, our Ancestral Sages were the earliest to establish a system of time keeping, starting with the genesis of the Universe (Brahmanda) as well as Mortal Body (Pindaanda). Implications of each Time Unit, coinciding with each Unit (Celestial/ Human/ Biological) Body were discussed in myriad texts.

Thus the system of JaatakaChakram (Kundali) derived, thru which any person can find out what is likely for him/ her in the store. In the case of a disturbing forecast, several forms of remedies were also synthesized with this system of forecast, to lift a soul from the pall of gloom, as a measure of assurance. Asynchronous analysis of the life with the aid of guidelines from Dharma Sastra (Code of Righteousness) was also made an inseparable part of our life, which was resorted to during casual exchanges or introspection.

Apart from this, periodical review of a person's performance in life, was an important factor, deemed necessary for the betterment of human life. For this to happen, an occasion has to be identified. Thus the concept of Birth Anniversary was designated occasion for this annual performance review. Contrary to the contemporary bash and pomp associated with Birth Day (Bash) Parties, in the name of Re-union, homogeny, Gaiety; this day was devised by our tradition as an occasion for the following objectives.

Birth Anniversary is the right occasion for:

1. Prayer to the Almighty for the great gift of Human Birth.
2. Introspection of our actions in the past year and overall achievement in life so far.
3. Contemplation of future action in accordance with the goals of life in terms of spiritual progress and material progress respectively.
4. Plans for equitable Distribution of our affluence/ wealth and means to achieve this.
5. Finally the prayer for extension of Quality Life for another year.
6. Seeking the Blessings and Guidance of Great Learned Souls for the betterment of life.
7. Re-dedication/ Re-orientation of Life towards the stated/ perceived objectives and focusing on the Goal of Life, as set by the meritocracy.
8. Rationalising the usage of Life – Remainder and stemming the wastage of time, to the optimum levels with proper planning and execution.

Is there a need of celebration?

Yes. It is absolutely necessary to celebrate the great treasure called Human Birth, we all possess.

We should cherish the labour and efforts of our previous Janma and Karma (Actions of Previous Births). Hence, there is a need to celebrate the possession with a view to put it to the optimum utility for our own betterment, as well as of others around us.

How about Enlightened Souls such as Sadguru?

However well stated, an iota of doubt lingers in sceptical minds, about the necessity of celebrating the Birth Day of Guru.

Does the Guru still require the above stated activities, if he is so enlightened – is the pertinent question here. For us to understand more about this, let us look at the phenomenon of Avataara (Re-incarnation) of a wise/ enlightened soul on this planet.

Inequality and Difference are real.

How much ever, we exclaim aloud, that all are equal; it is not true in all contexts. It is true to the extent that the aspect of Divinity, Consciousness, Bliss and Wisdom equally permeates every creature. But, the quotient differs from creature to creature, explaining the obvious differences of traits, understanding, names and forms among all of us. It is also an acknowledged fact that there are more souls less advantaged than the few privileged ones, who earned their resources through tireless efforts across many births.

Based on the incidence of majority being in the slumber due to intellectual and spiritual impoverishment, God regularly deposes miniscule percentage of enlightened souls to uplift the majority. This juxtaposition of Enlightened Souls along with the common folks stands as a sign of dexterity and compassion of God towards Humanity.

Hence, the **Divine Deputation** is called the Incarnation. It is more accurate in its Samskruta term. Avataara means Getting down to the level of underprivileged. Therefore, we always find one leader and myriad followers.

Leader and Follower

Once, we realise the mess, we are cluttered in and understand the wavering we undergo to get out of this, we comprehend the necessity of the guiding factor for our emancipation. As the Guiding Factor in the form of Sadguru, explains the reasons for maladies and cajoles the follower to shun the malpractices, the disciple values His Personality. This valuation is frequently upgraded to veneration, as the disciple enjoys the benefits of Enlightened Guidance.

In order to express gratitude, reverence towards the Guidance, the disciple looks for an occasion, which in turn will help naturally.

The pursuit of an occasion, practically directs the follower to the day, which brought joy of wisdom not only to him/ her but also to innumerable followers. That is the incarnation Day of Sadguru. Therefore, every follower has an occasion and right to celebrate the Incarnation Day of their preceptor.

Expression of Reverence and Admiration

As the beneficiaries of Sadguru's Guidance resolve to acknowledge the presence of their benefactor on this planet, they close ranks to celebrate the Spread of Wisdom. This celebration usually comprises several means and methods including:

1. Direct Expression of Reverence in the form of Pada Puja.
2. Acts of Charity, to demonstrate the adherence to the Preaching of Sadguru
3. Activities based on the principles enshrined in the doctrine of Sadguru's Philosophy; such as discourses, seminars etc.
4. Honouring Similar Enlightened Souls and Scholars.
5. Conduct of Rituals for the physical well-being of the Sadguru. (Aayushya literally means the wellbeing and longlife)

However, the core activity that actually pleases Sadguru, is to carry out a candid self-introspection with the following check list:

1. What is the transformation in my life achieved so far in my life with the association of Sadguru, especially in the past year?
2. Am I parsimoniously dispensing my resources for agooduse?
3. Am I grossed in material benefits only?

4. Am I limiting the precious association with Sadguru, to mere guidance in pecuniary mundane benefits?
5. What is the probability of my becoming as a virtuous example for a true disciple? If not, what else needs to be done?
6. How best, am I equipped to serve the mission of Sadguru, by helping others attain the benefit of His Guidance?

This progression of attitude is what actually Guru looks for in all the disciples. To connote the progress, the Birth Anniversary is called Vardhantee, essentially meaning the growth among the followers.

This triumph alone vindicates his incarnation (which is nothing but the downgrading from the Eternal Supreme Bliss to the moribund interim spells of happiness) and proves His mission successful. Hence, it is called Jayantee, which means the Ever Victorious - for the decimation of ignorance, thru the spread of the light called Wisdom.

Birth and Death Anniversaries of Great Souls are referred as Jayantee and Vardhantee or vice versa; in many parts of the country. In some regions, Birth Day is referred as Vardhapanasava; which means the day of nurturing the growth. Essentially, all these terms relate to the meta-physical spiritual growth, not limited to physical growth, which is bound to stop at some point.

(Wide Following, as an indication of achievement is the Triumph of a Person's Legacy - Jayantee. Enlargement in the number of followings, practising the legacy is **Vardhantee**. Nurturing the growth if Vadhaapana.)

Darkness is absence of light. (As the Darkness cannot be quantified, the amount of ignorance cannot be described.) Only Light can be measured and quantified. Similarly, the symbols of wisdom, our scriptures are qualified and quantified to beam the rays of enlightenment.

If a disciple really intends to celebrate the Birth Anniversary of Sadguru, it is mandatory to verifiably collect the rays of his wisdom and emulate the magnificent examples set by the Sadguru. Thus the celebration would be the Jayantee (Triumph) and Vardhantee (Growth) in letter and spirit.

Sri GurubhyoNamah

vedasmkac@gmail.com is our e-mail I D
Veda Samskrita Academy (Regd.), Hegde,
Canara Bank, Hegde Branch
S. B. Ac/ No. : 03182200030380
IFSC : CNRB0010318

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत् ॥
